

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Zofija BABICKIENĖ

Regina VENCKUTĖ

KALBOS MOKSLO PAGRINDAI

VADOVĖLIS

Lietuvos universitetų humanitarinių mokslų
įvairių studijų programoms

Vilnius
2013

Recenzavo:

prof. dr. Laima Kalėdienė, Lietuvių kalbos institutas

prof. dr. Dalia Eigirdienė, Kauno technologijos universitetas

Autorių indėlis:

Zofija Babickienė – 6 autoriniai lankai

Regina Venckutė – 14 autorinių lankų

Vadovėlio rengimą rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų instituto Kalbos kultūros katedros 2012 m. gruodžio 21 d. posėdyje (protokolo Nr. 1KKK-5) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų instituto Filologijos studijų programų komiteto 2012 m. gruodžio 6 d. posėdyje (protokolo Nr. 10-93) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų instituto tarybos 2013 m. sausio 29 d. posėdyje (protokolo Nr. 10-156) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto 2013 m. vasario 5 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-42) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

TURINYS

PRATARMĖ	7
KALBOTYRA IR JOS OBJEKTAS	9
1. Kalbos vaidmuo žmogaus gyvenime. Natūraliosios kalbos samprata	9
2. Natūraliosios (etninės) kalbos	10
3. Pidžinai ir kreolinės kalbos	14
4. Dirbtinės kalbos	16
5. Kalbotyros objektas. Kalbotyros sritys ir šakos	18
6. Trumpa kalbotyros istorijos apžvalga	24
KALBA IR KITOS KOMUNIKACINĖS SISTEMOS	40
1. Kalbos funkcijos	40
2. Kalbos ir kitų komunikacinių sistemų palyginimas	46
KALBA – ŽENKLŲ SISTEMA	53
1. Semiotinė kalbos ženklo prigimtis	53
2. Sisteminiis kalbos pobūdis	55
3. Kalbos sistema ir kalbėjimo aktai	56
4. Sinchronija ir diachronija	59
5. Sintagmatika ir paradigmatica	63
KALBOS SANDAROS SISTEMINIŠKUMAS	70
1. Vienplaniai ir dviplaniai kalbos vienetai	70
2. Kalbos sandaros lygmenys	77
FONETIKA IR FONOLOGIJA	81
1. Fonetikos ir fonologijos objektas	81
2. Kalbėjimo aktų (garsų srauto) skaidymas	84
2.1. Skiemuo ir skiemens sandara	85
2.2. Prozodiniai elementai	88
2.2.1. Kirčio tipai. Fonologinės kirčio funkcijos	88
2.2.2. Pagrindinis ir šalutinis kirtis. Bekirčiai žodžiai	90
2.2.3. Priegaidės ir jų fonologinės funkcijos	92
2.3. Garsų derinimas kalbėjimo sraute	93
2.3.1. Reguliarūs automatiniai garsų kitimai	94
2.3.2. Retesni garsų kitimų tipai	97

3. Svarbiausios fonologijos sąvokos	99
3.1. Fonema	99
3.2. Fonemų variantai ir fonemų identifikacija	99
3.3. Fonemų distribucija.....	103
3.4. Paradigminiai ir sintagminiai fonemų santykiai.....	107
3.5. Morfonologinės kaitos	110
MORFOLOGIJA	119
1. Morfologijos objektas.....	119
2. Morfema, morfemų variantai ir jų distribucija	121
2.1. Morfemų rūšys ir morfemų funkcijos.....	125
2.2. Morfeminė žodžio sudėtis ir jos kitimas (morfeminė analizė).....	131
3. Svarbiausios žodžių darybos sąvokos ir darybinė žodžių analizė.....	136
4. Kalbos dalys ir gramatinės kategorijos	145
4.1. Morfologinių kategorijų tipai.....	148
4.1.1. Būdingosios nominatyvinių kalbos dalių kategorijos	149
4.1.2. Gramatinių kategorijų morfologinės raiškos priemonės.....	159
SINTAKSĖ	168
1. Sintaksės objektas.....	168
2. Sintaksinių ryšių tipai.....	169
3. Žodžių junginiai	171
4. Sakinys ir jo požymiai	173
5. Sakinio struktūra, sakinio dalys ir sakinių tipai	175
6. Žodžių tvarka	180
7. Aktualioji sakinio skaida.....	183
8. Tekstas ir diskursas	184
LEKSIKOLOGIJA.....	195
1. Leksikologijos objektas.....	195
2. Žodžio samprata.....	196
3. Leksinės reikšmės struktūra ir sisteminiai žodžių santykiai	200
3.1. Žodžių daugiareikšmiškumas.....	203
3.2. Homonimai	206

3.3. Sisteminiai žodžių santykiai.....	211
3.3.1. Sinoniminiai santykiai.....	213
3.3.2. Antoniminiai santykiai.....	215
4. Visuomenės ir leksikos tarpusavio sąveika	217
4.1. Žodžiai ir visuomenės diferenciacija	218
4.2. Žodžiai ir visuomenės raida	221
5. Leksikos genetinė diferenciacija.....	224
KALBŲ KLASIFIKACIJA	235
1. Pasaulio kalbų skaičius	235
2. Pirmieji kalbų klasifikacijos bandymai.....	236
2.1. Kalbų giminystės idėja, lyginamasis istorinis kalbų tyrimas ir kiti kalbų santykių tyrimo principai	238
2.2. Kalbų skirstymas pagal jų morfologines ypatybes.....	245
3. Genetinė klasifikacija	250
3.1. Indoeuropiečių kalbos.....	254
3.2. Uraliečių kalbos	264
3.3. Altajiečių kalbos.....	266
3.4. Kaukaziečių kalbos.....	266
3.5. Afrazijiečių kalbos.....	268
3.6. Dravidų kalbos	270
3.7. Kinų-tibetiečių kalbos.....	272
3.8. Austroazijiečių kalbos	273
3.9. Japonų-riūkių kalbos.....	274
3.10. Austroneziečių kalbos	274
3.11. Papuasų kalbos.....	277
3.12. Australiečių kalbos	278
3.13. Afrikiečių kalbos	279
3.14. Paleozazijiečių kalbos.....	282
3.15. Indėnų kalbos	283
3.16. Vienišos (genetiškai izoliuotos) kalbos.....	287
4. Tipologinė kalbų klasifikacija ir kalbų tipologija.....	287
4.1. Izoliacinės kalbos	288
4.2. Agliutinacinės kalbos	289
4.3. Fleksinės kalbos	291
4.4. Inkorporacinės kalbos	291
5. Kalbų tipologija.....	293

KALBOTYROS SKAITINIAI IR PAPILDOMOS UŽDUOTYS	301
LITERATŪRA	370
Vadovėliai	370
Kiti darbai	370
SUTRUMPINIMAI	374
RODYKLĖS	377
Dalykinė rodyklė.....	379
Kalbų rodyklė	391

PRATARMĖ

Su kalbos mokslo pradmenimis supažindinanti disciplina, tradiciškai vadinama kalbotyros įvadu, yra privaloma filologinės krypties studijų programą pasirinkusiems universitetų studentams. Ji paprastai dėstoma pirmaisiais studijų metais. Vadovėlių ir kitos pagalbinės mokomosios medžiagos šiai disciplinai studijuoti nėra daug: lietuvių kalba turime originalų Jono Palionio vadovėlį (Kalbos mokslo pradmenys, 1999) ir gana seniai išleistą iš rusų kalbos verstą Boriso Golovino „Kalbotyros įvadą“ (1982). Naujausi, jau šio šimtmečio pirmajame dešimtmetyje pasirodę vadovėliai anglų kalba yra sunkiai prieinami (pvz., A. Radfordo ir kt. *Linguistics: An Introduction*, 2005, G. Fincho *How to Study Linguistics*, 2008, V. Fromkinos, R. Rodmano, N. Hyams *An Introduction to Language*, 2011). Kita vertus, kad ir kokią svetimą kalbą mokėtų ar studijuotų studentas Lietuvoje, jam visada bus lengviau suvokti bendrąsias natūraliosios kalbos struktūros ypatybes, kalbos ir mąstymo ryšį bei kalbos vaidmenį žmogaus gyvenime remiantis gimtąja kalba ir lietuviška kalbotyros terminologija, nes kalbos ir tos kultūrinės aplinkos, kurioje ji vartojama, ryšys yra neatsiejamas. Dėl to ir buvo sumanyta parengti naujesnį vadovėlį, kuriame būtų trumpai išdėstytos svarbiausios su kalbos sandara, funkcionavimu ir tyrimu susijusios sąvokos ir pateikta įvairių praktinių užduočių toms sąvokoms įtvirtinti.

Kadangi bet kurios mokslo srities vadovėliuose ir mokomosiose knygosė dažniausiai pateikiamos jau nusistojusios, visuotinai priimtotos pažiūros į svarbiausius tiriamo objekto aspektus, šioje knygoje taip pat laikomasi nuostatos nenukrypti į nevienodus ir kartais gana prieštarigus kai kurių problemiškų kalbos reiškinių aiškinimus, kuriais skiriasi atskiros kalbotyros mokyklos. Vis dėlto stengtasi parodyti, kad daugelį kalbos reiškinių galima tirti įvairiais metodais ir taip giliau juos pažinti.

Kalbotyros įvado kursas Lietuvos universitetuose paprastai dėstomas pagal juose patvirtintas programas ir jos ne visada yra identiškų, čia dėstomi tik patys bendriausi į bet kurią šio kurso programą

įeinantys dalykai. Gal kiek plačiau nei įprasta apžvelgiama kalbotyros istorija ir gana daug vietos skirta kalbų klasifikacijai, nes norėta pateikti naujesnės informacijos apie pasaulio kalbas, kuri vadovėliuose lietuvių kalba yra gerokai senstelėjusi. Kiekvieno skyriaus gale pridėdama su jame nagrinėtomis temomis susijusių savarankiškam darbui skirtų užduočių. Knyga baigiama papildomų užduočių ir kalbotyros skaitinių skyriumi. Tikimės, ji bus naudinga humanitarinių mokslų studijas Lietuvos universitetuose pradedantiems studentams.

Aiškinamąjį vadovėlio tekstą parašė Regina Venckutė. Užduotis ir didžiąją dalį schemų sudarė Zofija Babickienė. Ji taip pat parinko iliustracinę medžiagą, parengė skaitinių ir papildomų užduočių skyrių, sudarė dalykinę ir kalbų rodyklę ir buvo viso leidinio rengimo organizatorė.

Jaučiame malonią pareigą padėkoti kolegoms Gintautui Akelaičiui, Laimai Pečkuvienei, Aleksandrai Veličkieniui ir kitiems, davusiems naudingų pastabų ir patarimų. Ypač dėkojame recenzentėms Daliai Eigirdienei ir Laimai Kalėdienei, taip pat rankraštį skaičiuotiems Albinui Drukteiniiui ir Vidui Kavaliauskui, kurių pasiūlymai labai pravertė rengiant galutinę redakciją.

KALBOTYRA IR JOS OBJEKTAS

1. Kalbos vaidmuo žmogaus gyvenime.

Natūraliosios kalbos samprata

Seniai pastebėta ir visuotinai pripažinta, kad kalba neegzistuoja be visuomenės, taip pat kaip nėra ir visuomenės be kalbos. Taigi savo esme kalba yra socialinės prigimties reiškiny. Jos atsiradimas yra glaudžiai susijęs tiek su paties žmogaus, kaip mąstančios, sąmoningos būtybės, tiek ir su visuomenės formavimusi bei visuomeninio gyvenimo formų raida.

Garsus XIX a. vokiečių mokslininkas Vilhelmas fon Humboltas (Wilhelm von Humboldt, 1767–1835) kitados yra taikliai pasakęs: *Žmogus yra žmogus tik kalbos dėka*. Iš tiesų nėra nė vienos žmogaus veiklos srities, kurioje kalba nebūtų reikalinga. Be kalbos mes neįstengtume suformuoti ir pasakyti savo minčių, išreikšti jausmų ir valios, negalėtume keistis patirtimi ir vieni kitų suprasti. Galima net pasakyti, kad kalba gyvena mumyse kiekvieną akimirką: kai kalbamės apie kasdieninius buities reikalus su namiškiais, draugais ir pažįstamais, skaitome knygą arba reklamos užrašus mieste, rašome laiškus, ataskaitas ar projektus, kai klausomės radijo, žiūrime televizijos laidas, pildome mokesčių deklaracijas, mąstome apie ateitį arba prisimename praeities įvykius ir su jais susijusius savo jausmus. Daug kas kalba net sapnuodami, per miegus. Kiekvieną dieną daugybę kartų mums prireikia tūkstančių, kartais net dešimčių tūkstančių žodžių. Bendrauti ir susižinoti tarpusavyje žmonėms padeda gimtoji arba – kitomis aplinkybėmis ir tam tikroje aplinkoje – kuri nors kita išmokta kalba. Kalba yra svarbiausias visuomenės gyvenimą įgalinantis ir vienijantis veiksnys.

Pats žodis *kalba* yra daugiareikšmis. Pagrindinę jo reikšmę „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ apibrėžia taip: 1. „žodinio minčių reiškimo sistema“¹. Kitos žodžio *kalba* reikšmės yra šalutinės, išriedėjusios

1 Yra gana nemažai kalbų, kuriose sąvokos 'kalba – žodinio minčių reiškimo sistema' ir 'liežuvis – skonio organas, vienas kalbos padargų' įvardijami vienu ir tuo pačiu žodžiu. Pavyzdžiui, lotynų *lingua*, rusų *jazyk*, suomių *kieli* reiškia ir „kalba“, ir „liežuvis“. Paprastai manoma, kad pagrindinė tų kalbų žodžių (*lingua*, *jazyk*, *kieli*) reikšmė esanti būtent „liežuvis“, o reikšmė „kalba“ iš jos išriedėjusi vėliau.

iš pirmosios reikšmės: 2. „praktinis gebėjimas reikšti žodžiais mintis“ (plg. *Susirgęs neteko kalbos*), 3. „tam tikra minčių reiškimo sistemos atmaina“ (plg. *Poetinė kalba*), 4. „pašnekesys“ (plg. *Su juo kalbos kaip vandens*), 5. „viešas kalbėjimas klausytojams, tam tikro turinio tekstas“ (plg. *Susirinkime pasakę įtikinamą kalbą*), 6. „nežodinis minčių reiškimas“ (plg. *Kūno kalba. Muzikos kalba*). Pagrindinės reikšmės apibrėžimas („žodinio minčių reiškimo sistema“) leidžia nesunkiai suvokti, kad kalba žmogaus veikloje ir gyvenime yra svarbiausia bendravimo, tarpusavio supratimo, minčių formavimo ir jų perteikimo priemonė.

Terminu *natūralioji kalba* pabrėžiami šie trys svarbūs dalykai:

pirma, bet kuri žmonių bendruomenės (tautos ar mažesnio etninio kolektyvo) kalba yra natūraliai susiformavusi per tūkstančius metų, nenutrūkstamai ją perduodant iš kartos į kartą, o jos žodynas ir gramatinė sandara, pamažu, bet nuolatos kisdami, yra prisitaikę išreikšti tai, kas ją vartojančio kolektyvo geografinėje ir kultūrinėje aplinkoje yra įprasta ir reikšminga;

antra, kalbėti vaikas išmoksta be specialaus mokymo, augdamas savo tėvų arba – išskirtiniais atvejais – kitokioje kalbinėje aplinkoje (šiuo atveju lemiama vaidmenį vaidina toje aplinkoje vartojama kalba);

trečia, savo gimtąją, t. y. pirmąją išminktą, kalbą² žmonės vartoja ne tik kasdieniniam susižinojimui, bet ir gyvenamajai aplinkai, apskritai visam objektyviajam pasauliui suvokti ir verbalizuoti (apibūdinti žodžiais, suteikti savo mintims kalbinę išraišką, plg. lot. *verbum* „žodis“).

Taigi natūralioji kalba, būdama glaudžiai susijusi su žmonių tarpusavio bendravimo, pasaulio pažinimo ir informacijos apie jį perteikimo procesais, pirmiausia suvokiama kaip tam tikra istoriškai susiklosčiusi kurios nors konkrečios kalbinės bendruomenės vartojama ženklų (arba simbolių) sistema, t. y. etninė kalba.

2. Natūraliosios (etninės) kalbos

Nenutrūkstamai perduodamos iš kartos į kartą, etninės kalbos yra natūraliai istoriškai susiformavusios kaip pagrindinė didesnės ar mažesnės kalbinės bendruomenės bendravimo priemonė ir drauge

2 Daugelyje kalbų gimtoji kalba vadinama *motinos kalba*, plg. vok. *Muttersprache*, pranc. *langue maternelle* ir kt.

tapusios jas vartojančių žmonių tautinės tapatybės bei jų sukurtos kultūros ir ryšio su savo istorine praeitimi pagrindu. Kadangi skirtingomis kalbomis kalbančių tautų gyvenimo sąlygos ir materialinė bei dvasinė kultūra neretai gana smarkiai skiriasi, bet kuri vienalytės (homogeniškos) bendruomenės vartojama kalba visada tam tikru mastu yra unikali, nes ji atspindi tai bendruomenei būdingą savo gyvenamos aplinkos suvokimą ir savitą jos gyvenimo būdą.

Per tūkstančius metų natūraliai susiformavusių ir šiandien vartojamų ar kažkada vartotų, bet jau išnykusių etninių kalbų pasaulyje priskaičiuojama maždaug nuo trijų iki dešimties tūkstančių. Šis skaičius dėl daugelio įvairių priežasčių nėra ir, matyt, negali būti tikslus (plačiau apie tai žr. toliau, skyrelyje *Pasaulio kalbų skaičius*).

Pagal tai, ar etninės kalbės vartojimo ir perdavimo iš kartos į kartą tradicija yra nutrūkusi, ar ne, ji laikoma gyva arba mirusia.

Gyvosiomis kalbomis laikomos visos kasdieniniam bendravimui vartojamos kalbos, nepaisant to, kokio dydžio tautai ar etniniam kolektyvui jos yra nuo vaikystės išmokta pirmoji (gimtoji) kalba.

Šiandien pasaulyje vartojamos gyvosios etninės kalbos viena nuo kitos gerokai skiriasi jomis kalbančių žmonių skaičiumi. Yra kalbų, kurias kaip gimtąją vartoja keli šimtai milijonų žmonių, bet esama ir tokių, kurios yra gimtoji kalba keliems milijonams, keliems šimtams tūkstančių ar net vos keliems šimtams. Pavyzdžiui, ispanų kalba yra gimtoji maždaug 305 milijonams žmonių, gyvenančių Ispanijoje, daugelyje Lotynų Amerikos šalių ir kitur, estų kalba – vienam milijonui su trupučiu, o Latvijoje gyvenančios tautinės mažumos – lyvių – kalba kalbančių šiandien nebėra nė šimto.

Nevienodas yra ir gyvųjų kalbų paplitimas. Vienos iš jų yra labai paplitusios, daug kur vartojamos šalia gimtosios kaip antroji ar trečioji išmokta kalba (pvz., anglų, prancūzų, rusų, arabų ir kt.), o kitas galima pavadinti „vieno kaimo kalba“ (pavyzdžiui, tokios yra kai kurios Sibire gyvenančių etninių mažumų kalbos – aleutų, jukagyrų ir kt.). Tačiau negausių kolektyvų vartojamos „mažosios“ kalbos, būdamos jiems pagrindinė bendravimo ir minčių reiškimo priemonė (gimtoji kalba), svarbiausiomis savo funkcijomis yra lygiavertės didelių tautų kalboms.

Mirusiomis kalbomis laikomos tokios kalbos, kuriomis šiandien nei buityje, nei jokiose kitose įprastinėse bendravimo situacijose

niekas nebekalba, kitaip sakant, tokios, kurių vartojimo tradicija yra visiškai arba iš dalies nutrūkusi³. Mirusi kalba gali būti gerai žinoma iš rašytinių šaltinių, o dabar – ir iš garso ar vaizdo įrašų archyvų, tačiau jeigu ji niekam nebėra gimtoji, nuo vaikystės išmokta ir visose gyvenimo situacijose laisvai vartojama kalba, jos negalima vadinti gyva. Būtent tuo mirusi kalba skiriasi nuo bet kurios gyvosios, nors mirusią kalbą, žinoma, galima specialiai išmokyti tam tikram tikslui: pavyzdžiui, jei ji dar vartojama vienoje kurioje sferoje (kurioje nors mokslo srityje ar kaip religinių apeigų kalba), taip pat tam, kad mirusios kalbos ypatybės būtų galima palyginti su gyvosiomis kalbomis.

Mirusios kalbos viena nuo kitos skiriasi jų paliudijimo laipsniu – išlikusių rašytinių (ar kitokių) paminklų senumu ir gausumu. Pagal tai jas galima sąlygiškai skirstyti į *vegetuojančias*, *paliudytas* ir *rekonstruojamas*.

Vegetuojančioms kalboms priskirtinos tos mirusios kalbos, kurių ir šiandien mokomasi jų tyrimo ar kitais specialiais tikslais. Bene ryškiausias tokių kalbų pavyzdys yra klasikinė lotynų kalba, kuria buvo sukurta labai daug įvairios antikinės literatūros – filosofijos, istorijos, grožinių ir kitokių veikalų, kuri viduramžiais ir Atgimimo epochoje buvo tarptautinė mokslo ir literatūros kalba ir kuria iki šiol dar sukuriamą įvairių tekstų – mokslinių klasikinės filologijos veikalų, popiežiaus enciklikų, medikų receptų ir kt.; yra net radijo stočių, transliuojančių žinias lotynų kalba. Be lotynų kalbos, vegetuojančiomis gali būti laikomos senoji graikų kalba, sanskritas (senoji indų), stačiatikių bažnyčioje vartojama senoji slavų, arba bažnytinė slavų, kalba ir kai kurios kitos kalbos.

Kitas mirusių kalbų tipas yra paliudytos kalbos. Jų vartojimo tradicija šiandien yra jau visiškai nutrūkusi, tačiau išlikę įvairūs jomis rašyti tekstai leidžia gana aiškiai ar bent iš dalies pačiais bendriausiais bruožais nustatyti, kokia yra buvusi tų kalbų gramatinė sandara ir žodynas. Paliudytų mirusių kalbų pavyzdys gali būti hetitų kalba, kuriai išnykus liko itin senų XIX–XII a. prieš Kr. sukurtų rašto paminklų. Mirusi paliudyta kalba yra ir artima lietuvių kalbos giminaitė prūsų kalba, kurios rašytiniai paminklai siekia daug vėlesnius laikus (XV–XVI a. po Kr.),

3 Apie tai, kodėl kalbos miršta, plačiau žr. Crystal 2005: 73–96.

taip pat daugelis kitų seniai ar visai neseniai mirusių kalbų, tarp kurių galima paminėti Sajanų priekalnėse gyvenusią kamasų kalbą, išnykusią XX a. antrojoje pusėje (paskutinis nuo vaikystės ją mokėjęs žmogus mirė 1989 m.). Tiesa, kamasai neturėjo savo rašto, bet XIX–XX amžių sandūroje, kol ši kalba dar buvo gyva, tyrėjai spėjo užrašyti gana daug jos žodžių ir sakytinių tekstų, kurie dabar yra išleisti su pridėtu kamasų kalbos žodynu ir gramatikos apybraiža⁴.

Be rašytinių paminklų palikusią ir palyginti gerai paliudytą mirusių kalbą, esama ir labai menkai paliudytą – kai kurių likęs tik vardas, paminėtas kitomis kalbomis rašytose kronikose, arba vienas kitas žodis, išlikęs antkapyje ar kokios nors kitos kalbos rašytiniame paminkle, vienas kitas skolinys arba vietovardis, patekę į kitas kalbas ir taip išlikę iki mūsų dienų. Apie menkai paliudytą mirusių kalbų konkrečias fonetikos, gramatikos ir žodyno ypatybes šiandien, deja, jau nedaug ką galima pasakyti. Menkai paliudytą kalbą pavyzdys galėtų būti apie XII–XV a. mirusios kuršių, sėlių, žiemgalių ir jotvingių kalbos, kurios buvo artimos lietuvių, latvių ir prūsų kalboms.

Rekonstruotomis mirusiomis kalbomis laikomos tokios kalbos, kurių vienintelis palaikas šiandien yra ne išlikę rašytiniai tekstai ar atskiri žodžiai, bet pačios gyvosios ir mirusios etninės kalbos. Pavyzdžiui, lyginant dabartines gyvąsias slavų kalbas (rusų, lenkų, serbų ir kt.) su mirusiomis (polabų, senąja slavų ir kt.) galima atkurti (rekonstruoti) tos kalbos, iš kurios jos visos yra išsriedėjusios, apytikrą pirmąją vaizdą, t. y. svarbiausias fonetikos, gramatikos ir žodyno ypatybes. Slavų kalbų lyginimo pagrindu rekonstruota kalba vadinama *praslavų kalba*, arba *slavų prokalbe*⁵.

4 Yra žinoma mėginimų atgaivinti kai kurias mirusias kalbas, tačiau tam, kad atgaivinta kalba galėtų normaliai gyvuoti ir būti vartojama visose gyvenimo sferose, būtinas visų ją vartojančios bendruomenės narių palaikymas (plačiau apie tai žr. Crystal 2005: 159–166).

5 Terminas *prokalbė* vartojamas kaip bet kurios rekonstruotos kalbos pavadinimas. Prokalbės sąvoka iš esmės yra istorinė: seniausia prokalbe laikoma ta, iš kurios kildinamos visos tą pačią kalbų šeimą sudarančios kalbos (pvz., *indoeuropiečių prokalbė*), vėlesnė – ta, kuri pati yra išsriedėjusi iš ankstesnės prokalbės ir, savo ruožtu, davusi pagrindą kuriai nors šeimos kalbų šakai, kaip antai, iš vieno indoeuropiečių prokalbės tarmių junginio susiformavusi *slavų prokalbė*, kuri vėliau pati tapo visų slavų kalbų prokalbe.

3. Pidžinai ir kreolinės kalbos

Prie etninių kalbų šliejasi vadinamieji **pidžinai** (angl. *pigeon*⁶) ir **kreolinės kalbos** (pranc. *créole* „mišrus“, plg. angl. *creolized language*, pranc. *parler créole*, vok. *kreolische Sprache*).

Pidžinai gana stichiškai ima formuotis kaip pagalbinė tarptautinio ar tarpetninio bendravimo priemonė (t. y. kaip dviejų ar daugiau etninių kalbų pakaitalai), kai tam tikrame regione tarp skirtingomis kalbomis kalbančių žmonių susiklosto reguliarūs prekybos, administraciniai ar kitokie santykiai. Ypač palankios sąlygos pidžinams rastis susidarė naujaisiais laikais dėl Pietryčių Azijos ir Afrikos, taip pat Indijos, Ramiojo ir Atlanto vandenynų salų kolonizacijos. Kolonizatoriams, kurie dažniausiai kalbėjo viena kuria iš Europos kalbų – anglų, prancūzų, ispanų, portugalų ar olandų, reikėjo bendrauti su autochtonais – vietiniais kolonizuotų teritorijų gyventojais, kurių kalbos ar kalba buvo visai kitokia ir paprastai smarkiai skirdavosi nuo atneštinės kolonizatorių kalbos⁷. Kad ta atneštinė kalba galėtų atlikti elementaraus susikalbėjimo funkciją, į jos žodyną neišvengiamai turėjo patekti gana daug vietinės kalbos žodžių, kito fonetika – kai kurie garsai buvo pakeičiami artimesniais vietinei kalbai, paprastėjo gramatika. Tokio dėl skirtingų kalbų sąveikos susiformavusio pidžino genetinis ryšys ir bendrumas su savo pagrindo – anglų, prancūzų ar kita Europos kalba išlieka, bet natūrali tos kalbos raida gerokai pakinta dėl daugybės iš šalies gautų svetimų elementų.

Kol pidžinai vartojami ne visose, o tik kai kuriose apibrėžtose viešojo gyvenimo situacijose (pvz., skelbiant įstatymus, teismuose, prekyvietėse ir pan.), jie iš tiesų atlieka antrinį kontaktų palaikymo vaidmenį, nes nei atsikėlėliams (kolonizatoriams), nei vietiniams gyventojams pidžinas nėra gimtoji kalba (ir vieni, ir kiti tarpusavyje bendrauja savo gimtąja kalba). Vis dėlto susiklosčius tam tikroms socialinėms sąlygoms pidžinų vartojimo sfera gali plėstis, ir jeigu jie

6 Pavadinimas kilęs iš anglų kalbos žodžio *pigeon* idiominės reikšmės „dalykas, reikalas“, plg. *that's my pigeon* ~ tai jau mano reikalas.

7 Pidžinų atsiranda ir dėl intensyvių prekybos ir mainų ryšių, tam tikru metu susiklostančių įvairiuose pasaulio regionuose: pavyzdžiui, yra žinoma prieš pirmąjį pasaulinį karą Norvegijos šiaurėje vartota *russenorsk*, kuria bendravo rusų pirkliai ir norvegų žvejai (Karaliūnas 1997: 386).

pradedami vartoti ne vien apibrėžtose, bet visose viešojo gyvenimo sferose, kitaip sakant, jeigu įgyja vienintelės tame regione vartojamos kalbos statusą, ilgainiui iš jų susiformuoja nauja kreolinė kalba, kuri tampa gimtąja ateinančioms tos teritorijos gyventojų kartoms (ypač jeigu ji yra dėstomoji kalba mokykloje).

Kreolinė kalba nuo jai pagrindą davusio pidžino (ar – tiksliau – nuo pidžino kalbos-pagrindo) paprastai ima skirtis specifinėmis ypatybėmis, susiformavusiomis plečiantis jos vartojimo sferai. Apie 90 % kreolinės kalbos žodyno sudaro kalbos-pagrindo žodžiai, o fonologinė ir morfologinė kalbos-pagrindo sistema kreolinėje kalboje yra gerokai pakitusi ir įgijusi daugiau pastovumo negu įprastame pidžine. Kreolinė kalba, tapusi gimtąja, o ne antrąja, išmokta susikalbėti tam tikroje situacijoje, turi visus etninės kalbos požymius ir paprastai gyvuoja ne tik savo šnekamąja, bet ir rašomąja forma.

Šiuo metu pasaulyje žinoma apie 80 pidžinų ir iš jų susiformavusių kreolinių kalbų. Pavyzdžiui, Afrikoje gana plačiai vartojamas pidžinas *fanagalo*, susiformavęs kaip skirtingomis *bantū* grupės kalbomis kalbančių žmonių tarpetninio bendravimo priemonė. Kreolinės kalbos, išriedėjusios iš pidžinų, susiformavusių anglų, prancūzų, ispanų ir kitų Europos kalbų pagrindu, daugiausia yra palitusios autonomiją turinčiose Karibų ir Okeanijos salose. Pavyzdžiui, iš vadinamojo *pigeon english* (ar *Pidgin-English*) yra išriedėjusi Jamaike vartojama kreolinė *džagvatak* kalba, Suriname – *sranan-tongo*, Siera Leonėje, Gambijoje ir Gvinėjoje – *krio*, Papua ir Naujosios Gvinėjos salose – *tok-pisin*. Iš prancūzų kalbos pagrindu susiformavusių pidžinų išriedėjo Haityje, Martinikoje, Seišelių salose ir kitur oficialios kalbės statusą turinčios kreolinės kalbos. Yra žinoma ir ispanų bei portugalų kalbų pagrindu atsiradusių kreolinių kalbų: ispanišką pagrindą turi Filipinuose vartojama kreolinė *ternatenjo* kalba, portugališką – Senegale ir Bisau Gvinėjoje vartojamos kreolinės kalbos.

Kreolinės kalbos ir pidžinai pradėti tirti XIX a. pabaigoje. Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio jie tiriami taip pat intensyviai, kaip ir per ilgus amžius natūraliai susiformavusios tradicinės etninės kalbos.

4. Dirbtinės kalbos

Dirbtinių kalbų dažniausiai susikuriama tarptautiniam bendravimui palengvinti arba, atvirkščiai, tą pačią gimtąją kalbą vartojančių žmonių tarpusavio supratimui apsunkinti, taigi jų paskirtis taip pat yra pagalbinė. Turint galvoje aplinkybes, priežastis ir tikslus, dėl kurių sukuriama dirbtinė kalba, sąlygiškai jas visas būtų galima skirstyti į *tarptautines* ir *slaptąsias*.

Žinomiausia ir labiausiai paplitusi dirbtinė tarptautinė kalba yra XIX a. pabaigoje sukurta *esperanto*, kurios projektą 1887 m. pasiūlė Varšuvos gydytojas Liudvikas Lazaris Zamenhofas⁸ (pats žodis *esperanto* šioje kalboje reiškia „viltingas, tas, kas tikisi, viliasi“). Dėl reguliarių žodžių kaitymo ir žodžių darybos taisyklių bei nesunkiai įsimenamo tarptautinio žodyno išmokti *esperanto* galima lengviau ir greičiau negu bet kurią etninę kalbą.

Dirbtinės tarptautinės kalbos, kartais vadinamos *kalbų projektais* ar *planinėmis kalbomis* (vok. *Plansprache*), kuriamos pagal išankstinį planą, paprastai imituojant etninės kalbos modelį, ir yra skirtos vartoti rašytine ir sakytine forma (arba viena iš jų). Be *esperanto*, žinomos dar kelios dirbtinės tarptautinės kalbos: 1907 m. sukurta *ido* (reformuotas *esperanto* variantas) ir 1951 m. – *interlingva*, tačiau nė vienai iš jų nepavyko nustelbti *esperanto* populiarumo.

Ilgesnį vartojimo tradiciją turinčių dirbtinių tarptautinių kalbų žodynas, panašiai kaip ir etninių kalbų, laikui bėgant gali prasiplėsti, taip pat gali susiformuoti ir skirtingi funkciniai jų stiliai (meninis, publicistinis ir kt.). Vis dėlto dirbtinių kalbų vaidmuo kasdieniniame žmonių gyvenime tėra antrinis, nes nebuvo ir nėra tokios vientisos bendruomenės (tautos ar etninės grupės), kurios visi nariai *esperanto* ar bet kurią kitą sukurta kalbą vartotų kaip gimtąją.

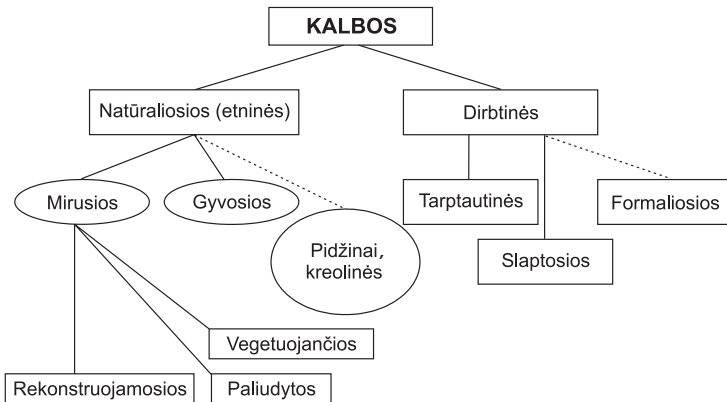
Tas pats pasakytina ir apie kitą dirbtinių kalbų tipą – vadinamąsias *slaptąsias kalbas*, arba *argò* (pranc. *argot*). Joms paprastai būdinga konspiracinė paskirtis, nes slaptų kalbų dažniausiai susikuria profesijos arba kitokių interesų vienijamos socialinės grupės, siekiamos, kad kiti tą pačią etninę kalbą vartojantys žmonės jų nesupras-

⁸ Beje, 1886–1887 m. Zamenhofas gyveno Lietuvoje (Veisiejuose).

tų⁹. Slaptosios kalbos turi specifinį žodyną, kuris susikuriamas arba fonetiškai iškreipiant įprastus žodžius (pavyzdžiui, perstatant vietomis garsus ar skiemenis, plg. *keprė* „prekė“, *lopicija* „policija“ ir pan.), arba įprastiems žodžiams savavališkai suteikiant sutartinę reikšmę (pavyzdžiui, *plunksnele bakstelti* „nudurti, nužudyti“). Slaptosiose kalbose paprastai vartojama nemažai skolinių iš įvairių kitų kalbų. Slaptąją kalbą susikūrusiai socialinei grupei išnykus, išnyksta ir jos vartota kalba (pavyzdžiui, tokio likimo sulaukė gana išsamiai aprašyta Rusijos keliaujančių prekeivių, vadinamųjų „karabelninkų“ slaptakalbė).

Dirbtinės yra ir įvairiose mokslo ir technikos srityse vartojamos formaliosios kalbos (pvz., įvairūs grafinių simbolių kodai, programavimo, formaliosios logikos, dokumentų paieškos sistemų ir kt. kalbos). Priešingai negu dirbtinės tarptautinės ir slaptosios, jos savo sandara ir funkcionavimo ypatybėmis menkai beprimena natūraliąsias (etnines) kalbas. Mat formaliosioms kalboms būdingas palyginti nedidelis atskiros mokslo ar technikos srities sąvokas atitinkančių vienareikšmių simbolių skaičius, palyginti nedidelės simbolių kombinacijų galimybės ir gana ribotos funkcijos.

Apibendrintai natūraliųjų (etninių) ir dirbtinių kalbų įvairovę galima pavaizduoti tokia schema:

1 pav. Natūraliosios (etninės) ir dirbtinės kalbos

⁹ Žinių apie Vokietijos elgetų, Rusijos keliaujančių prekeivių „karabelninkų“, Paryžiaus vagių slaptąsias kalbas yra užfiksuota jau XVIII a. pabaigoje ir dar anksčiau.

5. Kalbotyros objektas. Kalbotyros sritys ir šakos

Kalbotyra, arba lingvistika (lot. *lingua* „kalba, liežuvis“), tiria kalbą apskritai (kaip žmonių tarpusavio bendravimui vartojamą ženklų sistemą, t. y. kaip tam tikrą idealų modelį) ir skirtingas kalbas¹⁰ kaip konkrečias šio idealaus modelio apraiškas: tiria vidinę jų sandarą ir fonetinės, gramatinės ir leksinės kalbos sistemos realizaciją kalbėjimo aktuose, taip pat kalbos gyvavimo laike ir erdvėje ypatybes, kalbos ryšius su visuomene ir kultūra, aiškinasi skirtingų kalbų struktūrinius panašumus ir skirtumus ir bendruosius kalbų funkcionavimo dėsningumus.

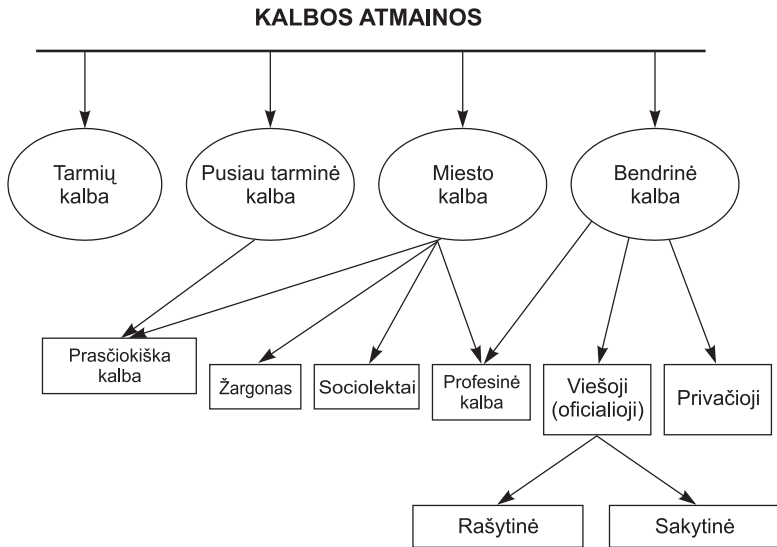
Natūraliosios (etninės) kalbos paprastai nebūna visiškai vienalytės, nes per ilgus amžius susidaro įvairių vienos ir tos pačios kalbos atmainų. Dėl kalbos vidinės raidos dėsnių ir įvairių išorinių veiksnių, sunkinančių ta pačia kalba kalbančių žmonių bendravimą¹¹, atsiranda tarmių, t. y. teritorinių vienos kalbos atmainų, taip pat formuojasi ir su skirtingomis socialinėmis žmonių grupėmis susijusių atmainų – profesinė kalba, socialiniai dialektai (sociolektai), žargonas, prasiokiška kalba (slengas) ir kt. Ypatingą vietą tarp šių atmainų užima tam tikru metu susiformavusi bendrinė kalba¹², kuri ima kurtis rašytine forma, siekiant raštus padaryti suprantamus visiems vienos ar kitos kalbos tarmėmis kalbantiems žmonėms, o jos pagrindu dažniausiai (bet ne visada) tampa sostinės apylinkių

10 Tokie posakiai, kaip *muzikos kalba*, *spalvų kalba*, *kūno kalba* ir kt. iš tiesų tik metaforiškai (perkeltine reikšme) tėra susiję su įprastine kalbos samprata. Žodis *kalba* juose žymi tam tikrai sričiai būdingą raiškos priemonių visumą (vaizduojamajam menui arba muzikai įprastus spalvų ar garsų derinius ir pan.). Kalbotyros objektu paprastai nelaikomi žodinių bendravimą lydintys ar palaikantys, o kai kada net jį pavaduojantys gestai ir mimika (pvz., galvos linktelėjimas, tam tikrais atvejais galintis atstoti žodį *taip*, nuostabą išreiškiantis antakių kilstelėjimas drauge su žodžiais *oho*, *mat kaip* ir pan.). Tokias su bendravimo procesais susijusias nežodinės raiškos priemones tiria speciali disciplina, vadinama *paralingvistika* (šiek tiek plačiau apie paralingvistinius reiškinius žr. toliau, skyrelyje *Tekstas ir diskursas*).

11 Tokie veiksniai yra politinės, administracinės ir kitokios ribos, taip pat įvairios gamtinės kliūtys – upės, kalnai, miškai ir kt., lemiantys sėslesnį žmonių gyvenimo būdą.

12 Bendrinės kalbos sąvokai nusakyti kai kada vartojami kiti terminai – *standartinė kalba* ir *literatūrinė kalba*.

tarmė, t. y. ta tarmė, kurios atstovai aktyviai dalyvauja šalies kultūriname bei ekonominiame ir politiniame gyvenime. Savo formavimosi pradžioje bendrinė kalba būna gana variantiška (turi daug elementų iš visų tarmių), tačiau įsitvirtindama viešojoje vartosenoje ilgainiui tolsta nuo savo pagrindo, tampa savarankiška kodifikuota (sunorminta) sistema ir funkcionuoja ne tik rašytine, bet ir sakytine forma, taip pat susiformuoja įvairūs jos funkciniai stiliai – administracinis, mokslinis, meninis, publicistinis, buitinis, žr. 2 pav.

2 pav. Natūraliosios kalbos funkcionavimo atmainos¹³

Šių natūraliosios kalbos funkcionavimo ypatybių negalima išleisti iš akių tiek tiriant kalbą apskritai (kaip idealų žmonių tarpusavio bendravimui vartojamos ženklų sistemos modelį), tiek skirtingas kalbas kaip konkrečias tokio modelio apraiškas.

Paprastai skiriamos trys bendriausios kalbotyros sritys:

- bendroji, arba teorinė, kalbotyra,
- konkrečioji, arba specialioji, kalbotyra,
- taikomoji kalbotyra.

¹³ Plg. Pupkis 2005: 16.

Kiekviena iš jų teikia žinių apie vieną ir tą patį objektą – kalbą apskritai ir konkrečias didelių, mažesnių ar visai negausių etninių kolektyvų vartojamas kalbas.

Bendroji ir konkrečioji kalbotyra iš esmės tesiskiria tiriamo objekto apimtimi.

Bendrosios kalbotyros objektas yra visos be išimties žinomos pasaulio kalbos, kurias tiriant nustatomos bendrosios (arba statistiškai vyraujančios) skirtingų kalbų sandaros ypatybės, aiškinami bendrieji kalbos evoliucijos (gyvavimo laike), teritorinės ir socialinės diferenciacijos (gyvavimo erdvėje) dėsniniai, kalbėjimo aktų generavimo ir suvokimo ypatybės ir kt.

Konkrečioji kalbotyra, savo ruožtu, tiria arba vieną kurią atskirą kalbą, arba genetinius (bendros kilmės) ryšius susijusių kalbų grupes ir šeimas, taip pat skirtingoms grupėms priklausančių geografiškai artimų kalbų sąjungas. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos sandarą, sakininės ir rašytinės lietuvių kalbos vartoseną, lietuvių kalbos istoriją, jos tarmes ir kt. tiria *lietuvių kalbotyra*; lietuvių, latvių, prūsų ir kitų išnykusių baltų kalbų bendrąsias ir skiriamąsias ypatybes – *baltų kalbotyra*; baltų ir kitas indoeuropiečių šeimos kalbų šakas – *indoeuropiečių kalbotyra*; dėl ilgalaikės artimos geografinės kaimynystės susidariusią Balkanų kalbų sąjungą, į kurią įeina pietryčių Europoje vartojamos indoeuropiečių kalbos¹⁴, – Balkanų kalbotyra, arba *balkanistika*¹⁵.

Kalbotyros skirstymas į bendrąją ir konkrečiąją, be jokios abejonės, yra sąlygiškas, nes griežtos ribos tarp jų nėra ir negali būti: konkrečiosios kalbotyros teorinė ir metodinė atrama yra bendrosios kalbotyros teiginiai, o bendroji kalbotyra juos suformuluoja ir nuolatos pagilina remdamasi konkrečiosios kalbotyros teikiamais duomenimis ir išvadomis. Kitaip sakant, bendroji kalbotyra kuria

¹⁴ Balkanų kalbų sąjungą sudaro pietų slavų kalbos (bulgarų, makedonų, iš dalies serbų ir kroatų), rytų romanų (rumunų), albanų ir naujoji graikų kalba. Šios kalbos turi fonetikos, morfologijos ir sintaksės bendrybių, vadinamųjų balkanizmo, kurių atsiradimą nulėmė glaudūs ilgalaikiai jomis kalbančių žmonių ryšiai.

¹⁵ Atitinkamai ir kitos tiek atskiras kalbas, tiek kalbų grupes, šeimas ar sąjungas tiriančios konkrečiosios kalbotyros šakos kartais vadinamos *lituanistika*, *baltistika*, *indoeuropeistika* ir t. t., nors iš tiesų šie terminai yra platesni – jais paprastai įvardijami kompleksiniai kalbos, etninės ir socialinės istorijos, materialinės ir dvasinės kultūros lyginamieji istoriniai ir tipologiniai tyrimai.

apibendrintą (idealų) aiškinamąjį žmogaus kalbos apskritai modelį, o konkrečioji kalbotyra, aprašanti ir tirianti atskirų kalbų sandarą, leidžia patikrinti, kiek bendrosios kalbotyros kuriamo modelio teiginiai yra teisingi.

Taikomosios kalbotyros sričiai priklauso su kalbos vartojimu susiję praktiniai uždaviniai: rašto kūrimas jo neturinčioms kalboms, jų turinčių kalbų rašybos reformavimas, mokslo ir technikos terminų standartizavimas, specialių žodynų ir žinynų rengimas ir jų sudarymo principų nustatymas, svetimų kalbų mokymo metodikos tobulinimas, kalbos sutrikimų šalinimas, kalbos duomenų bazių sudarymas, automatinis vertimas, automatinis teksto tvarkymas ir informacijos apdorojimas bei daug kitų uždavinių, kuriems išspręsti reikia gerai pažinti kalbos sandarą, jos funkcionavimo dėsningumus, kalbėjimo ir kalbinių pranešimų suvokimo procesus.

Kadangi kalba yra sudėtinga daugiasluoksni sistema, kurioje skiriami raiškos ir turinio planai, jos sandarai tirti istoriškai yra susiformavusios tokios kalbotyros šakos:

- *fonetika* ir *fonologija* (taip pat kiek vėliau atsiradusi *morfologija*), kurių objektas yra mažiausi linijiniai¹⁶ raiškos plano vienetai, patys savaime neperteikiantys jokios dalykinės reikšmės, bet atliekantys reikšmių skyrimo funkciją,

ir reikšminius kalbos vienetus, jų funkcijas ir santykius tiriančios

- *gramatika*, kurioje tradiciškai skiriamos *morfologija* (kartu su žodžių daryba) ir *sintaksė*,
- *leksikologija* (ir su ja artimai susijusios *frazeologija* ir *onomastika*¹⁷).

Visos drauge jos leidžia pažinti tiek kalbos apskritai, tiek atskiros konkrečios kalbos vidinės sandaros ypatybes (plg. bendrąją fonetiką ir fonologiją ir, tarkim, lietuvių ar kurios nors kitos kalbos fonetiką ir fonologiją).

16 Supersegmentinius (nelinijinius) kalbos elementus – kirtį ir priegaides tiria *akcentologija*.

17 *Onomastika* (gr. *ὄνομα* „vardas, pavadinimas“) tiria tikrinius žodžius, t. y. įvairius gyvų būtybių (asmenų, naminių gyvūnų, tikrovėje neegzistuojančių būtybių – dievų, gerųjų ir piktųjų dvasių ir kt.) bei negyvų objektų (gyvenamųjų vietų, kraštų, įvairių teritorijų, vandenų, kalnų ir kt.) vardus.

Tiriant kalbos fonetinę, gramatinę (morfologinę ir sintaksinę) bei leksinę sandarą paprastai skiriami du jos analizės aspektai – *sinchroninis* (gr. *συν* „kartu“, *χρόνος* „laikas“) ir *diachroninis* (gr. *δια* „per“, *χρόνος* „laikas“).

Sinchroninė kalbotyra tiria kalbą tam tikru konkrečiu jos gyvavimo laikotarpiu ir pateikia tokį jos sandaros vaizdą, koks tuo metu yra susiklostęs. Pavyzdžiui, tiriant dabar, XXI a. pirmojoje pusėje, vartojamą lietuvių kalbą aprašomos dabartinės būdingosios jos fonologinės, morfologinės, sintaksinės ir leksikos (žodyno) ypatybės, o tos lietuvių kalbos ypatybės, kurios yra žinomos, tarkim, iš XVI a. raštų, bet šiandien jau išnykusios, paliekamos nuošalyje. Ir atvirkščiai, sinchroniniu požiūriu tiriant XVI a. raštuose užfiksuotą lietuvių kalbos sistemą nebūtina atsižvelgti į pokyčius, kurie įvyko vėliau, pavyzdžiui, XVIII ar XX amžiuje.

Diachroninė (istorinė) kalbotyra tiria atskiros kalbos ar kalbų grupės raidą (evoliuciją) per visą jų gyvavimo laiką, kitaip sakant, diachroninio tyrimo objektas yra ne kurio nors konkretaus apibrėžto laikotarpio kalbos sistemos aprašymas, bet tos sistemos kitimas nuo seniausių laikų iki pat šių dienų (bendrą pradinį sistemos vaizdą ir jos kitimus diachroninė kalbotyra rekonstruoja remdamasi lyginamuoju istoriniu ir vidinės rekonstrukcijos metodais). Pavyzdžiui, tiriant lietuvių kalbos istoriją aprėpiamas visas ilgas jos gyvavimo laikotarpis nuo rytų baltų prokalbės skilimo į lietuvių ir latvių kalbas iki pat šių dienų ir siekia dar toliau į praeitį – į indoeuropiečių prokalbės laikus, kai ši dar nebuvo suskilusi į atskirus tarmių junginius, iš kurių vėliau formavosi baltų, slavų, germanų ir kt. prokalbės, davusios pradžią dabartinėms indoeuropiečių kalboms.

XIX–XX a. sandūroje atsiradus bendrajai ženklų sistemų teorijai, arba semiotikai, vienas iš jos pradininkų Čarlzas Morisas (Morris, 1903–1979) skyrė tris ženklų sistemų tyrimo aspektus – sintaktiką, semantiką ir pragmatiką¹⁸. Tuomet ir kalba, kaip specifinė ženklų sistema, pradėta tirti *formalioju*, *funkciniu* ir *semantiniu* aspektais,

¹⁸ Pasak Moriso, sintaktika (gr. *συντακτός* „sujungtas“) tiria ženklų tarpusavio santykius, semantika (gr. *σημαντικός* „reikšminis“) – ženklų santykį su ženklinamu dalyku, pragmatika (gr. *πράγμα*, kilm. *πράγματος* „dalykas, santykis“) – ženklų santykį su vartotojais, t. y. su žmonėmis, kurie ženklus vartoja ir interpretuoja.

leidžiančiais tiksliau aprašyti kalbos vienetų formos (raiškos plano) ypatybes, kalbos vienetų santykius ir jų atliekamas funkcijas bei skirtingais kalbos vienetais perteikiamas reikšmės (turinį). Šie kalbos tyrimo aspektai kalbotyroje įsitvirtino ne vienu metu. XX a. pirmojoje pusėje, remiantis tuomet sukurtais struktūriniais kalbos analizės metodais, buvo daugiau orientuojamasi į kalbos vienetų formos, funkcijų ir tarpusavio santykių tyrimą, o apie XX a. vidurį susiformavo lingvistinė semantika¹⁹, kuri tiria skirtingų kalbos vienetų reikšmes ir jais perteikiamą turinį, t. y. kalbos vieneto santykį su ženklinamu dalyku²⁰, taip pat bendruosius (universalius) semantikos dėsnius, būdingus daugelei kalbų. Kiek vėliau, maždaug nuo septintojo dešimtmečio pradžios, susiformavo ir lingvistinė pragmatika, kuriai rūpi atskleisti, kokias raiškos priemonės įvairiose konkrečiose kalbėjimo (bendravimo) situacijose žmonės renka vieniokiam ar kitokiam komunikaciniam tikslui pasiekti. Jos sfera – pasakymo interpretacija ir kalbinės raiškos priemonių atranka konkrečiam kalbėjimo (šnekos) aktui²¹.

Šiandien kalbotyra yra gana plačiai išsišakojęs mokslas, į kurį, be jau išvardytų, įeina nemažai kitų šakų, pavyzdžiui, *kalbų tipologija*, tirianti struktūrinius kalbų panašumus ir skirtumus (dalis tokių tyrimų yra kalbos universalijos, kurios leidžia atskleisti būdinguosius žmonių kalbos sandaros bruožus), *dialektologija*, tirianti teritorines kalbos atmainas – tarmes ir jų sistemas, taip pat dialektologijai artima *arealinė kalbotyra*, turinti tikslą ištirti įvairių kalbos reiškinių paplitimą geografiškai artimose kalbose. Taip pat minėtinos artimų mokslo sričių sandūroje susiformavusios tokios palyginti naujos

19 Pats terminas *semantika* kalbotyroje vartojamas jau nuo XIX a. pabaigos, tačiau tuomet semantikos tikslai buvo suprantami daug siauriau – ji traktuota tik kaip žodžių reikšmių kitimus ir tų kitimų priežastis tirianti kalbotyros šaka, o ne kaip visų kalbos vienetų reikšmių mokslas.

20 Atskirų kalbos sandaros lygmenų vienetų semantiniu aspektu šiandien tiria: *darybinė semantika* (mokslas apie žodžių darybos priemonių, darybos tipų ir kategorijų reikšmes), *morfologinė semantika* (mokslas apie kalbos dalių morfologinių kategorijų ir kaitybos morfemų reikšmes), *sintaksinė semantika* tiria žodžių junginių ir sakinių turinį, *leksinė semantika* – žodžių reikšmes. Griežtų ribų tarp visų šių semantikų nėra, jos viena kitą papildo ir visos traktuojamos kaip galimos bendrosios semantikos šakos.

21 Plačiau apie lingvistinę pragmatiką žr. Birutė Ryvitytė, Lingvistinės pragmatikos įvadas, Vilnius: VU leidykla, 2011.

šakos kaip *sociolingvistika*, kuriai rūpi kalbos vaidmuo visuomenės gyvenime, socialinės jos funkcijos ir socialinių veiksnių įtaka kalbos vartojimui, *etnolingvistika*, kuri aiškinasi tautos pasaulėvaizdžio atspindėjimą jos vartojamoje kalboje, *psicholingvistika*, tirianti kalbos vietą žmogaus psichinėje veikloje ir kt.

Pagal tyrimo metodus kalbotyra gali būti pavadinama *lyginamąja istorine* (tiria giminingas kalbas lyginamuoju istoriniu metodu), *struktūrine* (kalbos tiriamos struktūriniais metodais), *statistine* (taikomi matematiniai statistikos metodai), *gretinamąja*, arba *kontrastyvine* (gretinamos dviejų skirtingų kalbų sistemos) ir kt.

6. Trumpa kalbotyros istorijos apžvalga

Kalbotyros užuomazgos siekia labai senus laikus, nes lemiamą įtaką jai rasti turėjo rašto sukūrimas ir nuo kasdieninės kalbos pradėjusi tolti religinių ir kitokių tekstų (tarkim, pasakojamosios tautosakos) kalba. Buvo stengiamasi ją išlaikyti gryną, nepaveiktą šnekamojoje kalboje neišvengiamai atsirandančių įvairių variantų ir pokyčių. Dėl to atsirado poreikis nustatyti kalbos vartojimo taisykles, kitaip sakant, sukurti tam tikrą taisyklių sąvadą, arba gramatiką.

Kalbos mokslo raida šiandien suvokiama kaip ilgas nenutrūkstamas procesas nuo pirmųjų gramatikų sukūrimo iki XIX amžiaus pradžioje susiformavusios mokslinės kalbotyros ir tolesnio jos plėtojimosi iki pat mūsų dienų.

Kalbotyros istorija aiškiai liudija, kad daugelis teiginių apie kalbą, kurie savo metu atrodė pasenę, vėliau pasirodydavo besą gana aktualūs, ir atvirkščiai, tai, kas šiandien atrodo novatoriška, iš istorijos perspektyvos gali būti vertinama kaip seniai pastebėta, tik išsamiau neiširta. Be to, nereikėtų pamiršti, kad kalbotyra kaip speciali tyrimų sritis neegzistuoja beorėje erdvėje: jos raidą veikė ir veikia kintančios bendrosios socialinio gyvenimo tendencijos ir filosofinės nuostatos, kurios savo metu yra aktualios visiems mokslams ir jų šakoms.

Kalbotyros istorija gali būti periodizuojama gana skirtingai (nelygu koks yra periodizacijos atskaitos taškas), tačiau sąlygiškai paprastai skiriami bent penki jos raidos etapai: kalbos mokslo ištakų, arba antikinis ir viduramžių, laikotarpis; gana ilgas tarpsnis nuo Atgimi-

mo iki XVIII a. pabaigos; XIX amžius, arba lyginamosios istorinės kalbotyros suklestėjimo laikai; klasikinio struktūralizmo laikotarpis (nuo XX a. pradžios maždaug iki 1950 m.) ir šiuolaikinis laikotarpis, apimantis XX a. antrąją pusę ir pirmuosius XXI a. dešimtmečius.

• **Antikinis ir viduramžių laikotarpis.** Tuomet buvo sukurtos pirmosios senosios indų (sanskrito), senosios graikų, lotynų ir kai kurių kitų kalbų gramatikos. Iš jų pavyzdžio išaugo aprašomosios norminės gramatikos tipas. Be to, senovės Graikijoje buvo suformuoti ir kalbos teorijos pradmenys, nes Antikos filosofai siekė išnarplioti vieną svarbiausių ir sudėtingiausių teorinių problemų, ieškodami atsakymų į klausimus, koks yra kalbos ir tikrovės ryšys ir ar kalba gali būti tikrovės pažinimo priemonė. Dėl to jau V–IV a. prieš Kr. senovės Graikijoje atsirado dvi skirtingai šiuos klausimus aiškinančios teorijos. Vienai iš jų atstovauja graikų filosofas Herakleitas, kuris teigė, kad tikrovėje egzistuojantys daiktai ir jų pavadinimai yra susiję tiesioginiu natūraliu ryšiu (pavadinimai atspindi daiktus), todėl kalba galinti būti tikrovės pažinimo priemonė (vadinamoji *physei* teorija, pavadinimas iš sen. graikų k. žodžio *φύσει* „natūraliai“). Kito graikų filosofo Demokrito nuomone, daiktus ir jų pavadinimus sieja ne tiesioginis, bet sąlygiškas sutartinis ryšys, nes žmonės pavadinimus daiktams suteikia pagal savo subjektyvius pojūčius, kuriuos patiria stebėdami daiktus, ir dėl to kalba negalinti būti tikrovės pažinimo priemonė (vadinamoji *thesei* teorija, pavadinimas iš sen. graikų k. žodžio *θέσει* „pagal susitarimą, konvencionaliai“). Abiem šiomis teorijomis buvo siekiama išsiaiškinti kalbos funkcijas tikrovės pažinimo ir apibendrinimo sferoje, tačiau akivaizdu, kad tiems, kurie pirmieji pabandė tai paaiškinti, kalba atrodė esanti ne kas kita, kaip paprastas tikrovėje egzistuojančių daiktų pavadinimų rinkinys (žodynas). Tapatinti kalbą su žodynu nustota tik apie IV a. prieš Kr. pabaigą, kai pagaliau buvo suvokta, jog ji nėra vien žodžių sąrašas, bet pirmiausia minčių apie tikrovę reiškimo priemonė, kitaip tariant, kad tarp kalbos ir tikrovės yra įsiterpęs mąstymas. Tikrovės–mąstymo–kalbos santykio problemą iš žodyno plotmės į gramatiką pirmasis perkėlė Aristotelis, priėjęs prie išvados, kad tai, kas logikoje yra sąvoka, kalboje yra žodis, o tai, kas logikoje yra sprendinys, kalboje – sakinys.

Pirmąją pasaulyje gramatiką sukūrė indai maždaug IV a. prieš Kr. (tikslus jos parašymo laikas nežinomas, spėjama, kad galėjo būti sukurta ir gerokai anksčiau). Jos autorius, indų mokslininkas Paninis (Pāṇini), savo gramatiką pavadino „Aštuonknyge“ ir aštuoniuose jos skyriuose nuosekliai išdėstė beveik 4000 lengvai įsimenamų eiliuotų taisyklių, nurodančių, kaip tarti senosios indų kalbos (sanskrito) balsius ir priebalsius, kokių garsų pakitimų įvyksta morfemų ir žodžių sandūrose, kaip padaromos taisyklingos kaitomųjų žodžių formos ir t. t.

Pirmąją senosios graikų kalbos ir apskritai pirmąją gramatiką Europoje, pavadintą „Gramatikos menu“ (*Τέχνη γραμματική*), II a. prieš Kr. sukūrė Dionizijus Trakietis (Dionysios Thrax), o I a. prieš Kr. kūrybiškai pasinaudojęs Trakiečio gramatikos pavyzdžiu pirmąją lotynų kalbos gramatiką „Apie lotynų kalbą“ (*De lingua Latina*) parašė romėnų filologas Markas Terencijus Varonas (Marcus Terentius Varro). Tačiau didžiausią įtaką naujaisiais laikais pradėtoms kurti kitų Europos kalbų gramatikoms padarė lotynų kalbos gramatika, kurią IV a. po Kr. sukūrė Elijas Donatas (Aelius Donatus). Galima sakyti, kad pagal jos pavyzdį buvo sukurtos beveik visos pirmosios Europos kalbų gramatikos.

Viduramžiais Europoje lotynų kalba buvo vyraujanti tarptautinė religijos ir mokslo kalba (mokykloje visi dalykai buvo dėstomi lotyniškai, todėl išsilavinęs viduramžių žmogus buvo dvikalbis: namie ir kasdieninius reikalus tvarkydamas kalbėjo savo gimtąja kalba, o mokslo, religijos ir kitose viešojo gyvenimo sferose vartojo lotynų kalbą). Lotynų (ir kitos klasikinės kalbos, pavyzdžiui, senoji graikų ar hebrajų) buvo suvokiamos kaip tam tikras kalbos apskritai etalonas, kaip kalba, sunorminta pagal logikos taisykles ir todėl tinkama religijai ir mokslui. Visos kitos kalbos buvo laikomos netaisyklingomis, tinkamomis vien elementariam kasdieniniam bendravimui. Jų gramatikų kūrimu nesi rūpinta, o jeigu viena kita ir buvo sukurta, tai vien tam, kad verčiant kanoninius religinius tekstus nebūtų iškreipta jų prasmė (mat gramatika vis dar buvo suvokiama kaip menas taisyklingai kalbėti ir rašyti).

Viduramžiais, VIII a., buvo sukurta ir pirmoji arabų kalbos gramatika, pavadinta „Knyga“ (*Al Kitab*). Jos autoriumi laikomas Basros mokyklos atstovas Sibavaihis. Arabų kalbos tyrėjai taip pat ėmėsi fiksuoti leksiką ir buvo sudarę nemažai įvairaus tipo žodynų (išsamųjų, aiškinamųjų, sinonimų, skolinių ir dvikalbių; pavyzdžiui, buvo sudarytas arabų-persų kalbų žodynas).

• **Laikotarpis nuo Atgimimo iki XVIII a. pabaigos.** Lotynų kalba, viešpatavusi Europoje kaip vienintelė pripažinta religijos, mokslo ir kultūros kalba, pamažu ėmė netekti savo viršenybės, nes

politiniame ir kultūriniame Europos tautų gyvenime sustiprėjo nacionalinių kalbų vaidmuo. Dėl to pradėtos kurti pirmosios jų gramatikos²², be to, imta domėtis kalbų kilmę, nes buvo manoma, kad nustačius kalbos kilmę, galima prisikasti iki ją vartojančios tautos kilmės ištakų. Taip pat susidomėta pasaulio kalbų įvairove, pradėti sudarinėti daugiakalbiai žodynai, vadinamieji mitridatai, kurie iš tiesų buvo pirmieji pasaulio kalbų sąvadai ar tam tikri jų katalogai.

Vieną iš pirmųjų tokių katalogų, kuriame buvo pristatytas „Tève mūsų“ tekstas, išverstas į 22 kalbas, ir kuris buvo pavadintas „Mitridatu“, 1558 m. sudarė šveicarų gamtininkas Konradas Gesneris (Conrad Gesner, 1516–1565). Nuo tada taip vadinti imta ir kitus vėliau pasirodžiusius leidinius, kuriuose jau būdavo pristatoma keliasdešimt ar net keli šimtai kalbų. Pavadinimas siejamas su I a. prieš Kr. gyvenusio karaliaus Mitridato vardu (pasakojama, kad jis mokėjęs 22 savo valdomų tautų kalbas, kas anuomet buvo tikra sensacija).

Sukaupus žinių apie įvairias kalbas, kilo mintis sukurti gramatiką, galinčią paaiškinti pastebėtas bendrąsias jų ypatybes. Tokia „Universalioji ir racionalioji gramatika“ (*Grammaire générale et raisonnée*) buvo sukurta 1660 m. Prancūzijoje, Port-Rojalio vienuolyne. Jos kūrėjai Klodas Lanslo (Claude Lancelot) ir Antuanas Arno (Antoine Arnauld) laikėsi prielaidos, kad visos kalbos turi vienodą pamatinę sandarą, kurią nulemia universalios loginės (mąstymo) kategorijos, tik skirtingos kalbos savo gramatikoje ne visada vienodai jas įformina. Jei koks nors gramatikos reiškiny pasirodydavo esąs bendras dviem ar daugiau kalbų, šios gramatikos kūrėjai buvo linkę jį apibendrinti kaip universalų. Universaliją gramatiką jau galima laikyti aiškinamosios mokslinės gramatikos prototipu ir net pirmuoju žingsniu į tipologinių kalbų gretinimą.

• **Lyginamosios istorinės kalbotyros laikotarpis.** XIX amžiuje ypač intensyviai buvo tiriami genetiniai, arba kalbų giminystės, santykiai. Jiems aiškintis buvo sukurtas specialus lyginamasis istorinis metodas.

²² Dauguma jų buvo rašomos lotyniškai. Pavyzdžiui, pirmąją lietuvių kalbos gramatiką Danielius Kleinas išleido 1653 m. lotynų kalba, o po metų, 1654 m., – jos santrauką vokiečių kalba.

Postūmis susidomėti kalbų giminystė buvo europiečių pažintis su sanskritu ir Paninio gramatika. Anglų mokslininkas Viljamas Džounzas (William Jones, 1746–1794), pastebėjęs reguliarių sanskrito gramatinių formų sutapimą su atitinkamomis senosios graikų, lotynų, senosios persų ir gotų kalbų formomis, 1786 m. Kalkutoje perskaitė pranešimą, kuriame iškėlė mintį, kad tokį geografiškai tolimų skirtingų kalbų gramatikos elementų atitikimą galėjo nulemti tik bendra visų šių kalbų kilmė iš vienos kalbos, kuri, galimas dalykas, jau nebeegzistuoja (vėliau ta nebeegzistuojanti kalba buvo pavadinta indoeuropiečių prokalbe). Lyginamojo istorinio metodo kūrėjais laikomi vokiečių kalbininkai Francas Bopas, Jakobas Grimas (Jacob Grimm, 1785–1863) ir danas Rasmus Raskas (Rasmus Rask, 1787–1832). (Plačiau apie lyginamąjį istorinį metodą žr. toliau, skyrelyje *Kalbų giminystės idėja, lyginamasis istorinis kalbų tyrimas ir kiti kalbų santykių tyrimo principai*).

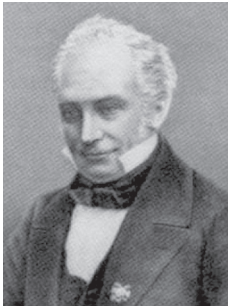
XIX a. pradžioje kalbotyra galutinai įsitvirtino tarp kitų mokslų kaip savarankiška tyrimų sritis. Šalia konkrečiosios kalbotyros tuomet aiškesnius kontūrus įgijo ir bendroji (teorinė) kalbotyra, kuri iki tol buvo sutapusi su logika.

Teorinės kalbotyros srityje didelę reikšmę turėjo Vilhelmo fon Humbolto teorija apie kalbos vaidmenį žmogaus gyvenime, nes kalba, pasak jo, esanti ne tik priemonė žmonėms suprasti vieniems kitus, bet pirmiausia minties ir individualios bei kolektyvinės pasaulėjautos išraiška. Mokėdamas daug skirtingos sandaros kalbų, Humboltas priėjo prie išvados, kad universaliuosius žmogaus kalbos bruožus lemia žmogiškojo mąstymo kategorijų bendrumas, o skirtingų kalbų išorinės formos skirtumus nulemia tą ar kitą kalbą vartojančios tautos pasaulėjauta (Humboltas ją vadino „tautos dvasia“). Kalba, jo nuomone, esanti nepertraukiama dvasios veikla, kuri garsinę materiją paverčia minties išraiška: mat individai kiekvienu savo kalbėjimo aktu kuria kalbą, tačiau kalbėdami tuo pat metu naudojami ankstesnių kartų sukurta kalba. Ši Humbolto mintis iš esmės mažai kuo skiriasi nuo XX a. pradžioje struktūralistų suformuluoto teiginio, kad žmonių kalbinėje veikloje reikia skirti individualius kalbėjimo aktus, arba šneką (*parole*), ir kalbos sistemą (*langue*), tačiau Humbolto amžininkų ji nebuvo suprasta ir deramai įvertinta.

XIX a. vyravę kalbų giminystės santykių tyrimai suformavo naują lyginamosios istorinės gramatikos tipą. Pirmąją lyginamąją

indoeuropiečių kalbų gramatiką XIX a. trečiajame dešimtmetyje parašė Francas Bopas, septintojo dešimtmečio pabaigoje – Augustas Šleicheris, o pačioje amžiaus pabaigoje indoeuropiečių kalbų istorijos lyginamųjų tyrimų rezultatai buvo apibendrinti penkių tomų veikale „Indoeuropiečių lyginamosios gramatikos pagrindai“ (*Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, t. 1–5, Straßburg, 1897–1916). Fonetikai ir morfologijai skirtus jo tomus parašė Karlas Brugmanas, sintaksės skyrių – Bertoldas Delbriukas (Berthold Delbrück, 1842–1922).

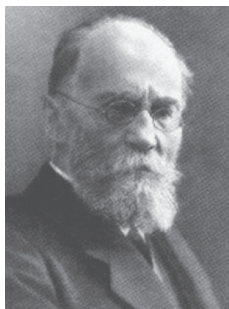
Nuo pat XIX a. pradžios lyginamasis istorinis metodas buvo pradėtas taikyti ne vien indoeuropiečių, bet ir kitų kalbų šeimų (pvz., uraliečių, altajiečių ir kt.) giminystės santykiams tirti.

Francas Bopas (Franz Bopp, 1791–1867), vienas iš lyginamosios istorinės kalbotyros pradininkų. 1816 m. pasirodė pirmasis jo veikalas „Apie sanskrito asmenavimo sistemą lyginant ją su graikų, lotynų, persų ir germanų kalba“ (*Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*), o 1824–1831 – pirmoji šešių tomų lyginamoji istorinė indoeuropiečių kalbų gramatika (*Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Alt-slawischen, Gotischen und Deutschen*). Joje buvo visiškai įrodyta šių kalbų giminystė.

Augustas Šleicheris (August Schleicher, 1821–1868) – žymiausias XIX a. vidurio indoeuropeistas, parašęs savo metui novatorišką dvitomę lyginamąją indoeuropiečių kalbų gramatiką (*Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1861–1862). Šleicherio plunksnai, beje, priklauso ir pirmoji mokslinė lietuvių kalbos gramatika (*Litauische Grammatik*), išleista 1856 m. Prahoje.

Karlas Brugmanas (Karl Brugmann, 1849–1919), vienas iš jaunagramatikų mokyklos pradininkų. Jo parašyti „Indoeuropiečių lyginamosios gramatikos pagrindų“ fonetikos ir morfologijos tomai iki šiol nėra praradę savo vertės.

Įtakingiausia XIX a. lyginamosios istorinės kalbotyros mokykla buvo vadinamieji jaunagramatikiai (Karlas Brugmanas, Augustas Leskynas, Hermanas Paulis ir kt.). Jie laikėsi atomistinio požiūrio į kalbą kaip į izoliuotų elementų rinkinį, kurio visi elementai egzistuoja tarsi kiekvienas sau, nesiejami apibrėžtų tarpusavio santykių. Iš jaunagramatikų teorinių ir metodinių nuostatų kritikos XX a. pradžioje išaugo kone visos tuo metu atsiradusios skirtingos tradicinės kalbotyros ir struktūralizmo mokyklos (jaunagramatikiai jų buvo kritikuojami dėl istorinio kalbos tyrimo aspekto ir fonetinių dėsnių absoliutinimo, dėl kalbos analizės atomizavimo ir ypač dėl nesisteminio požiūrio į kalbą).

• **Klasikinio struktūralizmo laikotarpis.** Kritikuodami, jų nuomone, pasenusį jaunagramatikų požiūrį į kalbą, struktūralistai teigė, kad kalba nėra tik elementų suma ar rinkinys, bet priešingai – ji esanti laike funkcionuojanti *sistema*, kurią sudaro vienas kitą sąlygojantys elementai, susiję hierarchiniais tarpusavio santykiais ir turintys savo apibrėžtą funkciją. Norint pažinti vidinę sistemos sandarą, arba struktūrą, būtina nuo atskirų (izoliuotų) kalbos elementų aprašymo pereiti prie jų santykių visumos tyrimo. Tam reikėjo sukurti atitinkamus naujus metodus.

Teorinis pamatas sisteminiam požiūriui į kalbą įsitvirtinti buvo šveicarų kalbininko Ferdinando de Sosiūro idėjos, išdėstytos po jo mirties pasirodžiusiame „Bendrosios lingvistikos kurse“ (*Cours de linguistique générale*, 1916), kurį pagal Ženevos universitete Sosiūro skaitytų bendrosios kalbotyros paskaitų užrašus išleido buvę jo mokiniai Šarlis Bali (Charles Bally, 1865–1947) ir Albertas Sešė (Albert Sechehaye, 1870–1946).

Ižymaus šveicarų kalbininko Ferdinando de Sosiūro (Ferdinand de Saussure, 1857–1913) „Bendrosios kalbotyros kursas“ sulaukė didžiulio susidomėjimo ir buvo postūmis XX a. pirmosios pusės europiečių struktūrinės kalbotyros mokykloms ir naujiems struktūriniais kalbos tyrimo metodams atsirasti²³.

Sosiūro teiginiais apie semiotinę (ženklinę) kalbos prigimtį, apie būtinumą tiriant kalbą skirti kalbos sistemą (pranc. *langue*) ir individualius kalbėjimo aktus (pranc. *parole*), sinchroniją ir diachroniją, taip pat atsižvelgti į sistemoje egzistuojančius dvejopus – linijinius („horizontaliuosius“) ir asociacinius („vertikaliuosius“) – kalbos vienetų santykius²⁴ rėmėsi visos XX a. pirmojoje pusėje atsiradusios struktūralistinės krypties mokyklos.

1900–1925 metai paprastai laikomi pradiniu struktūralizmo formavimosi etapu, 1925–1950 m. – struktūralizmo suklestėjimo laikotarpiu.

Dabar klasikinėmis vadinamos trys struktūralizmo mokyklos Europoje ir Amerikoje atsirado maždaug vienu metu, XX a. trečiajame dešimtmetyje. Europiečių mokyklos – Prahos lingvistinis būrelis, arba Prahos mokykla, ir Kopenhagos lingvistinė mokykla – kiekviena savaip toliau originaliai plėtojo iš Sosiūro perimtas idėjas. Amerikiečių struktūralizmo, arba deskriptyvinės (angl. *descriptive* „aprašomasis“) kalbotyros, mokykla kūrėsi gana savarankiškai, be glaudesnių ryšių su Europos struktūralistinėmis mokyklomis ir aiškos tiesioginės Sosiūro pažiūrų įtakos nepatyrė.

Kiekviena iš jų yra sukūrusi savitų kalbos teorijų ir tyrimo metodų, taip pat įtvirtinusi daug tokių kalbos mokslo sąvokų, be kurių šiandien jį būtų sunku įsivaizduoti.

²³ Sosiūras yra žinomas ne tik kaip struktūralizmo tėvas, bet ir kaip žymus indoeuropeistas bei svarbus lietuvių kalbos kirčiavimo dėsnio atradėjas (žr. Ferdinand de Saussure, Baltistikos raštai, Vilnius: VU leidykla, 2012).

²⁴ „Horizontalieji“ santykiai dabar paprastai vadinami *sintagminiais*, „vertikalieji“ – *paradigminiais* santykiais.

Nikolajus Trubeckojus (1890–1938), rusų kalbininkas, vienas iš žymiausių Prahos mokyklos atstovų ir teoretikų, kurio veikalas „Fonologijos pagrindai“ (*Grundzüge der Phonologie*, 1939) padėjo teorinius šiuolaikinės fonologijos pamatus.

Prahos lingvistinis būrelis buvo įkurtas 1926 m. čekų kalbininko Vilemo Matezijaus (Mathesius, 1882–1945) ir tuo metu Prahoje gyvenusio iš Rusijos emigravusio Romano Jakobsono (1896–1982) iniciatyva. Jam priklausė daug čekų kalbininkų – Boguslavas Havranekas (Havránek, 1893–1978), Jozefas Koržinekas (Kořinek, 1899–1945), Bohumilas Trnka (1895–1984) ir kt., taip pat po revoliucijos iš Rusijos pasitraukę Nikolajus Trubeckojus, kuris gyveno Vienoje, ir Ženevoje dirbęs Sergejus Karcevskis (1884–1955). Būrelio idėjos greit išpopuliarėjo, ir šiandien apie jį dažniausiai kalbama kaip apie Prahos lingvistinę mokyklą. Vaisingiausias jos veiklos laikotarpis truko maždaug iki 1939 m.

Savo teorinę programą prahiškiai glaustai išdėstė 1929 m. paskelbtose tezėse, kuriose suformulavo tokias pagrindines idėjas:

- kalba yra žmonių veiklos pagrindu susiklosčiusi funkcinė raiškos priemonių sistema, tarnaujanti konkrečiam tikslui;
- visi reiškiniai kalbos sistemoje yra tikslingi ir turi savo paskirtį, todėl juos nagrinėti būtina atsižvelgiant į kiekvieno iš jų atliekamą funkciją²⁵;
- bet kurio kalbos elemento ypatybės turi būti nustatomos atsižvelgiant į priešpriešos (opozicijos) santykį, kuriuo jis yra susijęs su kitais tokiais pat elementais (pvz., fonema su kito mis tos pačios kalbos fonemomis ar kuri nors daiktavardžio

25 Kadangi reikalavo atsižvelgti į bet kurio tiriamo elemento – fonemos, morfemos ar žodžio – kalbos sistemoje atliekamą funkciją, prahiškiai dažnai vadinami funkcionalistais.

linksnio forma su kitų linksnių formomis). Kitaip sakant, opozicija yra santykis tarp tokių kalbos elementų, kurie gali pakeisti vienas kitą ir tuo pačiu pakeisti didesnio elemento, į kurį jie įeina, turinį, pvz., priebalsiai *v* ir *r* laikytini funkciškai reikšmingais elementais, nes pakeisti vienas kitu pakeičia žodžių *veikia* ir *reikia* turinį (reikšmę). Opozicijos santykių visuma, pasak prahiškių, ir sudaranti bet kurio kalbos sandaros lygmens, t. y. jos fonologinės, morfologinės ar sintaksinės sistemos, struktūrą.

Praho mokyklos sukurtas **opozicijų metodas** pirmiausia buvo pritaikytas fonologijoje (Trubeckojus), taip pat morfologijoje (juo remdamasis Jakobsonas yra aprašęs linksnių sistemą). Kurdamas aktualiosios sakinio skaidos teoriją opozicijos sąvoka rėmėsi Matezijus.

Luji Jeltslevas (Louis Hjelmslev, 1899–1965), danų kalbininkas, vienas iš garsiausių Kopenhagos lingvistinės mokyklos atstovų, kurio veikale „Kalbos teorijos pagrindai“ (*Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, 1943) buvo apibendrintos šioje mokykloje sukurtos glosematinės kalbos teorijos idėjos.

Kopenhagos lingvistinė mokykla išaugo iš 1931 m. įkurto Kopenhagos lingvistinio būrelio, kurį subūrė Vigo Brendalis (Brøndal, 1887–1942) ir Luji Jeltslevas, kartu su Hansu Uldaliu (Uldall, 1907–1957) sukūręs šią mokyklą išgarsinusią **glosematinę kalbos teoriją**²⁶.

Remdamiesi Sosiūro teiginiu, kad kalba esanti gryna forma, bet ne substancija, kalbos tyrime glosematikai stengėsi atsiriboti nuo

²⁶ Pavadinimas sudarytas iš gr. *γλῶσσα* „kalba“. Juo glosematikai norėjo pabrėžti, kad jų siūlomas kalbos tyrimo būdas iš esmės yra kitoks nei iki tol vyraavę tradiciniai metodai. Mat jie stengėsi tirti kalbą kitų ženklų sistemų kontekste ir taip prisidėti prie bendrosios komunikacinių ženklų sistemų teorijos – *semiologijos*, arba *semiotikos*, – kūrimo.

materialiosios, išorinės jos pusės (substancijos) pirmiausia skirdami kalbos *turinio* ir *raiškos* planus ir toliau – kiekviename iš jų – *substanciją* ir *formą*. **Turinio substancija** – tai nekalbinė tikrovė (daiktai, reiškiniai, žmonės ir kt.), t. y. visa tai, kas gali būti mūsų minčių objektas, o **turinio forma** – mūsų psichiniai vaizdiniai apie turinio substanciją, t. y. kaip mes ją suvokiame ir sistematizuojame. **Raiškos substancija** – materialioji, fizinė kalbos pusė (žmogaus balso aparatu įmanomi ištarti garsai), o **raiškos forma** – psichiniai vaizdiniai apie raiškos substanciją, t. y. kaip tuos garsus suvokiame ir sistematizuojame. Pasak glosematikų, tiek turinio, tiek raiškos substancija visiems skirtingomis kalbomis kalbantiems žmonėms iš esmės yra vienoda, o turinio ir raiškos forma, kuri substanciją sistematizuoja ir įformina, kiekvienos kalbos yra savita ir unikali. Štai kodėl kalbotyros dėmesys turįs būti sutelktas būtent į turinio ir raiškos **formas** aprašymą. Kitaip sakant, kalbotyra (jų terminais tariant – glosematika) privalanti tirti kalbą iš vidaus²⁷, abstrahuodamasi nuo socialinių, psichologinių, fiziologinių ir kt. su ja susijusių išorinių veiksnių. Raiškos substanciją turinti tirti fonetika, turinio substanciją – semantika, kurias glosematikai laiko pagalbinėmis kalbotyros šakomis (žr. 3 pav.)

Turinio planas		Raiškos planas	
substancija	forma	forma	substancija
↑	↖ ↗		↑
semantika	glosematika		fonetika

3 pav. Kalbotyros (glosematikos) objektas

Tirdami kalbos turinio ir raiškos formą, glosematikai stengėsi ją aprašyti matematiškai tiksliai, dėl to rėmėsi loginiu-matematiniu kalbos modeliavimu, ieškojo loginių procedūrų taikymo galimybės kalbos faktams aiškinti ir bandė sukurti universalią terminų sistemą, tinkamą aprašyti bet kuriai kalbai.

27 Dėl šio reikalavimo glosematinė teorija kartais vadinama *immanentine kalbos algebra* (lot. *immanens*, kilm. *immanentis* „turimas, būdingas“, t. y. vidinis, būdingas iš prigimties, nepriklausomas nuo išorės).

Leonardo Blumfildo (Leonard Bloomfield, 1887–1949) veikalas „Kalba“ (*Language*, 1933) turėjo programinę reikšmę amerikiečių struktūralizmo mokyklos formavimuisi.

Savitus **amerikiečių struktūralizmo** bruožus lėmė būtinybė aprašyti nykstančias Amerikos indėnų kalbas, kurios neturėjo nei rašto, nei gramatikų, nei žodynų ir kurių gramatinė sandara smarkiai skyrėsi nuo indoeuropiečių kalbų. Kadangi indoeuropiečių kalbų gramatikos modelis indėnų kalboms aprašyti visai netiko, teko remtis įvairių sakininių tekstų ir jų atkarpų (kalbėjimo aktų korpuso) tiesioginiu stebėjimu ir aiškintis, kokie vienetai tuose tekstuose egzistuoja ir pagal kokias taisykles jie jungiami vienas su kitu. Kitaip sakant, reikėjo sukurti kaip galima tikslesnę nežinomos kalbos sistemos aprašymo metodiką.

Nežinomos kalbos sakinio teksto deskriptyvinės analizės principai pirmąkart buvo aptarti Franco Boaso (Boas, 1858–1942) veikalo „Amerikos indėnų kalbų vadovas“ įvade (*Handbook of American Indian Languages*, 1911), vėliau pasirodė Edvardo Sepiro (Sapir, 1884–1939) darbas „Kalba“ (*Language. An Introduction to the Study of Speech*, 1921) ir taip pat pavadintas Blumfildo veikalas (*Language*, 1933). Šie trys mokslininkai paprastai laikomi amerikiečių deskriptyvinės mokyklos pradininkais. Įtakingiausias šios mokyklos atstovas buvo Blumfildas. Jo pažiūroms į kalbą nemažą įtaką darė savo metu Amerikoje buvusi populiari psichologijos mokslo kryptis – biheviorizmas, kuri daugiausia domėjosi žmonių ir gyvūnų elgesiu (angl. *behaviour* „elgesys“).

Deskriptyvistams būdingas dešifruojamasis požiūris į tiriamą objektą: daroma prielaida, kad turėdamas prieš akis bet kokios kalbos tekstą ir jo analizei taikydamas tam tikrų universalių procedūrų rinkinį, kalbininkas gali automatiškai aprašyti kalbos, kuria tas tekstas yra sukurtas, struktūrą.

Deskriptyvistai sukūrė **distribucinį metodą**, kuris remiasi teksto suskaidymu į segmentus (garsus ar minimalius reikšminius garsų junginius) ir išskirtų segmentų užimamų padėčių, arba distribucijos (angl. *distribution* „pasiskirstymas“), nagrinėjimu. Distribucinė analizė leidžia du ar daugiau skirtingų teksto segmentų susieti į vieną struktūrinį kalbos sistemos vienetą. Pavyzdžiui, visose padėtyse, išskyrus padėtį prieš *k* ir *g*, randamą priebalsį *n* ir vien tik padėtyje prieš *k* ir *g* vartojamą *ŋ*, kurio niekada nebūna tose pačiose padėtyse kaip *n*, galima laikyti vienos ir tos pačios fonemos *n* poziciniais variantais (alofonais). Tuo būdu distribucinė analizė padeda išsiaiškinti, koks yra tiriamos kalbos (tarkim, lietuvių) struktūrinių vienetų (fonemų) inventorių. Toliau aiškinantis nustatytų struktūrinių vienetų paradigminius santykius, t. y. klasifikuojant juos į tam tikras klases, paprastai remiamasi substitucija (pakeitimu vienas kitu): jeigu tiriami vienetai gali vienas kitą pakeisti tame pačiame kontekste, jie laikomi vienos ir tos pačios klasės nariais. Pavyzdžiui, fonemos *t* ir *l* laikomos vienos fonemų klasės nariais, nes tame pačiame kontekste, tarkime, žodyje *takas* jos gali būti pakeistos viena kita: vietoj *t* įstačius *l*, kontekstas iš esmės nepakinta, nes ir *takas*, ir *lakas* yra normalūs kalboje turimi žodžiai (skiriasi tik jų reikšmė), tačiau *t* ir *l* tame pačiame kontekste negalima pakeisti fonemomis *a* ar *u*, nes *aakas* ar *uakas* jau nebūtų normalūs žodžiai. Vadinas, *a* ir *u* priklauso kitai fonemų klasei negu *t* ir *l*.

Distribucinis metodas pasirodė esąs gana universalus: jis gali būti taikomas visų hierarchiškai susijusių kalbos sandaros lygmenų – fonologinei, gramatinei bei leksinei sistemai – aprašyti.

Be distribucinio metodo, deskriptyvistai sukūrė ir **tiesioginių dėmenų metodą**, kuriuo dažniau buvo remiamasi nagrinėjant žodžių darybą ir sintaksę. Jis grindžiamas prielaida, kad stambesni teksto ir kalbos sistemos struktūriniai vienetai susideda iš turinio ir formos atžvilgiu tiesiogiai susijusių smulkesnių dėmenų. Pavyzdžiui, žodį *išpažino* sudaro tiesioginiai dėmenys *iš* ir *pažino*, nes abu jie gali savarankiškai funkcionuoti ir nebūdami susieti viename žodyje, tačiau teigti, kad *išpažino* sudaro dėmenys *išpa* ir *žino*, neteisinga, nes *išpa* savarankiškai funkcionuoti negali.

Klasikinio struktūralizmo mokyklų dėmesys buvo sutelktas į kalbos sistemos (*langue*) modeliavimą. Tiek prahiškiams, tiek glo-

sematikams ir deskriptyvistams, kurie pagal jų sukurta distribucinį metodą kartais vadinami distribucionistais, pirmiausia rūpėjo įžvelgti, kokia sistema glūdi už kalbėjimo aktų visumos (teksto²⁸), t. y. nustatyti struktūrinius sistemos vienetus ir tų vienetų tarpusavio santykius bei jais remiantis paaiškinti bendruosius visos sistemos sandaros principus. Tam tikras klasikinio struktūralizmo lūžis ar – tiksliau – perėjimas į kitą savo raidos laikotarpį prasidėjo XX a. šeštajame dešimtmetyje, kai imta daugiau dėmesio skirti naudojimosi kalba procesams – modeliuoti kalbančiojo gebėjimą (kompetenciją, mokėjimą) sudaryti gramatiškai taisyklingus ir įprasmintus sakinius, kurie yra svarbiausi kalbinės komunikacijos vienetai.

• **Laikotarpis nuo XX a. antrosios pusės iki šių dienų.**

1950–1970 metų laikotarpiu tiek Amerikoje, tiek Europoje gana įtakinga buvo formaliojo struktūralizmo kryptčiai atstovaujanti **generatyvinės gramatikos mokykla**. Vienu žymiausių šios mokyklos kūrėjų laikomas Noamas Chomskis (Chomsky, g. 1929 m.). Jo darbai „Sintaksinės struktūros“ (*Syntactic Structures*, 1957) ir ypač „Sintaksės teorijos aspektai“ (*Aspects of the Theory of Syntax*, 1965) savo metu sulaukė didelio atgarsio.

Generatyvinė gramatika remiasi idėja, kad gramatinė kalbos sandara esanti visuma taisyklių, pagal kurias transformacijų būdu iš kalbančiojo sąmonėje turimų giliųjų struktūrų išvedama visa gramatinių ryšių įvairovė.

Sintaksinei kalbos sandarai aprašyti generatyvistai sukūrė formalų **transformacinį metodą**, grindžiamą minėta prielaida, kad iš giliojoje struktūroje egzistuojančių vadinamųjų bazinių sakinių tipų (modelių) galima išvesti daugybę realiai pasakomų (ar potencialių) sakinių, pvz.: iš sakinio tipo veiksnys+tarinys+papildinys yra išvesti sakiniai *Brolis parašė laišką.* → *Mano sesuo parašė ilgą laišką.* → *Vaikai suvalgė visus saldinius* ir pan.

²⁸ Glosematikai ir deskriptyvistai vietoj Sosiūro pasiūlytų terminų *langue* (kalbos sistema) ir *parole* (individualūs kalbėjimo aktai, šneka) vartojo savo turiniu nuo *langue* ir *parole* nesiskiriančius kitokius terminus – *schema* ir *tekstas* (glosematikai), *struktūra* ir *tekstas* (deskriptyvistai).

Transformacija generatyvinėje gramatikoje vadinamos taisyklės, pagal kurias išorinės kalbos struktūros išvedamos iš giliųjų, t. y. viena sintaksinė konstrukcija pakeičiama kita, bet išlaikoma pagrindinė jų reikšmė. Pavyzdžiui, veikiamosios (aktyvinės) konstrukcijos keičiamos neveikiamosiomis (pasyvinėmis) – *Brolis atsiuntė žinutę.* → *Žinutė buvo atsiųsta brolio* (pasyvizacija); veiksmožodiniai junginiai keičiami vardažodiniais – *sūnus sėdi* → *sūnaus sėdėjimas*. Pastarasis transformacijos būdas vadinamas nominalizacija – taip transformuota frazė gali būti įtraukta į kito sakinio sudėtį, plg. *Sūnus nuolatos sėdi prie kompiuterio.* → *Nuolatinis sūnaus sėdėjimas prie kompiuterio tėvams kelia nerimą.* Transformacija padeda nustatyti sintaksinio vienetą vietą kalbos sistemoje pagal jo santykį su kitais vienetais.

Pastaraisiais XX a. dešimtmečiais generatyvinės gramatikos kryptis kito, atsirado gana daug kitų mokyklų, kurios pabrėžia, kad sintaksinių konstrukcijų formos skirtumai yra funkciškai sąlygoti, t. y. kad jų paskirtis – skirti reikšmes; teigiama, kad sintaksinės struktūros tyrimuose būtina atsižvelgti ne vien į grynai sintaksinį, bet ir į semantinį ir pragmatinį aspektą.

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, atsiradus **kognityvinės lingvistikos kryptčiai**, skiriamas dar vienas naujas laikotarpis, kurį sąlygiškai, matyt, būtų galima pavadinti postruktūralistiniu. Priešingai nei klasikinis struktūralizmas ir generatyvinė gramatika, kognityvinė lingvistika remiasi požiūriu, kad kalba nėra uždara autonominė sistema, bet neatsiejama visos psichinės žmogaus veiklos dalis. Kognityvistai teigia, kad kalbinės komunikacijos metu svarbu labai daug kas – kalbančiųjų patirtis, emocijos, vaizduotė, situacijos suvokimas, intencijos, enciklopedinės žinios. Pastarųjų svarba itin pabrėžiama, nes enciklopedinės žinios, pasak jų, ir esančios sėkmingos komunikacijos pagrindas. Kognityvinės lingvistikos dėmesys yra sutelktas į kalbančiųjų sąmonėje egzistuojančias sąvokas (konceptus) kaip į žmogaus patyrimo ir psichinės veiklos rezultatą.

Kognityvinė lingvistika griežtai neskiria semantikos ir gramatikos, tačiau vienos jos kryptys labiau linkusios sutelkti dėmesį į leksinius-semantinius vienetus, kitos – į gramatinius, todėl šiuo metu jau yra išryškėjusios dvi kryptys – kognityvinė semantika ir kognityvinė gramatika.

Kognityvinės krypties tyrimų pradininkais laikomi Georgas Leikofas (Lakoff, g. 1941 m.) ir Ronaldas Langakeris (Langacker, g. 1942 m.).

■ Kontroliniai klausimai

1. Kaip suprantate terminą *natūralioji kalba*?
2. Kokia esminė ypatybė skiria gyvasias ir mirusias etnines kalbas?
3. Kaip viena nuo kitos skiriasi mirusios kalbos? Pateikite pavyzdžių.
4. Kaip susiformuoja pidžinai ir kreolinės kalbos? Pateikite pavyzdžių.
5. Kuo dirbtinės kalbos skiriasi nuo natūraliųjų (etninių) kalbų?
6. Ką tiria kalbotyra?
7. Kokios yra jos sritys ir šakos?
8. Kaip periodizuojama kalbotyros istorija?
9. Kada susiformavo teoriniai kalbos mokslo pradmenys ir norminės gramatikos tipas?
10. Kuo kalbotyrai reikšmingas laikotarpis nuo Atgimimo iki XVIII a. pabaigos?
11. Koks gramatikos tipas buvo sukurtas XIX a.?
12. Kokių kalbos tyrimo metodų sukūrė klasikinės struktūralizmo mokyklos?
13. Kokių naujų metodų buvo sukurta XX a. antrojoje pusėje?

LITERATŪRA

Dirvenas 2009: 11–14; Gudavičius 2009: 32–38; Ivič 1973: 136–142, 183–191, 155–161; LKE 1999: 213, 439, 659; Weinsberg 1983: 7–12.

KALBA IR KITOS KOMUNIKACINĖS SISTEMOS

1. Kalbos funkcijos

Prieš pradėdant aiškintis kalbos funkcijas, pirmiausia reikėtų apibrėžti, kokiai tikrovės reiškinių klasei kalba priklauso. Iš karto galima pasakyti, kad, be jokios abejonės, ji yra socialinės prigimties reiškinys, nes kalbos atsiradimas yra glaudžiai susijęs su žmogaus kaip socialinės, bendruomenėje gyvenančios būtybės poreikiais. Gyvendami bendruomenėje, žmonės turi turėti kokią nors susižinojimo priemonę.

Žmonių gebėjimas susižinoti tarpusavyje, žodžiais perteikti vieni kitiems savo mintis, patirtį, jausmus, apskritai bet kokią informaciją šiandien mums atrodo toks natūralus ir savaime suprantamas dalykas, kad apie kalbos prigimtį, jos reikšmę ir vaidmenį žmogaus gyvenime tartum ir nėra ką labai daug pasakyti. Tačiau būtent šis gebėjimas kuo aiškiausiai išskiria žmogų iš kitų gyvų būtybių. Žmogus yra kalbanti būtybė, *homo loquens*, taip pat ir simbolius naudojanti būtybė, *homo symbolicus*, nes jo vartojamos kalbos žodžius galima traktuoti kaip realybės reiškinius žyminčius ženklus. Dauguma kitų gyvų būtybių, pavyzdžiui, bitės, paukščiai, delfinai, irgi gali perduoti vieni kitiems tam tikrą informaciją, tačiau jų tarpusavio susižinojimo (komunikacinės) sistemos toli gražu neprilygsta žmogaus kalbai nei savo sandaros sudėtingumu, nei ženklų skaičiumi, nei pačios sistemos universalumu ir variantiškumu.

Žmonių vartojama kalba yra savita ženklų sistema, kuria grindžiamas tarpusavio susikalbėjimas ir supratimas, t. y. tikslingas minčių, jausmų ir valios perteikimas. Tačiau kalbos elementai – garsai ir žodžiai – patys savaime dar negalėtų būti bendravimo priemonė, jeigu jie neturėtų viso kalbinio kolektyvo vienodai suvokiamos reikšmės, kurią jiems suteikia tam kolektyvui priklausančios žmonės, apibendrinami ir įvardydami juos supančius daiktus ir reiškinius ir skirstydami juos į tam tikras klases.

Apibendrintas tikrovės suvokimas yra ne kas kita kaip mąstymas. Be jo minčių formavimas ir tikslingas jų perdavimas būtų vargiai įmanomi. Kalbos vartojimas, kalbinė žmogaus veikla yra ypatinga

tikrovės apibendrinimo bei **atspindėjimo** ir **bendravimo** (informacijos perteikimo) vienovė, kurioje išryškėja **dvi** svarbiausios kalbos funkcijos – **kognityvinė** ir **komunikacinė**, dažniausiai apibūdinamos kaip bazinės ar pirminės. Kognityvinė funkcija yra susijusi su mąstymo ir pažinimo procesais, komunikacinė – su verbalinio bendravimo, informacijos perteikimo aktais.

Bendravimo sferoje pagrindinė kalbos funkcija yra **komunikacinė** (lot. *communicatio* „pranešimas, suteikimas“), nes būdama universaliausia žmonių bendravimo priemonė, kalba teikia galimybę susitarti dėl įvairiausių asmeninių ir visuomeninių dalykų, pranešti apie kasdieninio gyvenimo įvykius ir išreikšti savo jausmus, keistis skirtingose veiklos srityse sukaupta patirtimi, perteikti teorines žinias ir praktinę informaciją apie tikrovės reiškinius ir procesus, taip pat reguliuoti savo ir kitų visuomenės narių tarpusavio santykius, elgesį ir veiksmus. Vartojama žiniasklaidoje (spaudoje, radijuje, televizijoje, viešose paskaitose ir kt.), kalba yra kolektyvinės komunikacijos priemonė. Mat įprastinės komunikacijos atveju informacija perteikiama vienam, keliems ar keliasdešimčiai asmenų, o per žiniasklaidos priemones – labai dideliame asmenų skaičiui, vienu arba skirtingu laiku esančiam skirtingose vietose.

Komunikacijos aktas	Pranešimų funkcijos
designatas [kalbos ženklais žymimi tikrovės daiktai, reiškiniai, žmonės ir kt.]	referencinė [kalbėjimo aktas (tekstas) orientuotas į pranešamą dalyką (designatą)]
pranešimas [tekstas, kuriuo kas nors pranešama apie tikrovę]	estetinė (poetinė) [tekstas orientuotas į pranešimo formą]
adresantas - - - - adresatas [kalbėtojas, [klauso tojas, pranešimo pranešimo siuntėjas] gavėjas]	ekspresinė - - - - - apeliacinė [tekstas orientuotas į [tekstas orientuotas adresanto santykį su į pageidaujamą pranešamą dalyką] adresato reakciją]
kontaktas [adresanto ir adresato ryšys, leidžiantis pradėti komunikaciją]	fatinė [tekstas orientuotas į kontakto užmezgimą]
kodas [kalba kaip komunikacinė ženklų sistema]	metalingvistinė [tekstas orientuotas į kodo (ženklų sistemos) aiškinimą]

4 pav. Kalbinės komunikacijos aktas ir jo funkcijos

Kalbinės komunikacijos tikslas dažniausiai yra perteikti konkrečią informaciją, tačiau jis nėra vienintelis mūsų bendravimo tikslas. Jei žmogus keikiasi, jis tiesiog išreiškia savo emocinę būseną (pyktį, nusivylimą ir pan.); jei kreipiasi į ką nors su prašymu, jo tikslas yra kito atsakomoji reakcija; jei sveikinasis ar užkalbina, tuo parodo draugiškumą arba nenori būti nemandagus, siekia sutvirtinti socialinius santykius ir pan. Visa tai turint galvoje, dažniausiai nurodomos tokios komunikacinio akto sudėtinės dalys ir jame išryškėjančios konkrečių kalbėjimo aktų (pranešimų) funkcijos, žr. 4 pav.

Referencinė, arba reprezentacinė, funkcija (lot. *refero* „pranešu“) vyrauja į pranešamą dalyką orientuotuose tekstuose, kuriais perteikiama įvairiausia informacija apie kalbos ženklais žymimus tikrovės reiškinius, pvz.: *Mūsų namo gyventojai automobilius stengiasi pasistatyti prie pat savo laiptinės durų* ir pan.

Estetinė, arba poetinė, funkcija išryškėja tokiuose tekstuose, kurie yra orientuoti į paties pranešimo formą, t. y. tokiuose, kuriais kalbėtojai svarbu, **kaip** pranešti norimą dalyką arba siekiama staigmenos, netikėtumo efekto. Tokiuose tekstuose kalbos ženklai aktualizuojami ir įgyja sąlygišką savarankišką vertę, plg. Salomėjos Nėries eilėraščio „Pienė“ eilutes:

Kad **pavirstau** pilku lauko smėliu, –
Kad giliai žemelėje **gulėtau!**
Kad **nugrimztau** lauko akmenėliu, –
Nemunėlis kad viršum tekėtų –

(paryškintos pietų aukštaičiams, vadinamiesiems džūkams, būdingos tariamosios nuosakos formos asocijuojasi su jų raudomis; aktualizuojamos tarminės žodžių formos).

Ekspresinė funkcija (lot. *expressio* „išraiška“) būdinga tiems tekstams, kuriais kalbėtojas ne tik perteikia informaciją, bet ir išreiškia savo jausmus (džiaugsmą, išgąstį, liūdesį, susižavėjimą, nusivylimą ir pan.) arba emocinį santykį su kalbamu dalyku, pvz.: *Po perkūnais, ir vėl likau kaip musę kandęs!* Kalbėjimo aktuose, kuriuose dominuoja ekspresinė funkcija, pasirenkamos atitinkamos išraiškos priemonės – tai ir vadinamoji emociškai nuspalvinta leksika, ir balso moduliacija, pauzės ir pan. (jei bendraujama raštu, balso

moduliacija ir pauzės perteikiamos sutartiniais skyrybos ar kitokiais ženklais).

Apeliacinę funkciją (lot. *appellatio* „kreipimasis“) atlieka tokie kalbėjimo aktai (tekstas), kuriais kalbėtojas išreiškia savo valią, siekdamas paveikti klausytoją ir sukelti pageidaujamą jo reakciją, pavyzdžiui, kai raginame vaiką – *Pasakyk ačiū!*, kai liepiame ar prašome – *Eikit valgyti! Gal nupirktum duonos?*, kai kreipiamės į draugą – *Klausyk, ar girdėjai kokių nors naujienų?*, į nepažįstamą – *Atsiprašau, kiek dabar valandų?* arba į auditoriją – *Dėmesio! Svarbus pranešimas!*, kai įspėjame – *Atsargiai! Laipteliai!* ir pan.

Kai reikia užmegzti ryšį su pašnekovu arba iš mandagumo palaikyti vadinamąją konvencinį pokalbį „apie nieką“, jei to reikalauja situacija, tekstas yra orientuotas į kontakto užmezgimą arba jo palaikymą ir atlieka **fatinę** funkciją (gr. *φάτις* „šnėkos“). Pavyzdžiui, skambindami telefonu menkai ar visai nepažįstamam asmeniui paprastai klausiamo – *Ar galėčiau Jus sutrukdyti? Ar galite dabar kalbėti? Kada vėliau galėčiau Jums paskambinti?* ir pan., o susitikę gerą pažįstamą arba draugą, dažniausiai sakome – *Sveikas gyvas, seniai matytas! Kaip laikais? Kas naujo?* arba – *Malonu tave matyti, puikiai atrodai!* Kaip matome, kontaktui tarp kalbančiojo ir klausančiojo užmegzti dažniausiai vartojamos įvairios standartinės frazės, mandagumo formulės, taigi fatinė funkcija dominuoja pokalbio pradžioje arba – kartais – ir per visą vadinamąją konvencinį pokalbį, kurį reikia palaikyti vien iš mandagumo ir per kurį beveik niekada nesikeičiama jokia svarbia informacija (kalbama apie orą, apsikeičiama komplimentais, teiraujamasi kokių nors ne vienam iš pašnekovų nesvarbių dalykų).

Metalingvistinė funkcija (gr. *μετα-* priešdėlis, reiškiantis pakeitimą, perkaitą, lot. *lingua* „kalba“) būdinga tokiems tekstams, kurie yra orientuoti į kodą (kalbą), t. y. tokiems, kuriais aiškinamos kalbos ypatybės, pvz., *Morfema yra mažiausias reikšmę turintis kalbos vienetas*. Arba: *Lietuvių kalbos daiktavardžių giminė yra morfologinė klasifikacinė kategorija*.

Tikrovės apibendrinimo ir atspindėjimo sferoje išryškėja kita pagrindinė kalbos funkcija – gebėjimas būti mąstymo ir minčių reiškimo priemone bei tikrovės pažinimo rezultatų saugojimo priemone. Ši funkcija dažniausiai vadinama **kognityvine** (lot. *cognitio*

„pažinimas“)²⁹. Itin sudėtinga objektyvios tikrovės, mąstymo ir kalbos santykio problema iki šiol nėra iki galo išnarpliota, tačiau glaudi šių trijų dalykų sąsaja yra gana akivaizdi ir neabejotina.

Aiškinantis kalbos ir mąstymo ryšį, paprastai pabrėžiama, kad be kitų mąstymo formų – mąstymo vaizdais ir vaizdais-mintimis, žmogus dažniausiai remiasi kalbiniu, arba verbaliniu, mąstymu. Galima net teigti, kad be kalbos žmogus negalėtų ir žingsnio žengti: negalėtų įvykdyti kasdieninėje veikloje nuolatos išskylančių uždavinių, kuriems išspręsti reikalingas intelektinis aktas.

Imkime paprastą buitinį pavyzdį: tarkim, devintą valandą ryto mums reikia būti svarbiame posėdyje, į kurį jokių būdu nevalia pavėluoti. Šią, rodos, visai paprastą užduotį bet kuris žmogus įvykdys prieš tai išnagrinėjęs jos sąlygas ir iš anksto suplanavęs, ką darys: apsvartys, koks yra apytikris atstumas nuo namų iki posėdžio vietos, kiek laiko gali užtrukti kelionė, kada reikia išeiti iš namų, koku transportu važiuoti ar eiti pėsčiomis. Planuodami savo veiksmus, mes dažniausiai naudojames vadinamąją „vidinę kalbą“, t. y. nebūtinai garsiai svarstome, kaip elgtis, tačiau ir „tyliai“ mąstant, smege nys siunčia nervinius impulsus kalbos padargams, ir mes jais darome tokius pat, tik silpnesnius judesius kaip ir kalbėdami garsiai. Be to, jei žmogus moka ir vartoja kelias kalbas, jis visada žino, kuria kalba šiuo metu mąsto. Visa tai liudija, kad kalba yra svarbiausia mąstymo, t. y. minties formavimo ir realizavimo priemonė. Jei įvykdžius numatytą planą rezultatas yra ne toks, kokio siekėme (į posėdį vis dėlto pavėluojame arba ateiname per anksti), kitą kartą turėdami tokią pat ar panašią užduotį, ją įvykdyti planuosime jau kitaip.

Veiksmų planavimas yra labai svarbi specifinė žmogiškojo mąstymo ypatybė. Pasak vieno filosofo, lipdydama korio narvelius, bitė dirba panašiai kaip mūrininkas, tačiau ir blogiausias mūrininkas nuo bitės pirmiausia skiriasi tuo, kad prieš pradėdamas ką nors mūryti

²⁹ Kalbos sąsajas su mąstymu ir pažinimu tiriantys mokslininkai vartoja įvairius kognityvinės funkcijos pavadinimus: vieni vadina *mentalinę-kognityvinę*, kiti, pavyzdžiui, Karlas Biūleris (Bühler, 1879–1963) – *simbolinę* (realybės reiškinių atspindėjimo, atvaizdavimo) funkcija, dar kiti yra linkę skirti dvi – *kogitacinę* (lot. *cogitatio* „mąstymas“) ir pažintinę, arba *gnoseologinę* (gr. γνῶσις „pažinimas, žinojimas“ ir λόγος „žodis“).

jis tai jau būna „pastatęs savo galvoje“ (suplanavęs), ir kalba čia yra suvaidinusi anaistol ne paskutinį vaidmenį.

Stebėdami savo aplinką, žmonės paprastai apibendrina juos supančių daiktų, reiškinių ir procesų esminius požymius, būdingus visiems tos pačios rūšies daiktams, reiškiniams bei procesams, atibodami juos nuo atsitiktinių, neesminių, būdingų tik vienam kuriam atskiram tos rūšies daiktui ar reiškiniui. Išskiriant ir apibendrinant esminius daiktų, reiškinių ir procesų požymius, apie juos susiformuoja tam tikras supratimas, arba sąvoka, kuriai, savo ruožtu, suteikiama atitinkama garsinė išraiška (sąvoka tarsi „įvelkama“ į savo materialųjį apvalkalą). Štai kodėl žodis *šuo* lietuviškai kalbančiam žmogui nėra beprasmis garsų junginys. Jam šis žodis yra sąvokos apie visus tos pačios rūšies gyvūnus pavadinimas, kuriuo įtvirtinamas mūsų žinojimas, kokiais esminiais požymiais šuo skiriasi nuo vilko, katės ir kitų gyvūnų. Per sąvokos ir žodžio ryšį tikrovės reišinių pažinimo rezultatai įtvirtinami kalboje, ir ji, savo ruožtu, tampa tų rezultatų, t. y. bendros kolektyvinės patirties saugotoja ir perdavėja iš kartos į kartą. Jei žinome, ką reiškia lietuvių kalbos žodis *karas* (kokios sąvokos pavadinimas jis yra), patys niekada karo nepatyrę, vis tiek suvoksime, kokiais esminiais požymiais jis skiriasi nuo kitų reišinių, pavyzdžiui, paprasto apsikumsčiavimo ar taikos.

Vadinasi, kalba yra ne tik bendravimo ir mąstymo, t. y. veiksmų planavimo ir operavimo sąvokomis, priemonė, bet tuo pat metu ir tikrovės pažinimo rezultatų įtvirtinimo priemonė, kuria naudojamesi žmonės orientuojasi juos supančiame pasaulyje, kaupia ir iš kartos į kartą perduoda kolektyvinę patirtį ir vadovaujasi ja visose savo veiklos srityse.

Kiekvienoje atskiroje kalboje – lietuvių, japonų ar suomių – įtvirtinami ją vartojančiai visuomenei įprasti ir gerai pažįstami dalykai. Tai gerai matyti palyginus bet kurių dviejų ir daugiau kalbų žodyną: jame visada rasime tokių vienai kalbai įprastų žodžių, kuriems tikslių atitikmenų kitos kalbos paprasčiausiai neturi, nes jais pavadinami tik ta konkrečia kalba kalbantiems žmonėms reikšmingi, jų gyvenamajai aplinkai ir kultūrai būdingi reišiniai. Pavyzdžiui, japonų kalbos žodis *geiša*, pavadinantis specialiai išmokytą artistę, dainininkę ir šokėją, kuri linksmia publika restoranuose ir

pokyliuose, arba suomių kalbos žodis *mämmi*, kuriuo vadinamas Suomijoje populiarus velykinis skanėstas, kepamas iš saldytos ruginių miltų ir salyklo tešlos, kitose kalbose neturi tikslių vienažodžių savo atitikmenų (jų reikšmę tenka aiškinti nusakomuoju būdu). Taip pat gali būti, kad tas pats dalykas skirtingose kalbose pavadinamas remiantis ne tais pačiais jo požymiais. Pavyzdžiui, lietuviškas miško uogos pavadinimas *mėlynė* yra pagrįstas apibendrintu šiai uogai būdingos spalvos požymiu, suomių kalboje ta pati uoga irgi pavadinta pagal spalvos, tik kitokios, požymį (suom. *mustikka* „mėlynė“ yra vedinys iš būdvardžio *musta* „juodas“), o čekų kalbos žodis *borůvka* tą pačią uogą pavadina pagal visai kitokį – šių augalų augimo vietos požymį (ček. *borůvka* „mėlynė“ yra vedinys iš daiktavardžio *bor* „šilas, pušynas“). Dar vienas pavyzdys: suomių kalbos žodis *siipikarja* yra dūrinys iš *siipi* „sparnas“ ir kuopinio pavadinimo *karja* „galvijai, maistui auginami stambūs gyvūnai“. Šio dūrinio atitikmuo lietuvių kalboje yra ne „sparnuoti galvijai“, kaip būtų galima spėti iš tiesioginių jį sudarančių žodžių reikšmių, bet žodžių junginys *naminiai paukščiai*, t. y. maistui ar plunksnoms auginami smulkūs gyvūnai. Vadinasi, sąvokos „naminiai paukščiai“ pavadinimą suomių kalboje nulėmė ne gyvūnų priklausymo tam tikrai rūšiai (paukštis ≠ galvijas), bet kuopos požymis (mat maistui paprastai auginama daugiau negu vienas gyvūnas, nesvarbu, kuriai gyvūnų rūšiai jis priklauso).

Atskirų kalbų žodyno skirtumų pavyzdžiai, kokių galime rasti labai daug, aiškiai rodo, kad būdama mąstymo (sąvokų susiformavimo) ir jų įvardijimo priemonė, kalba tuo pat metu atlieka ir vadinamąją **etninę** (ar nacionalinę kultūrinę) funkciją – atspindi ją vartojančiam kolektyvui (tautai ar etninei grupei) būdingą per ilgą laiką susiformavusią savitą jį supančio pasaulio reiškinių sampratą ir su ja susijusias specifines tautos gyvenimo būdo ir kultūros ypatybes.

2. Kalbos ir kitų komunikacinių sistemų palyginimas

Įprasčiausią vienakryptės komunikacijos grandinę sudaro trys grandys: informacijos siuntėjas – pranešimas (materialiais ženklais perteikiamas koks nors turinys) – informacijos gavėjas.

Pavyzdžiui, nuo neužgesintos nuorūkos užsidega sausa žolė, ugnis plečiasi, ima kilti dūmai, ir juos pamatęs žmogus suvokia – *Ten dega!* Šiuo atveju informacijos siuntėjas yra ugnis (tiksliau būtų sakyti – informacijos šaltinis, nes ugnis yra fizinis reiškiny, o ne kokia tiksliai veikianti gyva būtybė, turinti tikslą ką nors pranešti). Pats pranešimas yra materialus reiškiny (dūmai), kurio turinį informacijos gavėjas suvokia, „iššifravęs“ pranešimą pagal savo patirtį („nėra dūmų be ugnies“). Kiti pavyzdžiai: auštant išgirdęs giedant gaidį kaimietis paprastai keliai, nes jo giedojimą suvokia kaip signalą („jau rytas“); kitoje gatvės perėjos pusėje išžiėbęs raudonas šviesoforo signalas vairuotojui ar pėsčiajam yra įspėjimas, kad per perėją draudžiama važiuoti arba eiti (suprantama, jeigu jie žino, ką tas signalas reiškia); Vilniaus geležinkelio stotyje per garsiakalbį paskelbus, iš kelinto kelio išvyksta traukinys į Trakus, keleiviai eina prie nurodyto kelio (jei visi supranta kalbą, kuria buvo perskaitytas skelbimas³⁰) ir t. t.

Kaip matome iš pavyzdžių, žmogus kasdien susiduria su daugybe įvairių materialų ženklų, iš kurių vieni yra **natūralūs**, tiesioginiu savaiminiu ryšiu susiję su kuriuo nors fiziniu reiškiniu arba refleksu į išorės dirgiklį (dūmai, paukščio giesmė). Kiti ženklai yra **sutartiniai**, jais perteikiamo turinio ryšys su jo materialiąja išraiška yra ne savaiminis, bet nustatytas bendru tam tikro kolektyvo susitarimu (eismo reguliavimas šviesos arba garsų signalais, sakytinis arba rašytinis pranešimas kuria nors natūraliąja kalba).

Šiuo požiūriu natūralioji kalba yra viena iš daugelio komunikacinių ženklų sistemų, kuriomis žmogus naudojasi arba susiduria savo gyvenimo praktikoje. Būdingieji esminiai kalbos kaip ženklų sistemos požymiai geriausiai išryškėja lyginant ją su kitomis komunikacinėmis sistemomis: viena vertus, su biologinės prigimties signalų sistemomis, susiformavusiomis ir funkcionuojančiomis refleksų pagrindu (pvz., vadinamąja „bičių kalba“³¹), ir kita vertus, – su

³⁰ Geležinkelio stotyse ir oro uostuose informaciniai pranešimai pirmiausia skelbiami šalies, kurioje jie yra, valstybine kalba ir dažniausiai pakartojami anglų kalba, kuri šiandieninės globalizacijos sąlygomis yra kone visuotinai vartojama kaip tarptautinio susižinėjimo kalba.

³¹ Terminas „gyvūnų kalba“, žinoma, nėra tikslus. Žodis *kalba* čia vartojamas perkeltine reikšme, nes turima galvoje ne kalba kaip **sutartinį** simbolių sistemą, o

sutartinėmis pačių žmonių susikurtomis specialios paskirties ženklų sistemomis (pvz., miesto eismo reguliavimo, kelio ženklų ir kt.).

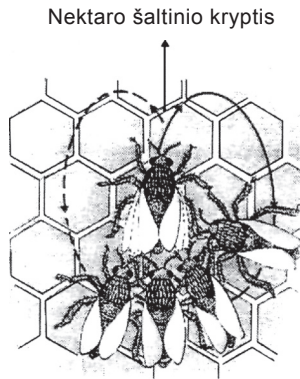
Kad bitės turi kažkokią savo komunikacinę sistemą, buvo pastebėta dar XVIII a. pabaigoje, tačiau ją iššifruoti ir aprašyti pavyko tik apie XX a. vidurį, kai Miuncheno universiteto profesorius Karlas fon Frišas (von Frisch) 1950 m. paskelbė savo stebėjimų ir bandymų rezultatus.

Keliasdešimt metų stebėjęs bičių gyvenimą ir bandęs įminti jo paslaptis, Frišas ištyrė, kokie refleksai sąlygoja bičių elgesį. Kai naktį ties aviliu su peršviečiamomis sienelėmis būdavo uždegamas stiprus prožektorius, bitės tuoj pat sukrusdavo, tačiau prožektorius staiga užgesinus, vėl nurimdavo (reakcija į šviesos signalą – sąlyginis refleksas, nes bitės renka nektarą tik dieną, kai yra šviesu). Tačiau didžiausias Frišo nuopelnas yra tas, kad jis iššifravo, ką reiškia ankstesnių tyrėjų pastebėti „bičių šokiai“ (tam tikri iš lauko parskritusių bičių darbininkių judesiai), kuriuos jas liedsamos atkartoja kitos tuo metu avilyje esančios bitės. Frišas nustatė, kad iš lauko parskritusios bitės judesiai, vadinamieji „ratukų“ ir „aštuoniukių“ šokiai, perteikia skirtingą informaciją: jei į avilį grįžusi bitė sukasi ratuku, tai reiškia, kad maisto šaltinis (žydinti pieva ar medis) yra gana arti, apie šimtą metrų nuo avilio, o jeigu juda „aštuoniuke“, t. y. iš pradžių pusrėčiu į kairę, paskui paeina tiesiai ir vėl pusrėčiu į dešinę, toks „šokis“ reiškia, kad maisto šaltinis yra toliau negu 100 metrų nuo avilio – už dviejų, keturių ar dar daugiau šimtų metrų arba net už kilometro. Be to, tiek sukdamosi ratuku, tiek judėdamos aštuoniuke, bitės „šoka“ nevienodu ritmu: kartais per sekundę padaro maždaug 10 ratukų arba aštuoniukių, o kartais per tą patį laiką – tik 4 ar 5. Buvo įsitikinta, kad juo greitesnis „šokio“ tempas, tuo arčiau yra maisto šaltinis, ir kuo tempas lėtesnis, tuo jis yra toliau.

Išaiškinta „bičių šokių“ reikšmė liudija, kad bitės gali nustatyti nuotolį iki maisto šaltinio, išlaikyti šią informaciją atmintyje ir –

tik tam tikri signalai, kuriais gyvūnai tiesiogiai reaguoja į pavojų ar surastą maisto šaltinį ir tais signalais siunčia pranešimą į aplinką ar vieni kitiems. Kai kurioms gyvūnų rūšims būdingą tokių signalų sistemą zoologai vadina „kalba“. Savaiame suprantama, kad vadinamųjų „gyvūnų kalbų“ tyrimas yra zoologijos, o ne kalbotyros uždavinys.

svarbiausia – perteikti ją skirtingais formalizuotais judesių signalais, arba simboliais.

5 pav. Bitės darbininkės šokis (Myers 2000: 350; iš von Frisch, 1974)

Bičių gebėjimas simbolizuoti (signalais perduoti tam tikrą turinį) yra tikrai nuostabus: juk tarp pranešimo turinio (nuotolis iki maisto šaltinio) ir judesių, kuriais šis turinys perteikiamas, nėra savaiminio tiesioginio ryšio, kitaip sakant, pats nuotolis tiesiogiai nenulemia, kad jis turi būti išreikštas būtent „ratuku“ ar „aštuoniuke“, o ne kaip nors kitaip.

Taigi galima teigti, kad bitės naudojasi tam tikru signaliniu kodu, kuriam būdingos tokios ypatybės:

- ribotas signalų skaičius ir ribotas jais perteikiamos informacijos turinys (pranešama tik apie nuotolį iki maisto šaltinio ir nieko daugiau);
- signalas, kuriuo perteikiama informacija, yra vientisas ir neskaidomas į smulkesnius sudėtinius elementus;
- pranešimą galima perduoti tik viena kryptimi, kitaip sakant, tarp informacijos siuntėjo ir gavėjo nėra dialogo. Bitė informacijos gavėja, palietusi į avilį parskridusią ratuku arba aštuoniuke judančią bitę ir pati atkartojusi jos judesius, išskrenda prie „nurodyto“ maisto šaltinio (jos reakcija į pranešimą yra ne atsakymas, bet refleksio sąlygojamas veiksmas; be to, gauto pranešimo ji pati kitoms avilyje esančioms bitėms toliau neperteikia);

- pranešimai perduodami tik šviesoje ir tik tos pačios bičių šeimos avilyje. Vadinas, naudojimąsi šia signalų sistema riboja laiko ir erdvės sąlygos, o informacijos perdavimo kanalas yra taktilinis (lot. *tactilis* „apčiuopiamas, pajuntamas“).

Panašios ypatybės būdingos ir kolektyvinio susitarimo pagrindu žmogaus susikurtoms specialios paskirties komunikacinėms sistemoms, koks, pavyzdžiui, yra eismo reguliavimas šviesos signalais. Tokioms sistemoms irgi būdingas palyginti nedidelis signalų ar simbolių skaičius, jie dažniausiai yra neskaidūs, simbolių kombinacijų galimybės ir jais perteikiama informacija yra gana ribota, o pats informacijos perteikimas paprastai yra vienos krypties. Pavyzdžiui, užsidegus raudonam šviesoforo signalui, eismo dalyviai – vairuotojai ir pėstieji – reaguoja į jį atitinkamu veiksmu, kurį nulemia žinotumas, ką tas signalas reiškia, o jei tarp eismo dalyvių pasitaikytų jo reikšmės nežinantis, jis į tokį signalą negalėtų deramai reaguoti.

Nuo biologinių signalinių kodų (pvz., bičių „kalbos“) ir kolektyvinio susitarimo pagrindu sukurtų specialios paskirties komunikacinių sistemų (pvz., eismo reguliavimo šviesoforo signalais arba kelio ženklais) natūralioji kalba aiškiai skiriasi visomis aukščiau išvardytomis ypatybėmis:

- perteikiamos informacijos turinys yra neribotas (savo kalba žmogus išreiškia viską, ką jaučia, žino, apie ką mąsto);
- kalba perteikiamas pranešimas yra skaidus – susideda iš mažesnių sudėtinių vienetų. Pavyzdžiui, pranešimą *Šiandien šiek tiek negaluoju* galime nuosekliai suskaidyti į mažesnius vienetus (*šiandien negaluoju* ir *šiek tiek negaluoju*), o kiekvieną iš jų – į dar mažesnius (*šiandien*, *negaluoju*, *šiek tiek*). Be to, vienodo turinio pranešimus įmanoma perfrazuoti, t. y. perduoti iš skirtingų sudėtinių vienetų sudarytais deriniais, pvz.: *Šiandien jaučiuos nesveikas*. ~ *Šiandien kažko nekaip jaučiuos*. ~ *Šiandien kažkokia liga prie manęs kabinasi* ir pan.;
- pranešimus galima perduoti abiem kryptimis (tarp informacijos siuntėjo ir gavėjo galimas dialogas);
- naudojimosi natūraliąja kalba neriboja laiko ir erdvės sąlygos.

Lygindami kalbą su kitomis komunikacinėmis sistemomis aiškiai matome, kad ji tarp kitų užima ypatingą vietą, nes natūraliosios kalbos funkcijos ir sandara yra daug sudėtingesnės nei bet kurios kitos signalinės simbolių (ženklų) sistemos. Jokia kita komunikacinė sistema perduotiems pranešimams, išskyrus natūraliąją kalbą, nebūdinga poetinė, ekspresinė, apeliacinė, fatinė ar metalingvistinė funkcija ir – juo labiau – jos negali atlikti kognityvinės funkcijos (žr. skyrelį *Kalbos funkcijos*).

Būdamas *homo symbolicus* ir *homo loquens*, žmogus tuo pat metu yra ir *homo sapiens* – mąstanti būtybė. Neturėdamas kalbos kaip mąstymo, pažinimo, informacijos perteikimo ir bendravimo priemonės, toks jis negalėtų būti.

■ Kontroliniai klausimai

1. Kokios yra svarbiausios kalbos funkcijos ir kaip jos išryškėja bendravimo ir tikrovės apibendrinimo sferose ?
2. Kaip suprantate etninę natūraliosios kalbos funkciją?
3. Kokiais požymiais skiriasi žmogaus kalba ir kitos komunikacinės sistemos?

■ Užduotys

1. Kokia funkcija vyrauja šiuose kalbėjimo aktuose?

- a) Labas rytas (labą rytą); Laba diena (labą dieną); Labas vakaras (labą vakarą); Sveiki (sveikas; sveika; sveikos); Sveiki gyvi (sveikas gyvas; sveika gyva); Sveikas drūtas (sveiki drūti);
- b) Kaip sekasi? Kaip gyveni? Kas geresnio? Kas naujo?
- c) Gerai; Po senovei; Kas čia bus naujo?
- d) Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą!
Kaip reik tave branginti, vien tik tas pamato,
Kas jau tavęs neteko. Nūn tave vaizduoju
Aš, ilgesy grožiu sujaudintas tavuoju.

(A. Mickevičius, „Ponas Tadas“, vertė V. Mykolaitis-Putinas)

- e) Kai praeinama nepasisveikinus, komentuojama taip: *Praėjo, nė čiu čiu, nei še lauk Snt; Eina kaip kiaulė, nė kriukt Lkš; Kaip pasisveikinsi, taip tave atsveikins* PP116;
- f) *Liežuvis yra skaudesnis už botagą; Su žodžiu kerta kaip su kuolu; Tušti puodai garsiai skamba* PŽ 437; *Loja kaip šuo prieš mėnulį* PŽ 508; *Senam dera patarti, jaunam – paklausyti* PŽ 468;
- g) Cezario pergalės žinia: *Vėni, vīdi, vīci* „Atėjau, pamačiau, nugalėjau“;
- h) Patarlės ir priežodžiai: *Atmink, mano vaike: daug kalbėt nereikia* PP 166 Ds; *Balsu saldus, darbais kartus* KM 2654; *Kas save giria, tą Perkūnas spiria* PP 45 Jnš; *Akyse kaip šilkas, už akių kaip vilkas* PP 105 Vs;
- i) Vaikų folkloras:
 - *Kaip tavo pavardė?*
 - *Kaip auksinė raidė*
 - *Kaip tavo vardas?*
 - *Kaip auksinis kardas* ST 485 Jnš;
- j) Reklamos tekstai: *Tik su „Shell“ – važiuosi vėl! Susivokę perka „Vokę“!*

LITERATŪRA

Karaliūnas 1997: 124–135.

KALBA – ŽENKLŲ SISTEMA

1. Semiotinė kalbos ženklų prigimtis

Kaip jau minėta anksčiau, žmogus gyvena apsuptas daugybės įvairiausių materialių ženklų, padedančių jam orientuotis pasaulyje, ką nors jam reiškiančių arba nesuprantamų, tačiau ne visi aplink mus esantys ženklai yra visiškai vienodi.

Vieni jų yra **natūralūs** ir egzistuoja kaip įvairūs pojūčiais juntami dalykai, kurių vartimą ženklais lemia ilgaamžė žmonių patirtis ir pasaulio pažinimas. Pavyzdžiui, dūmai bet kuriam žmogui yra ženklas, kad kažkur kažkas dega. Šiuo atveju dūmai yra pojūčiais (regėjimu ar uosle) juntamas dalykas, virtęs iš patirties suvokiamu ženklu. Kadangi dūmai yra degimo proceso išraiška, šio natūralaus ženklo materialinė forma yra tiesiogiai susijusi su tuo, ką jis mums reiškia. Visų natūraliųjų ženklų turinys tiesiogiai nulemia jų raišką (griaustinis yra artėjančios audros ženklas, pažeme skraidančios kregždės – ateinančio lietaus ženklas ir pan.).

Kiti ženklai, kurie irgi juntami pojūčiais, yra **dirbtiniai** (sutarminiai, konvenciniai). Tarp jų materialaus pavidalo ir to, ką jie mums reiškia, nėra tiesioginio ryšio, nes jis nustatomas bendru didesnio ar mažesnio žmonių kolektyvo susitarimu bendravimo poreikiams patenkinti. Kitaip sakant, dirbtiniai ženklai yra sąmoningai sukuriami ir egzistuoja palaikomi tradicijos. Pavyzdžiui, niekas šiandien negali pasakyti, kodėl kam nors pritardami daugumas europiečių linkteli galvą, o bulgarai ją papurto, arba kodėl sveikindamiesi ar dėkodami vienas kitam spaudžiamė ranką, o Tolimųjų Rytų gyventojai tik sudeda ties krūtine abi rankas ir nusilenkia, – juk ir vienu, ir kitu atveju skirtingais judesiais išreiškiamas tas pats turinys. Vadinas, pats ženklų išreiškiamas dalykas (pritarimas, pasisveikinimas, dėkingumas) tiesiogiai nesąlygoja jo formos: kažkada skirtingi kolektyvai sąmoningai, o gal ir visiškai atsitiktinai ją yra pasirinkę būtent tokią, ir šie pritarimo, draugiškumo ženklai dabar gyvuoja kaip iš kartos į kartą perduodama tradicija.

Esminis skirtumas tarp natūraliųjų ir dirbtinių (sutarminių) ženklų yra tas, kad pirmieji egzistuoja patys savaime, ir tik mūsų patirtis ir žinios apie pasaulį paverčia juos ženklais, o antrieji yra sąmonin-

gai sukurti ir atlieka **referencinę** funkciją (yra bendravimo tikslais suformuoti tam tikri tikrovėje egzistuojančių ir suvoktų dalykų sutartiniai atitikmenys). Turint galvoje konvencinę dirbtinių ženklų prigimtį ir jų atliekamą funkciją, juos įprasta vadinti semiotiniais³² ženklais. Kalba, be jokios abejonės, yra būtent tokių ženklų sistema.

Įprasčiausias kalbos ženklas yra žodis³³. Kaip ir bet koks kitas semiotinis ženklas, jis yra sąlygiškas, sutartinis. Jeigu žodžių materialią išraišką, t. y. tam tikrą garsų derinį tiesiogiai sąlygotų jais pavadinami dalykai, visose pasaulio kalbose tie patys dalykai būtų pavadinti tais pačiais garsų deriniais, tačiau juk taip nėra: lietuvių kalbos žodį *medis* latvių kalboje atitinka *koks*, lotynų – *arbor*, suomių – *puu*, anglų – *tree*, rusų – *derevo*, vokiečių – *Baum*. Visi šie skirtingi garsų deriniai kiekvienoje iš jų žymi tą pačią sąvoką – ‘dau-giametis augalas su kamieniu ir šakų vainiku’³⁴.

Požiūrį į žodį kaip į semiotinį ženklą, taip pat ir į kalbą kaip į istoriškai susiformavusią semiotinių ženklų sistemą XX a. pradžioje įtvirtino šveicarų kalbininkas Ferdinandas de Sosiūras (žr. skyrelį *Trumpa kalbotyros istorijos apžvalga*).

Bet kokį semiotinį ženklą, pasak Sosiūro, sudaro dvi pusės: forma, arba tai, **kuo** kas nors žymima (pranc. *signifiant*, liet. *žymiklis*), ir turinys – tai, **kas** žymima (pranc. *signifié*, liet. *žyminys*)³⁵. Ryšys, susiejantis abi semiotinio ženklo puses, yra arbitralus (lot. *arbitrarius* „savavališkas, nemotyvuotas“), t. y. nemotyvuotas, nustatytas tam tikros bendruomenės kolektyviniu susitarimu. Kada tas susitarimas įvyko ir kodėl tas ar kitas žyminys, tarkim, sąvoka ‘medis’ lietuvių,

32 Terminas kilęs iš sen. graikų kalbos žodžio *σημείον* „ženklas, emblema“

33 Žodis yra įprasčiausias kalbos ženklas, tačiau kalbos ženklais laikomi visi reikšminiai vienetai – ir už jų mažesni, pvz., sudėtinės žodžių dalys (morfemos), ir didesni (žodžių junginiai ir sakiniai).

34 Giminiškose kalbose kai kurių tas pačias sąvokas reiškiančių žodžių (ypač jų šaknies) garsinė sudėtis gali būti gana panaši, pvz.: rusų *derevo*, lenkų *drzewo*, čekų *dřevo* „medis“. Taip yra dėl to, kad giminiškose kalbose paprastai išlieka iš prokalbės paveldėtų žodžių, kurių žymiklis (su žyminiu kadaise susietas garsų derinys) dabar gali būti šiek tiek pakitęs dėl garsų kitimo dėsnų, veikusių kiekvienoje atskiroje iš tos pačios prokalbės išriedėjusioje kalboje.

35 Kalbos ženklo forma (žymiklis) ir turinys (žyminys) gali būti vadinami ir tarptautiniais terminais: žymiklis = *signantas* (angl. *signifier*, vok. *Bezeichnende*, rus. *означающая*), žyminys = *signatas* (angl. *signified*, vok. *Bezeichnete*, rus. *означаемое*).

latvių ar anglų kalbinės bendruomenės buvo susietas būtent su žymikliais *medis*, *koks*, *tree*, šiandien niekas negali tiksliai pasakyti. Kad toks susitarimas buvo, galima tik įsivaizduoti, tačiau į klausimą, kodėl lietuviškas ‘medžio’ sąvokos žymiklis yra garsų derinys *medis*, o ne koks nors kitoks – **mudis*, **grogis* ar pan., atsakyti neįmanoma. Juk net onomatopėjiniai (garsus pamėgdžiojantys) žodžiai, kurių formą (žymiklį), rodos, turėtų tiesiogiai sąlygoti pamėgdžiojamas garsas, skirtingose kalbose nėra visai vienodi, nors ir turi šio kio panašumo, plg. liet. *au-au* arba *am-am*, rus. *зав-зав*, *тяв-тяв*³⁶. Čia, pasak Sosiūro, susiduriame su tam tikru paradoksu: nors ryšys tarp žyminio ir žymiklio yra nemotyvuotas, tačiau kažkada juos susiejus (sukūrus ženklą), tas ryšys tampa neišardomas, privalomas, todėl žmonėms, kurių gimtoji kalba yra lietuvių (arba tiems, kurie ją yra išmokę), garsų derinys *medis* nebegali reikšti nieko kita, kaip tik „daugiametis augalas su kamieniu ir šakų vainiku“. Palaikomas tradicijos ir perduodamas iš kartos į kartą, šis ženklas gyvuoja tarp kitų lietuvių kalbos ženklų, ir nėra jokio gyvo reikalo jį keisti koku nors kitu. Jei kiekviena nauja žmonių karta dėl kokių nors užgaidų imtų kaitaliooti iš ankstesnių kartų paveldėtus savo gimtosios kalbos žodžius, jie (taip pat ir kalba kaip sistema) nebegalėtų atlikti savo referencinės, arba reprezentacinės, funkcijos³⁷.

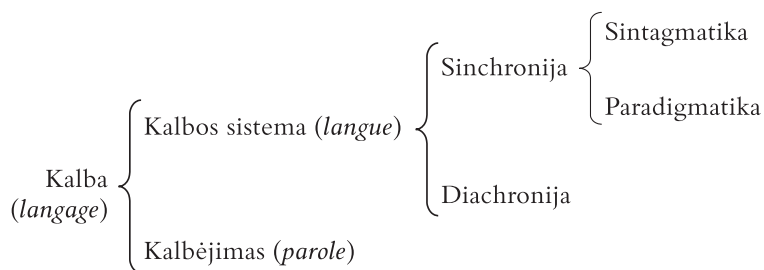
2. Sisteminis kalbos pobūdis

Nuo Sosiūro laikų kalbotyroje nuosekliai laikomasi požiūrio į kalbą ne kaip į izoliuotų žodžių, jų formų ir garsų rinkinį, bet kaip į sistemą, kurioje visi ją sudarantys elementai (vienetai) yra glaudžiai susiję vienas su kitu įvairialypiais santykiais ir kurioje kiekvienas elementas ir jų klasės turi savo apibrėžtas funkcijas. Išsiaiškinti jas ir aprašyti santykius, kurie kalbos vienetų susieja į daugiasluoksnę

36 Tiesą sakant, tokie žodžiai, net ir būdami visiškai vienodi, negalėtų paneigti semiotinės kalbos ženklo prigimties, nes jie ne žymi tos ar kitos kalbinės bendruomenės vienodai suvoktus dalykus, o tik juos imituoja. Be to, palyginti su reikšminiais, sąvokas žyminčiais žodžiais visose kalbose onomatopėjinių žodžių nėra daug.

37 Ši ženklų funkcija paprastai suprantama taip: ženklas reprezentuoja tam tikrą dalyką tuo atveju, jei jis yra bendravimo tikslais suformuotas sutartinis to dalyko atitikmuo (Jakaitienė 2009: 15).

sudėtingą sistemą, nėra toks paprastas uždavinys, kaip galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Mat tiriant kalbą, būtina skirti reiškinius, priderančius jos sistemai, ir reiškinius, susijusius su materialia tos sistemos realizacija individualiuose kalbėjimo aktuose. Taip pat reikia skirti reiškinius, priderančius synchronijai, t. y. egzistuojančius kalbos sistemoje tam tikru konkrečiu jos gyvavimo metu, ir reiškinius, priderančius diachronijai, t. y. skirtingoms vienos ir tos pačios kalbos gyvavimo epochoms. Be to, kalbos sistemos elementai yra susiję vienokiais santykiais, kai jie jungiami vienas su kitu tam tikra seka ir išsidėsto vienoje linijoje, ir kitokie, kai jie pasiskirsto į tam tikras klases pagal savo funkcijos ar koki nors kitokį panašumą. Dėl to kalbos sistemoje būtina skirti sintagminius ir paradigminius santykius, arba sintagmatiką ir paradigmaticą (šių santykių visumą). Visa tai galima pavaizduoti tokia schema:

6 pav. Kalbos tyrimas

3. Kalbos sistema ir kalbėjimo aktai

Žmogaus kalbą kaip socialinį fenomeną, t. y. kalbą apskritai (pranc. *langage*), Sosiūro nuomone, sudaro dvi glaudžiai sutapusios pusės – kalbos sistema ir jos realizavimas individualiuose kalbėjimo aktuose, todėl tiriant kalbą šias dvi jos puses reikėtų stengtis bent sąlygiškai atiboti ir aiškiai skirti kiekvienai iš jų priderančius reiškinius.

Kalbos sistemą jis siūlė pavadinti terminu ***langue***, o materialią jos realizaciją, t. y. individualius kalbėjimo aktus (jų visumą) – terminu ***parole*** (abu terminai – prancūzų kalbos žodžiai). Terminą ***langue*** anglų kalboje atitinka *language*, vokiečių – *Sprache*, *Sprachegebilde*, rusų – *язык*, lenkų – *język*, terminą ***parole*** – anglų *speech*,

discours, vokiečių *Rede*, *Sprechen*, *Sprachgebrauch*, rusų *речь*, lenkų *mowa*. Lietuviški *langue* ir *parole* atitikmenys nėra galutinai nusistoję: anksčiau buvo vartojami *kalba* ir *šneka*, pastaruoju metu vietoj jų įsitvirtina tikslesni sudėtiniai terminai **kalbos sistema** (*langue*) ir **kalbėjimas, kalbėjimo aktai** (*parole*). Gana dažnai skirtingomis kalbomis rašytuose kalbotyros veikaluose terminai *langue* ir *parole* iš viso neverčiami³⁸.

Pasak Sosiūro, kalbos sistema (*langue*) ir kalbėjimo aktai (*parole*) tarp savęs yra susiję taip neatsiejamai, kaip abi to paties popieriaus lapo pusės. Mat žmonės savo mintis, jausmus, valią, apskritai bet kokią informaciją vieni kitiems perteikia kalbėjimo aktais, o juos suformuoti ir suprasti įmanoma tik todėl, kad kalbančiojo A ir klausančiojo B sąmonėje egzistuoja ta pati jų vartojamos kalbos sistema, t. y. vienodai suvokiami jos ženklai ir ženklų jungimo į ilgesnius kompleksinius derinius taisyklės. Vadinasi, kiekviename individualiame kalbėjimo akte, bet kuriame pasakyme visada glūdi abstrakti kalbos sistema, kuri tame kalbėjimo akte yra materialiai realizuota garsų arba garsus pavaiduojančių grafinių simbolių (raidžių, hieroglifų ir pan.) srautu. Taigi kalbos sistema yra žmonių sąmonėje egzistuojanti abstrakti įvairių jos vienetų ir tų vienetų santykių visuma. Tik remdamiesi kalbos sistema galime kalbėti ir suprasti, kas mums sakoma.

Egzistudama sąmonėje abstrakti kalbos sistema nėra prieinama tiesioginiam stebėjimui. Tiesiogiai stebėti galime tik kalbėjimo aktus, kuriuose ji yra materialiai įsikūnijusi. Vadinasi, tirti kalbos sistemos ypatybes – nustatyti jos vienetus ir aiškintis santykius, kuriais jie vienas su kitu yra susiję, galime tik remiantis individualių kalbėjimo aktų stebėjimu. Ne viskas, ką juose aptinkame, yra vienodai svarbu kalbos sistemos ypatybėms pažinti. Pavyzdžiui, nesvarbu, koks yra kalbančiojo balso tembras arba rašančiojo rašysena: ir žemo, ir aukšto tembro (vyrų ir moterų) balsais, ir tvarkinga aiškia rašysena ar greitraščiu perteiktos informacijos dalykinis turinys bus suvoktas vienodai, jei kalbantysis ar rašantysis jį perteikia, o klausantysis ar skaitantysis suvokia remdamiesi ta pačia jų sąmonėje egzistuojančia kalbos sistema.

38 Apie sąvokų 'langue' ir 'parole' traktavimo ir jas pavadinančių terminų įvairovę plačiau žr. Girdenis 2003: 23–25.

Štai pavyzdys: vienas žmogus sako – *Aš jo nebijau*, kitas – *Jo aš nebijau*, trečias – *Nebijau aš jo*. Nors šių sakinių loginiai akcentai ir gali šiek tiek skirtis, mokėdami lietuvių kalbą, nesunkiai suvoksime, kad jais visais perteiktas turinys iš esmės yra vienodas (tai laiduoja mūsų sąmonėje egzistuojanti lietuvių kalbos sistema). Tačiau jeigu žmogui, kuris visai nemoka rusiškai, būtų pasakyta – *Я его не боюсь*, t. y. „Aš jo nebijau“, toks pasakymas jam tebus nesuprantamas garsų srautas, nes negalės jo suskaidyti į mažesnius vienetus (žodžių junginius ir atskirus juos sudarančius žodžius) ir nesuvoks, koki turinį jis išreiškia. Kalbėjimo ir suvokimo sunkumų kyla ir tada, kai kalbėdami kuria nors išmokta kalba staiga užmirštame, koku žodžiu joje pavadinama ta ar kita sąvoka arba kaip padaroma reikalinga kaitomojo žodžio forma (pavyzdžiui, norime vokiečiui pasakyti *aš Jūsų nesupratau*, bet neprisimename, koku vokiečių kalbos žodžiu įvardijama sąvoka ‘suprasti’ arba nemokame padaryti šiam sakiniui reikalingos veiksmožio *verstehen* būtojo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formos).

Vadinasi, kalbos sistema (*langue*) ir kalbėjimo aktai (*parole*) iš tiesų yra abstrakčioji ir materialioji kalbos pusė: kalbos sistema yra bet kurio kalbėjimo akto pamatas, bet kita vertus, ji pati susiformuoja ir kinta daugybės individualių kalbėjimo aktų pagrindu.

Būdama abstrakti, kalbos sistema savo materialaus įsikūnijimo (realizacijos) atžvilgiu yra sąlygiškai savarankiška, kitaip sakant, tiek realizuota garsais, tiek grafiniais simboliais ji išlieka ta pati lietuvių, lenkų ar estų kalbos sistema. Paprasčiausias sakiny (tarkim, *Aš nerūkau!*), išartas su atitinkama intonacija arba užrašytas įprastinėmis mūsų abėcėlės ar kitokiomis, pavyzdžiui, rusų abėcėlės raidėmis (*Ау нярукай!*), vis tiek yra lietuvių kalbos sakiny, nes jame – nors materialiai ir skirtingai – įkūnytos lietuvių kalbos ypatybės, t. y. pagal jos sistemos taisykles sintaksiškai susieti du lietuvių kalbos žodžiai.

Jau buvo minėta, kad kalbos sistema tiesioginiam stebėjimui yra prieinama tik per individualius kalbėjimo aktus, tačiau norint ją pažinti ir aprašyti reikia abstrahuotis nuo tokių kalbėjimo aktams būdingų dalykų, kaip pavyzdžiui, kalbėtojo balso tembras, kalbėjimo tempas, neaiški tartis, t. y. nuo viso to, kas yra individualu. Štai kodėl bet kurios kalbos tyrimas iš tiesų yra ir turi būti **kalbos sistemos** (*langue*) tyrimas.

4. Sinchronija ir diachronija

Kalba tolydžiai (nepertraukiamai) egzistuoja laike, tūkstančius metų perduodama iš kartos į kartą. Lyginant bet kurios kalbos prieš kelis šimtus ar net tūkstančius metų užrašytus tekstus su šiandienine jos padėtimi, nesunku pamatyti, kad vieni elementai ir jų santykiai sistemoje yra pasikeitę, o kiti išlikę beveik nepakitę. Vadinas, laikas pamažu keičia viską – ir kalbos ženklus, ir visą kalbos sistemą.

Kalbos ženklų pastovumą palaiko tradicija, tačiau kita vertus, nepertraukiamai vartojami laike, jie irgi pamažu kinta: kinta ir jų forma (žymiklis), ir jais išreiškiamas turinys (žyminys). Pavyzdžiui, lygindami XVI a. raštuose užfiksuotą anuometinę lietuvių kalbą su dabartine, matome, kad visuose žodžiuose, kuriuose šiandien tariame ilgąjį balsį *o*, XVI a. vietoj jo buvo tariamas ilgasis balsis *a*, tar- kim, Mažvydas rašė *bralei* „broliai“, *makſla* „mokslo“, *βadi* „žodį“, *trakβdava* „trokšdavo“ (ilgasis balsis *a* ano meto rašyboje buvo žymimas ta pačia raide kaip ir trumpasis *a*). Vadinas, per laiką, praėjusį nuo pirmosios lietuviškos knygos išspausdinimo daugiau kaip prieš 460 metų, pakito žodžių, kuriuose buvo šis ilgasis balsis, forma (dabar tariame nebe *bralei* ir pan., o *broliai*, *mokslo*, *žodis*, *trokšdavo*). Pakitus senojo (paveldėto) ilgojo balsio *a* tarimui, įvyko pakitimas dabartinės lietuvių kalbos balsių sistemoje, nes atsirado ilgoji balsinė fonema /o/, kurios anksčiau joje nebuvo.

Senuosiuose raštuose taip pat aptinkame žodžių, kurių forma (žymiklis, tam tikras fonemų derinys) nėra pasikeitusi, tačiau pakito jų reikšmė (žyminys), pavyzdžiui, žodžiai *elgtis*, *nasrai*, *sloga* šiandien mums reiškia nebe visai tą patį, ką jie reiškė XVI amžiuje. Pora pavyzdžių iš Daukšos raštų: *Jis sėdėjo prie bažnyčios ir elgėsi*³⁹, t. y. „prašė išmaldos, elgetavo“ (šiandien veiksmažodžio *elgtis* reikšmė yra gerokai abstraktesnė – „tam tikru būdu laikytis, veikti“); *žodis išėjęs iš nasrų Dievo* „iš Dievo burnos“ (daiktavardis *nasrai* reiškė „ertmė tarp lūpų ir gerklės“, o šiandien jo reikšmė jau susiaurėjusi – „gyvulio ar žvėries snukis, žiotys“). Daiktavardis *sloga*, kaip rodo jo vartojimas senuosiuose raštuose, kadaise irgi turėjo daug abstraktesnę reikšmę, negu šiandien: anksčiau reiškė „bet koks sunkumas, sunkenybė, bėda“, dabar – „nosies

³⁹ Pavyzdžiai perrašyti dabartine rašyba.

gleivinės uždegimas“ („sunkenybės, bėdos“ reiškė šį žodį šiandien bepavartojame nebent metaforiškai, vadinasi, jo reikšmė sukonkretėjo).

Dėl to, kad tiek kalbos elementai, tiek pati kalbos sistema lėtai, bet nepaliaujamai kinta, ją ir būtina tirti dviem aspektais – sinchroniniu ir diachroniniu.

Kalbos **sinchronija** (gr. *συν χρόνος* „vienu, tuo pačiu laiku“) – tai lietuvių, anglų, vokiečių ar bet kuri kita kalba, vartojama kuriuo nors konkrečiu šios kalbos gyvavimo laikotarpiu. Pavyzdžiui, šiandieninė lietuvių kalba ir Mažvydo raštuose užfiksuota jo laikų kalba – tai dvi lietuvių kalbos sinchronijos.

Tiriant kalbą sinchroniniu požiūriu svarbu nustatyti, kokie vienetai egzistuoja jos sistemoje ir kokie santykiai juos sieja būtent tuo konkrečiu laikotarpiu, kuriuo ją nagrinėjame. Sinchroninio kalbos tyrimo pavyzdys – tai šiuolaikinės lietuvių, latvių, anglų ar vokiečių kalbų gramatikos, kuriose pristatomos tų kalbų sandaros ypatybės, būdingos šiandien vartojamoms lietuvių, latvių, anglų ar vokiečių kalboms. Galima nesunkiai įsivaizduoti ir sinchroninę XVI a. vartotos lietuvių kalbos gramatiką: tokia galėtų būti parašyta remiantis faktais, užfiksuotais to amžiaus lietuvių raštuose, neatsižvelgiant į pokyčius, kokie mūsų kalboje įvyko iki XVI a. ir po jo. Iš to, kas pasakyta, aišku, kad kalbos sinchronija yra tam tikra stabili, savotiška kalbos sistemos „ramybės“ būseną.

Kalbos **diachronija** (gr. *διά* „per“ ir *χρόνος* „laikas“, t. y. „per laiką, ne vienu metu“), priešingai, yra sistemos kitimo būseną – jos perėjimas iš vienos sinchronijos į kitą sinchroniją.

Tiriant kalbą diachroniniu požiūriu dėmesys sutelkiamas į kalbos vienetų ir jų santykių evoliuciją, nuolatinį kitimą sistemai nenutrūkstamai egzistuojant laike.

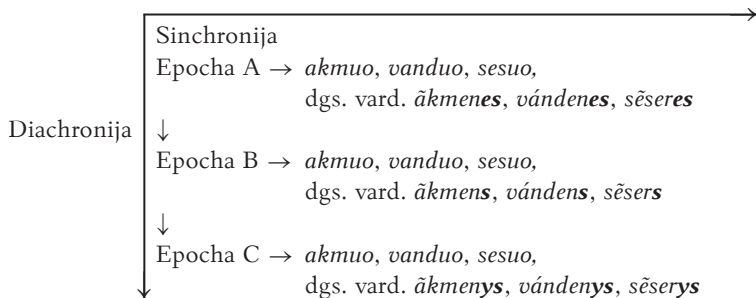
Kalbos sinchronijos ir diachronijos sąsają vaizdžiai yra paaiškinęs Ferdinandas de Sosiūras, remdamasis kalbos ir žaidimo šachmatais analogija. Pasak Sosiūro, žaidimas šachmatais yra panašus į kalbos funkcionavimą laike ir erdvėje, nes jis, kaip ir kalba, yra tam tikra sistema: šachmatų figūros, panašiai kaip ir kalbos ženklai, yra sutartinės, be to, kiekviena figūra turi savo paskirtį (funkciją) ir su kitomis figūromis yra susijusi tam tikrais santykiais, kurie nulemia jos padėtį lentoje.

Kol šachmatininkai sėdi vienas priešais kitą, apmąstydami būsimus figūrų ėjimus ir mintyse įsivaizduodami, kaip po ėjimų pasikeis padėtis lentoje, yra vienas iš žaidimo etapų, „ramybės“ būvis (sinchronija). Tačiau kai šachmatininkas nusprendžia padaryti ėjimą ir pakelia kurią nors figūrą, įvyksta pakitimas – figūrų santykis lentoje pasikeičia (sistemoje atsiranda spraga). Laiko tarpas, kol pakelta figūra dar nepastatyta į šachmatininko numatytą vietą, ir yra diachronija, t. y. kitimo, perėjimo į kitą sinchroniją būvis. Vos tik šachmatininkas pastato figūrą, lentoje vėl įsivyrąja nauja sinchronija (sistema atsistato, bet jau šiek tiek pakitusi).

Iš to, kas pasakyta, turbūt aišku, kad bet kurio sistemos elemento, jo funkcijos ar santykio su kitais elementais pakitimas pamažu keičia ir visą sistemą.

Kalbos sistemai (*langue*) pažinti abu aspektai – tiek sinchroninis, tiek diachroninis – yra svarbūs: nagrinėdami ją sinchroniniu požiriu, paaiškiname pastovias, reguliarias sistemos sandaros ypatybes, o tirdami diachroniškai, galime išsiaiškinti, kaip joje atsirado naujų reiškinių, kuriuos lėmė jos elementų ir jų tarpusavio santykių pakitimai.

Palyginkime tris sąlygiškus lietuvių kalbos sinchroninius laikotarpius (tris sinchronijas) A, B ir C:

7 pav. Sinchronijos ir diachronijos santykis

Tarkim, kad epocha A chronologiškai yra seniausias sinchroninis laikotarpis. Tuo laiku priebalsinio kamieno daiktavardžių *akmuo, vanduo, sesuo* dgs. vardininko linksnio galūnė buvo *-es* (ją turėjo visi šio kamieno daiktavardžiai – *dukter**s**, piemen**s**, vanden**s**, tešmen**s*** ir kt.). Vėlesnėje epochoje B ši galūnė pradėta trumpinti,

prarado balsį *e* ir įgijo pavidalą *-s*, o dar vėlesnėje epochoje C ji buvo pakeista balsinio *i* kamieno daiktavardžiams *akis*, *žvėris* ir kt. būdinga galūnė *-ys* (plg. *akys*, *žvėrys* ir *akmenys*, *seserys*).

Sekdami horizontaliąją liniją matome, kad skirtingais lietuvių kalbos gyvavimo laikotarpiais (skirtingose sinchronijose) priebalsinio kamieno daiktavardžių *akmuo*, *vanduo*, *sesuo* dgs. vardininko galūnė yra arba *-es* (epochoje A), arba *-s* (epochoje B), arba *-ys* (epochoje C).

Vertikaliaji (diachronijos) linija rodo, kaip lietuvių kalbai evoliucionuojant tam tikrais jos gyvavimo tarpsniais ši priebalsinio kamieno daiktavardžių dgs. vardininko galūnė kito: pereinant iš epochos A į B, ji pakito fonetiškai (sutrumpėjo), o pereinant iš epochos B į C pakito morfologiškai (vietoj buvusios senosios *-es* / *-s* buvo įsivesta visai kitam linksniavimo tipui būdinga galūnė *-ys*). Iš to galime padaryti išvadą, kad priebalsinio kamieno daiktavardžiai *akmuo*, *vanduo*, *sesuo*, epochoje C gavę dgs. vardininko galūnę *-ys*, savo daugiskaitos formų galūnėmis dabar mažiau besiskiria nuo *i* kamieno daiktavardžių *akis*, *žvėris*, negu skyrėsi ankstesnėse A ir B epochose.

Čia taip pat pridurtina, kad vienas ir tas pats kalbos elementas ir jo santykiai su kitais tos pačios kalbos elementais sinchroniškai ir diachroniškai turi būti aiškinami skirtingai. Pavyzdžiui, rusų kalbos daiktavardis *зонтик* „skėtis“ sinchroniškai aiškinamas kaip priesagos *-ик* vedinys iš *зонт* „skėtis“, nes jo santykis su *зонт* yra panašus į kitų šią priesagą turinčių žodžių santykį su jų pamatiniais žodžiais: *домик* „namelis, namukas“ yra vedinys iš *дом* „namas“; *мячик* „sviedinukas“ – iš *мяч* „sviedinys, kamuolys“; *столлик* „stalelis, staliukas“ – iš *стол* „stalas“ ir t. t. Tačiau diachroniškai *зонтик* ir *зонт* darybinį ryšį reikia aiškinti kitaip, negu tą, kuris sieja *домик* ir *дом* ar *столлик* ir *стол*. Mat rusų *зонтик* yra gana senas skolinys iš olandų kalbos: *zonnedek*, patekęs į rusų kalbą, per ilgą laiką prisitaikė prie jos garsų tarimo ir įgavo dabartinę savo fonetinę raišką. Fonetiškai adaptuoto skolinio *зонтик* paskutinis skiemuo atsitiktinai sutapo su rusų kalbos daiktavardžių mažybine priesaga *-ик*, kurią turi iš *дом*, *мяч*, *стол* pasidaryti vediniai *домик*, *мячик*, *столлик*. Daiktavardį *зонтик* pradėjus suvokti kaip priesagos *-ик* vedinį, „atgaline data“ jam buvo sukurtas pamatinis žodis *зонт*, taigi diachroniniu požiūriu ne *зонтик* yra išvestas iš *зонт*, bet atvirkščiai – *зонт* iš *зонтик*. Kaip matome, to paties rusų kalbos žodžio *зонт* sinchroninė ir diachroninė interpretacija gerokai skiriasi.

Kita vertus, šis pavyzdys gražiai parodo, kad kiekvienas naujas į kalbos sistemą patekęs elementas (šiuo atveju skolinys) visada susiejamas su kitais jos elementais (šalia *зонтук* atsiradus tariamam jo pamatiniam žodžiui *зонт*, skolinys įsijungia į kitų priesagos *-uk* vedinių klasę).

Sinchroniškai tiriant kalbą nesunku pastebėti, kad šalia reguliarių (sisteminių) jos reiškinių neretai egzistuoja ir įvairių išimtinių (nesisteminių, marginalinių), kurie paprastai liudija kokio nors kalbos sistemos reiškinių ar jos elemento istorinį pakitimą. Pavyzdžiui, šiandien lietuvių kalboje vartojamos trejopos veiksmazodžių *kosėti, niežėti, peršėti* esamojo laiko 3 asmens formos: *kosi, perši* (kaip *tyli*), *kosėja* (kaip *blogėja*) ir *kosti, peršti, niežti* (su neįprasta galūne *-ti*). Formos *kosti, peršti, niežti* yra užsilikusios iš tų laikų, kai *kosėti, peršėti, niežėti* priklausė šiandien jau išnykusiam atematiniam asmenavimo tipui⁴⁰.

5. Sintagmatika ir paradigmatika

Kalbos sistemoje visi jos vienetai – nuo mažiausių (elementariausių) iki sudėtinių – yra susiję dvejopais sisteminiais skirtumo ir tapatumo ryšiais, kurie paprastai vadinami sintagminiais ir paradigmatiniais santykiais, o šių santykių visuma atitinkamai – sintagmatika ir paradigmatika.

Sintagminiai santykiai (gr. *σύνταγμα* „rikiuotė, dermė“) – tai *linijiniai*, arba sekos, santykiai, susiklostantys tarp kalbos vienetų jiems jungiantis vienam su kitu į tam tikras sekas (fonemų junginius, morfemas, žodžius ir pan.). Sintagminių santykių egzistavimą objektyviai lemia linijinis kalbėjimo pobūdis – juk neįmanoma dviejų žodžių ar dviejų garsų ištarti arba parašyti vienu metu, o tik vieną po kito.

⁴⁰ Veiksmazodžiai, kurie buvo asmenuojami atematiškai (gr. *ἀ* „be-“ + *θημα* „kamien-galio balsis“), turėjo kitokias, tiesiai prie šaknies dedamas asmenų galūnes *-mi, -si, -ti, -me, -te*, pvz.: *esmi* „esu“, *miegti* „miegu“, *esi* < *es-si, miegsi* „miegi“, *esti* „yra“, *miegti* „miega“, *esme* „esame“, *miegti* „miegame“, *este* „esate“, *miegti* „miegate“. Tačiau kadangi taip asmenuojamų veiksmazodžių buvo nedaug, atematinės galūnės pradėtos keisti kitomis, būdingomis gausesniai (tematiniam) asmenavimo tipui (*miegti* → *miegu*, *miegti* → *miega*). Iki šiol išliko nepakeista tik beasmenio veiksmazodžio *niežti* forma, o kitų buvusių atematinų veiksmazodžių naujosios formos *kosi, kosėja, perši* baigia ištumti iš vartosenos senąsias *kosti, peršti*.

Norėdami ištirti kalbos sistemoje susiklosčiusius sintagminius santykius, kalbėjimo srautą turime suskaidyti į tokius vienetus, kurių linijinio jungimosi dėsningumus siekiame išsiaiškinti: tekstą skaidome į sakinius, sakinius – į žodžių junginius, žodžių junginius – į žodžius (žodžių formas), žodžius – į morfemas, o šias – į fonemas. Pavyzdžiui, sakiny *Aš gyvenu senamiestyje* skaidytinas į žodžių junginius *aš gyvenu* ir *[gyvenu] senamiestyje*; žodžių junginys *gyvenu senamiestyje* – į žodžių formas *gyvenu*, *senamiestyje*, žodžių formos *gyvenu*, *senamiestyje* – į morfemas *gyv-en-u*, *sen-a-miest-yje*, morfemos *gyv-*, *-en-*, *-u* – į fonemas /g/ /y/ /v/, /e/ /n/, /u/.

Nagrinėjant bet kurios konkrečios kalbos vienetų jungimąsi į linijines sekas nesunku pastebėti, kad egzistuoja tam tikros sintagminės taisyklės, leidžiančios arba ribojančios vienokius ar kitokius jų junginius. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos slinkties veiksmažodžiai paprastai prisijungia judėjimo paviršių, kryptį ar judėjimo priemonę reiškiančių daiktavardžių įnagininką arba galininką su prielinksniu *j*: *einu Gedimino gatvę* (judėjimo paviršius), *einu į Gedimino gatvę* (kryptis), *važiuoju autobusu* (judėjimo priemonė). Tokie junginiai kaip **einu Gedimino gatvėje* ar **važiuoju autobusu*, kurie nukrypsta nuo tam tikros reikšmės daiktavardžių prisijungimo prie slinkties veiksmažodžių taisyklės, yra neįmanomi (ar bent jau neįprasti).

Taisyklės, lemiančios skirtingų sistemos vienetų (žodžių, morfemų, fonemų ir kt.) išsidėstymą linijinėse sekose, kiekvienoje kalboje yra savitos. Tuo nesunku įsitikinti palyginus bet kurias dvi ar daugiau kalbų. Štai lietuvių kalboje įprasta žodžių išsidėstymo seka veiksmažodiniame junginyje su prieveiksniu yra prieveiksmis+veiksmažodis (*gražiai dainuoti*), o suomių kalboje, atvirkščiai, – veiksmažodis+prieveiksmis (*laulaa kauniisti* „dainuoti gražiai“), tačiau lietuvių ir suomių kalbų daiktavardiniai žodžių junginiai sudaromi pagal vienodą sintagminę taisyklę $N_{(kilm.)} \leftarrow N_{(vard.)}$: liet. *tėvo akiniai*, suom. *isän silmälasit*, o atitinkamų rusų kalbos žodžių junginių sintagminė taisyklė yra $N_{(vard.)} \rightarrow N_{(kilm.)}$: *очку оmya* (akiniai *tėvo*). Latvių kalboje veiksmažodžių sangražinės morfemos *-s* vieta žodyje yra fiksuota, pvz.: *runāties* „kalbėtis“, *mainīties* „keistis“, *parunāties* „pasikalbėti“, *apmainīties* „pasikeisti“, o lietuvių kalboje šios morfemos vietą žodyje nulemia tai, ar veiksmažodis yra priešdėlinis,

ar ne: *kalbėtis*, *keistis*, bet *pasikalbėti*, *pasikeisti*, o ne **pakalbėtis*, **pakeistis*.

Kalbos skiriasi ne tik reikšminių, bet ir nereikšminių vienetų (fonemų) sintagminio jungimosi taisyklėmis. Vienų kalbų fonemos gali jungtis tik pagal taisyklę *priebalsis+balsis* arba *balsis+priebalsis* ir paprastai nesudaro junginių *priebalsis+priebalsis+balsis* (pavyzdžiui, japonų kalboje), o kitose galimi junginiai iš dviejų ir daugiau priebalsių tiek žodžio pradžioje, tiek viduryje ar pabaigoje, pvz.: liet. *skleisti*, *sprukti*, *srūti*, *strigti*, *švilpti*, *žvilgsnis*, *alksnis*, *sirps*. Lietuvių kalbos dviejų priebalsių junginius žodžio pradžioje riboja tokia jų sintagminio jungimosi taisyklė: galima priebalsių išsidėstymo seka yra arba *sprogstamasis+balsingasis* (*dvelkti*, *glausti*), arba *pučiamasis+balsingasis* (*srūti*, *švilpti*, *žvėris*). Atvirkštinė seka (**vdelkti*, **lgausti* ar **vžėris*) neįmanoma, o lenkų kalbos žodžio pradžios priebalsių junginių seka yra daug laisvesnė, nes čia galimi keturių tipų junginiai: *sprogstamasis+balsingasis* (*dworzec* „stotis“), *pučiamasis+balsingasis* (*źródło* „šaltinis“) ir *balsingasis+sprogstamasis* (*wdowa* „našlė“), *balsingasis+pučiamasis* (*rżany* „ruginis“).

Paradigminiai santykiai (gr. *παράδειγμα* „pavyzdys, atvaizdas“) kalbos vienetus sieja ne į linijines sekas, bet į tam tikras klases pagal jų funkcijas, formos ir turinio bendrumą ar panašumą. Tai ne horizontalieji linijiniai, bet vertikalieji ryšiai (žr. 8 pav.).

Kalbos vienetų klasės, į kurias juos susieja paradigminiai santykiai, vadinamos paradigmomis. Kiekvienoje kalboje jų būna gana įvairių ir nevienodos apimties. Bene įprasčiausias paradigmos pavyzdys galėtų būti visos įmanomos kurio nors žodžio formos (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Daiktavardžio *miškas* linksnių paradigma ir veiksmažodžio *nešti* tiesioginės nuosakos laikų paradigmos

Daiktavardis		Veiksmažodis	
Vienaskaita	Daugiskaita	Esamasis laikas	Būtais kartinis laikas
V. <i>miškas</i>	<i>miškai</i>	<i>nešu, nešame</i>	<i>nešiau, nešėme</i>
K. <i>miško</i>	<i>miškų</i>	<i>neši, nešate</i>	<i>nešei, nešėte</i>
N. <i>miškui</i>	<i>miškams</i>	<i>neša</i>	<i>nešė</i>
G. <i>mišką</i>	<i>miškus</i>	Būsimasis laikas	Būtais dažninis laikas
Įn. <i>mišku</i>	<i>miškais</i>	<i>nešiu, nešime</i>	<i>nešdavau, nešdavome</i>
Vt. <i>miške</i>	<i>miškuose</i>	<i>neši, nešite</i>	<i>nešdavai, nešdavote</i>
Š. <i>miške</i>	<i>miškai</i>	<i>neš</i>	<i>nešdavo</i>

Be įprastų linksniavimo ir asmenavimo paradigmų, kiekvienoje kalboje egzistuoja gana daug įvairių požymių pagrindu susidarančių skirtingos apimties žodžių ar jų formų klasių. Pavyzdžiui, kalbos dalys iš esmės yra didesnės ar mažesnės paradigmos, arba žodžių klasės, į kurias juos sieja bendrieji (paprastai gana abstraktūs) reikšmės požymiai, taip pat žodžių kaitymo ir jų sintaksinės funkcijos sakinyje požymiai. Paradigmų susidaro ir tos pačios kalbos dalies viduje: pavyzdžiui, įvardžius *aš, tu, jis, ji, mes, jūs, jie, jos, mudu, mudvi, judu, judvi, jiedu, judvi* į vieną asmeninių įvardžių paradigmą sieja funkcija, kurią jie atlieka komunikacijos akte.

Žodžių darybos tipai, t. y. tą patį darybos afiksą turintys žodžiai, taip pat laikytini paradigmomis, pvz.: *čiuožykla, kirpykla, leidykla, skaitykla, valgykla* ir kt. sudaro priesagos *-ykla* vedinių paradigmą, o ji, savo ruožtu, įeina į platesnę darybos kategorijos paradigmą, plg. su skirtingais darybos afiksais sudarytus vietos pavadinimus *dykuma, dirbtuvė, kepykla, ligoninė, vištinė* ir t. t.

Leksikologijoje ir semantikoje skiriamos vadinamosios leksinės semantinės žodžių grupės, kurias sudaro panašius reikšmės požymius turintys žodžiai. Pavyzdžiui, spalvų pavadinimai yra žodžių grupė, į kurią įeina visi spalvą žymintys būdvardžiai, medžių pavadinimų leksinę semantinę grupę sudaro šios rūšies augalus įvardijantys daiktavardžiai, į slinkties veiksmažodžių leksinę semantinę grupę jungiasi visi judėjimą reiškiantys veiksmažodžiai ir pan.

Paradigmas vieną su kita sieja tam tikri hierarchiniai ryšiai: mažesnė paradigma paprastai įeina į platesnę, didesnę, ši – dar didesnę ir t. t. Pavyzdžiui, daiktavardžio *miškas* linksnių paradigma įeina į vienodai linksniuojamų žodžių paradigmą (tam tikrą linksniavimo tipą, arba linksniuotę, plg. *miškas, langas, laukas, namas, sniegas, stalas* ir kt. linksniavimą). Skirtingų linksniavimo tipų paradigmos (pvz.: *namas, medis, ežys, lietus, vaisius, akmuo* ir t. t.) įeina į dar platesnę vyriškosios giminės daiktavardžių paradigmą ir galiausiai – į didžiulę daiktus ar daiktiškai suvokiamus dalykus reiškiančių žodžių – daiktavardžių – klasę (*namas, likimas, upė, laimė, diena, viešnia, brolis, skaitmuo, sesuo* ir t. t.).

Paradigmų egzistavimas kalbos sistemoje leidžia kalbančiajam greit surasti tą kalbos vienetą, kurio reikalauja arba jų sintagminio jungimosi taisyklės (pvz., mėgstu *sriubą*, bet nemėgstu *sriubos*), arba perteikiamos informacijos turinys (*Visą naktį lijo, rytą buvo nustoję, o dabar vėl lyja.*).

Sintagminius ir paradigminius santykius, kuriais kalbos sistemoje yra susiję visi jos vienetai, įprasta iliustruoti tokia schema:

jungdamiesi vienas su kitu horizontaliojoje linijoje, vienetai sudaro įvairias linijines sekas, o pagal vertikaliąją liniją juos į tam tikras klases (paradigmas) sieja gebėjimas atlikti vienodą funkciją daugybėje konkrečių linijinių sekų (8 pav.).

A		B		C		D
Mama	→	verda	→	gardžią	→	sriubą
↕		↕		↕		↕
Sesuo	→	mezga	→	raštuotą	→	megztinį
↕		↕		↕		↕
Studentė	→	rašo	→	kursinį	→	darbą

8 pav. Sintagmatika ir paradigmatica

Schemoje raide A pažymėtą paradigmą sudaro gyvų būtybių pavadinimai, B – aktyvų veiksmą reiškiantys veiksmažodžiai, C – daiktų ypatybių pavadinimai, D – daiktų pavadinimai. Matome, kad tam tikrame kontekste, kurio turinį galima nusakyti „gyva būtybė atlieka aktyvų veiksmą, nukreiptą į jos kuriamą objektą, pasižymintį tam tikra ypatybe“, sudarant konkretų pranešimą (sakinį) iš paradigmų A, B, C ir D pasirenkamas vienas kuris jos narys, būtent tas, kuris turi tokią reikšmę ir tokią formą, kokių reikalauja norimas pranešti faktas ir sintaksinė pranešimo sandara.

Iš schemos matyti, kad paradigminiai santykiai sieja vienos klasės (paradigmos) narius, sintagminiai – skirtingų klasių (paradigmų) narius. Tokie dvejoji santykiai, susiejantys visus kalbos vienetus į tam tikras klases, sudaro kalbos sistemos pamatą ir leidžia kalbančiajam kurti gramatiškai ir semantiškai taisyklingus pranešimus, o klausančiajam – juos suvokti.

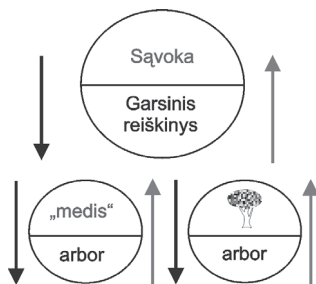
■ Kontroliniai klausimai

1. Kuo skiriasi natūralieji ir dirbtiniai ženklai?
2. Koks ryšys sieja abi semiotinio ženklo puses? Kaip jos vadinamos?
3. Kuo skiriasi kalbos sistema ir kalbėjimo aktai?
4. Kuo skiriasi sinchroninis ir diachroninis kalbos sistemos tyrimas?

5. Kaip suprantami sintagminiai ir paradigminiai kalbos vienetų santykiai?

■ Užduotys

1. Remdamiesi 9 pav. apibūdinkite kalbos ženklo esmę pagal F. de Sosiūro teoriją (žr. Kalbotyros skaitiniai ir papildomos užduotys, p. 314–327).

9 pav. Sosiūro kalbinio ženklo esmė (Poliakovas 2008: 77)

2. Šalia abiejų nurodyto ženklo pusių įrašykite, kuri iš jų yra žyminys, kuri žymiklis?

1. „druskos rūgštis“ _____ ↔ _____ HCl
2. mėlyna spalva (žemėlapyje) _____ ↔ _____
„vandenynai“
3. raudonas šviesoforo signalas _____ ↔ _____
„eismas draudžiamas“
4. www _____ ↔ _____ „žiniatinklis“
5. CV _____ ↔ _____ „gyvenimo aprašymas“

3. Kuo skiriasi a) ir b) paradigmų apimtis?

a) universitetas	kavinė (-ės)	studentas
universiteto	kavinės (-ių)	studento
universitetui	kavinei (-ėms)	studentui
universitetą	kavinę (-es)	studentą
universitetu	kavine (-ėmis)	studentu

universitete	kavinėje (-ėse)	studente
universitete!		studente!
b) Adomas	gerbti	palengva
Pijus	kalbinti	gražiai
Rokas	šokdinti	paryčiais
Julius	lydėti	tyliai
jaunikaitis	matyti	šalia
ūkininkas	barti	anapus
teta ir t. t.	vaišinti ir t. t.	tolyn ir t. t.

4. Kokias leksines semantines žodžių grupes sudaro žemiau pateikti pavyzdžiai?

- kluonas, klaimas, klojimas, jauja, skūnia, daržinė, troba, gryčia, pirkia, pirčia, stuba, tvartas, staldas, kūtė, gurbas, pūnia, dangtis, namas, kūginys;
- balkis, durys, grindys, kraigas, langas, lubos, sąspara, siena, stogas;
- gimtuvės, laidotuvės, sugultuvės, prikeltuvės, jungtuvės, krikštytos, šermenys, priimtuvės, išleistuvės, šventadienis, šokiadienis, vedybos, skyrybos, sutiktuvės, palydos.

5. Kurių darybinės paradigmos narių nėra paskutinėje *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* laidoje? Prieiga internete: <http://dz.lki.lt/>

apdanga, apdangalas, danga, dangastis, dangolapis, padanga, padangas, padanginis, padangys, padangė, padanginė, padangtė, panuodangė, perdanga, pridangalas, priedanga, priedangalas, priedangis, prydangtė, priedangtė, prydangtis, uždangas, uždanga, uždangtis, šąsdanga.

LITERATŪRA

Jakaitienė 2009: 13–16; Karaliūnas 1997: 12–17, 39–46; Cочур 1999: 68–80, 101–122, 123–133, 140–152; Stepanov 1975: 8–14, 258–264

KALBOS SANDAROS SISTEMIŠKUMAS

1. Vienplaniai ir dviplaniai kalbos vienetai

Kalba kaip ženklų sistema ypatinga tuo, kad jos ženkilai yra skaidūs ir nevienodo sudėtingumo: šalia pačių paprasčiausių **elementarių** ženklų joje egzistuoja daugybė **sudėtinių** ženklų, kurie yra sudaryti iš elementariųjų.

Elementarieji ženklai įeina į žodžio (kaip įprastiausio kalbos ženklo) sudėtį ir dažniausiai funkcionuoja ne savarankiškai, bet susieti vienas su kitu. Pavyzdžiui, žodį *valgykla* sudaro trys elementarieji ženklai: morfema *valg* yra jo leksinės reikšmės pagrindas, formaliai (raiškos požiūriu) ir semantiškai (ja perteikiamo turinio požiūriu) siejanti šį žodį su kitais, kurie turi tą pačią šaknies morfemą; morfema *ykl*, susieta su *valg*, sudaro žodžio kamieną ir rodo jo formalų ir semantinį ryšį su kitais tą pačią priesagą turinčiais vietų pavadinimais, o morfema *-a* gramatiškai įformina visą žodį ir rodo jo priklausymą moteriškosios giminės daiktavardžių paradigmam. Tai-gi lietuvių kalbos sistemoje žodis *valgykla*, reiškiantis „maitinimo įmonė, jos patalpos“, funkcionuoja kaip **sudėtinis** ženklas, sudarytas iš trijų elementarių ženklų. Tiek visas sudėtinis ženklas *valgykla*, tiek jį sudarantys elementarieji ženklai (morfemos *valg*, *ykl*, *a*) yra dviplaniai kalbos vienetai, nes kiekvienas turi savo raišką (formą) ir reikšmę (turinį). Nė vienos žodžio *valgykla* sudėtyje esančios morfemos negalime pakeisti jokia kita, nes bet kurią pakeitę turėtume nebe šį, o kitą žodį (juk žodžiu *valgykla* įvardijame anaipol ne tą patį dalyką kaip žodžiu *mokykla*, *valgymas* reiškia ne „maitinimo įmonę ar jos patalpas“, bet „valgymo procesą“, o *valgyklė* būtų iš viso vartosenoje neturimas žodis).

Elementariusius ir sudėtinius ženklus kalbotyroje įprasta vadinti **dviplaniais** (bilateraliniais, dvipusiais) kalbos vienetais (tokie, kaip matėme, yra morfemos ir žodžiai, taip pat žodžių junginiai ir sakiniai). Be jų, kalbos vienetais laikomi ir **vienplaniai** (unilateraliniai, vienpusiai) elementai, kurie atskirai paimti patys vieni negali

perteikti jokio dalykinio turinio. Kitaip tariant, jie turi tik raišką (ar – tiksliau – yra dviplanių vienetų raiškos elementai, tam tikra jų „statybinė medžiaga“). Pavyzdžiui, balsiai *a* ir *i* neperteikia jokios reikšmės, tačiau skirdamiesi vienas nuo kito savo artikuliacinėmis ir akustinėmis ypatybėmis jie teikia galimybę suformuoti reikšminius vienetus, plg.: **lakti** ir **likti** (skirtingą raišką ir reikšmę turinčios šaknies morfemos), **karštas** ir **karštis** (skirtingą raišką ir reikšmę turinčios galūnės, leidžiančios pirmąjį žodį sieti su būdvardžių, antrąjį – daiktavardžių klase), **nešu** ir **neša** (skirtingą raišką ir reikšmę turinčios galūnės, skiriančios to paties žodžio formas).

Tiek vienplaniai, tiek dviplaniai vienetai kalbos sistemoje turi savo apibrėžtas funkcijas ir yra tarp savęs susiję sintagminiais ir paradigminiais santykiais.

Patys paprasčiausi vienplaniai kalbos elementai yra **fonemos** (gr. *φώνημα* „balsas, garsas“). Fonema dažniausiai apibrėžiama kaip mažiausias kalbos sistemos vienetas, atliekantis distinktyvinę (lot. *distinctus* „skirtumas, skirtybė“, *distinguo* „skiriu, atskiriu“) funkciją, nes gali skirti žodžius ir jų formas⁴¹. Šią funkciją fonemos atlieka įeidamos į morfemų ir iš morfemų suformuotų žodžių sudėtį. Tai akivaizdžiai liudija vos viena fonema tesiskiriantys du ne tos pačios reikšmės žodžiai arba skirtingą gramatinę reikšmę turinčios jų formos, pvz.: *vangus* ir *valgus*; *kliudo* ir *kliudė* (taip pat plg. ankstesnius pavyzdžius **lakti** ir **likti**, **karštas** ir **karštis**, **nešu** ir **neša**).

Kadangi kalbos sistema ir kalbėjimo aktai yra neatsiejami vienas nuo kito, priimta skirti kalbos sistemos ir kalbėjimo vienetus. Pirmieji, priklausydami kalbos sistemai, yra abstraktūs – kalbėjimo aktuose jie materialiai realizuojami garsų arba juos pavaiduojančių raidžių sekomis.

Fonema, kaip ir kiti kalbos sistemos vienetai, yra abstraktus jos elementas. Kalbėjimo aktuose fonemoms atstovauja konkretūs

41 Toks fonemos apibrėžimas nėra vienintelis galimas. Apskritai reikia pasakyti, kad daugelio kalbotyros sąvokų (morfemos, žodžio, sakinio ir kt.) apibrėžimų yra ne po vieną. Jų įvairumą lemia tai, kad kalbos tyrėjai sutelkia dėmesį į skirtingus apibrėžiamos sąvokos aspektus, tačiau apibrėžimų įvairovė (kartais net jų prieštaringumas) netrukdo tomis sąvokomis vienareikšmiškai naudotis, nes esminiai neginčijami momentai apibrėžimuose išlieka tie patys (Girdenis 1995: 39, Jakaitienė 2009: 34–36, Plungian 2003: 103–104).

garsai, kuriais jos materialiai realizuojamos. Garsinė bet kurios fonemos realizavimo aplinka paprastai būna gana nevienoda, todėl vienokiose padėtyse ta pati fonema gali būti realizuojama vienaip, kitokiose – kiek kitaip. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos fonema /t/ žodyje *tako* (padėtyje prieš užpakalinės eilės balsį *a*) realizuojama kaip kietasis sprogstamasis dantinis priebalsis [t], o žodyje *tiko* – kaip suminkštintas [t̪] (padėtyje prieš priešakinės eilės balsį *i*), *tuko* – kaip sulūpintas [tʰ] (padėtyje prieš sulūpintą užpakalinį balsį *u*), *kasmet* – kaip aspiruotas [tʰ] (padėtyje prieš pauzę)⁴². Skirtingi garsai, kuriais netapaciose padėtyse realizuojamos fonemos, vadinami poziciniais jų variantais, arba **alofonais** (gr. *ἄλλος* „kitas“; *φωνή* „garsas“)⁴³. Taigi alofonai yra materialūs fonemų „atstovai“, kuriais jos realizuojamos kalbėjimo aktuose, ir turi būti laikomi **kalbėjimo** vienetais, o fonemos, būdamos ne materialūs, bet abstraktūs vienetai, laikomos **kalbos sistemos** vienetais.

Mažiausi dviplaniai (formą ir reikšmę turintys) kalbos vienetai yra **morfemos** (gr. *μορφή* „forma“). Morfemos irgi yra abstraktūs **kalbos sistemos** vienetai, kalbėjime realizuojami vienu ar keliais „atstovais“ (materiali morfemos realizacija vadinama **morfu**). Jeigu morfemos fonetinė sudėtis nenulemia kurio nors jos garso pakitimo sandūroje su kita morfema, tokia morfema paprastai realizuojama vienu morfu, pavyzdžiui, /dien/, /tilt/: *diena*, *dienelė*, *įdienoti*; *tiltas*, *tiltelis*, *patiltė* ir t. t. Tačiau priklausomai nuo fonetinių kalbos ypatybių, t. y. tam tikrų jos garsų kitimo dėsningumą, ta pati morfema gali būti realizuota keliais poziciniais savo variantais, arba **alomorfais** (jei morfemų sandūroje susidaro sąlygos pakisti kuriam nors garsui). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos daiktavardžių *kumštis*, *medis* šaknies morfemos /kumšt/, /med/, jungdamosi su skirtingos

42 Abstrakčius kalbos sistemos vienetus (fonemas ir kt.) įprasta apskliausti įstrižais skliausteliais, o materialius kalbėjimo vienetus – laužtiniais.

43 Kad alofonai [t], [t̪], [tʰ], [tʰ] yra vienos fonemos /t/ poziciniai variantai ir neatlieka fonemoms būdingos reikšmės skiriamosios funkcijos, galime lengvai įsitikinti, žodžiuose *tako*, *tuko* ištarę aspiruotą [tʰ] (žodžių reikšmė dėl to nepasikeičia, vadinasi, čia turime tą pačią fonemą /t/, tik „nenormaliai“ realizuotą). Kas kita būtų, jei vietoje /t/ tuose pačiuose žodžiuose ištartume [s] (ne *tako*, *tuko*, bet *sako*, *suko*) – jų reikšmė automatiškai pasikeis, nes /t/ ir /s/ yra ne vienos fonemos variantai, bet dvi skirtingos fonemos, atliekančios reikšmės skyrimo funkciją.

fonetinės sudėties linksnių galūnėmis realizuojamos dviem alomorvais – [kumšt]i, [med]i ir [kumšč]iai, [medž]iai: alomorfai [kumšt-], [med-] vartojamas prieš priešakinės eilės balsiais i, y prasidedančias galūnes (*kumštis, kumštį, kumštyje; medis, medį, medyje*), alomorfai [kumšč-], [medž-] – prieš galūnes, prasidedančias užpakalinės eilės balsiais a, o, u (*kumščio, kumščiu, kumščiai; medžio, medžiu, medžiai*)⁴⁴. Dviem alomorvais – [el] ir [ël] – yra realizuojama ir mažybinių daiktavardžių darybinė morfema, tik šiuo atveju jos variantus nulemia ne garsų kitimo dėsniai, bet pamatinio kamieno sandara: vediniai iš viensikiemenio pamatinio kamieno gauna mažybinės priesagos alomorfą [el], vediniai iš daugiaskiemenio – alomorfą [ël], pvz.: mažybinių vedinių *bernelis, mergelė* pamatinis kamienas yra *bern-as, merg-a*, o vedinių *dobilėlis, vasarėlė* – *dobil-as, vasar-a*.

Kiek kitoks nei morfema dviplanis kalbos vienetas yra žodis. Jis dažniausiai apibrėžiamas kaip „mažiausias reliatyviai savarankiškas kalbos vienetas, kalbėjime pasireiškiantis izoliuojamosiomis formomis. Jų gali būti tiek viena (nekaitomo žodžio), tiek ir visa paradigma (kaitomo žodžio). Izoliuojamaisiais vadinami tokie vienetai, tarp kurių tekste visada gali būti įterpta kitų tos pačios pakopos vienetų (pvz., *Turistai priėjo ežerą* → *Turistai vakare priėjo didžiulį ežerą*)“⁴⁵ (LKE 1999: 739). Žodį kaip abstraktų sistemos vienetą kalbotyroje įprasta vadinti **leksema** (pvz., daiktavardis *miestas*, reiškiantis „didelė gyvenamoji vietovė, administracijos, prekybos, pramonės ir kultūros centras“ ir turintis morfologines kaitomąsias formas *miesto, miestui, miestą, mieste* ir t. t., laikomas leksema). Kalbėjimo aktuose leksema paprastai realizuojama viena iš savo morfologinių formų: *Kauniečiai myli savo miestą; Jis užaugo mieste, o ne kaime; Vasarą visi stengiasi pabėgti iš miesto; miesto gyventojai; persikelti į miestą* ir pan.

⁴⁴ Taip yra dėl to, kad šių šaknų galiniai priebalsiai *t, d* padėtyje prieš priešakinės eilės balsius *e, ė, i* nekinta (*kumštis, medis*), o prieš užpakalinius *a, o, u* automatiškai virsta minkštosiomis afrikatomis *č, dž* (*kumšt-ai* → *kumščiai, med-ai* → *medžiai, kumšt-o* → *kumščio, med-o* → *medžio, kumšt-u* → *kumščiu, med-u* → *medžiu*).

⁴⁵ Tai nėra vienintelis galimas žodžio apibrėžimas, nes skirtingose konkrečiose kalbose požymiai, pagal kuriuos žodis atskiriamas nuo kitų kalbos vienetų (ne žodžių), gali būti ne tie patys (plačiau žr. Jakaitienė 2009: 28–29, 34–36).

Žodžių junginiai yra tokie kalbos vienetai, kuriuos sudaro bent dvi tiesioginiu sintaksiniu ryšiu susietos savarankiškų žodžių formos. Pagal junginį sudarančių žodžių sintaksinio ryšio tipą skiriami prijungiamieji (*karšta* ← *vasara*, *skaitau* → *knygą*⁴⁶), sujungiamieji (*lietus* ir *vėjas*) ir tarpusavio sąsajos, arba susiejamieji (*baigėsi* ↔ *vasara*), žodžių junginiai; pagal pagrindinio žodžio gramatinę klasę – daiktavardiniai (*tėvo* ← *akiniai*), būdvardiniai (*ryškiai* ← *raudonas*), veiksmažodiniai (*laukti* → *pavasario*), prieveiksminiai (*tikrai* ← *pūkiai*); pagal žodžių formų reikšmės santykius – subjektiniai (*prisipaavo* → *vaikai*), objektiniai (*laisto* → *gėlės*), atributiniai (*tamsus* ← *vakaras*, *tėvo* ← *akiniai*) ir aplinkybiniai (*eina* → *šaligatviu*). Šie ir daugybė kitų į juos panašių žodžių junginių yra kalbos sistemoje egzistuojančių **struktūrinių semantinių schemų** (arba žodžių junginių tipų ar modelių) realizacija. Pavyzdžiui, kalbėjimo aktuose randami žodžių junginiai *tėvų namai*, *sesers karoliai*, *gėlės žiedas*, *kelio vingis* ir pan. reprezentuoja abstraktų atributinių daiktavardinių junginių tipą $N_{(kilm)} \leftarrow N^{47}$.

Sakinys paprastai apibrėžiamas kaip pagrindinis komunikacijos vienetas, kurio sudėtinės dalis (žodžių junginius⁴⁸) į tam tikrą visumą sieja prasmė ir baigtinė intonacija (rašomojoje kalboje intonacijos atitikmuo yra skyrybos ženklai). Kalbos sistemoje sakiniai egzistuoja kaip tam tikros abstrakčios **struktūrinės semantinės schemas** (arba sakinio tipai ar modeliai). Kalbėjime jie realizuojami daugybe konkrečių sakinių. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos sakiniai *Vaikai mėgsta saldinius*; *Diktorius skaito žinias*; *Kaimynas vedžioja šunį* reprezentuoja abstraktų sakinio modelį $N_{(vard)} \textbf{pred} V \rightarrow N_{(gal)}$.

46 Kadangi prijungiamieji žodžių junginiai susideda iš pagrindinės ir priklausomosios žodžio formos, rodyklė rodo priklausymo kryptį.

47 Užrašant žodžių junginių ir sakinių tipus paprastai vartojami tokie gramatinių terminų simboliai ir sutrumpinimai: N – daiktavardis, V – veiksmažodis (sakinio tarinys, arba predikatas), Ad – būdvardis, Adv – prieveiksmis; S – subjektas, Ob – objektas; vard. – vardininkas, kilm. – kilmininkas, naud. – naudininkas, gal. – galininkas, įn. – įnagininkas, viet. – vietininkas.

48 Kai kurie žodžių junginiai tam tikrais atvejais, gavę sakiniui būdingą intonaciją, gali eiti sakiniiais (pvz.: *Tyli naktis*; *Toli girdėti*; *Eisim namo*) (LKE 1999: 743), tačiau paprastai sakinio funkcijos žodžių junginiai neatlieka.

Kalbos sistemos vienetai ir jų realizacija kalbėjimo aktuose pavaizduoti 2 lentelėje.

2 lentelė. Kalbos sistemos ir kalbėjimo vienetai

Kalbos sistemos vienetas	Pavyzdžiai	Kalbėjimo vienetai	Pavyzdžiai
fonema	/a/ /u/ /p/	fonai, alofonai	[a] [æ]: <i>kopa</i> , <i>koja</i> [kó]æ] [u] [ù]: <i>galu</i> , <i>galu</i> [galù] [p] [p'] [b]: <i>sirpo</i> , <i>sirpti</i> [sirp'ti], <i>sirpdavo</i> [sirbdavo]
morfema	/med-/ (daiktavardžio, reiškiančio „daugiametį augalą su kamieniu ir šakų vainiku“, šaknis) /ger-/ (veiksmažodžio, reiškiančio „ryti skystį, malšinti troškulį“, šaknis) /-a/ (moteriškosios giminės daiktavardžių vns. vardininko	morfai, alomorfai	<i>med-is</i> , <i>medži-ai</i> <i>geri-a</i> [gēræ], <i>gēr-ė</i> <i>gir-à</i> , <i>giri-à</i> [gīræ]
leksema	/miestas/ /aukštn/	morfoliginės (kaitomosios) žodžio formos, žodis	<i>bėgti iš miesto</i> <i>gyventi mieste</i> <i>didžiutis miestu</i> <i>tolimi miestai</i>
žodžių junginio tipas (modelis)	/N _(kilm) ← N/ /V → Ob < N _(gal) > / /Adv ← V/	žodžių junginiai	<i>vaikų žaidimai</i> , <i>šuns nasrai</i> <i>skaityti knygą</i> , <i>skusti bulves</i> <i>linksmai juoktis</i> , <i>sunkiai dirbti</i>
sakinio tipas (modelis)	/N _(vard) pred V → N _(gal) /	sakiniai	<i>Mama mezga pirštines. Šuo nusivijo katę. Saulė nutirpdė sniegą.</i>

Kadangi kalbos vienetai nuosekliai įeina į kits kito sudėtį (fonemos į morfemų, morfemos – į leksemų ir t. t.), ši jų savybė leidžia bet kurį kalbėjimo aktą (tekstą) nuosekliai skaidyti ir išskirti sudėtingiausius ir elementariausius kalbos vienetus bei išsiaiškinti jų hierarchinius ryšius⁴⁹, žr. 3 lentelę.

3 lentelė. Kalbos vienetų tarpusavio hierarchiniai ryšiai

Pavyzdys	Kalbėjimo vienetas	Kalbos sistemos vienetas
Mama mezga pirštines.	sakinys	sakinio tipas (modelis) $N_{(vard)} \text{ predV} \rightarrow N_{(gal)}$
mama mezga / mezga pirštines	žodžių junginiai	žodžių junginio tipas $N_{(vard)} \leftrightarrow V, V \rightarrow N_{(gal)}$
mama / mezga / pirštines	žodžių formos	leksemos (mama, megzti, pirštinė)
mam/a / mezg/a / piršt/in/es	morfai, alomorfai	morfemos /mam-// -a/, /mezg-// -a/, /piršt-// -in-// -es/
/m/a/m/â//m/æ:/z/g/a/ /p̃/i/ĩ/š̃/ĩ/i/ñ/e/s/	fonai, alofonai	fonemos /m/ /a/ /e/ /z/ /g/ /p/ /i/ /t/ /š/ /t/ /n/ /s/

Kalbėjimo akto skaidymas yra gana paprasta procedūra, tačiau susieti išskirtus segmentus su kalbos sistemos vienetais daugeliu konkrečių atvejų ne visada būna paprasta, ypač kai savo raiška (materialiu pavidalu) jie yra panašūs arba identiški. Tokie segmentai vienu atveju gali būti laikomi fonemomis, kitu – morfemomis ar net žodžiais (leksemomis). Pavyzdžiui, segmentas /o/ laikytinas fonema, jei sugretinę su /y/ konstatuojame, kad jam būdinga reikšmės skiriamoji (distinktyvinė) funkcija (plg.: *ola* ir *yla*). Greitinant /o/ su /è/ (plg.: *kliudo* ir *kliudė*), matyti, kad segmentas /o/ taip pat atlieka distinktyvinę funkciją, vadinasi, galėtų būti

⁴⁹ Kalbos srauto (kalbėjimo akto ar jų visumos, teksto) skaidymas kitaip dar vadinamas **segmentacija** (lot. *segmentum* „atkarpa“), o išskirtos vienokio ar kitokio ilgio atkarpos – **segmentais**.

laikomas fonema, tačiau jei mums rūpi nustatyti ne fonemas, o morfemas, tuomet /o/ reikia laikyti dviplanio vienetu, morfema, nes ji formą *kliudo* įtraukia į veiksmažodžio *kliudyti* asmenuojamųjų formų paradigmą ir suteikia jai reikšmę „es. l. 3 asmuo“. O jei tyrimo tikslas yra nustatyti ne morfemas, bet leksemas, segmentas /o/, pavyzdžiui, frazėje *tau, o ne man* laikytinas priešpriešos santykį žyminčiu jungtuku *o*, taigi žodžiu, *o* ne morfema... Daug ginčų kalbotyroje kelia tokie žodžiai, kuriuos sudaro viena morfema, pvz.: *j*, *be* ir pan.⁵⁰. Vienais atvejais jie funkcionuoja kaip aiškos darybinės morfemos (priešdėliai), pvz., *įeiti*, *įnamis*, *besmegenis*, kitu – kaip žodžiai, pvz., *įeiti į namą*, *be smegenų*. Ar būdami tam tikri linijiniai segmentai, jie yra žodžiai, ar laisvosios (su leksine morfema nesusietos) morfemos? Arba kaip interpretuoti tokius atvejus, kaip pavyzdžiui: *Ar padėjai į vietą? – Pa*. Ar *pa* čia yra morfema, ar žodis, ar sakiny?

Vadinasi, būdami skaidūs, kalbos vienetai drauge gali būti ir lankstūs, pajėgūs tam tikruose kontekstuose prisiimti ir atlikti įvairias funkcijas, todėl nurodant kalbos vienetų skirtumus visada reikia turėti prieš akis konkrečius segmentus, iki kurių tekstas buvo skaidomas, ir pagal tai juos apibrėžti ir identifikuoti (pvz., jei skaidymo tikslas buvo nustatyti fonemas, nagrinėdami segmentus turime taikyti fonemų identifikavimo metodiką ir kriterijus, jei buvo išsikeltas uždavinys nustatyti gramatinių morfemų inventorių, reikės remtis morfemų identifikavimo kriterijais ir t.t.).

2. Kalbos sandaros lygmenys

Kalbos vienetai yra ne tik skaidūs, bet ir susiję vieni su kitais tam tikrais hierarchiniais ryšiais. Jie akivaizdžiai išryškėja 2 ir 3 lentelėje: skaidant kalbėjimo aktą matyti, kad sudėtingesni vienetai nuosekliai susideda iš paprastesnių, paprastesni, savo ruožtu, – iš dar paprastesnių ir t. t. iki pačių elementariausių toliau nebeskaidomų vienplanio vienetų, turinčių tik raišką, bet neperteikiančių jokio dalykinio turinio. Tai leidžia daryti išvadą, kad sudėtingesni vienetai,

⁵⁰ Plačiau žr. Paulauskienė 1994: 27–30.

tarkim, žodis ar sakinys, nėra tiesiogiai sudaryti iš pačių elementariausių (pvz., žodis iš fonemų ar sakinys iš morfemų), kad tarp jų visada yra tarpinė grandis, leidžianti elementaresniems vienetams įeiti į sudėtingesnių sudėtį. Kalbos vienetų skaidumas yra itin svarbi jų savybė. Ji garantuoja visų kalbos vienetų (nuo elementariausių iki sudėtingiausių) tarpusavio ryšį.

Turint galvoje dar ir tai, kad hierarchiniais ryšiais susiję skirtingi vienetai sistemoje atlieka nevienodas funkcijas, galima teigti, jog ir visa kalbos sistema nėra vientisas monolitas. Tai daugiapakopė, sudėtinga ir lanksti sistema, susidedanti iš tam tikrų sąlygiškai autonomiškų sistemų, kurias kalbotyroje įprasta vadinti kalbos sandaros lygmenimis⁵¹. Taigi natūraliąją kalbą galima interpretuoti kaip tam tikrą *sistemų sistemą*.

Atsižvelgiant į kalbos vienetų raiškos (formos) ir jais perteikiamo turinio (reikšmės), jų sisteminių santykių visumą ir atliekamų funkcijų bendrumą, sąlygiškai skiriami tokie kalbos sandaros lygmenys, arba dalinės sistemos⁵²:

- sintaksinė sistema
- leksinė sistema
- morfologinė sistema
- fonologinė sistema.

Kiekvieną iš šių sistemų sudaro garsine kalba arba ją pavaduojančiu raštu kalbėjimo aktuose materialiai realizuojamų abstrakčių vienetų inventorių ir jų santykių visuma. Ji nulemia vienetų pasi-

⁵¹ Kalbotyros terminų žodynuose lygmuo dažniausiai apibrėžiamas taip: „pagrindinė kalbos struktūros dalis, sudaranti atskirą tyrinėjimo objektą ir turinti savo vienetus. Šiuo atžvilgiu skiriama fonetika ir fonologija, morfologija, sintaksė, leksikologija ir kt. kalbotyros šakos“ (KTŽ 1990: 117).

⁵² Čia nurodyta kalbos sandaros lygmenų hierarchija yra sąlyginė, orientuota į atskirų sistemų ryšį (einant nuo sudėtingiausių prie elementariausių vienetų). Suprantama, tą ryšį galima pavaizduoti ir atvirkščia tvarka – pereinant nuo elementariausių prie sudėtingiausių vienetų. Atskirai ir smulkiau aptariant kiekvieno lygmens struktūrines ypatybes, matyti, kad tarp jų egzistuoja ir tam tikrų tarpinių grandžių (posistemų), dėl kurių statuso kol kas nėra vieningos nuomonės (dėl to čia atskirai neskiriamas morfonologinis ar žodžių darybos lygmuo).

skirstymą į tam tikras klases (paradigmas) pagal jų funkcijų bei formos ir reikšmės (jei yra reikšminiai) požymių tapatumą ir skirtumus, taip pat pagal gebėjimą užimti tam tikrą poziciją skirtingų paradigmų vienetams jungiantis į didesnius linijinius kompleksus. Vadinasi, norint aprašyti, tarkim, fonologinę kurios nors kalbos sistemą, pirmiausia reikia nustatyti jos fonemų inventorių, ištirti jų fonotaktikos (sintagminio, linijinio jungimosi) dėsningumus ir pagal fonemų skiriamuosius požymius suskirstyti jas į paradigmines klases.

Kalbėjimo aktuose realiai funkcionuojantys sintaksinės, leksinės, morfologinės ir fonologinės sistemų vienetai turi tiesioginiam stebėjimui prieinamą materialią išraišką, tačiau nereikia pamiršti, kad visi dviplaniai kalbos vienetai (morfemos, žodžiai, žodžių junginiai, sakiniai) yra **reikšminiai**, t. y. perteikia vienokį ar kitokį turinį. Turinio plano elementai – morfemų, žodžių ir sakinių reikšmės – jokioms girdimos ar matomos substancijos neturi, nes reikšmė yra ypatingos žmogaus smegenų funkcijos produktas, tam tikra sąmonės kategorija ir ją išskirti kaip kalbos vienetą yra nelengva (Jakaitienė 2009: 17). Tačiau tai visai nereikia, kad kalbos turinio planas neturi struktūros, kad reikšmės, kurias materialiai įkūnija kalbos vienetai, nėra susijusios jokiais sisteminiais ryšiais. Visų kalbos vienetų reikšmės tiria lingvistinė semantika, kuri, atsižvelgiant į skirtingus kalbos sandaros lygmenis, dabar skirstoma į leksinę ir gramatinę (morfologinę ir sintaksinę). Laikantis požiūrio, kad žodžių daryba yra sąlygiškai savarankiškas kalbos posistemis, taip pat skiriama ir darybinė semantika, kuri tiria žodžių darybos priemonių, darybos tipų ir darybos kategorijų reikšmes.

■ Kontroliniai klausimai

1. Kuo skiriasi vienplaniai ir dviplaniai kalbos vienetai?
2. Kodėl reikia skirti kalbos sistemos ir kalbėjimo vienetus?
3. Kas leidžia išsiaiškinti kalbos vienetų hierarchinius ryšius?
4. Kaip apibrėžiamas yra kalbos sandaros lygmuo ir kiek jų skiriama?

■ Užduotis

Kuriam kalbos sandaros lygmeniui priklauso paryškinti teksto elementai?

DANAI MOKA GYVENTI

Mažai **žinome** apie skandinavišką **moralės kanoną** *Janteloven*. Jokia vyriausybė ir joks parlamentas jo **nenuleido**, jis atėjo iš literatūros, iš rašytojo Akselio Sandemosės (Aksel Sandemose) kūrybos. Ir visai neseniai – 1933 metais. Jo taisyklės stulbinamai paprastos:

- Niekas neturi **teisės** jaustis geresnis už kitus. (Tai tapo danų visuomenės ir elgesio **norma**).
- **Nemanyk, kad ką nors reiški.**
- Nemanyk, kad esi **protingesnis** už kitus.
- Nemanyk, kad gali mus ko nors pamokyti.
- Nemanyk, kad **tavo rūpesčiai** svarbesni už mūsų.
- Neturi teisės **juoktis iš** mūsų **požiūrio**.

Skamba kaip koks katekizmas, bet toks mąstymas padėjo sukurti teisingą visuomenę – **žmogiško veido** kapitalizmą. *Janteloven* kodeksas sulypina silpnus ir stiprius, turtingus su tais, kurie gyvena iš socialinės **paramos**, net **neguldo talento ant vienos lentynos** su vidutinybe. Vidutinybė turi **pranašumą**, ji remiama. Gal gražu, bet ne visada gerai, nes jauni danai būriais emigruoja į užsienį daryti karjeros.

(Algimantas Čekuolis. *Faktai ir šypsenos*, Vilnius: Alma littera, 2012, p. 55)

LITERATŪRA

LKE 1999: 192–194, 420, 548, 742, 739; Степанов 1975: 218–220.

FONETIKA IR FONOLOGIJA

1. Fonetikos ir fonologijos objektas

Bet kurios kalbos garsinę sandarą tiria speciali kalbotyros šaka **fonetika** (gr. *φωνή* „garsas“). Jos objektas yra žmogaus balso aparatu išgaunami garsai, jų tarimo ir suvokimo ypatybės, jų linijinio jungimosi vieno su kitu dėsniai, skiemenų sandara ir su skiemeniu susiję supersegmentiniai elementai (kirtis, priegaidės, tonai). Visa tai nagrinėjama keliais požiūriais: artikuliaciniu, akustiniu, funkciniu ir ortoepiniu (Pakerys 1986: 5).

Kiekvienas iš šių fonetinės sistemos nagrinėjimo aspektų turi specifinių tikslų ir uždavinių, todėl garsinę kalbos pusę, fonetinę jos sandarą tiriančią kalbotyros šaką sudaro trys glaudžiai susijusios disciplinos: **artikuliacinė ir akustinė fonetika**, kitaip dar vadinama „grynąja fonetika“, arba fonetika siaurąja prasme, ir **fonologija**, kuri garsinės kalbos sistemos vienetus tiria funkciniu požiūriu. Visos šios disciplinos drauge paimtos sudaro fonetiką plačiąja prasme, kuri dabar dažniausiai vadinama fonetika ir fonologija⁵³.

Artikuliacinė ir akustinė fonetika tiria kalbėjimo aktų (kalbos srauto) garsus kaip tam tikrus objektyvius ir materialius fiziologinius ir fizinius reiškinius, aprašo ir aiškina bendrąsias jų tarimo ir skambėjimo savybes. Suprantama, kad jas aprašant būtinas tam tikras abstrakcijos laipsnis, nes kiekvieno atskiro žmogaus (kalbančio individo) ištariamų garsų su visomis konkrečiomis jų ypatybėmis neįmanoma, o ir nebūtina aprašyti. Todėl paprastai abstrahuojamasi nuo tokių garso ypatybių, kurias lemia kalbančiojo balso tembras ir tonas arba jo fizinė ir emocinė būsena kalbėjimo metu. Juk atskirų žmonių balso tembras beveik niekada nėra visai vienodas – vienų jis duslesnis, kitų skardesnis, taip pat skiriasi ir jų ištariamų garsų tonas: pavyzdžiui, moterų ir vaikų jis visada yra aukštesnis, negu vyrų. Be to, net to paties žmogaus tariami garsai gali skirtis savo akustinėmis ypatybėmis, priklausomai nuo to, ar jis kalba būdamas užkimęs, peršalęs ar sveikas, susijaudinęs ar ramus.

53 Ortoepija, nustatanti konkrečiai kalbai būdingas garsų tarties normas, yra taikomoji fonetikos disciplina.

Artikuliacinė fonetika, remdamasi visų žmonių kalbos padargų bendrumu, aprašo jų tariamus garsus kaip fiziologinį reiškinį. Kitaip sakant, ji nagrinėja kalbos padargų veiklą ir jų dalyvavimą tariant skirtingus garsus, aiškina, kaip tie garsai susidaro ir atitinkamai juos klasifikuoja.

Aktyviųjų kalbos padargų (liežuvio, lūpų, minkštojo gomurio, liežuvėlio ir balso stygų) judesiai ir padėtis tariant garsus vadinami artikuliacija (lot. *articulare* „aiškiai tarti“), o artikuliacijų visuma, reikalinga kurios nors kalbos garsams tarti, – artikuliacine baze. Skirtingų kalbų artikuliacinė bazė dažniausiai skiriasi. Vienose kalbose, pavyzdžiui, lietuvių, priebalsis *t* tariamas liežuvio priešakinę dalį (liežuvio galiuką) prispaudžiant prie viršutinių dantų, o kitose, kaip anglų, – prie alveolių; vienose kalbose balsis *e* yra atviras (plg. liet. *kepa*, *klevas*), kitose – gerokai uždaresnis (plg. suomių *kettu* [kɛttu] ‘lapė’, *vero* [vɛro] ‘mokestis’). Mokydamiesi svietimos kalbos, turime perimti ir jos garsų artikuliacinę bazę: jeigu tam tikrus garsus tariame taip, kaip esame įpratę tarti kalbėdami savo gimtąja kalba, t. y. vienos kalbos artikuliacinę bazę automatiškai perkeliame į kitą kalbą, tuomet kalbame su tos kalbos vartotojų lengvai atpažįstamu akcentu. Štai kodėl artikuliacinės fonetikos uždavinys – išnagrinėti konkrečiose kalbose vartojamų garsų tarimo ypatybes ir aprašyti tų kalbų artikuliacinę bazę.

Akustinė fonetika kalbos srauto garsus tiria ne kaip fiziologinį, bet kaip fizinį reiškinį, t. y. aprašo kalbos padargų sukeltus virpesius, kuriuos klausantysis suvokia kaip tam tikrus konkrečios kalbos garsus.

Artikuliacinė ir akustinė fonetika, tiriančios ir aprašančios kalbos srautą sudarančių realių garsų artikuliacijos ir akustines ypatybes, yra viena su kita labai glaudžiai susijusios. Jos abi daugiausia remiasi tiksliesiems mokslams būdingais instrumentiniais metodais, todėl dažnai vadinamos tiesiog eksperimentine fonetika.

Grynąją fonetiką domina visa kalbos garsų įvairovė, t. y. garsai, kuriuos pajėgus artikuluoti žmogaus balso aparatas. Ji tiria kalbėjimo srautą sudarančius garsus ir jų požymius, net ir tokius, kurie specialiai neįsiklausius gali būti negirdimi, bet kuriuos aiškiai fiksuoja prietaisai. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos žodžiuose *drąsus*, *gražus*

tarp [d] ir [r], [g] ir [r] prietaisai fiksuoja pereiginį garsą, panašų į redukuotą balsį, tačiau jei bet kurį lietuvių paklaustume, kiek garsų tariame šiuose žodžiuose, atsakymas tikriausiai būtų „šešis“, o ne septynis, nes žodžio reikšmei suvokti tas septintas garsas nėra svarbus. Tačiau fonetikas, tiriantis konkrečios kalbos garsų artikuliacijos ypatybes, stengsis paaiškinti jo atsiradimo priežastis.

Fonologija nuo vadinamosios grynosios fonetikos skiriasi tuo, kad ji tiria ne visus garsus apskritai ir ne visus jų požymius, kurie gali atsirasti juos ištariant tam tikrose sekose. Fonologiją labiau domina ne patys konkretūs garsai, bet jų **funkcija**, t. y. tik tie garsų požymiai, kurie leidžia skirti žodžius ar jų formas pagal skambesį ir reikšmę. Šie požymiai fonologų yra vadinami fonologiškai reikšmingais, arba **relevantiniais** (angl. *relevant* „svarbus“). Juk vienas dalykas yra pasakyti *kelti* ir visai kitas – *gelti*. Pradiniai šių lietuvių kalbos žodžių priebalsiai [k] ir [g] skiriasi tik vienu požymiu⁵⁴, tačiau būtent jis yra fonologiškai reikšmingas, nes skiria skirtingą dalykinį turinį išreiškiančius žodžius: žodžio *kelti* pradžios priebalsį [k] pakeitus priebalsiu [g], keičiasi ne tik žodžio skambesys, bet ir reikšmė (*kelti* ir *gelti* visiems lietuviams yra du skirtingos reikšmės žodžiai). Tačiau jei žodį *kelti* vieną kartą ištartume su paprastu priebalsiu [k], o kitą kartą – su aspiruotu [kʰ], pvz.: [kél̥ti] ir [kʰél̥ti], jo skambesys skirsis, bet reikšmė išliks ta pati: ir vienaip, ir antraip ištartas žodis bus suvoktas kaip to paties žodžio pakartojimas, o ne kaip du skirtingi žodžiai. Vadinas, priebalsių aspiracija nėra fonologiškai reikšmingas lietuvių kalbos garsų požymis⁵⁵.

⁵⁴ [k] ir [g] skiriasi duslumu ir skardumu, o visais kitais savo požymiais sutampa: abu yra sprogstamieji liežuvio užpakaliniai priebalsiai.

⁵⁵ Garsų ir jų požymių fonologinis reikšmingumas skirtingose kalbose nebūtinai yra vienodas: pavyzdžiui, lietuvių kalboje priebalsio duslumas arba skardumas yra relevantinis visų trankiųjų priebalsių požymis (skardaus priebalsio pakeitimas dusliu automatiškai keičia žodžio reikšmę, plg. *būti* ir *pūti*). Suomų kalboje šis priebalsių požymis yra fonologiškai nereikšmingas: kadangi savos kilmės suomių kalbos žodžių priebalsiai visuomet yra duslūs (šalia *pelätä* „bijoti“, *kerrata* „kartoti“ nėra kitokią reikšmę turinčių **belätä* ar **gerrata*), tai ir svetimos kilmės žodžių skardieji priebalsiai paprastai tariausi dusliai (tokie žodžiai kaip *aerobika*, *Berlynas*, *Belgija* suomiškai tariausi [ˈaeropi:kki], [ˈperli:ni], [ˈpelkia]).

Suprantama, neteisinga būtų įsivaizduoti, kad fonologija nėra niek nesusijusi su grynąja fonetika. Nustatant fonemų, kaip mažiausių kalbos sistemos vienetų, relevantinius požymius, fonologijoje atsižvelgiama į garsų, kuriais fonemos realizuojamos kalbėjimo aktuose, artikuliacines ir akustines ypatybes, nes ir fonetika, ir fonologija tiria kalbos raiškos plano elementus, bet fonologija juos tiria kaip **abstrakčius** kalbos sistemos vienetus (fonemas, jų tapatumo ir skirtumo santykius), o fonetika – kalbėjimo aktuose fonemoms atstovaujančius **konkrečius** garsus ir jų ypatybes.

Pagal kalbos fonologinės sistemos tyrimo aspektą fonologija gali būti skiriama į sinchroninę ir diachroninę (istorinę). Sinchroninė tiria ir aprašo dabartinės kalbos fonologinę sandarą (nustato jos fonemų inventorių ir sintagminius bei paradigminius fonemų santykius). Diachroninė fonologija tiria vienos ar kelių giminių kalbų fonologinių sistemų raidą, t. y. ieško sistemos kitimo vidinių sąlygų ir motyvų.

2. Kalbėjimo aktų (garsų srauto) skaidymas

Kasdieniniame žmonių bendravime vienintelis stebėjimui realiai prieinamas dalykas yra kalbėjimo aktai, arba garsinis kalbos srautas (rašomoji kalba garsinės kalbos atžvilgiu yra antrinė).

Bet kurį garsinį kalbėjimo aktą sudaro ne izoliuoti garsai, bet įvairių vienas po kito einančių linijinių vienetų grandinė.

Įprasčiausia kalbėjimo akto linijinio skaidymo atkarpa, arba segmentas (lot. *segmentum* „gabalas, atkarpa“), yra žodis – juk suvokdamas perduodamą pranešimą, t. y. sakinį ar tekstą, pranešimo suvokėjas (klauso tojas arba skaitytojas) dažniausiai natūraliai jį skaido į žodžius. Tačiau garsinio kalbos srauto skaidymas į žodžius nėra galutinis (žr. 3 lentelę). Smulkesnio linijinio skaidymo rezultatas yra skiemenys⁵⁶ ir patys mažiausi linijiniai segmentai – fonemos⁵⁷. Tiek skiemenys, tiek fonemos yra vienpusiai linijiniai kalbos elementai, nes patys vieni jie neperteikia jokio turinio, tik atlieka reikšmės skiriamąją funkciją, pvz., žodžius ir jų formas gali skirti ne tik fone-

⁵⁶ Arba morfemos, jei turime tikslą nustatyti, kokios reikšminės dalys sudaro žodį.

⁵⁷ Fonemos irgi gali būti smulkiau skaidomos į diferencinius požymius (apie tai žr. skyrelyje *Fonema*).

mos (*baltas* : *šaltas*, *rašau* : *rašiau*) ar visiškai skirtingi arba panašūs skiemenys (*skris-ti*, *tap-ti*; *ne-ša*, *pe-ša*), bet ir skiemenų išsidėstymo tvarka (*lau-ki*, *ki-lau*; *lo-ti*, *ti-lo*; *rau-da*, *da-rau*) bei skiemenų skaičius (*sup-ti*, *su-sup-ti*).

Kartu su linijiniais segmentais (skiemenimis, žodžiais ir sakiniais) garsinėje kalboje realizuojami nelinijiniai **simultaniniai** (lot. *simul* „kartu, drauge“) elementai – intonacija, kirčiai ir priegaidės. Savarankiškai šie elementai neegzistuoja: nė vieno jų atskirai išskirti neįmanoma, nes jie charakterizuoja **visą** ilgesnį linijinį segmentą (skiemėnį, žodį ar sakinį), su kuriuo drauge yra realizuojami ir tarsi atsiduria viršum jo. Dėl to jie turi specialų pavadinimą – **supersegmentiniai** (lot. *super* „viršuje“) elementai. Fonologijos darbuose⁵⁸ jie aprašomi kaip viena **prozodinių** elementų klasė. Ją sudarantys prozodiniai elementai (kirčiai, priegaidės, intonacijos) vadinami **prozodemomis** (gr. *προσῳδία* „kirtis, akcentas“).

2.1. Skiemuo ir skiemens sandara

Skiemuo dažniausiai apibrėžiamas kaip vienu atsikvėpimu ištar-ta garsinio kalbėjimo srauto atkarpa. Kaip jau minėta, skiemuo turi gebėjimą skirti reikšmę ir atlieka distinktyvinę (reikšmės skyrimo) funkciją, pavyzdžiui: *ė-da* : *ė-dė* (skiriasi gramatinės reikšmės), *y-da* : *ė-da*, *bi-tės* : *ka-tės*, *ra-šo* : *ri-šo* (skiriasi žodžių reikšmės), daugiau pavyzdžių žr. aukščiau, skyrelyje *Kalbėjimo aktų sudarymas*.

Paprastai daugumą skiemenų sudaro balsis su aplink jį prisišliejusiais priebalsiais, plg. *te-ko*, *ten-ka*, *tek-ti*, *trik-ti*, *trenk-ti* ir pan. Tiesa, kai kuriose kalbose gali pasitaikyti tokių skiemenų, kuriuos sudaro ne balsis, bet balsingasis priebalsis, *r* arba *l* su aplink prisišliejusiais trankiaisiais, pavyzdžiui, čekų kalbos vienskiemenių žodžių *krk* „sprandas“, *prst* „pirštas“, *vlk* „vilkas“ skiemens centras yra priebalsiai *r* arba *l*, taip pat senosios indų kalbos (sanskrito) žodžiuose pasitaiko skiemenų, kurių centras irgi yra ne balsis, bet balsingasis priebalsis *r*: *vr-kas* „vilkas“, *vr-d-dhas* „senas“. Vis dėlto ir tose kalbose, kuriose skiemens centras gali būti balsingasis prie-

⁵⁸ Prozodinius elementus tiria specialus fonologijos poskyris, vadinamas *prozodija*.

balsis, tokių skiemenų dažniausiai yra labai nedaug. Taigi skiemens **centras** paprastai yra balsis, o aplinkui jį išsidėstę priebalsiai (nėsvarbu, kiek jų būtų) – skiemens **periferija**. Kadangi tik balsiai, o ne priebalsiai dažniausiai būna skiemens centras, jie patys vieni gali sudaryti skiemenį, pvz. *a-kis*, *e-žeras*. Periferiniai elementai tokio gebėjimo neturi.

Yra pastebėta, kad kalbos vienetai (tiek elementarūs, tiek sudėtiniai) savo struktūra yra panašūs, nes visuose galima skirti centrą ir periferiją. Vadinasi, galime skirti ne tik elementariųjų (skiemens), bet ir dviplanų sudėtinių kalbos vienetų centrą ir periferiją tiek jų formaliojoje raiškoje, tiek turinio plane. Pavyzdžiui, žodžio, kaip dviplanio vieneto, formaliosios raiškos, t. y. raiškos plano, centras yra kirčiuotas skienuo, o nekirčiuoti skiemenys priklauso periferijai (yra prisišlieję prie kirčiuoto), todėl kirčiuotas skienuo (panašiai kaip ir skiemens centru galintis būti balsis) pats vienas gali funkcionuoti kaip savarankiškas žodis, plg. *Kas ten?* (periferiniai žodžio raiškos plano elementai – nekirčiuoti skiemenys tokio gebėjimo neturi). Žodžio reikšmės, t. y. turinio plano, centras yra šaknis, o darybinės ir kaitybinės morfemos – periferija, todėl jos ir negali funkcionuoti vienos pačios, ir tik šaknis gali būti lygi žodžiui, plg. *ir*, *daug*. Toks vienplanų (nereikšminių) kalbos vienetų formaliosios struktūros ir dviplanų (reikšminių) formaliosios ir turinio struktūros panašumas kalbotyroje vadinamas **izomorfizmu** (gr. ἴσος „vienodas, lygus“, μορφή „forma, pavidalas“). Izomorfizmas yra svarbus tuo, kad fonologinio lygmens tyrimų patirtį leidžia perkelti į kitų aukštesnių kalbos sandaros lygmenų tyrimus (Степанов 1966: 96).

Savo sudėtimi vienos kurios kalbos skiemenys gali būti labai įvairūs. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje skiemenį gali sudaryti nuo 1 iki 7 fonemų (žr. 4 lentelę)⁵⁹.

59 Didelė skiemens sandaros įvairovė būdinga anaip tol ne visoms kalboms (ją dažniausiai riboja kalbos fonemų inventorių arba jų sintagminio jungimosi taisyklės), pvz., suomių kalbos pradiniai žodžio skiemenys nebūdingi trijų priebalsių junginiai, japonų kalbos skiemenims nebūdingi jokie net dviejų priebalsių junginiai, austroneziečių šeimai priklausančios maorių kalbos žodžiuose pagret gali eiti keli skiemenys, kuriuos sudaro vienas balsis. Būdingosios tos ar kitos kalbos skiemenų sandaros ypatybės paprastai paklūsta ir skoliniai, patekę iš kalbų, kurių skiemenų sandara yra visai kitokia. Pavyzdžiui, baltiško suomių kalbos skolinio pradinio skiemens pirmieji du priebalsiai yra numesti (balt. * *strazdas* → suom. *rastas*), skolinys iš anglų *towne* „miestas“ maorių kalboje virto *taaone*.

4 lentelė. Skiemens sandara

Žodžio skiemenys	Skiemens sandara (V = balsis, C = priebalsis)
<i>i-ki</i>	V
<i>ak-ti</i>	VC
<i>ša-lis</i>	CV
<i>eik</i>	VVC
<i>veng-ti</i>	CVCC
<i>skris-ti</i>	CCVC
<i>trenks</i>	CCVCC
<i>springs</i>	CCCVCC

Lietuvių kalboje aktualus skiemenų skirstymas į ilguosius ir trumpuosius (mat vienodos garsinės sudėties ilgieji ir trumpieji skiemenys gali skirti žodžių reikšmę, plg. *tu-no* „tokios žuvies“ ir *tū-no* „tyliai sėdi“, *ri-to* ir *ry-to*, *bu-tas* ir *bū-tas* ir kt.). Trumpųjų skiemenų centrą sudaro trumpieji balsiai (*a-kis*, *tu-ri*, *kas-ti*, *skus-ti*, *spruk-ti* ir t. t.). Ilgaisiais skiemenimis laikomi tokie, kurių centras yra ilgasis balsis arba dvibalsis ar mišrusis dvigarsis (*bė-dos*, *dai-nos*, *trau-kė*, *vel-niai* ir t. t.). Jeigu ilgojo skiemens centras yra tik ilgasis balsis, toks centras laikomas paprastuoju, o jeigu dvibalsis arba mišrusis dvigarsis – išplėstiniu.

Pagal tai, koku garsu – balsiu ar priebalsiu – baigiasi skiemuo, jie skirstomi į atvirosius ir uždaruosius (atvirieji skiemenys baigiasi balsiu arba dvibalsiu, uždarieji – priebalsiu). Kai kurių kalbų visi skiemenys yra tik atvirieji, kitų – tik uždarieji (skiemens ribos tokiose kalbose yra nepaslankios, fiksuotos). Lietuvių kalbos skiemenų ribos yra paslankios: fonetikos lygmenyje uždaras fonologinis skiemuo gali virsti atviru, ypač tada, kai kalbama greitai. Pavyzdžiui, fonologiniam lygmenyje žodžių *po-nas*, *Ta-das* galiniai skiemenys yra uždari (baigiasi priebalsine fonema), tačiau greitai kalbant (fonetikos lygmenyje) sakinį *Ponas Tadas vakar pasakė* skiemenimis galima suskaidyti ne tik *po-nas Ta-das va-kar pa-sa-kė*, bet ir *po-na-sta-da-sva-kar-pa-sa-kė*⁶⁰.

⁶⁰ Rišlios frazės ar sakinio skaidymą skiemenimis gali lemti ir kalbai (ar tarmei) būdingas sakinio ritmas. Pagal jį suskaidžius pranešimą net tarp tos pačios kalbos vartotojų gali kilti nesusipratimų. Pavyzdžiui, tokio: „Sako, paskaitys A. Vanesovą ir nesunkiai padarysi. Išgriozdžiau visą biblioteką, bet jokio Vanesovo neradau. Pasiguodžiau vadovui, jis šyptelėjo ir sako: Avanesovo, ne Vanesovo. Tada ir atsidarė

Pagal tai, kaip skienu žodyje ištariamas – ryškiau (stipriau) ar blankiau (silpniau), skiemenys būna kirčiuoti ir nekirčiuoti.

2.2. Prozodiniai elementai

Kalbant apie garsinės kalbos srauto skaidymą minėta, kad nelinejiniai similtaniniai, arba supersegmentiniai, elementai sudaro atskirą prozodinių elementų klasę, kuri tiriant fonologinę kalbos sistemą aprašoma atskirai.

2.2.1. Kirčio tipai. Fonologinės kirčio funkcijos

Vienas iš tokių prozodinių elementų yra kirtis. Kirčiuoto skiemens balsis visada tariamasis ryškiau ir su didesnėmis artikuliacijos pastangomis, o nekirčiuoto – su mažesnėmis pastangomis ir blankiau. Pagal šį požymį grynosi fonetika skiria dinaminį, muzikinį (toninį) ir kiekybinį (kvantitatyvinį) kirtį. Fonologijai tie skirtumai nėra svarbūs, nes grynų akustinių kirčio požymių nėra nė vienoje kalboje – kirtį paprastai sudaro ištisas įvairių požymių kompleksas, todėl daug svarbiau išsiaiškinti, kokias funkcijas jis atlieka kalbos sistemoje.

Pasaulio kalbose egzistuoja du kirčio tipai:

- pastovusis, arba fiksuotas, ir
- kilnojamas, arba laisvas.

Pastovųjį kirtį turinčiose kalbose paprastai kirčiuojamas pirmasis arba paskutinis žodžio skienu: **pirmajame** žodžio skiemenyje fiksuotą kirtį turi latvių, čekų, slovakių, islandų, estų, suomių, vengrų ir kt. kalbos; **paskutiniajame** – turkų, tadžikų, persų, prancūzų ir kt., tačiau jis gali būti fiksuojamas ne tik šiuose skiemenyse. Pavyzdžiui, lenkų kalbos kirtis yra fiksuotas priešpaskutiniame (antrajame nuo galo) skiemenyje, plg. *współczesny* „dabartinis, šių laikų“, vns. kilm. *współczesnego*.

akys: ir jis, ir aš kalbame su visišku tarminiu akcentu: mūsų sakinio ritmas – kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų išsidėstymas – yra chorėjinės prigimties, užtat ir išėjo *pa-skai-ty-si-a-va-ne-so-va*, kur pirmas skienu lyg [būtų] kirčiuotas, derinasi su antru nekirčiuotu, toliau vėl kirčiuotas, nekirčiuotas ir t. t.“ (Aldonas Pupkis. Iš atsiminimų apie profesorių Joną Kazlauską. – Baltistikos žuolas: Jono Kazlausko gyvenimas ir darbai. Kaunas: Arx Baltica, 2010, p. 157).

Kilnojamąjį kirtį turinčiose kalbose kirčiuotas gali būti bet kuris žodžio skienuo (*vāsara, ramùnė, išvedžiójimai, ruduō*), be to, net to paties žodžio skirtingose formose kirčiuoti būna ne tie patys skiemenys, pvz.: *miškas, miškùs, rašiniaiš, rāšinius*. Kilnojamąjį kirtį turi ne tik lietuvių, bet ir daugumas slavų kalbų (rusų, serbų, bulgarų ir kt.) ir kai kurios germanų kalbos (anglų, švedų ir kt.).

Tačiau nereikėtų manyti, kad kilnojamąjį kirtį turinčiose kalbose jis šokinėja be jokių taisyklių. Čia irgi veikia apibrėžti dėsniniai, ir pagal juos kilnojamas kaitomųjų formų kirtis suformuoja tam tikras kaitomųjų žodžių akcentines paradigmas, arba kirčiuotes. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos daiktavardžiai kirčiuojami pagal keturias akcentines paradigmas, veiksmažodžiai – pagal dvi:

líepa, vāsara, véjas ... (1);

vietà, peĩlis, saldaĩnis ... (2);

dárbas, galvà, rašinỹs ... (3);

dienà, miškas ... (4);

bégti, áugti, péreiti ... (pastovaus kirčio paradigma);

eĩti, nèšti, padaryti ... (kilnojamo kirčio paradigma).

Kadangi kirtis yra vieno skiemens paryškinimas kitų to paties žodžio skiemenų fone ir sukuria kontrastą tarp ryškiau ir blankiau tariamų to paties žodžio skiemenų, skiriamos trys svarbiausios kirčio funkcijos:

- kulminatyvinė, arba kontrastinė, išskiriamoji (lot. *culmen* „viršus, viršūnė“),
- delimitatyvinė, arba atribojamoji (pranc. *délimitation* „atribojimas, ribų nustatymas“),
- distinktyvinė, arba skiriamoji (lot. *distinctus* „skirtumas, sąvabė“ iš *distinguo* „skiriu, atskiriu“).

Svarbiausia ir universaliausia kirčio funkcija yra **kulminatyvinė**, ji būdinga visų pasaulio kalbų kirčiui: mat kirtis rodo, kiek kalbėjimo akte yra tam tikrų reikšminių elementų, kitaip sakant, padeda išskirti jį sudarančius žodžius ar kitus reikšminius elementus, pvz.:

Sveĩk uōliai ≠ sveikuōliai; Paim̃k sáu jã ≠ paim̃k sáują ir t. t.

Delimitatyvinė kirčio funkcija aiškinama tuo, kad kirtis sugeba rodyti (signalizuoti) žodžių ar kitų reikšminių kalbos vienetų

ribas, pavyzdžiui, žinant, kad kurios nors kalbos žodžiai kirčiuojami pirmajame skiemenyje, kirčiuotas skiemuo yra naujo žodžio pradžios signalas.

Distinktyvinė kirčio funkcija yra susijusi su jo gebėjimu skirti žodžių ar jų formų reikšmę, plg.: liet. *girià* : *gìria*, *grūstìs* : *grūstis*, *paskuĩ* : *pāskui* (kirčio vieta skiria žodžių reikšmes); *kàsi* : *kasi*, *diēnos* : *dienōs* (kirčio vieta skiria to paties žodžio kaitomųjų formų reikšmes); liep. n. dgs. 1 a. *šauĩkime* : vns. šauksm. *šaukĩme* : vns. viet. *šaukimė*, liep. n. dgs. 1 a. *likĩme* : vns. šauksm. *likĩme* : vns. viet. *likimė* (kirčio vieta skiria ir žodžių, ir žodžių formų reikšmes) ir t. t.; angl. *re'cord* „įrašyti į garso juostą, įgarsinti“ : *'record* „rekordas“, rus. *'замок* „pilis“ : *за'мок* „spyna“, *'copok* „keturiasdešimt“ : *co'pok* „šarku“, *'pyku* „rankos (dgs. vard.)“ : *py'ku* „rankos (vns. kilm.)“; šved. *'formel* „schema“ : *for'mel* „formalus“ ir kt.

Distinktyvinė kirčio funkcija yra labai svarbi kilnojamąjį kirtį turinčiose kalbose (pastovųjį kirtį turinčiose kalbose jos vaidmuo yra daug menkesnis).

Kirčiuotas skiemuo yra fonologinis žodžio centras, o nekirčiuoti skiemenys – jo periferija (nekirčiuoti skiemenys šliejasi prie kirčiuoto panašiai kaip prie skiemens centro (balsio) šliejasi skiemens periferijai priklausantys priebalsiai (plg. pastabą apie izomorfizmą, žr. skyrelyje *Skiemuo ir skiemens sandara*).

2.2.2. Pagrindinis ir šalutinis kirtis. Bekirčiai žodžiai

Vieno skiemens išryškinimas kitų to paties žodžio skiemenų fone yra **pagrindinis** kirtis, kurio vieta žodyje gali būti fiksuota arba laisva, tačiau jei žodis yra gana ilgas, susideda daugiau kaip iš dviejų (dažnai ir iš dar daugiau) skiemenų, kuris nors nekirčiuotas daugiaskiemenio žodžio skiemuo (arba keli) gali būti šiek tiek ryškesni. Apie tokį ryškesnį skiemenį sakoma, kad jis gauna **šalu-tinį** kirtį, ir dažname ilgesniame žodyje, be pagrindinio kirčio, jį girdime, pavyzdžiui: *móky,tojas*, *pūske,palis*, *kėturi-as,dešimt* ir pan. Šalutinių kirčių pasitaiko ir pastovųjį, ir kilnojamąjį kirtį turinčiose kalbose. Šalutinis kirtis gana dažnai rodo sudurtinių žodžių dėmenų ribas, plg. vok. *'Vater,lands,liebe* „tėvynės meilė“, *Frei,heit* „laisvė“, suom. *'rauta,tie,asema* „geležinkelio stotis“ ir kt.

Kalbėjimo sraute pagal kirčio vietą vienas kitam dažniausiai priešinami dviskiemeniai ir daugiaskiemeniai žodžiai (jie ryškiausiai parodo kulminatyvinę kirčio funkciją). Vienskiemenių žodžių kulminatyvinė funkcija nėra tokia ryški, nes palyginti nedaug tepasitaiko atvejų, kai visą frazę sudaro vien tik vienskiemeniai žodžiai, pvz.: liet. *Ji liks čia. Kàs kàs, tàs ir lès*; rus. 'Ты́м 'брат 'взя́л 'но́ж „Čia brolis paėmė peilį“.

Tačiau kiekvienoje kalboje paprastai yra tokių vienskiemenių žodžių, kurie frazėje ar sakinyje neatlieka savarankiško sintaksinio vaidmens, negauna kirčio, šlyja prie savarankišką kirtį turinčio žodžio iš priekio arba iš galo ir tarsi tampa nekirčiuotu pirmuoju arba paskutiniu jo skiemeniu, pvz.: *iràš suklydau; tūgi nieko nepadarei*.

Tokie savarankiško kirčio negaunantys žodžiai vadinami **bekirčiais žodžiais**, arba **klitikais** (gr. κλίτικός „svyrantis“). Frazėje prie kirčiuoto žodžio pradžios šlyjantys vienskiemeniai bekirčiai žodžiai vadinami **proklitikais** (gr. προκλίτικός „svyrantis į priekį“), o priešlyjantys iš galo – **enklitikais** (gr. ενκλίτικός „svyrantis atgal“), pvz.: liet. *irkiti taip mąno; netčia nėra ramybės; grįšiu povalandōs; susitikom sudraugais*; angl. *a' table* „stalas“; vok. *das' Buch* „knyga“; rus. *о́семь* „apie šeimą“, *по́места́м* „į vietas“; liet. *sakiaūjuk; kuřgi tū eīsi*; vok. *wir 'kennenuns nicht* „mes nepažįstami“; rus. *говору́же на́конеу* „kalbėk gi pagaliau“ (proklitikai ir enklitikai pažymėti juodėsnio šriftu).

Proklitikų ir enklitikų šlijimas prie kirčiuotų žodžių gali turėti (ir dažnai turi) nemaža reikšmės istorinei kalbų raidai: nuolat proklitiškai ar enklitiškai vartojami žodžiai ilgainiui gali nebeteikti savarankiško žodžio funkcijos ir tapti morfemomis. Pavyzdžiui, dėl proklizės, t. y. dėl prielinksnių polinkio šlyti prie savarankišką kirtį turinčio žodžio pradžios, ilgainiui susiformavo dabartinės lietuvių kalbos priešdėliai, plg.: *antpirštis, podukra, pravardė, priebutis, priešgyna, tarp sluoksnis, užsienis, viršplotis*, ir tokie žodžiai kaip *kas diena* → *kasdien*, *ši vakarą* → *šįvakar*, o dėl enklizės (šlijimo prie kirčiuoto žodžio pabaigos) – buvusi savybinio įvardžio *savęs* trumpoji galininko ir naudininko forma *si* tapo sangrąžos dalelyte: *prausiasi* ← *prausia si* „prausia save“, *perkasi* ← *perka si* „perka sau“, taip

pat prie paprastųjų būdvardžių prišlijus įvardžiams *jis, ji* susiformavo įvardžiuotiniai būdvardžiai: *gerasis* ← *geras jis*, *gerąjį* ← *gerą jį*, *gerųjį* ← *gerų jų*.

2.2.3. Priegaidės ir jų fonologinės funkcijos

Pastovųjį arba kilnojamąjį kirtį turi visos pasaulio kalbos, o priegaidės, nors jos paprastai realizuojamos tik kirčiuotuose skiemenyse ir yra kuo glaudžiausiai susijusios su kirčiu, turi anaip tol ne visos. **Monotoninės**, t. y. kirčiuotų skiemenų priegaidžių neskiriančios kalbos yra anglų, vokiečių, prancūzų, lenkų, čekų, rusų, suomių, estų, vengrų ir kt., o **politininės**, kurių kirčiuoti skiemenys tariami su tam tikromis priegaidėmis, yra lietuvių, latvių, serbų, kroatų, slovėnų, švedų, danų, norvegų ir kt. Kirčiuotų skiemenų priegaidžių skyrimas nuo kirčio tipo nepriklauso: pavyzdžiui, rusų kalba turi kilnojamąjį kirtį, bet kirčiuotų skiemenų priegaidžių neskiria, o pastovųjį kirtį turinčios latvių kalbos kirčiuoti ilgieji skiemenys turi net tris priegaides: *brālis* „brolis“, *kaūli* „kaulai“ (kylanti priegaidė), *dārzs* „daržas“ (krintanti priegaidė), *dārbs* „darbas“ (laužtinė priegaidė).

Daugelio politoninių kalbų priegaidės skiriasi tik tariant ilguosius kirčiuotus skiemenis. Trumpieji kirčiuoti skiemenys priegaidžių paprastai neturi⁶¹. Dažniausiai skiriamos dvi ilgųjų kirčiuotų skiemenų priegaidės: kylanti, arba cirkumfleksinė, ir krintanti, arba akūtinė, plg. liet. *laūkas*, *gaūsti* (kylanti, tvirtagalė) ir *pláuкас*, *gáuти* (krintanti, tvirtapradė).

Politoninėse kalbose priegaidės gali atlikti distinktyvinę (reikšmės skiriamąją) funkciją, plg. lietuvių ir slovėnų kalbų žodžių poras, kurių žodžiai skiriasi tik priegaide, bet yra visiškai skirtingos reikšmės:

⁶¹ Gana reta išimtis yra kroatų kalba, kurioje skiriamos dvi ilgųjų ir dvi trumpųjų kirčiuotų skiemenų priegaidės: *rāvan* „lygus“ (kirčiuoto ilgojo skiemens kylanti priegaidė), *rāvan* „lyguma“ (kirčiuoto ilgojo skiemens krintanti priegaidė), *pàra* „pinigas“ (kirčiuoto trumpojo skiemens kylanti priegaidė), *pàra* „garas“ (kirčiuoto trumpojo skiemens pā- krintanti priegaidė).

5 lentelė. Priegaidžių distinktyvinė funkcija

Lietuvių kalba		Slovėnų kalba	
Tvirtagalė priegaidė	Tvirtapradė priegaidė	Kylanti priegaidė	Krintanti priegaidė
<i>ántis</i> „vandens paukštis“	<i>ańtis</i> „vieta po drabužiu iki juostos“	<i>dán</i> duotas“	<i>dân</i> „diena“
<i>mérkti</i> „pridengti akis vokais“	<i>meńkti</i> „nardinti į vandenį“	<i>pót</i> „kelis“	<i>pôt</i> prakaitas“
<i>pláuk</i> „skalbti“ (liep. n.)	<i>plaūk</i> „slinkti vandeniu“ (liep. n.)		

2.3. Garsų derinimas kalbėjimo sraute

Kadangi žodžio raiška (formalioji jo pusė) yra tam tikra garsais realizuojamų fonemų eilutė, ją sudarantys garsai tariami ne kiekvienas skyrium, izoliuotai, bet vienas paskui kitą. Garsų derinimo kryptis gali būti abipusė: jie derinami ir su prieš juos, ir su po jų einančių garsų artikuliacija, todėl įvairiose fonetinėse apsuptyse tai pačiai fonemai atstovaujantis garsas gali būti ištariamas vis kitaip.

Dažniausiai pasitaikantis gretimų garsų artikuliacijos derinimas yra **akomodacija** (lot. *acommodo* „pritaikau, priderinu“), **asimiliacija** (lot. *assimilatio* „supanašėjimas“) ir **disimiliacija** (lot. *dissimilis* „nepanašus“).

Pavyzdžiui, lietuvių kalbos priebalsis *n* padėtyje prieš *k*, *g* tariantis prie jų artikuliacijos tariamas ne kaip paprastas dantinis nosinis [n] (pvz., žodyje *banda*), bet kaip veliarizuotas (gomurinis) nosinis [ŋ], plg. *a[ŋ]ka*, *ba[ŋ]ga*, padėtyje po minkštųjų priebalsių priešakėja užpakalinės eilės balsiai, plg. *gal̃iu* [gal̃ù], bet *galu* [galù], skardieji priebalsiai prieš dusliuosius duslėja, plg. *stei[k]ti*, *ve[š]ti* ir t. t. Gretimų garsų tarimo derinimo rezultatas yra **poziciniai** fonemų variantai (alofonai). Dėl taikymosi prie aplinkinių garsų artikuliacijos, tam ar kitam garsui įgavus papildomų savybių, esminiai skiriamieji jų požymiai paprastai išlieka tie patys (pavyzdžiui, žodžiuose *banda* ir *ba[ŋ]ga* skirtingai tariamus [n] ir [ŋ] suvokiame kaip priebalsį *n*, o ne kaip priebalsį *r* ar *m*, vadinasi, skiriamieji požymiai, kuriais *n* skiriasi

nuo *r*, *m* ir kitų, išlieka). Tačiau jei garsas dėl derinimosi prie aplinkinių garsų praranda esminį skiriamąjį savo atstovaujamos fonemos požymį, įvyksta pozicinė neutralizacija ir tuomet pakinta jo fonologinė vertė (apie neutralizaciją žr. skyrelyje *Fonemų distribucija*).

2.3.1. Reguliarūs automatiniai garsų kitimai

Reguliarūs garsų kitimai yra tokie, kurie automatiškai be išimčių vyksta visose padėtyse, kur tik yra būtinos sąlygos jiems rastis.

Minėtas veliarizuotas nosinis [ŋ], tariamas padėtyje prieš *k*, *g*, yra reguliarus automatinis priebalsio *n* kitimas šioje padėtyje: joje *n* bus tariamas [ŋ] absoliučiai visuose žodžiuose kad ir kokiai kalbos daliai ar kaitymo tipams jie priklausytų, plg.: *ke[ŋ]kti*, *ve[ŋ]gti* (bendratis), *te[ŋ]ka*, *tre[ŋ]kia*, *ste[ŋ]giasi* (es. laiko formos), *le[ŋ]k*, *že[ŋ]k* (liep. nuosaka), *a[ŋ]ga*, *la[ŋ]ka* (daiktavardžiai); *bra[ŋ]gus*, *ta[ŋ]kus* (būdvardžiai), *kliu[ŋ]kt* (išiktukas) ir t. t. Toks gretimų garsų tarimo ir akustinių savybių suartėjimas, nekeičiantis jų esminių skiriamųjų požymių, vadinamas **akomodacija**. Kiti lietuvių kalbai būdingi akomodacijos atvejai yra visų priebalsių lūpinimas (tarimas gero-kai į priekį atkištomis lūpomis) prieš balsius *o*, *ū* ir *u*, pvz.: [*r^oo d^oo*, *p^oūt^oos*, *l^oūdnas*], balsių priešakėjimas po minkštųjų priebalsių, pvz.: [*ga^lū, gr^oovš*], balsių nosinimas (nazalizacija) nosinių balsių aplinkoje, pvz.: [*dūmas, nąmas*] ir kt. Tarp pozicinių variantų, kurie atsiranda dėl garsų akomodacijos, pavyzdžiui, tarp nosinio [ŋ] ir gomurinio nosinio [ŋ], tarp paprasto [r] ir sulūpinto [*r^o*] yra papildomoji distribucija (apie ją žr. toliau, *Fonemų distribucija*).

Garsų **asimiliacija** yra garso supanašėjimas su kitais to paties arba gretimo žodžio garsais, keičiantis to garso fonologinę vertę. Skiriami keli asimiliacijos tipai: pagal garsų panašėjimo **laipsnį** – visiška ir dalinė (garsai supanašėja visiškai arba iš dalies), panašėjimo **kryptį** progresyvinė (ankstesnis garsas veikia vėlesnį) ir regresyvinė (vėlesnis garsas veikia ankstesnį), pagal panašėjančių garsų **nuoto-lį** – artimoji, arba kontaktinė (supanašėja gretimi garsai), ir tolimoji, arba distancinė (supanašėja negretimi garsai).

Artimosios visiškosios asimiliacijos rezultatas yra dviejų supanašėjusių priebalsių samplaika, arba **geminata** (lot. *gemino* „padvigubinu“), pvz.: lot. *collis* „kalnas“ < *colnis*, suom. *halla* „šalna“ <

halna, *surrut* „liūdėjęs“ < *surmut*, rus. *выисный* „aukščiausias“ > *выисный*, liet. *užšalti* > *uššalti*⁶² (pagal panašėjimo kryptį lotynų ir suomių kalbų garsų asimiliacija yra progresyvinė, lietuvių ir rusų kalbų – regresyvinė). Dėl **artimosios dalinės** asimiliacijos gretimi garsai supanašėja ne visomis, o tik viena kuria ypatybe: pavyzdžiui, lietuvių kalbos skardieji priebalsiai prieš dusliuosius suduslėja, o duslieji prieš skardžiuosius suskardėja⁶³, pvz.: *augti* [áukti], *gaubti* [gaũpti], *zyzti* [zỹsti] ir *laukdavo* [láugdavo], *tirpdamas* [tiřbdamas], *nešdintis* [nėždintis]; nosinis *n* prieš lūpinius *p*, *b* virsta *m*: *senbernis* [sémbernis], *šlampa* < **šlanpa*, pučiamieji priebalsiai *s*, *z* prieš afrikatas *č*, *dž* virsta pučiamaisiais alveoliniais *š*, *ž* ne tik žodžio viduryje, bet ir žodžių sandūrose, pvz.: *ank[š]čiau*, *ra[š]čiau*, *Gru[ž]džiai*, *ka[š]čia*, *sena[ž] džiūsna*. Visose šiose padėtyse lietuvių kalbos priebalsiai supanašėja dėl vėlesnio garso poveikio ankstesniam, prieš jį einančiam (regresyvinė asimiliacija). Progresyvinė dalinė artimoji asimiliacija gali pasitaikyti tarmėse, plg. dzūkų *pirščinės* < *piršcinės* „pirštinės“.

Tolimoji priebalsių asimiliacija lietuvių kalbai nėra tokia būdinga kaip artimoji ir dažniau pasitaiko pavieniuose žodžiuose, pvz.: liet. *šnapšas* < *šnapsas* „degtinė“ (skolinys iš vok. *Schnaps*; visiška progresyvinė), tarm. *šqšlavos* < *sqšlavos*⁶⁴ (visiška regresyvinė).

Įvairūs asimiliacijos tipai (visiška ir dalinė, artimoji ir tolimoji, progresyvinė ir regresyvinė) skirtingoms kalboms yra būdingi gana nevienodu mastu. Bendrinei lietuvių kalbai būdingiausia yra artimoji dalinė regresyvinė asimiliacija. Kitoms kalboms gali būti

⁶² Lietuvių kalboje geminatų vengiama: susidūrus dviem vienodiems priebalsiams, vienas iš jų arba praleidžiamas (iš viso netariamas), arba virsta kitokiu priebalsiu, pvz.: liet. *užšalti* [ušalti], *pusseserė* [pùseserė] (priebalsis netariamas, įvyksta jo degeminacija), **vert-ti* > *versti*, plg. *vert-é* (priebalsis pakinta, disimiliacija). Šiuo atžvilgiu į lietuvių kalbą panaši rusų kalba: rus. *удму* „eiti“ > [ити], *отдамь* „atiduoti“ > [ддаты] (degeminacija), **вед-му* > *вечму* „vesti“, plg. *вед-ѐм* „veda“ (disimiliacija).

⁶³ Anglų kalbos duslieji priebalsiai skardėja ne žodžio viduryje, o tik žodžio gale būdami po skardžijų, pvz.: *hand[z]* „rankos“, *read[z]* „skaityti“ (artimoji dalinė progresyvinė asimiliacija).

⁶⁴ Iš lietuvių kalbos istorijos žinomi tolimosios visiškos asimiliacijos atvejai yra *šešuras* < **sešuras*, *šeši* < **seši*, plg. latvių *seši*, lot. *sex* „6“.

būdingesnė artimoji visiška progresyvinė (kaip pavyzdžiui, lotynų ar suomių kalboms), kitoms – dar kitokia.

6 lentelė. Lietuvių kalbos priebalsių asimiliacijos tipai

Pavyzdys	Visiškoji asimiliacija	Dalinė asimiliacija	Artimoji asimiliacija	Tolimoji asimiliacija	Progresyvinė asimiliacija	Regresyvinė asimiliacija
<i>u(š)šokti < užšokti</i>	+		+			+
<i>tei[z]damas</i>		+	+			+
<i>ti[ž]ti</i>		+	+			+
<i>čičia < šičia</i>	+			+		+
tarm. <i>čirščimai < cirščimai</i>	+			+	+	

Savitas garsų asimiliacijos reiškinys, būdingas daugeliui tiurkų ir suomių-ugrų kalbų, yra balsių harmonija, arba **sinharmonizmas**⁶⁵ (gr. *συν* „kartu“, *ἁρμονία* „ryšys, dermė“). Tai panašios artikuliacijos balsių suderinimas visame žodyje: jame gali būti arba vien priešakinės eilės, arba vien užpakalinės eilės balsiai⁶⁶, pvz.: suom. *hylätä* „atmesti“, *hävytön* „begėdiškas“, *pyry* „pūga“ (*ä, y, ö* – priešakinės eilės balsiai), *halata* „apkabinti“, *avuton* „bejėgis“, *puru* „pjuvenos“ (*a, u, o* – užpakalinės eilės balsiai); karaimų *atlam* „žingsnis“, *savuchturuvču* „gydytojas“ (visi balsiai užpakalinės eilės), *törä* „teismas“, *töräči* „teisėjas“ (visi priešakiniai balsiai).

Asimiliacijai priešingas reiškinys yra **disimiliacija** – vieno iš dviejų vienodų ar panašių garsų pakeitimas kitu. Kaip ir asimiliacija, disimiliacija pagal garsų nuotolį vienas nuo kito gali būti artimoji, arba kontaktinė (pakeičiamas vienas iš gretimų garsų), ir tolimoji, arba distancinė (pakeičiamas vienas iš negretimų garsų), pagal garsų

65 Indoeuropiečių kalboms sinharmonizmas (balsių harmonija) nebūdingas.

66 Tiurkų kalbose dar harmonizuojami ir labializuoti bei nelabializuoti balsiai. Turint galvoje, kad sinharmonizmas šiose kalbose yra reguliarus automatinis balsių derinimas, palyginti nesunku atpažinti, ar žodis yra savos, ar svetimos kilmės (skolinys): pvz., karaimų *lipa* „liepa“ yra slavizmas, nes savos kilmės karaimų žodyje šalia priešakinio balsio kitame skiemenyje negalėtų būti užpakalinio.

pakitimo kryptį – progresyvinė (ankstesnis garsas veikia vėlesnį) ir regresyvinė (vėlesnis garsas veikia ankstesnį), pvz.: liet. tarm. *len-drė* < *nendrė*, *kolidorius* < *koridorius*, *parkelis* < *parkeris*, lot. *pluralis* „daugiskaita“ < *pluraris*, rus. *верблюд* „kupranugaris“ < *велблюд*, *февраль* „vasaris“ < *феврарь* (žr. 7 lentelę).

Bendrinei lietuvių kalbai disimiliacija nėra labai būdinga. Reguliari yra tik artimoji regresyvinė disimiliacija, jei susiduria du vienodi šaknies ir po jos einančios priesagos priebalsiai, pvz.: **draud-ti* > *draut-ti* > *drausti*, *draud-davo* > *drau[z]davo*, *draud-damas* > *drau[z]damas*, **kait-ti* > *kaisti*, *kait-damas* > *kaid-damas* > *kai[z]damas*, plg. *draud-ė*, *kait-ė* arba *kait-o*⁶⁷ (plg. toliau, skyrelį *Morfonologinės kaitos*).

7 lentelė. Lietuvių kalboje randami disimiliacijos tipai

Pavyzdys	Artimoji disimiliacija	Tolimoji disimiliacija	Progresyvinė disimiliacija	Regresyvinė disimiliacija
<i>kirt-+-ti</i> > <i>kirsti</i> (plg. <i>kirto</i>); <i>aud-+-ti</i> > <i>austi</i> (plg. <i>audė</i>); <i>žaid-+-da</i> > <i>žaizda</i> (plg. <i>žeidė</i>)	+			+
<i>rytmetys</i> > tarm. <i>rykmetys</i>		+		+
<i>parkeris</i> > <i>parkelis</i>		+	+	

2.3.2. Retesni garsų kitimų tipai

Rečiau pasitaikantys garsų kitimai, atsirandantys dėl jų poveikio vienas kitam tam tikrose padėtyse, yra įvairiausi garsų sutraukimai, praleidimai, įterpimai, pridėjimai ir sukeitimai vietomis. Kai kurie iš jų pasitaiko dažniau, kai kurie rečiau, vieni būdingesni vienoms kalboms, kiti – kitoms. Pavyzdžiui:

kontrakcija (lot. *contractio* „sutraukimas“) – dviejų gretimų garsų sutraukimas į vieną, kartais nesutampantį nė su vienu pradi-

⁶⁷ Veiksmažodžiai *kaisti*, *kaičia*, *kaitė* „statyti ant ugnies indą, kad šiltų“ ir *kaisti*, *kaista*, *kaito* „darytis karštam, šilti“ yra du skirtingi žodžiai, turintys sutampantią (homonimišką) bendraties formą.

niu garsu, pvz.: liet. *tebe+yra* → *tebėra*, *ruda+akis* → [*rudā'kis*]⁶⁸, *riš-+-siu* → *rišiu*, *grįž-+-siu* → *grįšiu*, lot. *dē+ago* → *dēgo* „praleidžiu laiką, pragyvenu“;

elizija (lot. *elisio* „išstūmimas“), arba **eliminacija** (lot. *eliminatio* „pašalinimas“), – vieno garso išmetimas susidūrus dviem vienodiems arba panašiams (paprastai žodžių ar morfemų sandūrose), pvz.: liet. *neesu* → *nesu*, *neiti* → *neiti*, *neėjo* → *nėjo*, *pūt-slė* → *pūslė*, pranc. *le enfant* → *l'enfant* „vaikas“, suom. *että ei* → *ettei* „kad ne“;

haplologija (gr. ἀπλόος „paprastas, viengubas“ + λόγος „žodis“) – vieno iš dviejų gretimų vienodų ar panašių skiemenų praleidimas, pvz.: liet. *tinklālapis* → *tinklapis*, lot. *nūtrītrīx* → *nūtrīx* „žindyvė“, rus. *знамєноносєу* → *знаменоносєу* „vėliavnešys“;

apokopė (gr. ἀποκοπή „atkirtimas“) – vieno ar kelių garsų numetimas žodžio gale, pvz.: *šiandien* → *šandie*, *greitai* → *greit*, suom. *ollenkaan* → *ollenkaa* „visai ne“, *en saanut* → *en saanu* „negavau“;

sinkopė (gr. συνκοπή „išstūmimas“) – tarp dviejų priebalsių esančio balsio išnykimas, pvz.: liet. *antaras* → *antras*, *kelinės* → *kelnės*, *nebedirba* → *nebdirba*, lot. *calidus* → *caldus* „šiltas“, vok. *Handel* tariama [handl];

metatezė (gr. μετά-θεσις „perstatymas“) – garsų arba skiemenų sukeitimas vietomis, pvz.: liet. *trokšti* : *troško*, *nudrikti* : *nudrisko*, *doleris* : tarm. *dorelis*, *televizorius* : tarm. *tevelizorius*, rus. *футляр* „dėklas“ (skolinys iš vok. *Futtermal*), angl. *third* „trečias“ < sen. angl. *þridde*;

protezė (gr. πρό-θεσις „ pridėjimas“) – papildomo etimologiškai nemotyvuoto garso pridėjimas žodžio pradžioje, pvz.: liet. *skerdžius* „kerdžius“, *ieva* [jievà], *uodas* [vúodas], *iškada* (skolinys iš lenkų *szkoda*) „1. gaila; 2. žala“, rus. *осемь* → *восемь* „aštuoni“, vengrų *iscola* (skolinys iš lot. *schola*) „mokykla“;

epentezė (gr. ἐπένθεσις „įterpimas“) – etimologiškai nemotyvuoto garso įterpimas žodžio viduryje, pvz.: liet. *barzda*, plg. lat. *bārda*, lot. *barba* „t. p.“;

hiatas (lot. *hiatus* „anga, plyšys; balsių sandūra“) – dviejų balsių susidūrimas, per kurį eina skiemens riba, pvz.: *baltaodis*, *pa-*

⁶⁸ Šis atvejis gali būti aiškinamas ir kaip elizija, t. y. vieno iš dviejų vienodų balsių praleidimas, nes kirčiuotas lietuvių kalbos balsis *a* automatiškai pailgėja.

akys, *sueiga* (vidinis hiatas, susidarantis žodžio viduryje, susidūrus dūrinių dėmenimis arba priešdėliui su šaknimi; jis gana dažnas tarptautiniuose žodžiuose, plg. *aerolis*, *menuetas*), *mokytoja atėjo*, *veršiuko oda* (išorinis hiatas žodžių sandūroje). Daugelyje kalbų, lietuvių kalboje taip pat, hiato vengiama. Jo išvengti leidžia kontraktacija (dviejų garsų sutraukimas į vieną), elizija (vieno garso praleidimas) arba priebalsių (paprastai *j* arba *v*) įterpimas (epentezė), plg.: *socialus* [socijælūs], *paimti* → *pajimti*, *sueina* → *suveina*.

3. Svarbiausios fonologijos sąvokos

3.1. Fonema

Jau minėta, kad fonema dažniausiai apibrėžiama kaip mažiausias **kalbos sistemos** vienetas, skiriantis žodžius ir jų reikšmes (žr. *Vienplaniai ir dviplaniai kalbos vienetai*). Šiame, bene dažniausiame, fonemos apibrėžime akcentuojama svarbiausioji jos funkcija, tačiau galimi ir kitokie fonemos apibrėžimai, pavyzdžiui: „Fonema yra **mažiausias linijinis** kalbos sistemos išraiškos plano elementas“ (Girdenis 2003: 51). Čia fonema apibrėžta priešinant ją kaip elementarų vienetą didesniems linijiniams raiškos plano elementams (kalbėjimo srauto atkarpoms – skiemenims, žodžiams ir t. t.). Tiesą sakant, ir pačią fonemą iš principo būtų įmanoma suskaidyti į atskiras artikuliacines ar akustines savybes, vadinamas **diferenciniais**, arba distinktyviniais, požymiais (Girdenis 2003: 46). Tarkim, lietuvių kalbos fonemos /p/ artikuliacinės ir akustinės savybės yra ‘priebalsis’, ‘sprogstamasis’, ‘lūpinis’, ‘duslus’, ‘kietas’. Tačiau diferenciniai fonemų požymiai nėra **linijiniai** elementai ir patys vieni (atskirai nuo kitų požymių) negali būti realizuoti. Todėl būtent fonema ir laikoma mažiausiu **linijiniu** kalbos sistemos raiškos plano vienetu, kurio funkcijos išryškėja nagrinėjant tiek fonemų tarpusavio santykius, tiek ir jų santykius su kitais kalbos vienetais.

3.2. Fonemų variantai ir fonemų identifikacija

Ta pačia kalba kalbančių žmonių tariami garsai paprastai skiriasi daugybe akustinių ar artikuliacinių savybių. Kaip iš tokios garsų įvairovės išskirti pagrindinius fonologinės kalbos sistemos vienetus

(fonemas)? Kaip nustatyti, kurie garsai aiškiausiai įkūnija skirtingų fonemų diferencinius požymius ir kurie tėra tik vienos fonemos variantai? Juk garsų skirtumus gali lemti (ir dažniausiai lemia) gana įvairūs veiksniai: individualios kalbėtojo tarties ypatybės (pvz., netaisyklinga kai kurių garsų artikuliacija – šveplavimas, greblavimas ir pan.), emocinė jo būsena kalbant, taip pat (ir ypač dažnai) garso padėtis žodyje, t. y. gretimi garsai. Dėl to bet kurios kalbos fonologinės sistemos vienetai (fonemos) realizuojami daugeliu konkrečių savo variantų. Net to paties žmogaus keliskart pakartotas tas pats garsų kompleksas (žodis ar sakiny) fonetiniu požiūriu niekada nebūna absoliučiai vienodas. Ir vis dėlto tai nekludo mums vieniems kitus suprasti. Taip yra todėl, kad į daugelį garsų požymių paprasčiausiai nereaguojame, jų tarsi negirdime, o reaguojame tik į fonologiškai reikšmingus jų skirtumus, t. y. į tuos, kurie skiria žodžių reikšmes: juk viena yra išgirsti *To negalima keisti* ir kas kita *To negalima geisti* (kadangi *k* ir *g* skiria žodžių reikšmes, į jų skirtumą reaguojame, bet jei tų pačių žodžių tuos pačius priebalsius kas nors ištartų silpniau ar stipriau aspiruotus, į tokį jų skirtumą nuo įprastų *k*, *g* paprasčiausiai nereaguotume, nes jis mums nereikšmingas).

Vienas iš fonologijos klasikų, Nikolajus Trubeckojus, yra pasiūlęs palyginti paprastą būdą, leidžiantį atskirti tiriamos kalbos (tarkim, lietuvių, prancūzų ar lenkų) fonemas nuo galimų jų variantų. Jam atrodė geriausia remtis garsų pakeitimu⁶⁹ identiškuose minimaliuose garsiniuose kontekstuose⁷⁰. Dviejų (ar daugiau) garsų pakeitimas vienas kitu tame pačiame kontekste, Trubeckojaus nuomone, leidžia nustatyti, kada skirtingais garsais realizuojamos skirtingos fonemos ir kada tos pačios vienos fonemos **laisvieji**, arba fakultatyviniai (pranc. *facultatif* „neprivalomas, nebūtinasis“), ir **poziciniai**, arba kombinaciniai, variantai.

⁶⁹ Kalbos vieneto keitimas tame pačiame kontekste kitu analogišku vadinamas **substitucija** (lot. *substituto* „pakeičiu“). Substitucijos testas leidžia patikrinti, ar tiriami vienetai atlieka tą pačią funkciją, t. y. ar jie priklauso tai pačiai, ar skirtingoms vienetų klasėms. Terminą *substitucija* kalbotyroje įtvirtino amerikiečių deskriptyvistai. Panašia („tikrinimo keičiant“) reikšme vartojamas dar vienas terminas – **komutacija** (lot. *commuto* „iškeičiu, apmainau“).

⁷⁰ Fonologijoje jie vadinami minimaliosiomis žodžių poromis.

Fakultatyviniai variantai kalbos sistemoje⁷¹ reikšmingesnio vaidmens nevaidina – jie vienas su kitu iš esmės yra lygiaverčiai, nes be jokių didesnių apribojimų gali būti vartojami **visuose** konkrečios kalbos (arba tarmės) žodžiuose. Pavyzdžiui, vokiečių kalbos tarties normos leidžia tarti tiek liežuvio priešakinį *[r]*, tiek liežuvėlinį *[ʀ]* visur, kur tik gali pasitaikyti fonema */r/*, t. y. visose jos vartojimo pozicijose, ir kalbėtojas gali laisvai pasirinkti, kuris tarties variantas jam priimtinesnis. Nors nevienodai artikuliuojami priebalsiai *[r]* ir *[ʀ]* iš tiesų skamba skirtingai, tačiau vokiečiams šis jų skirtumas nėra fonologiškai reikšmingas: ar žodis *grün* „žalias“ bus ištartas *[gry:n]*, ar *[gʀy:n]*, vokiečių jis bus suvoktas kaip tas pats žodis (tos pačios spalvos pavadinimas)⁷². Neskirdami žodžių ir jų formų reikšmės ir nesąlygojami aplinkinių garsų poveikio, laisvieji variantai neatlieka jokios distinktyvinės funkcijos ir tolesnėje konkrečios kalbos fonologinės sistemos analizėje nuo jų galima atsisaikyti jau pradiniam etape.

Poziciniai variantai, dažniausiai vadinami **alofonais**, taip pat neatlieka distinktyvinės funkcijos (neskiria reikšmių). Vis dėlto jie negali būti laisvai pasirenkami, bet atvirkščiai – yra privalomi, nes jų vartojimą griežtai riboja konkretus garsinis kontekstas. Todėl jie niekada nevartojami visiškai identiškose padėtyse (tokiose gali būti tik fakultatyviniai variantai). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos fonema */n/* padėtyje prieš priebalsius *k* ir *g* realizuojama veliarizuotu *[ŋ]* (*tunka*, *langas*), kitokioje padėtyje (prieš labializuotus balsius *o*, *u*, *ū*) – labializuotu *[n°]* (*noras*, *nugara*, *nūnai*), o dar kitokioje (prieš

⁷¹ Normaliame bendravime, t. y. kalbėjimo aktuose, kuriuose realizuojama abstrakti kalbos sistema, jie neišvengiami (antraip iš kalbėjimo neatpažintume kalbančio asmens), be to, kai kada kalbėjime jie atlieka ekspresinę funkciją – leidžia išreikšti santykį su sakomu dalyku arba su asmeniu, kuriam jis sakomas, plg.: *[gærai]* ir *[ʔgærai]* – abiem atvejais pasakomas tas pats turinys, bet kalbėtojo požiūris į jį yra skirtingas (pastaruoju išreiškiamas abejojimas).

⁷² Šio pavyzdžio aptarimą žr. Girdenis 2003: 58. Lietuvių kalbos tarties normos fonemą */r/* reikalauja realizuoti liežuvio priešakiniu *[r]*, todėl jeigu kas nors grebluoja ir visur taria ne *[r]*, o *[ʀ]*, kiti į tą skirtumą greičiausiai reaguos tik kaip į neįprastą, „nenormalią“ tartį, nes *[ʀ]* jiems visai nekludys suvokti, kad, tarkim, žodis *grynas*, tiek ištartas su įprastu *[r]*, tiek su liežuvėliniu *[ʀ]*, yra tas pats žodis – būdvardis, reiškiantis „švarus, be priemaišų“.

nelabializuotą *a*) – dantiniu nosiniu *[n]* (*nagas*, *našta*). Priebalsio *n* veliarizaciją ir labializaciją žodžiuose *tunka* ar *nūnai* sąlygoja garsinis kontekstas, t. y. gretimi garsai, prieš kuriuos būdamas ir derindamasis prie tolesnio po jo einančio garso artikuliacijos šis priebalsis paprasčiausiai negali būti ištartas kitaip. Vadinasi, prieš *k*, *g* tariamo veliarizuoto *[ŋ]* arba labializuoto *[n°]* prieš *o*, *u*, *ū* negalime laisvai pakeisti paprastu dantiniu nosiniu *[n]*, kokį tariame prieš *a*. Štai kodėl visi šie garsai yra vienos priebalsinės fonemos */n/* alofonai: mat kur gali būti vienas, negali būti kitas⁷³. Tuo poziciniai variantai (alofonai) ryškiai skiriasi nuo fakultatyvinių ir yra svarbūs bet kurios konkrečios kalbos fonologinei analizei.

Jei skirtingi garsai identiškoje padėtyje negali būti pakeisti vienas kitu dėl to, kad juos pakeitus automatiškai pasikeistų ir viso žodžio reikšmė, tokie garsai yra savarankiškų fonemų „atstovai“ (pagrindiniai jų variantai), galintys atlikti distinktyvinę funkciją, nes jais realizuojami fonologiškai reikšmingi fonemų diferenciniai požymiai, pvz.: *sąla* ir *šąla*, *šilas* ir *žilas*, *gaižus* ir *gailus*, *gailus* ir *gailius*⁷⁴, *kotas* ir *kietas*, *kitas* ir *kutas* ir pan. Tokios minimaliosios žodžių poros bene aiškiausiai leidžia suvokti, kurie dvi fonemas skiriantys požymiai yra diferenciniai: juk tam, kad fonemos galėtų skirti žodžių ir jų formų reikšmes, jos pačios irgi turi viena nuo kitos reikšmingai skirtis (nereikšmingi jų realizacijos požymiai, būdingi laisviesiems ir poziciniams fonemų variantams, kaip matėme, distinktyvinės funkcijos neatlieka).

Minimaliųjų žodžių porų, kuriose išryškėja dvi savarankiškas fonemas skiriantys požymiai, rasime visose pasaulio kalbose, plg. rus. *шум* „siūti“ : *жум* „gyventi“⁷⁵, *cad* „sodas“ : *cyd* „teismas“, angl. *pease* „žirniai“ : *peace* „taika“, *peat* „durpės“ : *beat* „mušti“,

⁷³ Žinoma, specialiai pasirengę, žodį *langas* ar kokį kitą gal ir sugebėtų ištarti su dantiniu *[n]* prieš *k*, *g*. Žodžio *langas* reikšmės taip ištartas priebalsis nepakeis, tačiau jis bus suvoktas kaip nenormaliai, kažką mėgdžiojant ar tiesiog manieringai ištartas. Vadinasi, alofonai tikrai atstovauja ne skirtingoms, bet vienai fonemai.

⁷⁴ Lietuvių kalbos rašyboje priebalsių minkštumas prieš užpakalinės eilės balsius žymimas raide *i* (ji šiuo atveju yra ne atskiro garso, o priebalsio minkštumo ženklas); tariame šį žodį [gailūs].

⁷⁵ Fonemų kontrasto santykį fonologijoje įprasta žymėti dvitaškiu.

pit „duobė“ : *peat* „durpės“, vok. *Beet* „lysvė“ : *Bett* „lova“, *bieten* „siūlyti“ : *bitten* „prašyti“, *Kiel* „stiebas“ : *kühl* „vėsus“, *lesen* „skaityti“ : *lösen* „spręsti“, *Land* „šalis“ : *Rand* „kraštas“, ital. *bruto* „žvėris“ : *brutto* „bjaurus“, suom. *tuli* „ugnis“ : *tuuli* „vėjas“, *tuli* „ugnis“ : *tulli* „muitinė“, *muu* „kitas“ : *suu* „burna“ karaimų *kōz* „(graikiškas) riešutas“ : *kyz* „duktė, mergaitė“, *mien* „aš“ : *tień* „kūnas“ ir kt.

Taigi substitucijos testas, arba garsų keitimas vienas kitu minimaliosiose žodžių porose, leidžia nustatyti konkrečios kalbos fonologinių vienetų variantus ir savarankiškus fonologinius vienetus.

Čia turbūt pravartu dar kartą priminti, kad fonemos yra ne konkretės, bet **abstraktūs** (invariantiniai) kalbos sistemos vienetai, nes nustatydami jas atmetame tas garsų savybes, kuriomis skiriasi fakultatyviniai variantai (konkretūs garsai), ir tuos požymius, kurie priklauso nuo pozicijos ir skiria alofonus. Taigi fonemą sudaro garsų požymiai, **bendri** visiems jos **alofonams**, o alofoną sudaro garsų požymiai, bendri visiems jo fakultatyviniams variantams. Fonema šioje sąvokų sistemoje yra abstrakčiausia, fakultatyvinis variantas konkrečiausias (tai visiškai individualus tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku tam tikro žmogaus ištartas garsas). Alofonai irgi yra abstraktūs elementai, bet jie konkretesni už fonemas, nes turi požymių, atsiradusių dėl pozicijos poveikio. Taigi fonemos egzistuoja tik alofonuose – jos yra tam tikriems alofonams bendrų požymių kompleksai (Girdenis 2003: 79–81).

3.3. Fonemų distribucija

Kadangi alofonų požymius nulemia jų vartojimo pozicija (tam tikras garsinis kontekstas), identifikuojant skirtingas (savarankiškas) konkrečios kalbos fonemas būtina kruopščiai išnagrinėti visas pozicijas, kuriose vartojami jų alofonai⁷⁶. Pozicijų visuma, t. y. tam tikri garsiniai kontekstai, kuriuose randami skirtingi alofonai, vadinama **distribucija** (lot. *distribuo* „paskirstau, išdalinu“), žr. 8 lentelę.

⁷⁶ Nenagrinėjant visų galimų dviejų priešinamų elementų vartojimo kontekstų, nesunku suklysti: pvz., lietuvių kalbos žodyne radę minimalią porą *glegėti* : *klegėti*, kurią sudarančių žodžių reikšmės nesiskiria, galime padaryti skubotą išvadą, kad *g* ir *k* yra fakultatyviniai vienos fonemos variantai, jei neatkreipsime dėmesio į kitokius jų vartojimo kontekstus (*keisti* : *geisti*, *kalu* : *galu* ir pan.).

8 lentelė. Lietuvių kalbos priebalsių $[n]$, $[\hat{n}]$, $[n^\circ]$, $[\eta]$ ir $[r]$, $[\hat{r}]$, $[r^\circ]$ distribucija

Gar- sas	Pozicijos				
	[-a] prieš nelabiali- zuotą balsį	[-i/e/è] prieš prieša- kinius balsius	[-o/u] prieš labializuotus balsius	[-k/g] prieš lie- žuvio užpakali- nius priebalsius	[-#] prieš pauzę (žo- džio gale)
$[n]$	[nāˈgas]				[tōn]
$[\hat{n}]$		[ñĩˈko] [ñęˈrā]			
$[n^\circ]$			[nóˈko]		
$[\eta]$				[v̥éŋg̊æ]	
$[r]$	[rāˈgas]				[kuř]
$[\hat{r}]$		[řĩˈto] [r̥ęˈtis]			
$[r^\circ]$			[róˈdo]		

Distribucija gali būti kontrastinė⁷⁷, papildomoji ir kryžminė⁷⁸.

Kontrastinė distribucija būna tarp tokių fonologinių elementų (alofonų), kurie, skirdamiesi savo fonetinėmis ypatybėmis, gali būti vartojami **tose pačiose** fonetinėse pozicijose (tarkim, žodžio pradžioje prieš tam tikrus balsius arba priebalsius, žodžio gale ir pan.). Jeigu bent vienoje pozicijoje juos keičiant vieną kitu pakinta arba visiškai išnyksta žodžio reikšmė, jie laikytini **skirtingomis** savarankiškais fonemomis. Pavyzdžiui, /n/ ir /r/ laikytinos skirtingomis lietuvių kalbos priebalsinėmis fonemomis, nes tose pačiose fonetinėse padėtyse jas pakeitus vieną kita, pakinta arba visiškai išnyksta žodžio reikšmė (žodis tampa jokios sąvokos nežymintčia neprasminga garsų eilute): *nagas* : *ragas*, *nyko* : *ryko*, *nėra* : **rėra*, *noko* : *roko*, *vengia* : *vergia*, *ton* : **tor*.

Papildomoji distribucija sieja tokius elementus, kurie savo skambėjimu (akustiškai) yra panašūs, tačiau vartojami tik **skirtingose** fonetinėse pozicijose, pvz.: lietuvių kalbos priebalsis $[n]$ ran-

⁷⁷ Ji dar gali būti vadinama *opozicine*, arba tiesiog *opozicija* (lot. *oppono* „statau prieš-priešais, priešinu“). Terminas *opozicija* dažnesnis europiečių, *kontrastas* – amerikiečių kalbotyroje. Lietuvių fonologijoje linkstama vartoti *kontrastą* (Girdenis 2003: 66).

⁷⁸ Kryžminę distribuciją ne visi skiria: ji laikoma tam tikra kontrastinės ir papildomosios distribucijos kombinacija, nes kryžminės distribucijos santykis sieja tokius fonologinės sistemos elementus, kurie vienais atvejais vartojami tose pačiose pozicijose, kitais atvejais – skirtingose (Girdenis: 2003: 67).

damas vien pozicijoje prieš nelabializuotą balsį *a* ir žodžio gale, [n̂] galimas pozicijoje prieš bet kurį priešakinės eilės balsį, bet nevartojamas prieš užpakalinės eilės balsius, [n^o] vartojamas tik prieš labializuotus balsius *o* ir *u*, bet niekada – prieš nelabializuotą *a*, veliarizuotas [ŋ] gali būti tik prieš liežuvio užpakalinius *k*, *g* ir daugiau jokioje kitoje pozicijoje (plg. 8 lentelę). Vadinasi, jie visi laikytini tos pačios **vienos fonemos** /n/ alofonais, nes būna tik skirtingose pozicijose. Kadangi alofonas [n̂] turi laisvesnę distribuciją (užima daugiau pozicijų), jis laikytinas pagrindiniu fonemos /n/ variantu, arba fonemos norma (etalonu).

Fonemos, tarp kurių nustatoma kontrastinė distribucija, viena su kita yra susijusios skirtumo (priešpriešos) santykiais ir sudaro dvinarės (binarines) opozicijas, kurių nariai skiriasi vienu arba daugiau negu vienu požymiu. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos žodžių poras *kaltas* : *šaltas*, *pelė* : *gėlė* skiriančios fonemos /*k*, *š*, *p*, *g*/ sudaro dvi opozijas /*k*/ : /*š*/ ir /*p*/ : /*g*/ (jų abiejų nariai skiriasi dviem požymiais: *k*, *š* tarimo būdu ir vieta, *p*, *g* – tarimo vieta ir duslumu-skardumu); opozicijos /*k*/ : /*g*/, /*r*/ : /*ŗ*/ (*kėlė* : *gėlė*, *karų* : *karių*) viena nuo kitos skiriasi tik vienu artikuliaciniu-akustiniu požymiu: /*k*/ : /*g*/ (duslumu-skardumu), /*r*/ : /*ŗ*/ (kietumu-minkštumu). Kai opozicijų nariai skiriasi tik vienu požymiu, jos yra viena kitai proporcingos, pvz., /*k*/ : /*g*/ = /*t*/ : /*d*/ = /*p*/ : /*b*/. Vienas tokių opozicijų narys vadinamas **nežymėtu**oju, kitas – **žymėtu**oju⁷⁹. Nežymėtasis narys yra tas, kuris gali užimti daugiau pozicijų, kitaip tariant, jis dažniau vartojamas, nes jo distribucija yra mažiau ribojama. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos dusliosios priebalsinės fonemos /*k*, *t*, *p*, *s*, *š*/, sudarančios opozicijas su atitinkamos artikuliacijos skardžiosiomis, plg.: *kėlė* : *gėlė*, *tu* : *du*, *šulis* : *žuolis*, yra nežymėtieji jų nariai. Rečiau vartojamas, ribotos distribucijos opozicijų narys yra žymėtasis (*g*, *d*, *ž* yra žymėtieji opozicijų /*k*/ : /*g*/, /*t*/ : /*d*/, /*š*/ : /*ž*/ nariai, nes jų distribucija yra apribota griežtomis taisyklėmis).

Skardžių lietuvių kalbos priebalsių [*g*, *d*, *b*, *z*, *ž*] vartojimas yra apribotas dviem taisyklėmis: jie reguliariai pakeičiami dusliai-

⁷⁹ Nežymėtasis ir žymėtasis opozicijos narys kitomis kalbomis vadinami: angl. *unmarked* ir *marked*, vok. *merkmalllos* ir *merkmalhaltig*, pranc. *non-marqué* ir *marqué*, rus. *немаркированный* ir *маркированный*.

siais [k, t, p, s, š] žodžio gale, pvz.: *daug* [daũk], *kad* [kàt], *daugmaž* [daugmàš], ir pozicijoje prieš dusliuosius [k, t, p, s, š], kur irgi reguliariai pakeičiami dusliaisiais, pvz.: *augti* [áukti], *dirbk* [dìrpk], *grįžti* [grĩšti]. Duslieji [k, t, p, s, š], savo ruožtu, gali būti vartojami žodžio gale, bet pozicijoje prieš skardžiuosius [g, d, b, z, ž] reguliariai pakeičiami skardžiaisiais, pvz.: *laukdavo* [láugdavo], *kirpdamas* [kiřbdamas], *vesdamas* [vèzdamas]. Dėl to dusliosioms ir skardžiosioms fonemoms atstovaujantys garsai tam tikrose pozicijose nebeskiriami⁸⁰.

Reguliarus fonemų neskyrimas tam tikrose griežtai apibrėžtose pozicijose vadinamas fonemų **neutralizacija**. Pozicijos, kuriose fonemos netenka savo skiriamojo požymio, laikomos **silpnosiomis**, arba neutralizuojamomis, pozicijomis, o tos, kuriose fonemų kontrastas išlieka, t. y. tos, kuriose jos nepraranda savo skiriamojo požymio, – **stipriosiomis**, arba relevantinėmis. Kaip turbūt aišku iš ką tik buvusio pavyzdžio, lietuvių kalbos priebalsių [g, d, b, z, ž] ir [k, t, p, s, š] silpnoji pozicija yra padėtis prieš dusliuosius ir skardžiuosius priebalsius, o skardžiųjų [g, d, b, z, ž] – dar ir žodžio gale, pvz.: *žin[k]snis*, *au[k]ti*, *vei[g]damas*, *ve[š]k*, *dau[g]*, *ka[t]* (čia jie reguliariai neskiriami: prieš dusliuosius ir žodžio gale vartojami tik duslieji, prieš skardžiuosius – tik skardieji). Stipriosios [g, d, b, z, ž] ir [k, t, p, s, š] pozicijos yra padėtis prieš balsį arba balsingąjį priebalsį, pvz.: *garas* : *karas*, *darė* : *tarė*, *žilas* : *šilas*; *brasta* : *prasta*, *blakė* : *plakė*, *glausti* : *klausti* (čia skiriamasis požymis išlieka), plg.: *rūko* : *rūgo* (stiprioji, arba relevantinė, pozicija prieš balsį), bet *rūkti*, *rū[k]ti*, *rūksta*, *rū[k]sta*; *rū[g]damas*, *rūgdamas* (silpnoji, arba neutralizuojamoji, pozicija prieš priebalsius t, s, d).

Skiriant neutralizuojamose pozicijose randamus fonologinius elementus nuo tų, kurie vartojami relevantinėse pozicijose, fonologijoje remiamasi **archifonemos** sąvoka (gr. ἀρχι- „vyriausias, svarbus“). Archifonemos – už fonemas abstraktesni fonologiniai kalbos sistemos elementai, kuriuos sudaro požymiai, **bendri** visiems neutralizuojamos opozicijos nariams, kitaip tariant tai, kas lieka atmetus jų skiriamuosius

80 Skardžiųjų priebalsių vartojimas žodžio gale yra ribojamas daugelyje kalbų, plg. vok. *bunte* „margi“ : *Bunde* „sąjungos“ ir *bunt* „margas“ : *Bund* [bunt] „sąjunga“, rus. *пыза* „pievos“ (vns. kilm.) : *пыка* „svogūno“ ir *пыз* [пук] „pieva“ : *пук* „svogūnas“.

požymius, pvz., archifonema /K/⁸¹ yra tai, kas lieka atmetus požymį, skiriantį fonemas /k/ : /g/, kitaip tariant, /K/ yra indiferentiška skardumui ir duslumui. Konkretūs garsai, vartojami kaip archifonemų „alofonai“, vadinami archifonemų atstovais: padėtyje prieš duslųjį priebalsį archifonemai /K/ atstovauja [k], plg. rūkti ir rū[k]ti, t. y. rūgti, rūksta ir rū[k]sta, t. y. rūgsta, o padėtyje prieš skardųjį – [g], plg. rū[g]damas, t. y. rūkdamas ir rūgdamas (Girdenis 2003: 157).

Proporcingos opozicijos, kurias sudarančios fonemos tam tikroje apibrėžtose padėtyse gali būti reguliariai neskiriamos, vadinamas **koreliacijomis** (lot. *correlatio* „santykis“), pvz.: /k/ : /g/ = /t/ : /d/ = /p/ : /b/ = /s/ : /z/ = /š/ : /ž/. Požymis, kuriuo šių opozicijų žymėtasis narys skiriasi nuo nežymėtojo, vadinamas koreliaciniu požymiu. Neutralizuojamose pozicijose jo netekę opozicijų nariai realizuojami archifonemų /K/, /T/, /P/, /S/, /Š/ atstovais.

Pavyzdžiui, suomių kalboje dėl balsių harmonijos žodžio gale reguliariai neutralizuojama užpakalinių ir priešakinių balsių opozicija, pvz.: *tuulessa* „vėjyje“ : *tyylissä* „stiliuje“, *kulmista* „iš kampų“ : *silmistä* „iš akių“ (dėl to suomių kalbos aprašuose žodžio galo balsis paprastai užrašomas kaip šioje padėtyje realizuojama archifonema: -ssA, stA).

Neutralizacija yra svarbi klasifikuojant konkrečios kalbos fonemas į tam tikras klases, nes leidžia skirti **neutralizaciją sukeliančių** ir **neutralizaciją patiriančių** (neutralizuojamų) fonemų klases (Girdenis 2003: 169).

3.4. Paradigminiai ir sintagminiai fonemų santykiai

Fonemos, kaip ir bet kurie kiti kalbos sistemos vienetai, tarpusavyje yra susijusios paradigmniais ir sintagminiais santykiais (apie juos žr. skyrelyje *Sintagmatika ir paradigmatica*), todėl nustatyti tik kalbos fonemų inventorių nepakanka. Tolesnis uždavinys yra išnagrinėti fonemų linijinio jungimosi dėsningumus ir pagal diferencinius fonemų požymius suskirstyti jas į paradigmines klases.

Kiekvienos kalbos fonologinėje sistemoje randamos dvi svarbiausios fonemų klasės – balsiai ir priebalsiai. Balsių klasei priklaus-

81 Archifonemos paprastai užrašomos didžiosiomis raidėmis /K/, /T/, /P/ ir pan.

so tos fonemos, kurios vienos pačios gali atlikti skiemens centro vaidmenį, priebalsių klasei – tos, kurios vienos (be balsių) skiemens sudaryti negali (plg. skyrelį *Skiemuo ir skiemens sandara*). Dėl to balsių ir priebalsių klasėms priklausančios fonemos vienos su kita nesudaro tiesioginių opozicijų. Jų tarpusavio santykiai yra veikiau sintagminiai, o ne paradigminiai, identiškoje pozicijoje⁸².

Kiekvienoje kalboje egzistuojančios fonemų **sintagminio jungimosi** (fonotaktikos) taisyklės rodo, kad fonemų junginiai yra ne atsitiktinės garsų **sankaupos**, bet tam tikros **reguliarios** struktūros.

Lietuvių kalbos žodžio pradžioje gali nebūti nė vieno priebalsio (*ašis, uola, yda...*) arba jų būna nuo vieno iki trijų. Vienas priebalsis žodžio pradžioje gali būti būti vartojamas be jokių aiškesnių apribojimų: kai kurie pasitaiko dažniau, kiti rečiau, bet iš esmės gali būti bet kuris (*zuiti, guiti, čiaudėti...*). Tačiau jei žodžio pradžioje yra du priebalsiai, jie jau išsidėsto ne atsitiktinai, bet tam tikra tvarka, pvz.: **blukti, bristi, drąsus, traukti, knietėti; sriuba, snapas, šluoti, žvalus**. Pirmas visada bus sprogstamasis arba pučiamasis priebalsis, antras – balsingasis (TR ar SR)⁸³, arba pučiamasis ir sprogstamasis (ST): **spausti, stoti, skystas**. Jeigu žodžio pradžioje vartojamas trinaris priebalsių junginys, priebalsių išsidėstymo tvarka taip yra griežtai apibrėžta: pučiamasis-sprogstamasis-balsingasis (STR), plg.: **skrosti, sklisti, springti, skverbti, spjauti**. Tų pačių klasių priebalsiai žodžio gale sudaro dvinarius ir trinarus junginius atvirkščia tvarka negu žodžio pradžioje, plg.: **knieti : skink, slinkti : pagels, spausti : sups, sklīs : vilks, skris : verks**.

Nustatant balsinių ir priebalsinių bet kurios kalbos fonemų diferencinius požymius, kuriais galima jas apibūdinti ir suskirstyti į paradigmines klases, pirmiausia reikia išnagrinėti jų viena su kita sudaromas tiesiogines opozicijas, kuriose tie požymiai realizuojami. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos priebalsiai sudaro tarimo būdo (*gyti : lyti,*

⁸² Žinoma, kalboje galima rasti tokių žodžių porų, kuriose, atrodytų, priebalsis pakeičia balsį, pvz.: *sulis* ir *sklis*, tačiau iš tiesų **pozicija** čia nėra **identiška**, nes žodžiai skiriasi skiemenų skaičiumi (pirmasis dviskiemenis, antrasis – vienskiemenis), todėl ir tarp balsio *u* ir priebalsio *k* tiesioginės opozicijos nėra.

⁸³ Skirtingos artikuliacijos priebalsiai žymimi simboliais *T* (sprogstamasis), *S* (pučiamasis), *R* (balsingasis).

žagas : ragas; saldus : baldus), tarimo vietos (*burti : durti, durti : kurti, risti : rišti, namus : ramus*), duslumo-skardumo ir kietumo-minkštumo koreliacijas (*puvo : buvo = tarė : darė = kelia : gelia = svembti : zvembti = šilas : žilas; lapų : lapių = kaušas : kiaušas = darau : dariau...*).

Išnagrinėjus visas priebalsių sudaromas opozicijas, išryškėja visa jų paradigminių santykių sistema, kurią galima apibūdinti tokiomis devyniomis diferencinių požymių poromis: ‘balsingasis’–‘nebalsingasis’ (‘trankusis’), ‘nosinis’–‘nenosinis’, ‘pučiamasis’–‘nepučiamasis’, ‘afrikata’–‘neafrikata’, ‘lūpinis’–‘nelūpinis’, ‘liežuvio priešakinis’–‘nepriešakinis’, ‘alveolinis’–‘dantinis’, ‘skardusis’–‘duslusis’, ‘minkštasis’–‘kietasis’ (‘neminkštasis’).

Diferencinių požymių derinys, kuriuo galima apibūdinti kiekvienos fonemos fonologinį turinį, paprastai pateikiamas lentelėje (matricoje). Stulpelio ir eilutės susikirtime rašomas plusas, jeigu fonema turi teigiamą požymį, o jei neigiamą – minusas. Jei fonemai požymis neesminis arba iš viso nebūdingas, stulpelio ir eilutės susikirtimas paliekamas neužpildytas arba jame rašomas nulis. Dėl techninių kliūčių minkštųjų fonemų simboliai šioje lentelėje atskirai nepažymėti, todėl paskutinės eilutės ir stulpelio susikirtime rašomas plusas ir minusas, reiškiantys, kad lietuvių kalboje egzistuoja minkštosios ir kietosios fonemų opozicija, pvz.: /k/ : /k/ (*kurti : kiurti*), /l/ : /l/ (*gėly : gėlių*) ir t. t.

9 lentelė. Lietuvių kalbos priebalsinių fonemų diferenciniai požymiai (plg. Girdenis 2003: 189)

Diferenciniai požymiai	k	g	t	d	p	b	c	dz	č	dž	s	z	š	ž	l	r	j	v	n	m
balsingasis (nebalsingasis)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+
nosinis (nenosinis)															–	–	–	–	+	+
pučiamasis (nepučiamasis)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	+	+		
afrikata (neafrikata)	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+										
lūpinis (nelūpinis)	–	–	–	–	+	+											–	+	–	+

9 lentelės tęsinys

Diferenciniai požymiai	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>dz</i>	<i>č</i>	<i>dž</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>j</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
liežuvio priešakinis (nepriešakinis)	–	–	+	+																
alveolinis (dantinis)							–	–	+	+	–	–	+	+	–	+				
skardusis (duslusis)	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+						
minkštasis (kietasis)	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±

Tokį kompaktišką fonemų diferencinių požymių aprašymo būdą pasiūlė dichotominė fonologija, kurios teoriją sukūrė Romanas Jakobsonas (1896–1982). Ji grindžiama trimis prielaidomis: 1) svarbiausi fonologiniai elementai yra ne fonemos, o diferenciniai požymiai; 2) visi diferenciniai požymiai yra binariniai (poriniai), panašūs į koreliacijos požymius: vienas požymių poros narys yra teigiamas, kitas neigiamas (jis paprastai pateikiamas kaip antrasis); 3) visų kalbų fonologines sistemas galima aprašyti nedideliu porinių akustinių diferencinių požymių skaičiumi. Remdamasis akustinės fonetikos ir kalbų tipologijos duomenimis, Jakobsonas drauge su kitais fonetikais išskyrė 12 binarinių požymių ('balsis'–'nebalsis', 'priebalsis'–'nepriebalsis', 'kompaktinis'–'difuzinis', 'įtemptas'–'neįtemptas' ir t. t. (LKE 1999: 198). Dichotominiu⁸⁴ diferencinių požymių aprašymo principu patogiau naudotis ir tiems, kurie svarbiausiais fonologinės sistemos elementais pripažįsta ne diferencinius požymius, bet fonemas.

3.5. Morfonologinės kaitos

Morfonologinės kaitos – tai morfologinių veiksnių sąlygojamas fonemų kaitaliojimasis tose pačiose morfemose. Pavyzdžiui,

⁸⁴ **Dichotomija** „dalijimasis į dvi dalis“ yra iš senosios graikų kalbos kilęs logikos terminas, reiškiantis klasės skirstymą į du priešingus poklasius. Dichotominiu principu remiasi daugelio įvairių mokslo šakų tiriamų objektų skirstymas į dvi priešingas dalis (pvz., metalai – nemetalai ir pan.). Beje dichotominiu principu nuosekliai rėmėsi Sosiūras, siūlydamas skirti *langue* ir *parole*, sintagminius ir paradigminius santykius, sinchroniją ir diachroniją (plg. anksčiau, 6 pav.).

prie lietuvių kalbos veiksmažodžių asmenuojamųjų formų galo jungiantis sangrąžos afiksui *-s*, reguliariai pakinta esamojo laiko vienaskaitos ir daugiskaitos pirmojo ir antrojo asmens galūnių balsis (*suku* : *sukuo-si*, *keli* : *kelie-si*, *puošiamė* : *puošiamė-s*, *kalbate* : *kalbatė-s* (tokį balsio kaitaliojimąsi toje pačioje galūnėje sukelia prie jos prisijungusi sangrąžinė morfema, dėl to susidaro du tos pačios galūnės poziciniai variantai, arba alomorfail), plg. dar rus. *друг* „draugas“ : *другок* „draugužis“, *дружный* „draugiškas“, *дружить* „draugauti“, *луз* „pieva“ : *лужок* „pievelė“, *рука* „ranka“ : *ручка* „rankutė“, *ручной* „rankinis“ (šaknies priebalsių *g*, *k* kaitas su *ž*, *č* sukelia prie šaknies prisijungusi naujo žodžio darybinė priesaga).

Morfonologinės kaitos esti **automatinės** (reguliarios) ir **neautomatinės** (nereguliarios). Vienetas, kurį sudaro automatinėse ir neautomatinėse kaitose dalyvaujančios tos pačios morfemos fonemos, vadinamas **morfonema** (minėtuose lietuvių kalbos pavyzdžiuose morfonemos yra *u/uo*, *i/ie*, *e/ė*, rusų kalbos – *g/ž*, *k/č*).

Automatinės morfonologinės kaitos paprastai vyksta tam tikrose morfemų klasėse ir gali būti paaiškintos atitinkamomis jose vykstančių garsų kaitų taisyklėmis. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje bendraties afiksui *-ti* jungiantis su veiksmažodžių šaknies morfemomis galinis šaknies priebalsis (sprogstamasis dantinis *t* arba *d*) disimiliuojamas ir virsta pučiamuoju *s*, pvz., *mit-ti* → *misti* (plg. *mit-o*), *aud-ti* → *austi* (plg. *aud-ė*). Tokios kaitos, kurią nulemia dviejų tam tikros garsinės sudėties morfemų jungimasis, taisyklę galima užrašyti taip: *keitė* : {*keit-ti*} → *keis-ti*, *glaud-ė* : {*glaud-ti* → *glaut-ti*} → *glaus-ti*. Ji galioja toms veiksmažodžių šaknims, kurios baigiasi priebalsiais *t*, *d*. Automatinė morfonologinė kaita yra ir trumpojo balsio kaitaliojimas su tokios pat artikuliacijos ilguoju veiksmažodžių būtojo ir esamojo laiko formų šaknyse: mat būtojo laiko formos, kurių šaknyse nosinio intarpo nebūna, turi trumpąjį balsį, o esamojo laiko formų nosinis intarpas *-n-* prieš šaknies priebalsius *r*, *l* ir *v* reguliariai nyksta ir pailgėjęs šaknies balsis tartum kompensuoja išnykusį *-n-*: *biro* : {*bi-n-ra*} → *byra*, *skilo* : {*ski-n-la*} → *skyła*, *puvo* : {*pu-n-va*} → *pūva*, plg. tas šaknis, kuriose prieš nosinį intarpą yra ne *r*, *l*, *v*, bet sprogstamieji priebalsiai *k*, *g*: tokiu atveju trumpojo ir

ilgojo balsio kaitaliojimosi toje pačioje šaknyje nėra – *migo*, *minga*; *buko*, *bunka*⁸⁵.

Automatinį balsių *a* ir *o* kaitaliojimąsi to paties suomių kalbos žodžio kamiene sukelia prie jo prisijungiantis gramatinis daugiskaitos arba būtojo laiko rodiklis *-i-*, pvz.: *kirjassa* „knygoje“ : *kirjoissa* „knygose“, *anan* „duodu“ : *anoin* „daviau“.

Kaip matome, automatines morfonologines kaitas nulemia griežtai apibrėžtos garsinės sudėties morfemų jungimasis, sukeliantis jose įvairių fonetinių garsų kitimų, kurie turi tam tikrą funkcinių krūvį: vienas iš morfonemos „atstovų“, reguliariai pasirodantis morfemoje, yra signalas, kokia bus po jos einanti morfema, kuri tą pakitimą ir sukėlė (tiksliau – tos morfemos fonetinės ypatybės). Pavyzdžiui, jei lietuvių kalbos veiksmažodžio bendraties šaknis baigiasi *s*, prie jos bus prisijungusi gramatinė bendraties morfema *-ti* arba jeigu suomių kalbos žodžio kamiengalyje pasirodo *o*, toliau einanti morfema bus daugiskaitos arba būtojo gramatinis rodiklis *-i*).

Neautomatinės morfonologines kaitas griežtai apibrėžtomis garsų kaitaliojimosi toje pačioje morfemoje taisyklėmis paaiškinti sunkiau, nes jos su morfemų, jungiamų į vieną žodį, fonemine sudėtimi nėra aiškiau susijusios, be to, gana nereguliarios, o kartais būna ir visai unikalios, pasitaikančios vos vienoje ar tik vienoje kitoje žodžių formų ar žodžių poroje (pvz., *e* : *u* kaita randama tik vienoje darybiniais ryšiais susijusioje lietuvių kalbos žodžių poroje *srebia* : *sriuba*; tokiems atskiriems kaitų atvejams paaiškinti tektų nustatyti vis kitą taisyklę). Neautomatinės morfonologinės kaitos, kaip ir automatinės, vyksta tam tikrose žodžių arba žodžių formų grupėse (paprastai mažesnėse), o žodžiai, kuriuose jos vyksta, sudaro kaitybiniais arba darybiniais santykiais susijusias poras (dvinares opozicijas), pvz.: *kerpa* : *kirpo*, *lieka* : *liko*, *gerbti* : *garbė*.

⁸⁵ Panašios priežastys (priebalsio *n* išnykimas prieš pučiamąjį priebalsį *s*) lemia mišriojo dvigarsio ir vadinamojo nosinio balsio kaitaliojimąsi toje pačioje šaknyje, plg.: *kand-/kqs-* (*kand-o*: {*kand-ti*} → *kans-ti* → *kqs-ti*), *brend-/bręs-* (*brend-o*: {*brend-ti*} → *brensti* → *bręsti*), *lind-/lįs-* (*lind-o*: {*lind-ti*} → *lins-ti* → *lįsti*). Kai kurios šaknyse, prie kurių jungdamasi esamojo laiko galūnė *-a* suminkština galinį šaknies priebalsį, kaitaliojasi *t* su *č* bei *d* su *dž*: *kent-/kenč-/kęs* (*kent-ė*: {*ken-ti-a*} → *kenči-a*, {*kent-ti*} → *kens-ti* → *kęs-ti*, *skund-/skundž-/skųs-* (*skund-ė*: {*skund-ia*} → *skundž-ia*, {*skund-ti*} → *skuns-ti* → *skųs-ti*).

Indoeuropiečių kalboms itin būdingos tokios neautomatinės morfonologinės kaitos, kai kaitybiniais arba darybiniais santykiais susijusių dviejų žodžių šaknyje kaitaliojasi balsiai arba dvibalsiai (arba balsis ir dvibalsis). Šis reiškinys vadinamas šaknies balsių kaita, arba **apofonija** (gr. *ἀπο* – priešdėlis, žymintis nutolimą, atsiskyrimą, *φωνή* „garsas“)⁸⁶. Pavyzdžiui: *slenka* : *slinko*, *pila* : *pylė*, *kuria* : *kūrė* (*e(R)* : *i(R)*)⁸⁷, *i* : *y*, *u* : *ū* kaitos to paties veiksmazodžio esamojo ir būtojo laiko formų šaknyse), *berti* : *barstyti*, *semti* : *samstyti*, *džiaugtis* : *džiūgauti*, *mesti* : *mėtyti*, *platus* : *plotis*, *keisti* : *kaita*, *smogti* : *smūgis* (*e(R)* : *a(R)*), *au* : *ū*, *e* : *ė*, *a* : *o*, *ei* : *ai*, *o* : *ū* kaitos pamatinio žodžio ir iš jo sudaryto vedinio šaknyse), rus. *сон* „miegas, sapnas“ : *сна* „miego, sapno“, *пень* „kelmas“ : *пну* „kelmai“ (balsiai *o*, *e* kaitaliojasi su balsio nebuvimu, vad. nuliniu balsių kaitos laipsniu, to paties žodžio formų šaknyse), *везму* „vežti“ : *возумь* „vežioti“ (*e* : *o* kaita pamatinio ir išvestinio žodžio šaknyse), vok. *spreche* „kalbu“ : *spri-chst* „kalbi“, *singen* „dainuoti“ : *(er) sang* „dainavo“, *Traum* „sapnas, svajonė“ : *Träume* „sapnai, svajonės“ (*e* : *i*, *i* : *a*, *a* : *ä* kaitos to paties žodžio formų šaknyse), *Traum* : *träumen* „svajoti, dainuoti“ (*a* : *ä* kaita pamatinio ir išvestinio žodžio šaknyse).

Kaip matome iš pavyzdžių, šaknies balsių kaitos, pasirodančios žodžių daryboje ir kaityboje, gali būti laikomos pagalbine morfonologine priemone kontrastui paryškinti tarp skirtingų to paties žodžio formų arba tarp pamatinio ir išvestinio žodžio.

Neautomatinės morfonologinės kaitos nagrinėja ir aprašo **morfonologija** – speciali kalbotyros disciplina. Morfonologija tiria foneminę morfemų sandarą ir joje vykstančias garsų kaitas, kurias gali sukelti prie jų prisijungiančios kitos morfemos. Kadangi morfonologinės kaitos yra fonologinės prigimties reiškinys, kurio paskirtis – palaikyti arba sustiprinti žodžio formų kontrastą morfoliginiai lygmenyje, morfonologija dažniausiai laikoma tarpine grandimi, siejančia fonologiją su morfologija.

⁸⁶ Šaknies balsių kaitai pavadinti, be dabar dažnesnio termino *apofonija*, kartais vartojamas kitas, iš vokiečių kalbos kilęs jo sinonimas *ablautas*.

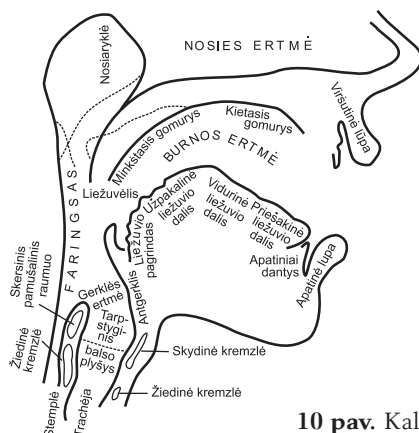
⁸⁷ R čia reiškia bet kurį balsingąjį priebalsį (*r*, *l*, *n*, *m*).

■ Kontroliniai klausimai

1. Koku požūriu kalbos garsus tūia artikuliacinė ir akustinė fonetika?
2. Koku požūriu fonetinę kalbos sandarą tūia fonologija?
3. Kuo skūriasi supersegmentiniai (prozodiniai) kalbos elementai nuo linijinių?
4. Kokios yra skiemenų sandaros ypātybės?
5. Kokias funkcijas atlieka kirtis ir priegaidė? Kūi jų funkcija universaliausia?
6. Kokius kitimus sukelia garsų derinimas kalbėjimo sraute?
7. Kaip apibrėžiama fonema? Kuo skūriasi fakultatyviniai ir poziciniai fonemų variantai (alofonai)?
8. Kas yra distribucija ir ką ji leidžia nustatyti?
9. Kas yra fonemų neutralizacija ir kuo ji svarbi nustatant fonemų inventorių?
10. Kaip nustatomos fonemų linijinio jungimosi taisyklės?
11. Kaip nustatomos paradigminės fonemų klasės?
12. Kokius garsų kitimus vadiname morfonologinėmis kaitomis?

■ Užduotys

1. Remdamiesi 10 pav. įsidėmėkite žmogaus kalbos padargus.

10 pav. Kalbos padargai⁸⁸

⁸⁸ Paveikslas paimtas iš: Olegas Poliakovas. Pasaulis ir lietuvių kalba, Vilnius: Enciklopedija, 2008, p. 81.

Žmogaus kalbos padargai apima balso, artikuliacijos ir oro aparatą. **Balso** aparatą sudaro gerklos (lot. *larynx*) ir balso stygos (lot. *chordae vocales*), **artikuliacijos** aparatą – ryklė (lot. *pharynx*), nosies ertmė, minkštasis gomurys (lot. *velum*), liežuvėlis (lot. *uvula*), kietasis gomurys (lot. *palatum*), burnos ertmė, liežuvis (lot. *lingua*), dantys (lot. *dentes*), dantenos (lot. *alveoles*), lūpos (lot. *labia*). **Oro** aparatą sudaro gerklė, bronchai, plaučiai, taip pat krūtinės ląsta, jos raumenys ir diafragma. **Aktyvieji** kalbos padargai yra lūpos, liežuvis, minkštasis gomurys, liežuvėlis ir balso stygos, **pasyvieji** – dantys, dantenos, kietasis gomurys, nosies ertmė.

Žmogui kalbant kalbos padargai iš plaučių iškvepiamai oro srovei suteikia tam tikrą pavidalą: vienais atvejais sudaro aklinę ar plyšio formos kliūtį (pvz., tariant sprogstamuosius priebalsius *p, t, k* ar pučiamuosius *s, š, f*), kitais atvejais oro srovė kliūčių nesutinka (pvz., tariant balsius). Burnos ertmėje ypač aktyvus yra liežuvis, kuris gali labai įvairiai priartėti prie minkštojo ir kietojo gomurio, dantų ir dantenų.

2. Pažymėkite teisingą atsakymą (nereikalingus žodžius išbraukite).

a) pasyvieji kalbos padargai yra:

dantys, balso stygos, minkštasis gomurys, dantenos (alveolės), kietasis gomurys, ryklė, viršutinė lūpa, nosies ertmė;

b) aktyvieji kalbos padargai yra:

burnos ertmė, liežuvis, dantys, balso stygos, dantenos (alveolės), minkštasis gomurys, kietasis gomurys, liežuvėlis, gerklos, nosies ertmė, viršutinė ir apatinė lūpos.

3. Kuris iš aukštutinio pakilimo balsių artikuliacijos apibūdinimų yra teisingas:

- Tariant aukštutinio pakilimo balsius liežuvis pakyla prie kietojo gomurio;
- Aukštutinio pakilimo balsiai tariai plačiai atverta burna ir lengvai suvirpinant balso stygas;
- Aukštutinio pakilimo balsiai tariai mažai praverta burna ir aukštai prie gomurio pakeltu liežuvio.

4. Virš brūkšnių įrašykite reikiamą fonetikos terminą.

Pavyzdys: Individualių balsio požymių (tarimo eilės, pakilimo, tembro) visuma yra balsio kokybė.

Garsas, kurį tariant iš plaučių einanti oro srovė nesutinka kliūčių, yra _____

Garsas, kurio pagrindą sudaro pagrindinis tonas, o ne triukšmas ar šlamesys, yra _____

Balsiai, kuriuos tariant liežuvis atsitraukia į užpakalinę burnos dalį yra _____

Balsiai, kuriuos tariant liežuvis nusileidžia žemiausiai, yra _____

5. Atsižvelgdami į supanašėjusių garsų nuotolį vienas nuo kito, supanašėjimo laipsnį ir panašėjimo kryptį nustatykite, kokia garsų asimiliacija yra įvykusi šiuose skirtingų kalbų žodžiuose.

lot. *collis* „kalnas“ (iš *colnis*) _____

lot. *quinque* „penki“ (iš *pinque*) _____

lot. *centum* „šimtas“ (iš *cemtum*) _____

liet. *šeši* (iš *seši*) _____

suom. *halla* „šalna“ (iš *halna*) _____

suom. *tullut* „atėjęs“ (iš *tulnut*) _____

suom. *surrut* „liūdėjęs“ (iš *surnut*) _____

suom. *aamulla* „rytą“ (iš *aamu* „rytas“) _____

suom. *päivällä* „dieną“ (iš *päivä* „diena“) _____

karaimų *dostlar* „draugai“ (iš *dost* „draugas“) _____

karaimų *közlär* „akys“ (iš *köz* „akis“) _____

6. Nustatykite, koks pakitimas dėl garsų derinimo vyksta antrajame nurodytos žodžių poros žodyje.

užėjo – užžėlė _____

trukdo – trukdo _____

dega – degtukas _____
 kasa – kasdavo _____
 pèsti – pèsčias _____
 vyzdį – vyzdžio _____
 išèmė – išsièmė _____
 užarė – užtarė _____
 dauguma – daug _____
 atšoko – iššoko _____
 sąšlavos – šąšlavos _____
 rasti – rasčiau _____
 auga – augti _____
 šnapsas – šnapšas _____
 zyzė – zyztį _____

7. Kiek fonemų yra pasakyme *Gyvenimas yra individualus*? Pažymėkite teisingą atsakymą ir jį argumentuokite.

- Gyvenimas yra individualus – 15 fonemų;
- Gyvenimas yra individualus – 24 fonemos;
- Gyvenimas yra individualus – 13 fonemų.

8. Remdamiesi natūraliųjų ir hipotetinių dirbtinių kalbų pavyzdžiais nustatykite, ar tiriami garsai yra fonemos, ar alofonai. Jeigu alfonai, nurodykite jų distribuciją (vartojimo pozicijas).

- a) Tiriami lietuvių kalbos garsai [e] ir [æ], esantys tokiuose žodžiuose (laužtiniuose skliaustuose žodžiai užrašyti fonetine transkripcija): [ẽžeras], [gãras], [gêra] „geria“, [mêtê], [mãeta], [kãpalus], [kêpinus] „kepinus“.

Atsakymas: [ẽ] ir [æ] yra _____

- b) Tiriami hipotetinės dirbtinės kalbos garsai [i] ir [ĩ], esantys tokiuose žodžiuose: *meri* „garbana“, *merĩ* „dantis“, *nikata* „vežti“, *nĩkata* „važiuoti“, *isu* „smėlis“, *ĩsu* „molis“.

Atsakymas: [i] ir [ī] yra _____

- c) Tiriami hipotetinės dirbtinės kalbos garsai [z] ir [ž], esantys tokiuose žodžiuose: *zebma* „sakyti“, *žobma* „klausyti“, *zebe* „sakyk“, *žobe* „klausyk“, *zeru* „žvyras“, *žogu* „dumblas“.

Atsakymas: [z] ir [ž] yra _____

LITERATŪRA

Bacevičiūtė 2008 12–68; Girdenis 2003: 36–44, 56–68; Pakerys 1986: 26–32, 96–102; Stundžia 2009: 17–23, 27–34.

Aleksas Girdenis (1937–2011), Lietuvos fonologinės mokyklos kūrėjas, žymus žemaičių ir kitų lietuvių kalbos tarmių tyrėjas. Vienas iš svarbiausių jo darbų yra „Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai“ (antrasis papildytas ir pataisytas leidimas, 2003).

MORFOLOGIJA

1. Morfologijos objektas

Terminas **morfologija** (gr. *μορφή* „forma“, *λογος* „mokslas“) kalbotyroje vartojamas dviem reikšmėmis: pirmoji jo reikšmė „žodžių formų ir tomis formomis reiškiamų gramatinių reikšmių sistema“, antroji – „gramatikos dalis, tirianti tos sistemos funkcionavimą ir raidą“. Pastaroji šio termino reikšmė yra susijusi su tradiciniu gramatikos skirstymu į morfologiją ir sintaksę, išplaukiančiu iš pripažinimo, kad pagrindinis gramatinis vienetas yra žodis: morfologija, „formų mokslas“, turintis tirti žodžių formas, o sintaksė, „junginių mokslas“, – žodžių junginius ir sakinius (visus juos sudarančius elementus). Taigi morfologijoje ir sintaksėje nagrinėjamas iš esmės tas pats gramatinis vienetas, tik morfologijoje žodis tiriamas kaip maksimalus gramatinių reikšmių sistemos vienetas, o sintaksėje – kaip minimalus. Mat morfologija, tirianti žodžių ir jų formų santykius bei tų santykių formuojamas sistemas (paradigmas), skaido žodžius į morfemas (mažiausius reikšminius vienetus), kurios, įeidamos į žodį ir jį sudarydamos, funkcionuoja kaip minimalus morfologinės sistemos vienetas. Panašiai sintaksė, tirianti sakinių ir žodžių junginių sandarą ir vartoseną, skaido juos į minimalius vienetus – žodžius, kurie, sudarydami žodžių junginius ir sakinius, funkcionuoja kaip minimalus sintaksinės sistemos vienetas.

Kadangi žodis drauge yra ir žodyno (leksinės sistemos) vienetas, ribą tarp leksikologijos ir gramatikos stengiamasi nustatyti remiantis leksinių ir gramatinių reikšmių skirtumu: tai, kas žodžio reikšmėje „daiktiška“, „konkretu“, priskiriama nominacijos ir leksikologijos sferai, o kas „formalu“, „abstraktu“, – gramatikos sferai.

Laikantis tradicinio požiūrio, kad pagrindinis kalbos gramatinės sandaros vienetas yra žodis, morfologija paprastai apibrėžiama kaip **gramatikos sritis, tirianti žodžių formas, tų formų santykius bei sistemas (morfologines kategorijas) ir kaitybos paradigmas** (LKE 1999: 422) arba kaip **kalbos dalių mokslas, nagrinėjantis jas sudarančių žodžių gramatinę semantiką ir morfeminę sudėtį** (Paulauskienė 1994: 10).

Morfologiją sudaro du skyriai. Vienas iš jų, **morfemika**, tiria žodžių morfeminę sudėtį (objektas – minimalus reikšminis vienetas morfema), o kitas skyrius, tradiciškai vadinamas **morfologija**, tiria žodžių formas bei jų paradigmas (žodžių kaitymą) ir žodžių formomis reiškiamas gramatinės reikšmės (objektas – žodis ir jo formos)⁸⁹. Prie morfologijos tradiciškai priskiriama ir **žodžių daryba**, tirianti skirtingų žodžių – darinio ir jo pamatinio žodžio – santykius (tam tikrą gana autonomišką kalbos posistemį, užimantį tarpinę padėtį tarp morfologinės ir leksinės sistemos). Nubrėžti griežtas ribas, skiriančias žodžių darybą nuo morfologinės ir leksinės sistemos, nėra lengva: su morfologija žodžių darybą sieja pirmiausia tai, kad žodžių darybos priemonės darinį formuoja kaip tam tikrai kalbos daliai priklausančią žodį ir net gali lemti jo priklausymą kaitybos paradigmam (plg. su priesaga *-tuv-* sudarytus žodžius *lėktuvas* ir *išleistuvės*, kurie linksniuojami anaip tol nevienodai), be to, tos pačios morfemos vienu metu gali atlikti ir žodžių kaitybos, ir darybos funkciją (pavyzdžiui, iš būdvardžio *ilgas* padaryto daiktavardžio *ilgis* galūnė yra ir šio žodžio darybos priemonė, ir jo priklausymo daiktavardžių klasei morfologinis rodiklis). Taigi savo vidine sandara žodžių darybos sistema gali būti laikoma morfologijos (ar – plačiau – gramatikos dalimi), tačiau savo uždaviniais ir funkcijomis ji yra glaudžiai susijusi ir su leksine kalbos sistema. Dėl to žodžių darybos tyrimas gali būti laikomas **santykiškai savarankiška** kalbos mokslo disciplina (objektas – žodžių darybos tipas) (plačiau apie žodžių darybos santykį su gramatika ir leksikologija žr. Urbutis 1978: 35–55).

Atsižvelgiant į aspektą, kuriuo tirama morfologinė kalbos sistema, skiriama **sinchroninė** ir **diachroninė** (istorinė) morfologija. Sinchroninė morfologija aprašo kalbų (ar vienos kalbos) morfologinę sandarą tam tikru konkrečiu jų gyvavimo metu. Pavyzdžiui, galim įsivaizduoti XVI a. raštų duomenimis pagrįstą sinchroninę XVI a. lietuvių kalbos gramatiką, kurios morfologijos skyriuje nebus aprašomi tie žodžių kaitybos ir darybos reiškiniai, kurie lietuvių kalboje susiformavo vėliau, po XVI a., tačiau šiaip jau sinchroninė morfologija paprastai tiria

⁸⁹ Čia derėtų pridurti, kad morfologijos skyriaus svarba gramatikoje yra glaudžiai susijusi su konkrečios kalbos sandaros tipu: izoliacinių kalbų gramatikose morfologijos skyrius lieka antrame plane, nes tų kalbų žodžių kaitybos sistema tėra minimali (menkai išplėta), o kai kurios, galima sakyti, jos iš viso neturi.

ir aprašo dabar vartojamos šiandieninės kalbos morfologinę sistemą. **Istorinė** morfologija, atvirkščiai, tiria konkrečios kalbos (arba giminių kalbų) morfologinės sistemos evoliuciją: atskirų morfemų formas ir reikšmės pakitimus, žodį sudarančių elementų (morfemų) funkcijų persiskirstymą žodžio viduje ir įvairių veiksnių lemiamus jo morfeminės sudėties pakitimus, gramatinių kategorijų morfologinės raiškos kitimą ir naujų tos raiškos formų arba naujų kategorijų atsiradimą, taip pat darinių santykio su pamatiniais žodžiais pakitimus ir darybos tipų nykimą bei naujų susidarymą.

Kita vertus, tam tikrų gramatinių kategorijų morfologinė raiška skirtingose kalbose gali būti nevienoda (pavyzdžiui, yra kalbų, kuriose jokiais specialiomis morfologinėmis priemonėmis nereiškiama skaičiaus arba daiktavardžių giminės kategorija). Skirtingos gramatinių kategorijų morfologinės raiškos ypatybės yra bendrosios kalbotyros šakos – morfologinės **kalbų tipologijos** – tyrimo objektas.

2. Morfema, morfemų variantai ir jų distribucija

Morfema yra mažiausias dviplanis kalbos sistemos elementas, turintis formą ir reikšmę, arba, kitais žodžiais, **mažiausias reikšminis** kalbos sistemos vienetas. Savo forma morfema dažniausiai yra fonemų junginys, tačiau ne bet koks (kaip, tarkim, *spr-*, *kr-* ar *al-*), o tik toks, kuriuo perteikiama kokia nors reikšmė: leksinė (pvz., liet. *teis-*), darybinė (*-ėj-*) arba gramatinė (*-ti*, *-as*). Susieti vienas su kitu, šie mažiausi reikšminiai elementai sudaro gramatiškai įformintą sudėtinį struktūrinį vienetą – žodį (leksemą), plg.: *teisti*, *teisėjas*. Net ir tos morfemos, kurias sudaro viena fonema, yra reikšminiai elementai, pavyzdžiui, morfema *-o*, susieta su šaknimi *dirb-*, rodo (išreiškia) šio veiksmažodžio būtojo laiko trečiąją asmenį (*dirb-o*); morfema *-ė-*, įeidama į veiksmažodžio *blogėti* kamieną, rodo jo santykį su pamatiniu žodžiu *blogas* ir šio veiksmažodžio priklausymą būvio kitimo pavadinimų kategorijai, (bendra tokių veiksmažodžių reikšmė yra „darytis tokiam, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“).

Kaip ir visi abstraktūs **kalbos sistemos** vienetai, kalbėjimo aktuose morfemos yra realizuojamos vienu ar keliais savo pavidalais, kurie vadinami **morfa**is. Morfo, t. y. morfemos konkretaus pavidalo, raišką lemia kalbos sistemos fonetinės ir fonologinės ypatybės. Pavyzdžiui, daiktavardžio *namas* šaknies morfema *nam-* visose jo linksnių formose ir šią šaknį turinčiuose išvestiniuose žodžiuose iš-

lieka nepakitusi (*nam-o, nam-q, nam-u, nam-e, nam-ukas, nam-udi-ninkas*). Vadinasi, ši morfema, žodyje susieta su kitomis morfemomis, visada realizuojama tuo pačiu vienu morfu (*nam-*) ir turi plačią jokių sąlygų **neribojamą** distribuciją. Tačiau veiksmazodžio *keisti* šaknies morfema kaitomosiose jo formose realizuojama trimis panašios, bet nevisiškai vienodos garsinės sudėties morfais *keis-*, *keič-*, *keit-* (*keisti, keičia, keitė*). Kiekvieną iš jų lemia po šaknies einančios kitos morfemos fonetinės ypatybės: prieš bendraties priesagą *-ti* tik *keis-*, prieš esamojo laiko 3 a. galūnę *-a* – tik *keič-*, o prieš to paties asmens būtojo laiko galūnę *-ė* – tik *keit-* (negalima pasakyti **keičti, *keičė, *keisė, *keitia* ar pan.). Vadinasi, tarp *keis-*, *keič-* ir *keit-* yra papildomoji distribucija: kur gali būti vienas, negali būti kitas. Tokie skirtingose padėtyse, t. y. prieš sekančią vis kitokios fonetinės sudėties morfemą, vartojami morfai laikytini vienos ir tos pačios morfemos **poziciniais** variantais, arba **alomorfais** (plg. analogišką pozicinių fonemos variantų pavadinimą *alofonas*). Alomorfų distribuciją **riboja** tam tikros dažniausiai fonologiškai paaiškinamos taisyklės⁹⁰. Atitinkamomis taisyklėmis (panašiomis kaip nurodyta 90 išnašoje) galima paaiškinti daugelio alomorfų egzistavimą. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos mišrieji dvigarsiai *an, en, in, un* padėtyje prieš balsinguosius arba pučiamuosius priebalsius praranda savo nosinį dėmenį *n* ir reguliariai virsta ilgaisiais balsiais (rašyboje juos žymime raidėmis *q, ę, į, ū*), tačiau prieš sprogstamuosius priebalsius *n* išlieka (dvigarsis nepakinta). Dėl to

⁹⁰ Tam tikros fonetinės sudėties morfemų jungimosi sąlygojamas reguliarus (automatinis) ir neautomatinis garsų kaitaliojimasioje toje pačioje morfemoje vadinamas morfonologinėmis kaitomis (apie jas žr. skyrelyje *Morfonologinės kaitos*). Veiksmazodžių *keisti, versti, žaisti* ir pan. šaknies galiniai priebalsiai reguliariai kaitaliojasi pagal dvi taisykles: (1) *{keit-ti, vert-ti, žaid-ti} → keis-ti, vers-ti, žais-ti* (šaknies galinio priebalsio *t* ar *d* disimiliacija prieš bendraties priesagos pradinį priebalsį *t*); (2) *{keit-iu, vert-iu, žaid-iu} → keič-iu, verč-iu, žaidž-iu, {keit-ia, vert-ia, žaid-ia} → keič-ia, verč-ia, žaidž-ia, {keit-iau, vert-iau, žaid-iau} → keič-iau, verč-iau, žaidž-iau* (galiniai šaknies priebalsiai *t* ir *d* virsta afrikatomis prieš užpakalinės eilės balsį turinčias galūnes).

Nė viena iš šių taisyklių negalioja, jei prie šaknies jungiama galūnė, turinti priešakinį balsį, plg. *keit-ė, vert-ė, žaid-ė*, taip pat jei jungiamos bet koku balsiu prasidedančios darybinės priesagos, pvz.: *keit-inėti, kait-alioti, vert-inėti, vart-yti, žaid-imas*. Išvestiniuose žodžiuose gali kisti tik šaknies balsis, vadinasi, atsiranda dar vienas pozicinis šios šaknies variantas (alomorfai) *kait-, vart-, žaid-*.

priešdėlių morfemos, kurių raiškoje yra šių mišriųjų dvigarsių, pvz., *in-*, *san-*, yra realizuojamos trim alomorfais (poziciniais variantais):

(1) *i-*, *sq-* (su išnykusiu *n* prieš šaknies morfemas, prasidedančias balsingaisiais priebalsiais *l*, *r*, *m*, *n*, *j*, *v* arba pučiamaisiais *s*, *š*, *z*, *ž*), plg.: *i-lanka*, *i-rašas*, *i-mygis*, *i-nagis*, *i-vaizdis*, *i-staiga*, *i-šalas*; *sq-lyga*, *sq-rėmis*, *sq-monė*, *sq-narys*, *sq-junga*, *sq-voka*, *sq-skambis*, *sq-šauka*, *sq-žinė*;

(2) *in-*, *san-* (su išlikusiu *n* prieš sprogstamuosius *t*, *d*, *k*, *g*), plg.: *in-takas*, *in-karas*, *san-taka*, *san-dūra*, *san-kryža*, *san-glauda*;

(3) *im-*, *sam-* (su išlikusiu *n*, kuris prieš lūpinius *p*, *b* asimiliuojamas), plg.: *im-pilas*, *sam-būris*, *sam-prata*⁹¹.

Kaip matome iš pavyzdžių, pozicinį morfemų variantiškumą lemia kalbos sistemos fonetinės (ar fonologinės) ypatybės. Kiekvienoje konkrečioje kalboje jos, suprantama, yra savitos, išplaukančios iš kalbos fonologinės sistemos ypatybių⁹². Pavyzdžiui, suomių kalboje daugumos linksnių galūnių alomorfus sąlygoja jai būdinga balsių harmonija (sinharmonizmas): jungdamosi prie vardažodžių kamienų, kuriuose yra vien užpakaliniai arba vien priešakiniai balsiai, galū-

⁹¹ Jeigu kuris nors šių priešdėlių alomorfas vartojamas taisyklių neatitinkančiomis sąlygomis, tai lemia ne fonetinės (ar fonologinės), bet visai kitos priežastys, dažniausiai analogija, formų unifیکavimo tendencija ir kt., plg.: *i-dirbis*, *i-taka*, *i-gula*, *i-kaitas*, *i-protis*.

⁹² Alomorfus dažniausiai galima gana neprieštaringai paaiškinti konkrečios kalbos fonetinėmis ypatybėmis, bet tarp jų pasitaiko nemažai tokių, kurių interpretacija kelia tam tikrų sunkumų, pvz.: anglų kalbos daiktavardžio *ox* „jautis“ daugiskaitą reiškianti morfema yra *-en* (*oxen*), o visų kitų – morfema *-s*, realizuojama trimis alomorfais, tarp kurių yra papildomoji distribucija, plg.: *-z* (*dogs* „šunys“), *-s* (*cats* „katės“) ir *-iz* (*boxes* „dėžės, dėžutės“). Kaip reiktų interpretuoti morfemą *-en*, jeigu jos reikšmė tokia pat, kaip ir morfemos *-s*, bet forma (raiška) visai kitokia ir, be to, tarp jų nėra papildomosios distribucijos? Ar galime jas abi laikyti vienos morfemos alomorfais (poziciniais variantais), o gal jomis realizuojamos dvi skirtingos morfemos? Laikantis nuostatos, kad alomorfų susidarymą lemia jų užimama pozicija ir kad jie turi būti bent iš dalies panašūs savo forma, teigiama, jog anglų kalba turinti dvi daugiskaitą reiškiančias morfemas *-en* ir *-s*, nes *-en* neatitinka panašumo sąlygos, be to, yra izoliuota, susieta tik su vienintele leksine morfema *ox*, kuri *-en* susidarymo nenulemia, plg. *box*, *boxes* (Степанов 1975: 117–118). Tačiau jei panašumo nereikalaujama ir atsižvelgiama tik į *-s* ir *-en* funkciją, *-en*, taip pat ir *-ren* (*children* „vaikai“) gali būti laikomos leksiškai determinuotais vienos morfemos alomorfais (tokio požiūrio linkę laikytis amerikiečių deskriptivistai).

nės morfemos automatiškai reguliariai realizuojamos dviem morfais: *-ssa/-ssä*, *-sta/-stä*, *-na/-nä* ir pan., plg.: *vanhassa* „sename“, *vanhasta* „iš (nuo) seno“, *vanhana* „(būdamas) senas“ / *silmässä* „akyje“, *silmästä* „iš akies“, *silmänä* „(būdamas, naudojamas kaip) akis“⁹³.

Be alomorfų, morfemos gali būti realizuojamos ir **fakultatyviniais** (laisvaisiais) variantais. Fakultatyviniais vienos ir tos pačios morfemos variantais laikomi tokie morfai, kurių garsinė sudėtis nėra visai vienoda, bet vartojimo nesąlygoja jokios griežtos fonologinės taisyklės, todėl jie, priešingai negu alomorfa, gali būti laisvai pasirenkami⁹⁴, pvz.: *sakē-me* ir *sakē-m*, *dirbo-te* ir *dirbo-t*, *klauski-te* ir *klauski-t*, *šulin-yje* ir *šulin-y*, *šun-imi* ir *šun-im* ar *šun-iu*, *pat-ies* ir *pač-io*, *kos-i* ir *kosē-ja*, *kos-ti* ir pan.⁹⁵. Fakultatyvinių variantų egzistavimą lemia ne vartojimo pozicija, bet įvairūs kalboje vykstantys procesai – galūnių redukcija (trumpėjimas), žodžių kaitymo (linksniavimo ir asmenavimo) tipų mišinys ir kt.

Tarp **skirtingas** morfemas realizuojančių morfų yra **kontrastinė distribucija** (opozicija), nes skirdamiesi savo forma ir reikšmėmis, jie vienas kito negali pavaduoti: toje pačioje pozicijoje sukeitus du skirtingus morfus, keičiasi leksinė arba gramatinė žodžio reikšmė, pvz.: leksinės lietuvių kalbos morfemos *šalt-* ir *šilt-* turi būti laikomos

⁹³ Suomų kalba turi ir tokių alomorfų, kurių nelemia fonetinės ypatybės: pavyzdžiui, vardažodžių daugiskaita reiškia morfemomis (tiksliau – morfais) *-t* ir *-i-* (plg. *talot* „namai“, *taloissa* „namuose“). Tarp jų yra papildomoji distribucija: *-t* vartojamas tik vardininko, o *-i-* – visų kitų linksnių daugiskaitai reikšti. Vadinasi, ta pati gramatinė reikšmė reiškia dviem alomorfa, kurie savo forma visai nepanašūs. Atsižvelgiant į tai, kad alomorfa savo forma bent iš dalies turėtų būti panašūs, suomių kalbotyroje *-t* ir *-i-* linkstama laikyti dviem **supletyvinėmis** (lot. *suppleo* „papildau“) daugiskaitos morfemomis, o ne vienos morfemos alomorfa.

⁹⁴ Jie gali turėti tam tikrą funkcinį stilistinį krūvį, be to, dažnai rodo morfemų kitimo tendenciją, pavyzdžiui, galūnių trumpėjimą, plg. šnekamojoje kalboje dažnesnės *turim*, *darom* (su sutrumpėjusia galūne) šalia *turime*, *darome* (plg. fonemų fakultatyvinius variantus, žr. skyrelyje *Fonemų variantai ir fonemų identifikacija*).

⁹⁵ Fakultatyvinių variantų yra visose kalbose, ypač tose, kurių morfologinei sandarai būdingas gramatinių reikšmių perteikimas galūnėmis. Pavyzdžiui, rusų kalbos moteriškosios giminės daiktavardžiai (*страна* „šalis“, *луна* „mėnulis“ ir kt.) gali turėti dvejopą vienaskaitos įnagininko linksnio galūnę *-oi* ir *-oiu* (*страной*, *страною*; *луной*, *луною*), suomių kalbos trečiąją vienaskaitos ir daugiskaitos asmenį reiškianti savybinė priesaga taip pat gali būti realizuojama dviem fakultatyviniais morfais (plg. *talossaan* ir *talossansa* „jo name“).

skirtingomis morfemomis, nes būdamos toje pačioje pozicijoje (prieš galūnę *-as*) skiria žodžius (*šaltas* ≠ *šiltas*), morfemos *-as* ir *-is* skiria pamatinį žodį ir vedinį (*šaltas* ≠ *šaltis*), *-as*, *-is* ir *-o*, *-(i)o* – gramatinės to paties žodžio formas (*šaltas* ≠ *šalto*, *šaltis* ≠ *šalčio*) ir pan.

2.1. Morfemų rūšys ir morfemų funkcijos

Pati viena morfema paprastai nefunkcionuoja, dažniausiai ji yra sudėtinė žodžio dalis ir savo reikšmę atskleidžia tik žodyje, būdama susieta su kitomis morfemomis⁹⁶. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos priesaga *-el*, susieta su daiktavardžio kamieniu, sudaro naują žodį ir modifikuoja to kamieno, prie kurio yra pridėta, reikšmę (plg. *namas* ir *namelis*, *pieva* ir *pievelė*). Prie veiksmazodžio kamieno pridėta priesaga *-ėl-* iš esmės pakeičia jo kategorinę reikšmę, nes su ja sudarytas žodis pavadina nebe veiksmą, bet asmenį (*pastumdėlis*, *užsispyrėlis*). Veiksmazodžių asmenuojamųjų formų galūnės *-u*, *-i* (*dirb-u*, *dirb-i*) rodo jų gramatinę reikšmę (esamojo laiko vienaskaitos pirmąjį ir antrąjį asmenį), o daiktavardžių galūnė *-u* – vyriškosios giminės žodžių vienaskaitos įnagininką (*darb-u*, *vyr-u*). Žodžių šaknys (t. y. šakninės, arba leksinės, morfemos) taip pat retai kada funkcionuoja pačios vienos, išskyrus tuos – bent jau lietuvių kalboje – nedažnus atvejus, kada morfema sutampa su nekaitomu žodžiu, plg.: *kasti*, *kasu*, *kasykla*; *kasa*, *kasos*, *kasytės* ir *ačiū*, *bet*, *ar*, *nes*, *ypač*, *lyg*, *per*, *iš*, *daug*, *vai* (pastaruosius sudaro viena morfema).

Pagal gebėjimą savarankiškai funkcionuoti visos kurios nors kalbos morfemos gali būti skirstomos į **laisvąsias** ir **susijusias** (ar sietines): pirmosios gali turėti atskiro žodžio (leksemos) statusą, o antrosios funkcionuoja tik susietos būtinu ryšiu į tam tikrą kompleksą (žodžio formą) ir yra sudėtinė to komplekso dalis. Vis dėlto reikia pasakyti, kad riba tarp pirmųjų ir antrųjų ne visada yra aiški, nes visai laisvų morfemų, t. y. tokių, kurios niekada netampa sudėtine žodžio dalimi, daugumoje kalbų būna nedaug; ta pati morfema, kuri vienais atvejais sutampa su žodžiu (*iš miesto*, *be proto*, *prieš aušrą*), dažniau-

⁹⁶ Išimtis yra izoliacinio tipo kalbos, kuriose morfema paprastai sutampa su žodžiu ir gali funkcionuoti savarankiškai, žr. skyrelį *Izoliacinės kalbos*.

siai gali įeiti ir į kitų žodžių sudėtį (tapti sietine morfema), pvz.: *išva-žiuoti iš miesto*, *beprotis*, *priešaušris*. Net laisvosios morfemos viena su kita gali sudaryti samplaikas, pvz.: *irgi*, *kurgi* ir pan.

Todėl tiriant morfologinę kalbos sistemą dažniau remiamasi **šaknies** ir **afikso** (lot. *affixus* „pritvirtintas“) sąvokomis, apibūdinančiomis morfemas pagal jų reikšmę ir atliekamą funkciją. Pagal tai skiriamos dvi morfemų rūšys: **šakninės**, arba leksinės, morfemos ir **gramatinės**, arba afiksai. Gramatinės morfemos pagal savo reikšmės pobūdį ir atliekamas funkcijas smulkiau skirstomos į **darybines** ir **kaitybines**.

Šakninės morfemos yra žodžio reikšmės pagrindas: lietuvių kalbos žodžiai *gyvas*, *gyvis*, *gyvybė*, *gyventi*, *gyvensena*, *gyventojas*, *gyvuoti*, *gyvūnas* ir daugybė kitų, į kurių sudėtį įeina ši morfema, mūsų sąmonėje yra susiję su sąvoka ‘turėti gyvybę, egzistuoti’, todėl būtent ji ir yra svarbiausias šių žodžių konkrečios leksinės reikšmės komponentas, o kiekvieno iš jų abstraktesnę gramatinę reikšmę suformuoja po šaknies einantys afiksai. Ši šakninių morfemų funkcija – būti žodžio reikšmės pagrindu, sieti jį su tam tikra sąvoka – leidžia jas jungti į vieną itin gausią morfemų klasę. Suregistruoti visas kurios nors kalbos skirtingos reikšmės šaknines (leksines) morfemas nėra lengva.

Darybinių morfemų funkcija yra naujų žodžių sudarymas. Būdingiausi darybos afiksai (priešdėliai, priesagos, galūnės) rodo, kuria linkme sudarant naują žodį kinta pamatinio kamieno reikšmė, t. y. kokie darybos kategorijai priklauso su jais sudaryti nauji žodžiai. Pavyzdžiui, su priesaga *-sty-* sudarytiems veiksmažodžiams *bar-styti*, *drab-styti*, *mau-styti*, *nar-styti*, *šlak-styti* ir kt. būdinga bendra reikšmė „dažnai, tarpais daryti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“; palyginus juos su pamatiniais žodžiais *berti*, *drėbti*, *mauti*, *nerti*, *šlėkti* gana aiškiai matyti, kaip priesaga *-sty(ti)* keičia pamatinio žodžio reikšmę: ‘kartinis veiksmas’ (*berti*) → ‘kartojamas veiksmas’ (*barsyti*). Naujo žodžio sudarymo funkciją atlieka visi darybos afiksai, plg.: *ei-ti* → *iš-eiti* (išvestinis žodis žymi užbaigtą, kartinį veiksmą), *švar-us* → *švar-a* (išvestinis daiktavardis yra ypatingas, atitrauktas nuo daiktų, kuriems ji būdinga, pavadinimas). Darybos afiksai morfologinėje kalbos sistemoje sudaro gana gausią morfemų klasę, tačiau suregistruoti darybines morfemas lengviau negu šaknines.

Kaitybinės morfemos (kaitybos afiksai) leksinės žodžio reikšmės iš esmės nekeičia, bet susieja visas jo formas į tam tikras kaitybines paradigmas, į kurias įeidamos, žodžio formos įgyja gebėjimą užimti tam tikrą vietą sakinyje ir rodyti jame skirtingų žodžių tarpusavio santykius. Tokios yra galūnės ir gamatinės priesagos, plg. daiktavardžių ir veiksmažodžių formas *lang-as*, *lang-q*, *lang-e*, *lang-us*, *lang-ais*; *dirb-ti*, *dirb-u*, *dirb-au*, *dirb-dav-au*, *dirb-s-iu* ir pan. Dėl to kaitybos afiksai kartais vadinami tiesiog gramatinėmis morfemomis. Kaitybinės morfemos paprastai sudaro palyginti negausią morfologinės kalbos sistemos vienetų klasę (kalbose, kuriose gramatinės reikšmės reiškiamos ne afiksais, o kitomis priemonėmis, kaitybos afiksų gali ir visai nebūti arba būti mažai, jei žodžių kaitybos sistema kalboje yra menkai išplėtotą).

Šakninių morfemų ir afiksų (darybinių ir kaitybinių morfemų) funkcijas galima gana akivaizdžiai pailiustruoti rusų kalbininko Levo Ščerbos sukonstruotu sakiniu *Глюкая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокрѣнка*⁹⁷. Išskyrus jungtuką *и* „ir“, nė vieno šiame sakinyje vartojamo žodžio nerasime jokiam rusų kalbos žodyne, o vis dėlto kiekvienas, mokantis rusiškai, suvoks jį kaip rusų kalbos sakinį ir net galės maždaug nusakyti jo „turinį“ (semantinę-sintaksinę schemą): „kažkokia būtybė (greičiausiai, moteris) kažkaip paveikė kažkokią kitą būtybę ir dabar savo veiksmą kreipia į trečią būtybę, susijusią su antrąja ir už ją mažesnę“. Būtent taip interpretuoti šį sakinį leidžia jame atpažįstamos rusų kalbos kaitybinės morfemos, rodančios sakinį sudarančių žodžių santykius: galūnė *-ая* rodo, kad ypatybė priklauso moteriškosios giminės daiktavardžiu išreikštam subjektui (*куздра* yra sakinio veiksnys), *-о* rodo subjekto atlikto veiksmo ypatybę, *-ла* – kad subjektas vieną savo veiksmą atliko anksčiau nei kitą ir kad subjektas buvo moteriškos lyties būtybė ir t. t. Prieš *-ла* einanti morfema *-ну-* leidžia išgalvotą (realiai neegzistuojantį) „veiksmažodį“ priskirti tam tikram darybos tipui, į kurį įeinančių žodžių bendrasis reikšmės

⁹⁷ Šis sakinytis yra tapęs kone chrestomatiniu daugelio kalbotyros vadovėlių pavyzdžiu. Filologai, studijavę Vilniaus universitete praėjusio amžiaus šeštajame–septintajame dešimtmetyje, puikiai prisimena savo buvusio dėstytojo docento Ričardo Mirono (1908–1979) pasiūlytą „lietuvišką“ jo atitikmenį: *Satoji kaida vačiai mytelėjo aisi į paliną aisiuką*.

komponentas yra „nestiprus, neintensyvus veiksmas“, o *-ёнок* rodo „daiktavardžio“ darybinę reikšmę „mažas, jaunas“⁹⁸.

Iš šio pavyzdžio matome, kad be šakninių (leksinių) morfemų negalėtume perduoti norimos konkrečios informacijos (juk cituotame „sakinyje“ įvardytos „būtybės“ ir jų „veiksmai“ mūsų sąmonėje nesusieti su sąvokomis apie kokią nors žinomą būtybę ir jos veiksmus⁹⁹), o be afiksų negalėtume morfologiškai įforminti žodžių ir išreikšti jų santykių t. y. susieti vieno su kitu sakinyje, nes be gramatinių morfemų net apytikriai būtų sunku pasakyti, ką reiškia lietuvių kalboje realiai egzistuojančių šakninių morfemų eilutė *sen- mot- šveln- stum-*, nė nekalbant apie realiai neegzistuojančias *sat- kaid- vač- myt-...* Štai kodėl bet koki žodį, susidedantį daugiau kaip iš vienos morfemos, turime laikyti tam tikra struktūra, kurioje kiekviena jos sudėtinė dalis turi savo apibrėžtą funkciją¹⁰⁰. Šakninių morfemų ir afiksų funkcija nėra visai vienoda: šakninėmis žymimos sąvokos, o afiksais – santykiai, siejantys sąvokas žyminčius žodžius ir jų formas.

Afiksai, galintys atlikti žodžių formų arba naujų žodžių sudarymo funkciją, esti šių keturių tipų:

- **prefiksai** (lot. *praefixus* „prisegtas iš priekio“¹⁰¹), arba priešdėliai, t. y. su leksine morfema iš priekio susieti afiksai, skirtingose pasaulio kalbose gali būti ir darybinės, ir kaitybinės

⁹⁸ Kadangi gramatinių morfemų reikšmė yra abstraktesnė negu leksinių, iš jų formos galima apytikriai suvokti, ką reiškia lietuviškose mįslėse pasitaikantys, bet šiaipjau realiai nevartojami žodžiai, pvz.: *Kabo kabikas, tupi tupikas, kad kabikas nekabėtų, tai tupikas netupėtų* (lašiniai ir katinas) (kitą tos pačios mįslės variantą yra nurodęs Vincas Urbutis, apibrėždamas darybinės reikšmės sąvoką, LKE 1999: 147).

⁹⁹ Tik įstačius vietoj lietuvių kalboje neegzistuojančių leksinių morfemų *sat-, kaid-* ir kt. realiai egzistuojančias, sakinyje *Satoji kaida vačiai mytelėjo aisį ir palina aisiuką* prisipildo turinio, perteikia apibrėžtą informaciją, pvz., *Senoji dama švelniai stumtelėjo šunį ir lakina šuniuką*.

¹⁰⁰ Koks nors garsų junginys, pvz., *ahdas*, savo sandara primenantis lietuvių kalbos žodžius *rytas* ar *iždas*, lietuvių kalbinei bendruomenei tėra nieko nereiškianti garsų eilutė, nes pirmoji junginio dalis *ahd-* mūsų sąmonėje nesusieta su jokia sąvoka, nors antroji dalis *-as* tarsi ir leistų jį formaliai priskirti vyriškosios giminės vardžodžių klasei (iš tiesų *ahdas* yra suomių kalbos būdvardis, reiškiantis „ankštas“ ir, beje, greičiausiai baltiškas skolinys, plg. liet. *ankštas*).

¹⁰¹ Pavadinimu nusakoma afikso vieta žodyje – tai afiksas, einantis prieš šaknį (leksinę morfemą).

morfemos. Indoeuropiečių kalbose jie dažniausiai yra įprasta žodžių darybos priemonė (darybinės morfemos), pvz.: angl. *rewrite* „perrašyti“; vok. *ausfallen* „iškristi“, *domieszac* „priimaišyti, įmaišyti“; lot. *abducere* „išvesti“, *extrahere* „ištraukti“; liet. *panešti, įbrolis*¹⁰². Kitose kalbose prefiksai žodžių darybos funkcijos gali neturėti ir būti grynai gramatinės morfemos, kaip, pavyzdžiui, afrikiečių šeimos suahelių kalboje, plg. jos veiksmazodžio *soma* „skaityti“ kaitomąsias formas: *ninasoma* „skaitau“, *nilisoma* „skaičiau“, *nitasoma* „skaitysiu“ (čia prefiksu *-na-* reiškiamas esamasis laikas, *-li-* – būtasis, *-ta-* – būsimasis laikas¹⁰³ (*ni* rodo vienaskaitos pirmąjį asmenį „aš“), Dar kitose (pvz., suomių, estų, turkų ir kt.) kalbose prefiksai apskritai beveik nevartojami, bet yra ir tokių kalbų, kuriose išimtinai vartojami beveik vien jie (pvz., kinų-tibetiečių šeimos tajų kalboje, kuri dėl to vadinama prefiksine);

- **infiksai** (lot. *infixus* „įsmeigtas, įterptas“), arba intarpai, t. y. į leksinę morfemą įterpti afiksai, yra bene rečiausiai pasitaikantys, būdingi nedaugelio kalbų morfologinei sandarai. Pavyzdžiui, austroneziečių šeimos tagalų (filipiniečių) kalboje jais reiškiami skirtingi veiksmazodžio laikai (*sulat* „rašyti“, *sumulat* „(pa)rašė“, *sinulat* „buvo (pa)rašytas“). Lotynų ir lietuvių kalbose nosinis infiksas *n*, įterptas į tam tikros grupės veiksmazodžių esamojo laiko formų šaknį, veikiau yra pagalbinė priemonė jų skirtumui su būtojo laiko formomis paryškinti, nes esamojo ir būtojo laiko formų skyrimo

¹⁰² Naujų žodžių sudarymo ir tam tikros gramatinės reikšmės reiškimo funkcija gali būti sutapusi viename žodyje. Pavyzdžiui, rusų kalbos veiksmazodžių priešdėliai yra naujo žodžio darymo priemonė (išreiškia naują leksinę reikšmę), bet drauge signalizuoja ir priešdėlinio veiksmazodžio priklausymą gramatinei įvykio veiklo kategorijai (rus. *совершенный вид*).

¹⁰³ Taip pat ir vokiečių kalboje prefiksas gali būti veiksmazodžio kaitomųjų formų sudarymo priemonė, plg. *kommen* „ateiti“, *kam* „atėjo“, *ge-kommen* „atėjęs“. Dalyvio formoje *ge-komm-en* yra glaudžiai susietos dvi neišardomą visumą sudarančios morfemos: prefiksas *ge-* ir sufiksas *-en*. Toks neatsiejamą visumą sudarantis kaitybos afiksas vadinamas **cirkumfiksiu** (lot. *circum* „aplinkui“, *fixus* „pritvirtintas, prisegtas“).

funkcinis krūvis pirmiausia tenka galūnėms¹⁰⁴, pvz.: lot. *vin-co* „nugaliu“ (plg. būt. l. *vici* „nugalėjau“), *linquo* „palieku“ (*lictum* „paliktas“), liet. *tunka* (plg. *tuko*), *tinka* (plg. *tiko*), *tenka* (plg. *teko*), *tampa*¹⁰⁵ (plg. *tapo*);

- **sufiksai** (lot. *suffixus* „pritvirtintas, prisegtas“)¹⁰⁶, arba priesagos, t. y. prie leksinės morfemos galo prišlieti afiksai, priešingai negu infiksai, yra bene dažniausiai vartojamas afiksų tipas: yra kalbų, kurios ir vadinamos sufiksinėmis dėl to, kad jų morfologinėje sistemoje sufiksai vaidina itin svarbų vaidmenį. Tokios yra agliutininio tipo uraliečių ir altajiečių šeimų kalbos, baskų kalba ir kt., plg. suom. *talossani* „mano name“, *taloissamme* „mūsų namuose“ (*-ni*, *-mme* – posesyvinės priesagos, visada einančios po kaitybinės linksnį rodančios morfemos). Indoeuropiečių kalbose priesagos yra įprasta žodžių darybos priemonė (vediniai gali turėti ne po vieną priesagą, plg. liet. *mok-ykl-ėl-ė*), kiek rečiau jos vartojamos žodžių formoms padaryti ir atlieka kaitybinių morfemų funkcijas (pvz., liet. *barti*, *verkdavau*, *nešk*, *augdamas* ir kt.);
- **fleksijos** (lot. *flexio* „lenkimas, lankstymas“), arba galūnės, yra bene tipiškesni kaitybinių morfemų funkciją atliekantys afiksai, tačiau kai kuriose kalbose galūnės gali būti ir žodžių darybos priemonė, drauge atliekanti jų kaitybos funkciją. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje yra nemažai linksniuojamųjų žodžių, kurių galūnė yra ir darybinė, ir kartu kaitybinė morfema, plg.: *blogas* → *blogis* (iš būdvardžio padarytas galūnės *-is* vedinys) ir jo linksnių formas *blogio*, *blogiui...*, *drąsus* → *drąsa*, *drąsos*, *drąsq...*, *traukti* → *trauka*, *traukai*, *traukoje*¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Tagalų (filipiniečių) kalboje infiksas yra vienintelė veiksmažodžio rūšies kategorijos reiškimo priemonė, nes jokiais kitais afiksais veikiamosios ir neveikiamosios rūšies formos nesiskiria.

¹⁰⁵ Šioje formoje veikia priebalsių asimiliacija: prieš lūpinį *p* nosinis *n* → *m*.

¹⁰⁶ Kadangi sufiksai žodyje užima poziciją po leksinės morfemos, dėl to kartais gali būti vadinami **postfiksais** (lot. *post* „po“).

¹⁰⁷ Panašių pavyzdžių rastume ir kitose kalbose, plg. vok. *Fisch* „žuvis“ → *fischen* „žvejoti“ (žodžio formą – bendratį – reiškiantis afiksas drauge atlieka ir darybos funkciją, sukuria naują žodį).

Fleksija, atlikdama kaitybinės morfemos funkcijas, nebūtinai turi būti galinis žodžio formos elementas. Kai kurioms indoeuropiečių kalboms būdinga vidinė fleksija, kai gramatinės reikšmės reiškinio priemonė yra šaknies balsių kaita (apofonija), plg. angl. *foot* „pėda, koja“, *goose* „žąsis“, *man* „žmogus“ ir jų daugiskaitos formas *feet* „pėdos, kojos“, *geese* „žąsys“, *men* „žmonės“, rus. *собирал* „rinko“ (eigos veikslas), *собрал* „surinko“ (įvykio veikslas)¹⁰⁸. Vidinė fleksija ypač būdinga arabų kalbai. Arabų kalbos žodžio (leksemos) šaknį dažniausiai sudaro trys priebalsiai, pvz., *ktb* „rašyti“. Gramatiškai ją įformina du arba trys balsiai, pagal apibrėžtas taisykles išdėstyti tarp priebalsių: jei šaknyje yra du balsiai, pvz., *kitab* arba *kutub*, toks žodis priklauso daiktavardžių klasei (*kitab* reiškia „knyga (tai, kas parašyta)“, *kutub* – daugiskaitą „knygos“), jei šaknyje yra trys balsiai, pvz., *aktubu*, *kataba*, *kutiba*, tokie žodžiai yra veiksmažodžio formos: *aktubu* „rašau“, *kataba* „rašė“, *kutiba* „buvo parašytas“.

2.2. Morfeminė žodžio sudėtis ir jos kitimas (morfeminė analizė)

Morfeminės sudėties požiūriu dauguma žodžių, ypač fleksinio ir agliutinacinio tipo kalbose, yra **skaidūs**, susideda iš kelių arba mažiausiai iš dviejų susietų morfemų (leksinės ir kaitybinės) ir funkcionuoja kaip gramatiškai įforminti sąvokų pavadinimai. Morfemiškai **neskaidžius** žodžius sudaro viena laisvoji morfema, pvz.: *dar*, *tik*, *ir*, *bet*, *vos*. Kadangi daugelis morfemiškai neskaidžių žodžių žymi abstrakčius santykius, individuali jų reikšmė paprastai išryškėja žodžių junginyje arba pasakyme.

¹⁰⁸ Kai kurių lietuvių kalbos veiksmažodžių asmenuojamosioms formoms būdinga šaknies balsių kaita nėra vidinė fleksija, nes jų gramatinės reikšmės skirtumas reiškiamas galūne (išorine fleksija), o šaknies balsių kaita gali būti laikoma nebet papildoma šių formų kontrastą paryškinančia priemone: *kerpa* : *kirpo*, *spiria* : *spyрэ*, *kuria* : *kūrė*, plg. dar vok. *Band* „tomas“, *Bände* „tomai“. Tik tam tikrais atvejais, pvz., *mėtė* (veiksmažodžio *mėtyti* būtojo laiko 3 a. forma) ir *metė* (veiksmažodžio *mesti* būtojo laiko 3 a. forma), kurios skiriasi vien šaknies balsiu, balsių kaita beveik prilygsta vidinei fleksijai (Akelaitienė 1996: 6), tačiau ir šiuo atveju kažin ar galima kalbėti apie vidinę fleksiją, nes visoje laikų kaitybinėje paradigmoje šių veiksmažodžių formos priešinamos galūnėmis, plg. *mėto*, *meta*; *mėtysiu*, *mesiu*.

Skaidant žodį į jį sudarančias morfemas, laikomasi principo, kad išskiriamos morfemos turi pasikartoti ir kituose tos pačios kalbos žodžiuose ar jų formose (LKE 1999: 421). Pavyzdžiui, turint prieš akis lietuvių kalbos žodžius *vaikas*, *vaikaitis*, *vaikėzas*, *vaikišcias*, *vaikystė*, *vaikiškas*, *vaikingas*, *įvaikinti*, *suvaikėti* ir kt., nesunku išskirti juose pasikartojančią leksinę morfemą (šaknį) *vaik-*, kuri mūsų sąmonėje siejasi su sąvoka 'nesubrendusi gyva būtybė' ir tuo būdu yra visų šių žodžių leksinės reikšmės pagrindas. Savo individualia reikšme jie, suprantama, skiriasi, tačiau visus sieja bendras materialus reikšminis elementas (šaknis¹⁰⁹). Daiktavardyje *vaikystė*, be šaknies *vaik-*, išskiriame priesagą *-yst-*, kuri pasikartoja kituose žodžiuose (*kūdikystė*, *jaunystė*, *paauglystė*), ir galūnę *-ė*, taip pat randamą daugybėje kitų žodžių. Visi trys elementai, į kuriuos galime suskaidyti daiktavardį *vaikystė*, yra savarankiški minimalūs reikšminiai vienetai (morfemos), sudarantys didesnę struktūrinę vienetą – žodį: vieną kurį pakeitus kitu, kinta ne tik formalioji žodžio pusė, bet ir reikšmė (*vaikystė* ≠ *jaunystė*, *vaikystė* ≠ *vaikiškas*, *vaikystė* ≠ *vaikystę*).

Toks skaidymas leidžia pamatyti morfeminės žodžio sudėties įvairovę: žodį gali sudaryti šaknis, priesaga ir galūnė (*vaik-yst-ė*), šaknis, dvi priesagos ir galūnė (*piršt-in-ait-ė*, *kalb-ė-toj-as*), šaknis, trys priesagos ir galūnė (*mok-sl-ing-um-as*), priešdėlis, šaknis ir galūnė (*pa-lang-ė*), priešdėlis, šaknis, priesaga ir galūnė (*per-kėl-im-as*), priešdėlis, šaknis, dvi priesagos ir galūnė (*nu-kank-in-im-as*), priešdėlis, sangražinė morfema, šaknis ir gramatinė priesaga (*nu-si-praus-ti*), priešdėlis, sangražinė morfema, šaknis, dvi priesagos ir galūnė (*nu-si-raš-inė-toj-as*), dvi šaknys ir galūnė (*mol-žem-is*), trys šaknys, priesaga ir galūnė (*dvi-link-liež-uv-is*) ir t. t.¹¹⁰

¹⁰⁹ Bendrą šaknį turinčius žodžius įprasta vadinti *bendrašakniais žodžiais* (plg. *nešti*, *našta*; *berti*, *bėrė*, *barsyti*; *leisti*, *laida* ir kt.). Šis terminas kiek dažniau vartojamas diachroninėje kalbotyroje: jei dviejose giminiškose kalbose aptinkama artimos arba identiškos reikšmės žodžių, kurių foneminės sudėties skirtumus galima paaiškinti reguliariais fonetiniais dėsniais, jie laikomi bendrašakniais, t. y. iš bendros prokalbės paveldėtais žodžiais. Pavyzdžiui, lietuvių *penki* ir latvių *pieci* „5“ yra bendrašakniai žodžiai, nes latvių kalboje *en* → *ie*, o *k* (prieš *i*) → *c* (apie giminiškų kalbų bendrašaknių žodžių identifikavimą plačiau žr. skyrelyje *Kalbų giminystės idėja*).

¹¹⁰ Morfemiškai skaidant žodį visada būtina atsižvelgti į išskiriamo elemento reikšmę: pavyzdžiui, žodį *karvelis* galime skaidyti tik į dvi morfemas, nepaisant to, kad *karv-*

Pagrindinis morfeminės žodžių sudėties analizės uždavinys – nustatyti žodžių struktūros tipus ir juos sudarančių savarankiškų gramatinių morfemų¹¹¹ skaičių (inventorių). Kitaip sakant, morfeminė analizė leidžia identifikuoti savarankiškas morfemas – atskirti nuo pozicinių variantų (alomorfų), suskirstyti jas į tam tikras paradigmines klases ir nustatyti jų linijinio jungimosi žodyje dėsningu-
mus¹¹². Tuo morfeminė analizė skiriasi nuo darybinės žodžių analizės, nes analizuojant žodį ne jo morfeminės sudėties, bet darybos požiūriu svarbiausia yra išskirti darybos formantą ir pamatinį kamieną, pvz.: *nusirašinė-tojas*, **-a** (darybos formantas priesaga – *-tojas*, **-a**): *nusirašinė-ti* (pamatinis kamienas – *nusirašinė-*), plg. dar: *gardum-ynas* : *gardum-as*.

Morfemiškai skaidant žodį kartais išsiskiria tokių jo elementų, kurie nei aiškios leksinės, nei aiškios gramatinės reikšmės neturi ir dėl to tarsi ir negalėtų būti laikomi morfemomis (juk morfema – minimalus reikšminis vienetas), pvz.: angl. *cran-berry* „spanguolė“, suom. *ruti-köyhä* „nuskurdėlis, visiškas skurdžius“ (elementus *cran-*, *ruti-* turi tik šie konkretūs anglų ir suomių kalbų žodžiai, ir nors formaliai jie atrodo esantys kažkokio žodžio šaknys, tačiau sinchroniškai su jokia reikšme kalbančiųjų sąmonėje nesisieja ir yra semantiškai „tuščios“ morfemos, kitaip sakant, turi materialią raišką, bet neturi reikšmės)¹¹³.

pasikartoja žodyje *karvė* (kadangi reikšmės ryšio tarp šių žodžių nėra, jie negali būti laikomi bendrašakniais, tą pačią šaknį turinčiais žodžiais), taip pat negalime žodyje *arbata* išskirti morfemos **-at-**, nors ją randame žodyje *sveikata* (mat šaknies *arb-* nepatvirtina kiti šiandien lietuvių kalboje funkcionuojantys žodžiai).

111 Kadangi leksinių morfemų (šaknų) yra labai daug, morfologinės kalbos sistemos analizei svarbiau suregistruoti gramatinės morfemas ir jų distribuciją (vartojimo pozicijų visumą).

112 Morfemoms identifikuoti gali būti taikomas substitucijos testas, kaip ir nustatant savarankiškas fonemas: jei **toje pačioje** pozicijoje (tame pačiame morfeminiame kontekste), vartojamos dvi ar daugiau morfemų, pakeistos viena kita, pakeičia (ar panaikina) žodžio reikšmę, jos laikytinos **skirtingomis** morfemomis. Jeigu dvi ar daugiau morfemų yra vartojamos **skirtingose** pozicijose, t. y. niekada negali būti pavartotos tame pačiame morfeminiame kontekste, jos yra **vienos morfemos** alomorfai.

113 Jos gali būti išnykusios ir jokių kitų savo pėsakų nepalikusių žodžių šakninių morfemų reliktai (tai nustatyti yra žodžių kilmę ir jų pirminę reikšmę tiriančios **etimologijos** uždavinys).

Kita vertus, kai kurių kalbų tam tikrose žodžių formose galima įžvelgti materialios raiškos neturinčių („nematomų“) morfemų, kurių nebuvimas turi tam tikrą reikšmę (jos dažniausiai vadinamos nulinėmis morfemomis ir žymimos sutartiniu simboliu -ø). Pavyzdžiui, rusų kalbos vyriškosios giminės daiktavardžių vienaskaitos vardininko formos *дом* „namas“, *стол* „stalas“ atrodo esančios grynos šaknys, nes neturi materialiai paliudytos galūnės kaip kitos tų pačių žodžių linksnių formos (plg.: vns. vard. *дом-ø*, *стол-ø*, kilm. *дом-а*, *стол-а* „namo, stalo“, naud. *дом-у*, *стол-у* „namui, stalui“ ir t. t.). Kadangi vardininkas linksnių paradigmoje yra susijęs su kilmininku, naudininku ir kitais linksniais aiškiu paradigminiu tarpusavio ryšiu, galima teigti, kad šių žodžių vienaskaitos vardininkai *дом*, *стол* turi nulinę (t. y. materialiai neišreikštą) gramatinę morfemą. Apie nulinę esamojo laiko morfemą kalbama ir suomių kalbos gramatikose: suomių kalba, būdama agliutinacinio tipo kalba, kiekvienai gramatinei reikšmei reikšti turi specialią morfemą, pvz.: *sano-i-n* „(pa)sakiau“, *nuku-i-n* „miegojau“; -i- yra morfologinis būtojo laiko rodiklis (gramatinė priesaga), -n – vienaskaitos pirmojo asmens galūnė). Tačiau esamojo laiko formos jokio materialaus morfologinio rodiklio neturi: asmens galūnė dedama tiesiai prie lekšinio kamieno *sano-ø-n* „sakau“, *nuku-ø-n* „miegu“. Vadinasi, esamojo laiko reikšmės rodiklis yra nulinė morfema.

Morfemiškai skaidrų žodį sudarančių morfemų ribos ne visada būna griežtos ir lengvai nustatomos. Pavyzdžiui, į kiek morfemų galime suskaidyti žodžius *drausmė*, *turtas* ar *žaislas*? Laikydami minėto principo, kad išskiriamos morfemos turi pasikartoti kituose tos pačios kalbos žodžiuose ar jų formose, turbūt kiekvieną suskaidysime į tris morfemas, bet pasakyti, kur eina riba tarp žodžių *drausmė* ir *žaislas* pirmosios ir antrosios morfemos dėl jų fuzijos¹¹⁴ šiandien jau ne taip paprasta. Remdamiesi morfonologiniais šaknies variantais (alomorfais) *drausti* /*draudė*, *žaisti* /*žaidė* galime skirti šaknis *draud-/draus-*, *žaid-/žais-*; remdamiesi žodžiu *mokslas* – priesagą -sl- (priesagą -sm- šiandien rasti kituose žodžiuose jau

¹¹⁴ **Fuzija** (lot. *fusio* „išsiliejimas, susiliejimas“) – morfemų (dažniausiai šaknies ir po jos einančios morfemos) ribų susiliejimas, keičiantis morfemų fonetinę sudėtį ir galintis sukelti morfeminę žodžio perskaidą.

sunku). Taigi galime daryti prielaidą, kad galinis šaknies priebalsis yra išmestas: {*draud-smė*} → *drausmė*, {*žaid-slas*} → *žaislas*. Fleksinėse kalbose morfemų fuzija yra dažnas reiškiny, plg. dar liet. *trokšta* ← *trokš-st-a*, kur galinis šaknies priebalsis š yra sutrauktas į vieną garsą su priesagos *-st-* pradiniu s (priesagą *-st-* aiškiai matome esamojo laiko formoje *mėgsta*, kur kontrakcijai sąlygų nebuvo).

Morfemų ribų susiliejimas (fuzija) dėl žodžio viduje įvykstančių fonetinių pakeitimų gali tapti morfeminės žodžio sandaros pasikeitimo priežastimi. Pavyzdžiui, liet. *ginčas* „savo nuomonės ar reikalo gynimas žodžiu; priešgyna, ginčininkas“ pradinė morfeminė sudėtis yra buvusi *gint-š-as* (mat *ginčas* yra priesagos *-šas* vedinys iš *gintyti* „ginčyti“¹¹⁵ ir pirmiausia reiškė „kas prieštarauja, priešgyna“). Dėl morfemų sandūroje įvykusios garsų kontrakcijos (*tš* → *č*) ankstesnės morfemų ribos išbluko, nusitrynė, ir šiandien nebegalėdami aiškiai išskirti šaknies *gint-*, nes veiksmažodis *gintyti* yra išnykęs, daiktavardį *ginčas* turime skaidyti *ginč-as*, t. y. skirti jame nebe tris, o dvi morfemas ir laikyti paprastuoju žodžiu, o ne priesaginiu vediniu. Toks žodžio sandaros supaprastėjimas, kai nebegalima išskirti buvusių darybinių morfemų, vadinamas **deetimologizacija** (lot. *de* – priešdėlis, reiškiantis panaikinimą, + gr. *ἐτυμολογία* „pirminė žodžio reikšmė“ < *ἔτυμον* „pirminė reikšmė“ + *λόγος* „mokslas“). Plg. paprastaisiais žodžiais virtusius liet. *oras* (nebesiejamas su *arti*), rus. *zanađ* „vakarai (pasaulio šalis)“ (nebesiejamas su *nađamъ* „kristi“), vok. *zurück* „atgal“ (nebesiejamas su *Rücken* „nugara“), nes visų dabartinė reikšmė yra labai nutolusi nuo pirminės.

Kitoks morfeminės sandaros kitimas yra antrinis morfologinis skaidymasis, t. y. ankstesnių ribų tarp morfemų pasikeitimas, arba **perskaida**¹¹⁶. Šiuo atveju vienos morfemos elementas (arba ji visa) prisijungia prie paskui einančios morfemos. Indoeuropiečių kalbose klasikinis tokio morfemų ribų pasikeitimo pavyzdys yra kamiengalio balsio prisijungimas prie galūnės: mat visų daiktavardžių dabartinės linksnių galūnės turi prie jų prisijungusį istorinį kamiengalio balsį, kuris dabar įeina į galūnės sudėtį, todėl šiandien žodis morfemiš-

¹¹⁵ Šis veiksmažodis žinomas iš Mikalojaus Daukšos „Postilės“ (1599).

¹¹⁶ Kartais vadinama perintegracija, arba metanalize, plg. angl. *metanalysis*.

kai skaidomas kitaip, plg.: *aki-s* (seniau) > *ak-is* (dabar), *sūnu-s* > *sūn-us*, *vilka-s* > *vilk-as*, *aki-mi* > *ak-imi*, *aki-mus* > *ak-ims*, *sūnu-mus* > *sūn-ums*, *vilka-mus* > *vilk-ams* ir t. t.; taip pat rus. *пыка-м* > *пык-ам* „rankoms“, *пыка-му* > *пык-аму* „rankomis“¹¹⁷. Dėl perskaidos (morfemų ribų pasikeitimo) randasi įvairių išplėstinių priesagų variantų (kai kurie iš jų gali tapti net savarankiškais priesagomis), pvz.: *ram-st-is* → *ram-st-yti* > *ram-sty-ti* (priesaga *-st-* prisijungė prie paskui ją einančios *-y-*, dėl to atsirado kartotinė veiksmą žyminčios priesagos *-yti* variantas *-styti*, plg. *lank-yti*, *lank-styti*¹¹⁸).

Dėl morfemų ribų išnykimo (deetimologizacijos) arba dėl antrinio morfologinio suskaidymo (perskaidos) įvykusius žodžio sandaros pakitimus tiria istorinė morfologija, diachroninė žodžių daryba ir etimologija.

3. Svarbiausios žodžių darybos sąvokos ir darybinė žodžių analizė

Žodžių daryba laikomas morfeminis žodžių (leksemų) formavimas(is) ir jį lemiantis kalbos posistemis (LKE 1999: 740). Būdamą susijusi su įvardijimo procesais, žodžių daryba vaidina svarbų vaidmenį žmogaus pažintinėje veikloje ir įtvirtina jos rezultatus, dėl to kalboje šalia paprastųjų žodžių (nemotyvuotų ženklų) nuolat randasi naujų, kurie remiasi kalboje jau turimais žodžiais ir yra laikytini motyvuotais ženklais, pvz.: liet. *miškas* (paprastasis, arba pirminis, žodis, t. y. nemotyvuotas kalbos ženklas) ir *pamiškė*, *miškinis*, *miškingas*, *miškingumas*, *miškininkas*, *miškininkystė*, *miškakirtys*, *miškatundrė* (visi yra pamatuoti kalboje esančiu arba iš sykio dviem

¹¹⁷ Skirtingi daiktavardžių kamiengalio balsiai suformavo dabartines jų linksniavimo paradigmas. Kuriam kamienui daiktavardis priklauso, geriausiai rodo dabartinė daugiskaitos naudininko galūnė, plg. *ežerams*, *rankoms*, *žemėms*, *šalims*, *sūnums*.

¹¹⁸ Veiksmažodis *lankstyti*, sudarytas su išplėstąja priesaga *-styti*, laikytinas vėlesniu vediniu iš *lenkti* negu iš to paties veiksmažodžio sudarytas *lankyti*, atsiradęs greičiausiai tada, kol išplėstinio priesagos *-yti* varianto dar nebuvo. Panašių dėl morfeminės perskaidos atsiradusių naujų išplėstinių morfemų variantų pasitaiko daugelyje kalbų, pvz., plg. suomių kalbos veiksmažodžių priesagos *-ta-* išplėstinį variantą *-ista-*: *kaunis* „gražus“ → *kaunis-ta-a* „gražinti“ (perskaidžius *kaunis-ta-a* į *kaun-ista-a*, iš *vahva* „stiprus“ pasidaryta *vahvistaa* „stiprinti“).

žodžiais ir dėl to laikytini motyvuotais ženklais). Žodis, kuris yra sudarytas naudojantis tam tikromis kalbos sistemoje egzistuojančiomis darybos priemonėmis ir kurį motyvuoja kitas kalboje turimas žodis, vadinamas **dariniu**.

Svarbiausias išorinis akstinas dariniams rasti yra žmogaus veiklos nulemti realioje tikrovėje atsiradę nauji reiškiniai ir nuolatos gilėjantis tikrovės pažinimas (išorinių paskatų būtų galima nurodyti ne vieną, bet ši laikoma svarbiausia). Naujų darinių nuolatos atsiranda ir dėl vidinių, pačios kalbos struktūros sąlygojamų priežasčių, pvz.: *kavos malūnėlis* → *kavamalė* (sudėtinis pavadinimas keičiamas vienu žodžiu dėl kalbos ekonomijos), *vištininkas* „plėšrus paukštis, draskantis naminius paukščius“ → *vištvanagis*, *vištininkas* „vištų laikymo vieta“ → *vištidė* (du homonimiški žodžiai pakeičiami nehomonimiškais, be to, produktyvesnio tipo vediniais) ir t. t.¹¹⁹

Dariniai paprastai skirstomi į **vedinius**, arba derivatus (lot. *derivatus* „išvestas“), ir **dūrinis**, arba kompozitus (lot. *compositus* „sudėtinis“), pagal tai, ar darinys yra išvestas remiantis vienu kalboje turimu žodžiu, ar yra sudurtas iš dviejų (kai kuriose kalbose gali būti sudurtas ir iš daugiau nei dviejų), pvz.: liet. asmenų pavadinimai *skaitytojas*, *pardavėjas*, *dainininkas* ir jų semantiniai atitikmenys rusų ir suomių kalbose *читатель*, *продавец*, *певец*; *lukija*, *myyjä*, *laulaja* yra vienu žodžiu pamatuoti vediniai, o liet. *vėliavnešys*, rus. *знаменосец*, suom. *lipunkantaja* – dūriniai, sudaryti iš dviejų žodžių, atitinkamai reiškiančių „vėliavą“ ir „nešti (ar nešėjas)“. Darinio struktūra visada yra dvinarė: jame išsiskiria bendra dalis, siejanti darinį su jo pamatiniu žodžiu, ir diferencijuojamoji dalis, skirianči darinį nuo pamatinio žodžio, plg. *nusirašinė-tojas* : *nusirašinė-ti* (bendroji dalis *nusirašinė-*, diferencijuojamoji – *-tojas*).

¹¹⁹ Skirtingos kalbos savo žodžių darybos sistema gali viena nuo kitos gana smarkiai skirtis: vienų ji labai išplėtotą, kitų beveik neišplėtotą ar išplėtotą menkai. Išplėtotą darybos sistemą turinčiose kalbose darinių yra net keliskart daugiau negu paprastųjų žodžių. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje dariniai sudaro apie keturis penktadalius visos leksikos (Urbutis 1978: 62), panašus darinių ir paprastųjų žodžių santykis yra ir suomių kalboje. Anglų kalbos darinių skaičius atrodo mažesnis, bet tai gali būti ir apgaulinga regimybė, nes anglų kalboje gana nemažai žodžių pasidaroma be jokio darybos afikso, plg. *(the) fish* „žuvis“ ir *to fish* „žvejoti, žuvauti“.

Konkrečios kalbos dariniai gali būti tiriami diachroniniu ir sinchroniniu aspektu. Diachroniniu aspektu analizuojant darinius pirmiausia rūpinamasi atsekti tą žodžio kamieną, iš kurio darinys buvo kadaise tiesiogiai sudarytas. Tiriant skirtingu metu kalboje egzistavusius darybinius žodžių santykius, kurie laikui bėgant galėjo įvairiai pasikeisti, nustatoma, kaip rūpinamas žodis buvo sudarytas ir kokia yra buvusi jo pirminė reikšmė. Pavyzdžiui, yra nustatyta, kad liet. *bernas*, kuris senuosiuose lietuvių raštuose dar vartojamas „kūdikio, vaiko“ reikšme (plg. bendrašaknį latvių *bērns* „vaikas“), yra priesagos *-nas* vedinys iš paveldėtos indoeuropiečių šaknies **bher-* (plg. gr. *φέρω* „nešu“). Pirminė jo reikšmė veikiausiai yra buvusi „atneštas, atneštinis“. Ilgainiui per tarpinės grandis („atneštinis“ → „kūdikis, vaikas“ → „vaikinas, jaunas vyras“) ji pakito į tą, kuria šiandien šį žodį vartojame, o dėl morfeminės perskaidos (priesagos elementui *-n-* prisišliėjus prie šaknies) vediniu jo laikyti jau negalime. Tuo **diachroninė** darybinė žodžių analizė iš esmės skiriasi nuo **sinchroninės**, kuriai rūpi atskleisti **gyvus**, šiuo metu egzistuojančius santykius tarp darinių ir žodžių, kuriais jie yra pamatuoti. Laikantis požiūrio į kurios nors konkrečios kalbos sinchroninę žodžių darybos sistemą kaip į gyvą procesą susidaromas tikroviškas vaizdas, leidžiantis apibūdinti tai, kas jai yra būdingiausia (pvz., kurie žodžių darybos tipai yra produktyvūs, kurie silpsta, taip pat galima lanksčiau aiškinti darinių santykius su kitais žodžiais ir pateikti kelias galimas jų interpretacijas).

Sinchroniškai analizuojant žodį jo darybos požiūriu svarbiausia atsakyti į klausimą, ar jis yra semantiškai ir formaliai pamatuotas kitu žodžiu, egzistuojančiu kalboje tuo pačiu laikotarpiu kaip ir analizuojamasis. Jei tokio žodžio nepavyksta rasti, žodis laikomas **darybiškai neskaidžiu**. Pavyzdžiui, dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžiai – jau minėtas *bernas* ir *kartūnas* „plonas medvilninis audinys“ – laikytini darybiškai neskaidžiais, nes jie nėra pamatuoti jokių kitu **šiuo metu** lietuvių kalbos leksinėje sistemoje funkcionuojančiu žodžiu (būdvardis *kartus*, nepaisant sutampančios dalies *kart-*, negali būti laikomas daiktavardžio *kartūnas* darybos pamatu, nes tarp *kartūno* ir *kartaus* nėra jokio semantinio ryšio). Kas kita yra lietuvių kalbos daiktavardis *kartūnas*, reiškiantis „kartinis obuolys, kartuolis“: jis laikytinas **darybiškai skaidžiu**, nes ir formaliai, ir semantiškai remiasi būdvardžiu *kartus* ir sudaro su juo **darybos opoziciją**.

Darybos opozicija yra viena iš svarbiausių žodžių darybos sąvokų. Ja vadinamas toks **dviejų** žodžių santykis, kai vienas iš jų

(leksema x) reikšmės ir formos atžvilgiu sinchroniškai remiasi kitu tos pačios kalbos žodžiu (leksema y , arba dviem leksemomis y_1, y_2). Leksema x yra darinys (darybos rezultatas), o leksema y (arba leksemos y_1, y_2) – pamatinis žodis (ar žodžiai, arba tiesiog pamatas). Leksemos x skirtumo (priešpriešos, opozicijos) santykis su leksema y leidžia pirmąją laikyti semantiškai ir formaliai pamatuotu dariniu (motyvuotu kalbos ženklu). Darybos opoziciją lietuvių kalbotyroje įprasta žymėti dvitaškiu (kairėje pusėje nurodomas darinys, dešinėje – pamatinis žodis), pvz.: *kartūnas* „kartinis obuolys, kartuo-
lis“ : *kartus*, *kartumynas* „kartus daiktas“ : *kartumas*, *kartinti* „daryti kartų“ : *kartus*, *apkarsti* „pasidaryti karčiam“ : *karsti* ir pan. Kaip matome, dariniai nuo pamatinių žodžių visada skiriasi ir forma, ir reikšme. Bendroji darinio ir pamatinio žodžio dalis, t. y. ta darybos opozicijos dalis, kuri pereina į darinį, vadinama **darybos pamatu**¹²⁰ (pavyzdžiuose jis yra *kart-*/*kartum-*/*kars-*). Diferencijuojamoji dalis, t. y. tam tikra formalių požymių visuma, skirianti darinį nuo jo darybos pamato, vadinama **darybos formantu** (iš pavyzdžių matyti, kad *kartūną* nuo *kartus* skiria priesaga *-ūnas*, *kartumyną* nuo *kartumo* – priesaga *-ynas* ir t. t.). Aiškumo dėlei čia, matyt, reikėtų pridurti, kad kaitomųjų kalbos dalių darybinės morfemos vienos pačios darybinėmis priemonėmis būti negali – tik eidamos drauge su darinį gramatiškai įforminančia galūne jos suformuoja naują žodį, pvz.: *apyaušris* : *aušra* (priešdėlinio vedinio darybos formantą sudaro priešdėlis *apy-* ir galūnė *-is*), *aušrelė* : *aušra* (priesaginio vedinio darybos formantą sudaro priesaga *-el-* ir galūnė *-ė*). Žodžių darybos aprašuose priesaga visada nurodoma drauge su galūne, kurios ji „reikalauja“ sudarant darinio kaitomąsias formas ir taip nulemia darinio kaitymo tipą (priklausymą tam tikrai linksniavimo arba asmenavimo paradigmai), pvz.: *-ėlis*, *-ė* (*prisitaikėlis*, *prisitaikėlė*), *-auti*, *-auja*, *-avo* (*uogauti*, *uogauja*, *uogavo*). Paradigmacijos (galūninės darybos) atveju darybos formantą sudaro viena galūnė,

¹²⁰ Darybos pamato kaitybinės morfemos į darinį nepereina. Be to, darybos pamatas gali būti paveiktas darybos proceso ir nevisiškai sutapti su atitinkama darinio dalimi, pvz.: *danga* : *dengti* (pamato balsis darinyje yra kitoks) arba *skaldy-tuvas* : *skaldyti*, *skaldo*, *skaldė* (darinys remiasi pamatinio žodžio bendratimi), bet *skait-ymas* : *skaitė*, *skaityti* (darinys remiasi pamatinio žodžio būtojo laiko kaitomuoju kamieniu).

atliekanti išsiskyrę ir darybinės, ir gramatinės (kaitybinės) morfemos funkciją (pvz.: *senis* : *senas*, *apklausa* : *apklausti*, *sklaida* : *skleidė*¹²¹).

Kaip jau minėta, nustatant darybos opozicijas svarbu neišleisti iš akių tiesioginio semantinio ir formalaus jų sudarančių narių ryšio, nes du dariniai gali turėti visai tokias pat morfemas, bet santykio su savo pamatiniu žodžiu požiūriu turi būti laikomi skirtingais žodžiais. Pavyzdžiui, *išmaldauti* „išprašyti meldžiant“ ir *išmaldauti* „prašyti išmaldos“: pirmasis yra tiesiogiai išvestas iš veiksmažodžio *maldauti* „prašyti meldžiant“, antrasis – iš daiktavardžio *išmalda* „išmelsta, iš pasigalėjimo duota dovana“, vadinasi, jie sudaro darybos opoziciją su skirtingais pamatiniais žodžiais, todėl ir darybiškai juos skaidyti turime skirtingai: *iš-maldauti* : *maldauti* ir *išmald-auti* : *išmalda*. Nustatant darinio ir pamatinio žodžio semantinį ryšį pravartu remtis gana paprasta taisykle: pamatinis žodis turi įeiti į darinio reikšmės apibrėžimą. Dėl to, tarkim, ir tokių darinių kaip *juodalksnynas* ar *pralanda* pamatiniais žodžiais turime laikyti ne *alksnynas* ar *landa*, bet *juodalksnis* ir *pralįsti*, nes *juodalksnyno* reikšmė yra „**juodalksnių** miškas“, o *pralandos* – „skylė, spraga **pralįsti**“. Jei dviejų žodžių reikšmė yra artima, tačiau formaliai jie neturi ar beveik neturi nieko bendra (pvz.: *šuo* – *kalė*, *avis* – *ėriukas*, *kirois* – *kapoti* ir pan.), darybos opozicijos tokie žodžiai nesudaro.

Formalųjį ryšį tarp darinio ir pamatinio žodžio gali suardyti atskiruose žodžiuose įvykę fonetiniai pakitimai – disimiliacija, metatezė ir kt. Kai dėl to žodžių ryšys pasidaro neaiškus, darinys sinchroniškai nebegali būti laikomas išvestiniu žodžiu, pvz.: *dugnas* šiandien jau turi būti laikomas paprastuoju (darybiškai neskaidžiu) žodžiu, nes dėl garsų disimiliacijos nutrūko jo formalusis ryšys su pamatiniu veiksmažodžiu *dubti*; taip pat ir *paveikslas* dėl jame įvykusios metatezės (*paveiz-klas* > *paveikslas*) sinchroniškai formaliai nebesiejamas su *paveizėti*. Ilgainiui gali išblukti arba ir visiškai nutrūkti ne tik formalusis, bet ir semantinis darinio ryšys su pamatiniu žodžiu. Pavyzdžiui, šiandien *uodas*, *gudrus* ir *kipšas* daugelio jau suvokiami kaip paprastieji, darybiškai neskaidūs

121 Šiuo atveju dar yra pakitęs ir šaknies balsis. Vieningos nuomonės dėl to, ar šaknies balsių kaitos priklauso darybos formantui, ar į jį neįeina, nėra: vieni tyrėjai šaknies balsių kaitas linkę laikyti pagalbine darybos priemone (Akelaitienė 1996: 5–6), kiti darybos funkcijos joms nepripažįsta (Urbutis 1978: 227–229). Ir vieni, ir kiti savo nuomonei pagrįsti turi argumentų.

žodžiai, nes jie semantiškai menkai besisieja su *ėsti*, *ėdė* (iš šio veiksmazodžio yra išvestas *uodas*) ar *gusti*, *gudo* ir *kibti*, *kibo* (iš jų buvo sudaryti priesagų *-rus* ir *-šas* vediniai *gudrus*, *kipšas*). Kai sinchroniškai tarp darinio ir pamatinio žodžio nebegalima išvelgti formaliojo arba semantinio ryšio, opozicijos vienas su kitu jie nebesudaro.

Nagrinėjant darinio ir jo pamato santykį, svarbios žodžių darybos sąvokos yra **darybos reikšmė**, būdinga skirtingo dydžio vienetams – **konkrečiam dariniui**, **darybos tipui**, **darybos kategorijai** ir **darybos rūšiai**.

Darybos reikšmė yra **santykio** tarp darinio ir jo pamato išraiška: tai apibendrinta, abstrakti, žodžio sandaros rodoma schema (čia galima prisiminti anksčiau p. 128 minėtą pavyzdį *Kabo kabikas*, *tupi tupikas*, *kad kabikas nekabėtų*, *tai tupikas netupėtų*; kas tas *kabikas* ir *tupikas*, reikia įspėti iš juos pavadinančių žodžių sandaros, ir jei nežinome mįslės įminimo, spėti galime tik apytikriai).

Lyginant leksinę darinio reikšmę su jo darybine reikšme gana aiškiai matyti, kad leksinė reikšmė visada yra konkreti ir individuali, o darybinė reikšmė gerokai abstraktesnė (todėl darybinėje žodžių analizėje svarbu jas skirti ir netapatinti). Leksinės ir darybinės darinio reikšmės skirtumą rodo, pavyzdžiui, daiktavardžio *dryžukas* reikšmė: darybinė jo reikšmė yra „kas dryžas, t. y. toks, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“, tačiau šis daiktavardis vartojamas net keliomis žinomomis leksinėmis reikšmėmis: „dryžas audeklas“, „dekoratyvinis augalas dryžais lapais, dryžažolė“, „tam tikros rūšies obuolys (dryžas, rūgštokas, rudeninis)“, t. y. pavadina vis kitą dalyką. Eiti skirtingų dalykų pavadinimu, t. y. turėti ne vieną, o kelias leksines reikšmes, šiam daiktavardžiui „leidžia“ abstrakti jo darybinė reikšmė „kas dryžas, t. y. toks, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“.

Pats darybos reikšmės abstrakcijos laipsnis gali būti skirtingas – nuo mažiausio iki didžiausio. Mažiausias abstrakcijos laipsnis būdingas konkrečiam dariniui (pvz., *alyvuoti* „tepti alyva“), tačiau veiksmazodžių, reiškiančių „tepti ar padengti kokia konkrečia medžiaga“ (*alyvuoti*, *degutuoti*, *riebaluoti*, *sviestuoti* ir kt.) bendra darybos reikšmė yra abstraktesnė negu atskirai paimto žodžio. Ją galėtume apibrėžti „tepti tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ (ji susieja darinius, sudarytus iš tam tikrų medžiagų, kuriomis galima tepti,

pavadinimų). Lyginant *alyvuoti*, *degutuoti*... grupę su veiksmažodžiais *auksuoti*, *cukrinti*, *miltuoti*, *sidabruoti*, *pipirinti*/*pipiruoti* ir kt., jų visų darybos reikšmę galima nusakyti dar abstrakčiau – „padengti medžiaga, pasakyta pamatiniu žodžiu“ (*alyvuoti* ir *auksuoti* grupės darinius sieti vieną su kitu leidžia tai, kad jų pamatiniai žodžiai žymi, tegu ir labai skirtingas, medžiagas, kurias naudojant suteikiama papildoma ypatybė). Abi šias grupes lyginant su *ginkluoti*, *karūnuoti*, *protinti*, pasiekiamas dar didesnis abstrakcijos laipsnis – „tam tikru būdu suteikti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“. Didžiausios abstrakcijos reikšmė jau gali būti laikoma **darybos kategorijos** reikšme. Vienas svarbiausių jos požymių yra atsietumas nuo pamatinių žodžių semantikos: reikšmės „tepti (kuo)“ arba „padengti medžiaga“ dar nėra tokios abstrakčios ir tam tikru mastu priklauso nuo pamatinių žodžių semantikos – *alyva*, *degutas*, *riebalai*, *sviestas* yra tepamos medžiagos, *cukrus*, *miltai* – barstomos, *auksas*, *sidabras* – lydomos, o reikšmė „suteikti (ką)“ yra jau labai atsieta nuo pamatinių žodžių semantikos, apima didelę jų įvairovę (*ginklas* ir *karūna* žymi gana tolimus vienas kitam dalykus, o *protas* – abstrakčią sąvoką). Kitaip sakant, labai abstrakti, nuo pamatinių žodžių semantikos atsieta darybos kategorijos reikšmė leidžia į vieną klasę (darybos kategoriją) susieti labai daug įvairių darinių. Mažesnę darybinės reikšmės abstrakcijos laipsnį turintys dariniai jungiami į smulkesnius vienetus, vadinamus **darybos tipais**. Darybos tipą sudaro dariniai, sutampantys 1) kategorine darybos reikšme, 2) pamatinių žodžių kalbos dalimi (ar dalimis) ir 3) darybos formantu. Anksčiau duotus darybos kategorijos „suteikti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ pavyzdžius pagal šiuos kriterijus galima suskirstyti į du darybos tipus: priesagos *-uoti*, *-auja*, *-avo* ir priesagos *-inti*, *-ina*, *-ino* vedinius, nes, pavyzdžiui, priesagos *-uoti*, *-auja*, *-avo* vediniai atitinka nurodytus tris darybos tipo kriterijus: sutampa darybos kategorijos reikšmė „suteikti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“, yra sudaryti iš daiktavardžių (pamatinių žodžių, priklausančių tai pačiai kalbos daliai) ir turi tą patį darybos formantą (šiuo atveju – priesagą *-uoti*, *-auja*, *-avo*).

Taigi darybos tipą galima laikyti modeliu, pagal kurį su tam tikra priesaga (tarkim, *-uoti*, *-auja*, *-avo*) pririnkus galima sudaryti naujų vedinių, o darybos kategoriją – modeliu, kuris sieja visus tos

pačios kategorinės reikšmės darybos tipus. Darybos kategorijos paprastai vienija gana daug produktyvių ir mažesnio produktyvumo darybos tipų, pavyzdžiui, į veikėjų ir veiksmąžodinės ypatybės turėtojų pavadinimų kategoriją (vad. *nomina agentis*) įeina labai daug atskirų darybos tipų: priesagų *-tojas, -a, -ėlis, -ė, -ūnas, -ė, -šas, -ė* ir kt. vediniai¹²² (*gydytojas, -a, vairuotojas, -a, užsispyrėlis, -ė, neišmanėlis, -ė, klajūnas, -ė, vargšas, -ė*), taip pat galūnių *-a, -is, -as* ir kt. vediniai (*niurzga, pamaiva, žliumbis, -ė, sargas, prievaizdas*).

Be darybos tipo ir darybos kategorijos reikšmės, galimos dar abstraktesnės darybos rūšies reikšmės. Tai vadinamosios **transpozicinės, modifikacinės** ir **mutacinės** darybos reikšmės. Transpozicijos esmę sudaro darinio perkėlimas į kitą žodžių klasę (kalbos dalį) negu jo pamatinis žodis, pvz., *gyventi* → *gyvenimas, šmaikštus* → *šmaikštauti* (darinys priklauso kitai kalbos daliai, dėl to skiriasi jo ir pamatinio žodžio sintaksinės funkcijos). Modifikacinė darybos reikšmė atsiranda ne perkeliant darinį į kitą žodžių klasę, bet tam tikra kryptimi keičiant jo reikšmę, pvz.: *aušinti* : *áušti* (darinys ir pamatinis žodis skiriasi semantiniu priežastingumo požymiu: *áušti* reiškia savaiminį veiksmą „vesti“, *aušinti* – priežastinį „daryti, kad vėstų“). Mutacinė darybos reikšmė atsiranda tada, kai darinys žymi visai kitą sąvoką negu pamatinis žodis: esminis darinio reikšmės skirtumas galimas ir tada, kai jis priklauso kitai kalbos daliai negu jo pamatinis žodis (pvz., *kastuvas* : *kasti* – darinys yra įrankio pavadinimas), ir tada, kai darinys yra tos pačios kalbos dalies kaip ir jo darybos pamatas (pvz., *darbininkas* : *darbas* – darinys yra asmens pavadinimas pagal vardažodinę ypatybę, *apyrankė* : *ranka* – darinys yra individualios reikšmės žodis).

Įprasčiausi žodžių darybos būdai yra **prefiksacija, sufiksacija** ir **žodžių sudūrimas**, arba kompozicija. Fleksinių kalbų, nors ir ne visų, žodžių darybos sistemoje svarbią vietą užima **galūninė** (fleksinė) **daryba**, arba paradigmacija, kai vienintelė vedinio darybos

¹²² DLKG šios kategorijos vedinių priesagų nurodo apie 60. Ne visos jos yra vienodo produktyvumo: kai kurios itin darios (*-tojas, -a, -ėlis, -ė, -ėjas, -a – pataikautojas, -a, pražuvėlis, -ė, globėjas, -a*), kitos vidutiniškai darios (*-ikas, -ė, -ūnas, -ė* ir kt. – *skundikas, -ė, lakūnas, -ė*), dar kitos – visai neproduktyvios (su jomis yra sudaryta vos po vieną kitą vedinį ir naujų visai nebesudaroma, plg. *ryklys, karštinčius*).

priemonė yra galūnė, pvz.: *trauka* : *traukti*, *atsakas* : *atsakė*, *atsakyti*, *gausa* : *gausus*, *garbė* : *gerbti*, *dainius* : *daina*, *vakaris* (vėjas) : *vakaras*, *šlapias*, *-ia* : *šlapti*, *margas*, *-a* : *mirga*, *mirgėti* ir pan. (šis žodžių darybos būdas gana produktyvus lietuvių kalboje).

Lietuvių kalboje žodžiai sudaromi įvairiais būdais: turima ir priešdėlių, ir priesagų, ir galūnių vedinių¹²³, ir dūrinių¹²⁴. Vis dėlto įprasčiausi yra priesagų vediniai, kiek mažiau turima galūnių vedinių, o grynai priešdėlių vediniai labiausiai būdingi veiksmažodžių darybai¹²⁵, pvz.: *apeiti*, *ateiti*, *įeiti*, *išeiti*, *nueiti*, *paeiti*, *pareiti*, *pereiti*, *praeiti*, *prieiti*, *sueiti*, *užeiti* : *eiti* – su dvylika priešdėlių iš daugelio pirminių ir išvestinių lietuvių kalbos veiksmažodžių – nors anaip tol ne iš visų – galima sudaryti po dvyliką naujų žodžių.

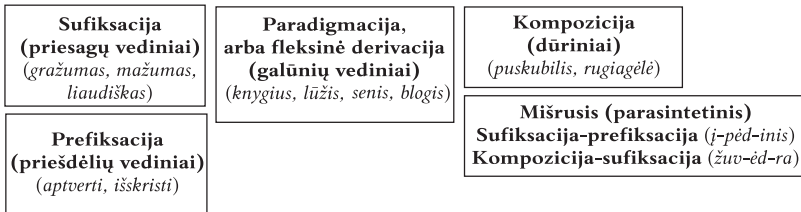
Dūriniai nuo vedinių skiriasi tuo, kad jie ir formaliai, ir semantiškai remiasi dviem pamatiniais žodžiais. Jų darybos formantas yra formalus dviejų žodžių sujungimas į vieną, o darybos pamatas – du sandai, kuriais gali eiti: a) suduriamų žodžių kamienai (*juod-rašt-is*), b) ištisi žodžiai (*žinia-sklaida*), c) žodžių kaitomosios formos (*šių-met-is*, *-ė*). Pagal dūrinio sandų santykį skiriami **determinatyviniai**

¹²³ Šie trys būdai – prefiksacija, sufiksacija ir paradigmacija – gali būti vadinami vienu bendru terminu **derivacija** (lot. *derivatio* „išvedimas“).

¹²⁴ Pasitaiko, nors ir retai, vadinamųjų **parasintetinių** darinių, kai dariniui sudaryti pasinaudota iš karto dviem skirtingais darybos būdais, pvz.: *po-vestuv-in-is* (prefiksacija-sufiksacija), *žmog-ėd-r-a* (kompozicija-sufiksacija). Taip pat pasitaiko ir vadinamųjų **retrogradinių**, arba atgalinių, vedinių, kuriuos išryškinti leidžia diachroninė darybinė analizė, pvz.: *aras* : *erelis*. Atgalinio vedinio *aras* atsiradimą lėmė tai, kad skolinys *erelis* (iš sen. sl. *orъlъ*, plg. rus. *орёл*) turi į lietuvišką mažybinės reikšmės priesagą *-el-* panašų elementą; sudarius žodį be *-el-*, sukuriamama darybos opozicija, koreliuojanti su *namelis* : *namas* = *medelis* : *medis* = *aras* : *erelis*. Retrogradinių vedinių randama daugelyje kalbų, bet visose jie yra periferinis žodžių darybos reiškiny, plg. šalia skolinio *зонтик* „skėtis“ rusų kalboje sudarytą *зонт* „t. p.“ (atgalinio vedinio ir pamatinio žodžio opozicija *зонт* : *зонтик*, taip pat kaip ir liet. *aras* : *erelis* yra tarsi „apgėžta atgal“ ir įjungta į koreliaciją *стол* „staliukas“ : *стол* „stalas“ = *мячик* „kamuoliukas“ : *мяч* „kamuolys“ = *зонт* : *зонтик*).

¹²⁵ Daiktavardžių ir būdvardžių daryboje darybos formantą paprastai sudaro priešdėlis ir galūnė, plg. *antakis* : *akis* (vedinio ir pamatinio žodžio galūnė sutampa tik fonetiškai, *antakis* priklauso kitai linksniavimo paradigmai negu *akis*, vadinasi, jų galūnės nėra tos pačios), *palangė* : *langas*, *prokalbė* : *kalba*, *užuomarša* : *užmiršti*, *postambis*, *-ė* : *stambis* ir pan. Vien su priešdėliais sudarytų daiktavardžių ir būdvardžių vedinių pasitaiko palyginti nedaug, plg. *pailgas*, *-a* : *ilgas*.

ir retesni **kopuliatyviniai** dūriniai¹²⁶, pvz.: *karštymetis*, *plik-ledis*, *saldžialiežuvis*, *-ė*, *virš-u-kalnė*¹²⁷ (determinatyviniai dūriniai, kurių vienas sandas apibūdina kitą), *piet-vakariai*, *plauč-kepeniai* (kopuliatyviniai dūriniai; tarp jų sandų reikšmių yra paprasto sujungimo santykiai). Lietuvių kalboje dūrinių sudaroma mažiau negu vedinių, be to, kai kurios kalbos dalys dūrinių visai neturi (pvz., veiksmažodis¹²⁸), plg. 11 pav.

11 pav. Žodžių darybos būdai

Kiekvienos kalbos žodžių daryboje, be abejonės, remiamasi jai būdingiausiais žodžių darybos būdais. Pavyzdžiui, kompozicija (žodžių sudūrimas) yra vienas iš įprasčiausių vokiečių ir suomių kalbų žodžių darybos būdų (šalia kitų). Dabartinės suomių kalbos leksinėje sistemoje dūrinių funkcionuoja maždaug tiek pat, kiek ir priesaginių vedinių (abiejų priskaičiuojama po 44%).

4. Kalbos dalys ir gramatinės kategorijos

Kalbos dalimis vadinamos žodžių klasės, skiriamos pagal jų reikšmės, sintaksinių ir morfologinių požymių bendrumą.

Pagal tai, kokias sintaksines funkcijas žodžiai atlieka sakinyje, skiriamos **savarankiškos** (laisvosios) ir **nesavarankiškos** (susijusios) kalbos dalys. Savarankiškos kalbos dalys sakinyje gali turėti sintaksi-

¹²⁶ Terminai kilę iš lotynų kalbos: *determinatio* „apibrėžimas“, *copulatio* „susijungimas“.

¹²⁷ Dūriniai gali būti sudaromi be jungiamojo balsio (*mus-mirė*) ir su jungiamuoju balsiu (*saul-ė-kaita*).

¹²⁸ Veiksmažodžių dūrinių mažiau turi net tos kalbos, kurių žodžių darybos sistemoje jie užima tokią pat ženklų vietą kaip ir vediniai. Pavyzdžiui, suomių kalboje, turinčioje daug sudurtinių daiktavardžių ir būdvardžių, veiksmažodžių dūrinių irgi yra gana nedaug: *allekirjoittaa* „pasirašyti“ (*alle* „žemai, po“ + *kirjoittaa* „rašyti“, *valokuvata* „fotografuoti“ (*valo* „šviesa“ + *kuvata* „pavaizduoti, sukurti vaizdą“) ir kt.

nę (sakinio dalies) funkciją, nesavarankiškų žodžių klasių nariai šios funkcijos atlikti negali, bet atlieka jame pagalbinį vaidmenį – jungia sakinių dėmenis ir sakinius (jungtukas), rodo žodžio formų santykį su kitais žodžiais (prielinksnis), suteikia žodžiams, jų junginiams ar ištisiems sakiniams naujų modalinių ir ekspresinių atspalvių (dalelytė). Dėl šio pagalbinio savo vaidmens nesavarankiškos kalbos dalys dažniausiai vadinamos tarnybinėmis kalbos dalimis.

Pagal reikšmės pobūdį (semantinius požymius) kalbos dalys skirstomos į **įvardijamąsias**, arba nominatyvines (lot. *nomen* „vardas“), **nurodomąsias**, arba deiktines (gr. *δείξις* „rodymas“), ir **ekspresines** (raiškiasias). Įvardijamosioms kalbos dalims priklauso žodžiai, kuriais pavadinami daiktai (daiktavardis), daiktų ypatybės (būdvardis), tikslus daiktų skaičius arba skaičiuojamoji vieta eilėje (skaitvardis), veiksmai ir būsenos (veiksmažodis), veiksmų, būsenų ar ypatybių požymiai ir veiksmų aplinkybės (prieveiksmis). Nurodomosioms kalbos dalims priklauso žodžiai, nurodantys daiktus, ypatybes ir asmenis komunikacijos akte (įvardis). Ekspresinių kalbos dalių žodžiais išreiškiami jausmai, valios impulsai (jaustukas) arba veiksmų ir reiškinių sukelti vaizdai (ištiktukas).

Pagal morfologinius požymius kalbos dalys yra **kaitomosios** ir **nekaitomosios**. Kaitomos tik įvardijamosios¹²⁹ ir nurodomosios kalbos dalys (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis ir įvardis yra linksniuojami žodžiai, veiksmažodis – asmenuojamoji kalbos dalis, turinti ir linksniuojamųjų formų). Nesavarankiškų ir ekspresinių kalbos dalių žodžiai yra nekaitomi (jungtukai, prielinksniai, dalelytės, jaustukai ir ištiktukai).

Kokia yra kalbos dalies, kaip žodžių klasės, esmė ir kokia turėtų būti jas apibūdinančių požymių hierarchija, yra vienas iš iki šiol tebediskutuojamų bendrosios kalbotyros klausimų.

Anksčiau kalbos dalių teorijoje tradiciškai dominavo morfologiniai požymiai, nes klasikinė europiečių gramatika, kuriai pamatus padėjo

¹²⁹ Iš įvardijamųjų kalbos dalių nekaitoma kalbos dalis yra tikrieveiksmis: *gerai*, *savaip*, *tolyn* yra ne galūnės, betrieveiksmių darybos formantai, o *kasdien*, *patyliukais* ir kt. arba iš viso neturi galūnės, arba formali galūnė jau yra netekusi kaitybinio statuso. Kaitybinių morfemų neturėjimas yra reikšmingasrieveiksmių požymis, leidžiantis jais nusakyti veiksmų, būsenų ir ypatybių požymius (*daug dirba*, *labai nusilpo*, *baisiai reikalingas*, *labai toli* ir pan.).

antikinės graikų ir lotynų kalbos gramatikos, orientavosi į fleksines ir agliutinacines kalbas, kuriose šie požymiai yra labai ryškūs. Tačiau kaip vėliau parodė platesni kalbų tipologijos tyrimai, morfologiniai požymiai nėra universalūs ir ne visose kalbose vaidina tokį pat svarbų vaidmenį, kaip minėtų tipų kalbose. Šiuo metu kalbų tipologija (ir apskritai bendroji kalbotyra) į pirmą vietą yra linkusi išskirti sintaksinius ir semantinius žodžių klasių požymius, tačiau nepaisant to, kokia nustatoma skirstymo kalbos dalimis požymių hierarchija, vienų kurių (tik sintaksinių, semantinių ar morfologinių) skirti ir apibūdinti kalbos dalims nepakanka ir dažniausiai tenka juos kompleksiskai derinti, nes kiekvienoje konkrečioje kalboje skiriamos kalbos dalys paprastai turi jai būdingų specifinių savo ypatybių.

Skiriamų kalbos dalių skaičius taip pat nėra universalus dalykas – vienos kalbose jų gali būti skiriama daugiau, kitose mažiau, be to, skiriamos kalbos dalys nesutampa savo apimtimi ir joms būdingų gramatinių kategorijų raiška. Pavyzdžiui, kinų kalboje, be daiktavardžio irrieveiksmio, skiriama predikatyvu vadinama kalbos dalis, į kurią jungiami žodžiai semantiškai atitinka Europos kalboms įprastus veiksmažodžius ir būdvardžius, o daugelyje Afrikos kalbų būdvardžiai tesudaro nedidelę gana uždarą žodžių klasę, nes įvairias daiktų ypatybes nusakantys žodžiai laikomi veiksmažodžiais arba (jei nusako gyvų būtybių ypatybes) daiktavardžiais¹³⁰. Kai kuriose Pietų Amerikos indėnų kalbose iš viso skiriamos tik dvi kalbos dalys – daiktavardis ir veiksmažodis... Kad tuo įsitikintume, nereikia nė tokių tolimų pavyzdžių: lietuvių kalbos gramatikoje skiriama 11 kalbos dalių, tačiau ta vienuoliktoji, ištiktukas, kaip atskira kalbos dalis neskiriama net lietuvių kalbai artimose kalbose, nes jos tiek daug jų kaip lietuvių kalba neturi. Ištiktukų kūrimo laisvė, kuria lietuvių kalba išsiskiria iš kitų, pasak Paulauskienės (1994: 421), esąs kategorinis ištiktuko, kaip kalbos dalies požymis, ir leidžia jį atskirti ir nuo įvardijamųjų, ir nuo tarnybinių kalbos dalių. Kita vertus, lietuvių kalboje kaip atskira kalbos dalis neskiriamas artikelis: vieną iš jo sintaksinių funkcijų (apibrėžtumo/neapibrėžtumo raiška) pavaduoja rodomieji įvardžiai *tas*, *ta*.

Tiesioginis morfologijos uždavinys paprastai apibrėžiamas kaip žodžių kaitymo analizė, kurioje išryškėja, kokių gramatinių kategorijų reikšmės reiškiamos ta ar kita kalbos dalimi ir kokiomis tos kalbos dalies žodžių formų sistemomis (kaitybinėmis paradigmomis)

¹³⁰ Pavyzdžiui, Nigerijoje vartojamoje igbų kalboje būdvardžiais laikomų žodžių yra apie dešimt (jais nusakomas amžius 'jaunas'/'senas', dydis 'didelis'/'mažas', kokybės vertinimas 'geras'/'blogas' ir pan.).

jos yra realizuojamos. Šiais požymiais daugiausia remiamasi skiriant kalbos dalis fleksinėse ir agliutinacinėse kalbose.

Laikantis funkcinio požiūrio į kalbą kaip į tam tikrą informacijos perteikimo ir saugojimo sistemą, manytina, kad joje nėra jokios funkcijos neatliekančių reiškinių, taigi ir gramatinę kategoriją galima apibrėžti kaip tam tikrą žodžių ir jų formų sistemą, kurios nariai kalbos sandaroje turi apibrėžtą funkciją ir kuriuos sieja apibendrinta abstrakti reikšmė. Šis terminas plačiąja prasme apima **morfolo-gi-nes, sintaksines ir žodžių darybos** kategorijas¹³¹ (siaurąja prasme gali būti vartojamas kalbant tik apie vieno kurio struktūrinio kalbos lygmens, morfologinio arba sintaksinio, kategorijas).

Morfologinės kategorijos reiškiamos tam tikromis žodžių formų sistemomis (dažniausiai pagal bendrus reguliarius gramatinės reikšmės rodiklius susiformavusiomis kaitybos paradigmomis arba stambesnėmis formų klasėmis). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos daiktavardžius su galūnėmis *-a*, *-ė* galima beveik automatiškai priskirti giminės kategorijos moteriškosios giminės žodžių paradigmai (klasei), o žodžių *akis*, *išmintis*, *šalis* kaitybines paradigmas pagal joms būdingą galūnių rinkinį, reguliariai pasikartojantį sudarant jų linksnių formas, susieti į vieną linksniavimo tipą (linksniuotę).

Sintaksinės kategorijos reiškiamos tam tikrais žodžių junginių ir sakinių sandaros tipais (sintaksinėmis–semantinėmis jų schemomis). Pavyzdžiui, žodžių junginiai *rašyti laišką*, *vedžioti šunį*, kuriuose tranzityviniai veiksmažodžiai tiesiogiai prisijungia galininko linksnį, laikomi tam tikru žodžių junginių tipu, išreiškiančiu veiksmą ir objektą, į kurį tas veiksmas yra nukreiptas.

Morfologines kategorijas ir jų raiškos būdus nagrinėja morfologija, sintaksines kategorijas – sintaksė.

4.1. Morfologinių kategorijų tipai

Morfologinės kategorijos pagal savo funkciją yra dvejopos: **klasifikacinės** ir **kaitybinės**. Klasifikacinės kategorijos leidžia suskirstyti tos pačios kalbos dalies žodžius į tam tikras klases pagal kokį nors

¹³¹ Apie žodžių darybos kategorijas žr. skyrelyje *Svarbiausios žodžių darybos sąvokos ir darybinė žodžių analizė*.

reguliarių formalųjų jų požymių ir tuo požymiu išreiškiamą gramatinę, t. y. abstrakčią, apibendrintą (kategorinę) reikšmę. Kaitybinės kategorijos sieja to paties žodžio formas, turinčias skirtingus formaliuosius gramatinius rodiklius.

Pavyzdžiui, lietuvių kalbos veiksmažodžio veiksmo kategorija laikytina klasifikacine, nes pagal reguliarių formalųjų požymių (priešdėlio turėjimą arba neturėjimą) veiksmažodžiai pasiskirsto į eigos ir įvykio veiksmo, t. y. tęstinį arba užbaigtą (rezultatinį) veiksmą žyminčius žodžius, pvz.: *nešti* – *parnešti*, *važiuoti* – *nuvažiuoti*. Veiksmažodžio laikų kategorija yra kaitybinė, nes pagal formaliuosius morfologinius rodiklius (galūnes ar gramatinės priesagas) skirtingos to paties žodžio formos susiejamos į jo kaitybinę paradigmą, pvz.: *laukia*, *laukė*, *laukdavo*, *lauks*... Daugelio kaitomųjų žodžių formų gramatinė reikšmė yra santykinė: ji išryškėja per jų sintagminius ryšius su kitais žodžiais (t. y. galėjimą užimti tam tikrą poziciją sakinyje), taip pat per paradigminius ryšius su kitomis to paties žodžio formomis. Pavyzdžiui, daiktavardžio linksniais reiškiamą gramatinę reikšmę ir galima linksnių pozicija sakinyje geriausiai išryškėja per konkretaus linksnio (pvz., vardininko) sintagminį ryšį su veiksmažodžiu ir paradigminių vardininko ryšį su kitais linksniais (plg.: *žmogus dirba* – vardininkas rodo veiksmo atlikėją ir todėl gali sakinyje užimti subjekto poziciją; *vargina žmogų*, *pasitiki žmogumi*, *neranda žmogaus* – dalyko, į kurį kreipiamas veiksmas, reikšmė reiškiamą ne vardininku, bet kitais linksniais, todėl vardininkas sakinyje paprastai neužima objekto pozicijos). Kaip matome, morfologinės žodžio formos gramatinė reikšmė gali būti (ir nereita yra) glaudžiai susipynusi sintaksinių kategorijų reikšmėmis.

Kiekvienai kaitomajai kalbos daliai yra būdingos tam tikros morfologinės (klasifikacinės ir kaitybinės) kategorijos, kurių reikšmės realizuojamos tai kalbos daliai priklausančių žodžių formų sistemomis.

4.1.1. Būdingosios nominatyvinių kalbos dalių kategorijos

Daiktavardis

Daiktavardis yra savarankiška nominatyvinė kalbos dalis, kuriai priklauso daiktų, reiškinių, gyvų būtybių ir daiktiškai suvokiamų abstrakčių sąvokų pavadinimai, sakinyje dažniausiai užimantys veiksnio (subjekto) ir papildinio (objekto) poziciją. Be šių svarbiausių savo

sintaksinių funkcijų, daiktavardis sakinyje jų gali atlikti (ir atlieka) gerokai daugiau. Tai pati daugiafunkciškiausia žodžių klasė.

Daiktavardžiui būdingos trys morfologiškai reiškiamos gramatinės kategorijos: giminės, skaičiaus ir linksnio. Savo pobūdžiu jos nėra visiškai lygiavertės.

Daiktavardžio giminės kategorija yra morfologinė **klasifikacinė** kategorija, nes pagal formalųjį požymį (galūnę) visi daiktavardžiai nepriklausomai nuo jų konkrečios leksinės reikšmės pasiskirsto į vyriškosios ir moteriškosios giminės žodžius (skirtingą giminę rodančių galūnių tas pats žodis turėti negali, plg.: *sūnus* – *duktė*, *saulė* – *vanduo*, *vakaras* – *diena*, *protas* – *išmintis*). Daiktavardžio skaičiaus kategorija, atvirkščiai, yra morfologinė **kaitybinė** kategorija, nes formaliaisiais požymiais (galūnėmis) išreikšto skaičiaus – vienskaitos ir daugiskaitos – formos priklauso tam pačiam žodžiui¹³² (plg.: *vakaras* – *vakarai*, *knyga* – *knygos*, *sūnus* – *sūnūs*).

Daiktavardžio linksnio kategorija apibrėžiama kaip **morfosintaksinė** (formalieji rodikliai, kuriuos turi linksnių formos, jas sieja ir tarp savęs, ir taip pat leidžia užimti tam tikrą apibrėžtą poziciją veiksmažodiniuose žodžių junginiuose arba sakiniuose). Kaip matėme iš ankstesnio pavyzdžio, gramatinė linksnio formos reikšmė išaiškėja iš jos sintagminio ryšio su veiksmažodžiu (galime pasakyti *noriu miego*, bet negalime **noriu miege*). Iš daiktavardžiui būdingų kategorijų linksnio kategorija yra pati universaliausia – vienokiomis ar kitokiomis priemonėmis ji reiškiamą visose kalbose.

Giminės ir skaičiaus kategorija nuosekliai reiškiamą fleksinėse kalbose, bet nebūtinai susideda iš to paties skaičiaus narių ir reiškiamą vienodomis morfologinėmis priemonėmis.

¹³² Išskyrus tuos atvejus, kai žodžių nekaitymas skaičiais yra glaudžiai susijęs su daiktavardžio semantika: jei daiktavardis pavadina neskaičiuojamus daiktus, paprastai vartojamos tik jo vienskaitos (*auksas*, *protas*, *smėlis*, *sviestas* ir kt.) arba tik daugiskaitos formos (*miltai*, *riebalai* ir kt.; čia priklauso ir kai kurių iš dviejų dalių susidedančių daiktų bei švenčių pavadinimai – *durys*, *įkurtuvės*, *žirklės* ir pan.). Morfologiškai tokius žodžius reikėtų vertinti kaip turinčius nepilną (su spragomis) kaitybinę paradigmą: tiesiogine reikšme vartojami vadinamieji vienskaitiniai daiktavardžiai, arba *singularia tantum*, neturi daugiskaitos formų, o daugiskaitiniai, arba *pluralia tantum*, – vienskaitos. Tačiau jei tokie daiktavardžiai vartojami perkeltine reikšme, gali būti pasakomos ir jų priešingo skaičiaus formos, pvz.: *Atėjo auksais pasidabinusi. Jokio riebalų namie neturim*.

Pavyzdžiui, daiktavardžio giminės kategorija daugumoje giminiškų indoeuropiečių kalbų yra trinarė: pagal formaliuosius gramatinius rodiklius visi tų kalbų daiktavardžiai pasiskirsto į vyriškosios, moteriškosios ir bevardės (lot. *neutrum*) giminės poklasius, plg.: rus. *дом* „namas“, vok. *der Tag* „diena“ (vyriškąją giminę rodo rusų kalbos žodžio nulinė galūnė, vokiečių kalboje – artikelis *der*), rus. *страна* „šalis“, vok. *die Sonne* „saulė“ (atitinkami moteriškosios giminės žodžių formalieji rodikliai – galūnė *-a* ir artikelis *die*), rus. *небо* „dangus“, vok. *das Land* „šalis, kraštas“ (bevardės giminės rodikliai – galūnė *-o* ir artikelis *das*). Žodžio skyrimas tai ar kitai gramatinei giminei, kaip matome, nuo leksinės jo reikšmės nepriklauso, yra formalizuotas, plg. skirtingų kalbų tos pačios reikšmės žodžius: liet. *diena*, rus. *день* (moteriškoji giminė), vok. *der Tag* (vyriškoji); liet. *mėnulis*, vok. *der Mond* (vyriškoji), rus. *луна* (moteriškoji). Tai rodo, kad abstrakčių sąvokų pavadinimų gramatinės giminės formalusis morfologinis rodiklis kiekvienoje kalboje yra pasirinktas visiškai nemotyvuotai (panašiai kaip ir šaknis *стран-* rusų kalba kalbančių žmonių sąmonėje nemotyvuotai yra susieta su sąvoka 'šalis'). Semantiškai motyvuotą formalųjį giminės rodiklį galėtų turėti nebent tie žodžiai, kurie žymi skirtingos lyties gyvas būtybes, tačiau ir čia aiškos motyvacijos nebėra¹³³, plg.: rus. *муж*

¹³³ Manoma, kad gramatinė giminės kategorija indoeuropiečių kalbose formavosi aplinkos daiktus ir reiškinius skirstant pagal požymį 'gyvas'/'negyvas'. Gyvais laikomų dalykų pavadinimai turėjo vienokius formaliuosius rodiklius, negyvais – kitokius. Ėmus diferencijuoti gyvas būtybes pagal požymį 'vyriškoji lytis'/'moteriškoji lytis', moteriškos lyties būtybių pavadinimai gavo specialias galūnes ir tapo opozicijos 'vyriškos lyties būtybė': 'moteriškos lyties būtybė' žymėtoju nariu (plg. *vilkas* : *vilka*). Kai įvardijant gyvas būtybes lyties požymis nebūdavo ryškiausias skiriamasis jų požymis, naujų pavadinimų galūnė ar kitas formalusis rodiklis galėjo būti parenkami atsitiktinai, ir tai sudarė prielaidą giminės kategorijai abstraktėti.

Panašią klasifikacinę funkciją kaip indoeuropiečių kalbų giminės kategorijos formalieji rodikliai kitose kalbose atlieka vadinamieji *klasifikatoriai*, t. y. morfomos arba savarankiški žodžiai. Jie rodo žodžio priklausymą tam tikrai semantinei klasei. Pavyzdžiui, Afrikos bantų grupės suahelių kalboje skiriama apie 20 semantinių daiktavardžio klasių, kurių kiekviena turi formalųjį rodiklį, kuris dedamas ne tik prie daiktavardžio, bet ir prie daiktavardį pažymintčio būdvardžio. Pavyzdžiui, žmonės pavadinančių žodžių formalusis rodiklis suahelių kalboje yra prefiksas *m-*, daiktų pavadinimų – prefiksas *ki-* ir *pan-*, plg.: *m+tu* „vyras“, *ki+tu* „dalykas“, *zuri* „puikus“ – *mtu mzuri* „puikus vyras“, *kitu kizuri* „puikus dalykas“.

„vyras (sutuoktinis)“ – жена „žmona“ (skirtingus reikšmės komponentus ‘vyriškoji lytis’/‘moteriškoji lytis’ atitinka skirtingi formalieji rodikliai), bet *мужчина* „vyras“ – *женщина* „moteris“ (skirtingus reikšmės komponentus ‘vyriškoji lytis’/‘moteriškoji lytis’ atitinka tas pats formalusis moteriškosios giminės žodžių rodiklis). Tokiais atvejais, kai žodžių gramatinės giminės skirtumo nerodo formalieji rodikliai, jis išryškėja iš daiktavardžio sintagminio ryšio su būdvardžiu (išreiškiamas ne morfologiškai, bet sintaksiškai): galima pasakyti *высокий мужчина*, *высокая женщина*, bet ne **высокая мужчина* ar **высокий женщина*¹³⁴.

Yra kalbų, kuriose giminės kategorija iš viso neturi formalios gramatinės raidos (pvz., visose uraliečių ir altajiečių kalbose ir kt.): suom. *opettaja* reiškia ir „mokytojas“; ir „mokytoja“ (apie katros lyties asmenį kalbama, paaiškėja iš konteksto). Kai lyties skirtumą svarbu pabrėžti, tose kalbose jis išreiškiamas leksiškai – skirtingos lyties asmenys ar kitos gyvos būtybės yra pavadintos skirtingais žodžiais, pvz.: suom. *tytär* „duktė“ – *poika* „sūnus, vaikas“, *kukko* „gaidys“ – *kana* „višta“ (visai taip pat jis išreikštas ir lietuvių kalboje – *vištos* ir *gaidžio* pavadinimų šaknys skiriasi, tačiau jų skirtumą „papildomai“ įformina ir skirtingos galūnės, nes lietuvių kalboje daiktavardžio gramatinės giminės raida yra būtina, formalizuota, plg. *mokytojas*, –a).

Skaičiaus kategorijos reiškimo sistema kai kuriose kalbose taip pat gali būti morfologiškai sudėtingesnė: vienas daiktas priešinamas dviem, du – daugiau negu dviem. Pavyzdžiui, taip yra slovėnų kalboje, kurioje skiriami trys gramatiniai skaičiai, reiškiami skirtingomis kaitybinėmis paradigmomis – vienaskaita, dviskaita ir daugiskaita¹³⁵. Yra ir tokių kalbų, kuriose, be vienaskaitos, dviskaitos ir

¹³⁴ Tą patį matome ir lietuvių kalboje: *geras dėdė*, *gera teta*, bet ne **gera dėdė*, **geras teta*. Panašiai kalbamojo asmens lytis nusakoma (išreiškia sintaksiškai) ir tais atvejais, kai ne tos pačios lyties asmenis žymi ne du skirtingi, bet vienas žodis, plg. liet. *tikras užuomarša* / *tikra užuomarša* (vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžio parinkimą lemia ne žodžio semantika, bet kalbėjimo situacija arba kontekstas, t. y. žinojimas, apie katros lyties asmenį kalbama).

¹³⁵ Lietuvių kalboje daiktavardžių skaičiaus kategorija irgi yra buvusi trinarė (*vai- kas – du vaiku –vaikai*). Bendrinėje kalboje dviskaitos formos šiandien jau nebavartojamos, bet jos žinomos iš senųjų raštų ir vietomis dar aptinkamos tarmėse. Beje, tarmėse yra gerai išlikusi veiksmažodžių dviskaita, plg. vakarų aukštaičių,

daugiskaitos, gramatiškai gali būti reiškia triskaita (pvz., austro-neziečių šeimos Okeanijos šakos maršalų kalboje).

Būdvardis

Giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijos būdingos ir lietuvių kalbos būdvardžiui, tačiau būdvardžio kaitomųjų formų sistemoje jų statusas yra kitoks: visos būdvardžio kategorijos kaitybinės. Mat būdvardžių, daiktų ypatybes reiškiančių žodžių, giminės, skaičiaus ir linksnių galūnės derinamos su tekste pavartotų daiktavardžių gramatine gimine ir skaičiumi bei linksniu¹³⁶ (*gražus vakaras / graži diena, gražūs vakarai / gražios dienos, gražaus vakaro / gražišios dienos*). Kita vertus, tam tikra dalis būdvardžių (tie, kurie žymi kintamąją ypatybę) gali turėti negimininių formų (*šalta, bloga, puiku, šaunu*), sakinyje gali atlikti vardažodinio tarinio vardinės dalies funkciją (pvz., *Rūkyti nesveika*).

Būdvardžiui būdinga dar ir laipsnio kategorija, lietuvių kalboje reiškia gramatinėmis priesagomis *-esnis*, *-ė* ir *-iausias*, *-ia* (*gražus, -i – gražesnis, -ė, – gražiausias, -ia*). Ji yra glaudžiai susijusi su būdvardžių semantika ir būdinga tik kintamą ypatybę žymintiems būdvardžiams, nes santykiniai būdvardžiai (*medinis, vakarykštis, vilnonis*) nelaipsniuojami.

Skaitvardis

Skaitvardžiais nusakomas tikslus skaičiuojamų daiktų kiekis (*trys studentai, trys studentės, dvejų durys, ketvertas draugų*) ir vieta eilėje (*trečias langas, trečia palangė*), taip pat abstrakti kiekybė, t. y. skaičiai, nesusiję su skaičiuojamais daiktais (*šimtas minus trys – devyniasdešimt septyni*).

vadinamųjų suvalkiečių, *aš ėjau – mudu ėjova – mes ėjome; tu eini – judu eina – ta – jūs einate* (veiksmažodžių dviskaitą gyvai tebevartoja ir šiaurės žemaičiai). Archajiškose indoeuropiečių kalbose (pvz., sanskrite ir senojoje graikų) taip pat skiriamos daiktavardžių vienaskaitos, dviskaitos ir daugiskaitos paradigmos. Kadangi dabar beveik visose indoeuropiečių kalbose dviskaita yra išnykusi, reikia manyti, kad ji buvo žymėtasis (rečiau vartojamas) opozicijos *daugiskaita : dviskaita* narys, ir tai nulėmė jos nykimą.

¹³⁶ Tais atvejais, kai daiktavardžio gramatinė giminė nesutampa su jo semantika, būdvardžio giminės raišką lemia arba konkreti kalbamojo daiktavardžio leksinė reikšmė, arba kalbėjimo situacija (plg. ankstesnius pavyzdžius, p. 148, 134 išnaša).

Visų kalbų skaitvardžio (tam tikros žodžių klasės) branduolį sudaro skaičiuojamų daiktų kiekio pavadinimai (dažniausiai nuo vieno iki dešimt ir atskiri didesnio kiekio pavadinimai – *šimtas, tūkstantis, milijonas*). Tai vadinamieji pagrindiniai, arba kiekiniai, skaitvardžiai. Iš jų yra sudaryti sudurtiniai kiekiniai – *dvylika, keturiolika, trisdešimt, penkiasdešimt šeši, šimtas septyniasdešimt aštuoni* ir kt.; trupmeniniai – *trys ketvirtosios, šešios dešimtosios* ir kt.; taip pat kelintiniai – *trečia eilė, penktas mėnuo, dešimtas namas*). Lietuvių kalboje skiriami dar dauginiai skaitvardžiai *vieneri, -ios, dveji, -os, treji, -os... devyneri, -ios* (reikalingi daugiskaitine forma pavadintų daiktų skaičiui žymėti, plg.: *dvejos durys*, bet *du langai, dveji kailiniai*, bet *du švarkai*) ir kuopiniai *dvejetas, trejetas... devynetas* (išreiškia kiekybę kaip visumą: *dvejetas kambarių, trejetas arklių*).

Skaitvardis kaip atskira žodžių klasė ypatinga tuo, kad ji aiškiau išsiskiria tik semantiniu pagrindu, o morfologiniais ir sintaksiniais savo požymiais yra itin nevienalytė¹³⁷. Vieni skaitvardžiai grynai morfologiniu požiūriu galėtų būti laikomi būdvardžiais, mat *vienas langas, trejos žirklės; trečias langas, šešta diena* panašiai kaip ir būdvardžiai (*tamsus langas, tamsūs langai, skaišti saulė*) yra derinamieji žodžiai, derinami su daiktavardžiu gimine, skaičiumi ir linksniu. Kiti yra tartum savotiški daiktavardžiai – nekaitomi giminėmis ir galintys valdyti (prisijungti) kitus žodžius, plg.: *šimtas studentų, šimtai studentų, ketvertas studentų ir būrys studentų, būriai studentų*, dar kiti – tartum tam tikri prieveiksmai, pvz.: *dešimt stalų, dvidešimt kėdžių ir daug langų, daug kėdžių*.

Įvardis

Įvardžiai taip pat yra ypatinga žodžių klasė, kuri nuo kitų nominatyvinių kalbos dalių, t. y. žodžių, kuriais pavadinami tikrovės daiktai, reiškiniai, daiktams priskiriamos ypatybės ir kt., skiriasi savo funkcija: įvardžių vaidmuo kalboje yra **referencinis**, t. y. pasakymo ir jo dalių susiejimas su tikrove – su jos objektais, įvykiais, asmenimis, situacijomis, daiktų padėtimi realiame pasaulyje.

¹³⁷ Dėl to kai kurie tyrinėtojai yra linkę skaitvardžio kaip atskiros kalbos dalies visai neskirti.

Pavyzdžiui, pasakyme *Paduok aną!* įvardis *aną*, jeigu kalbama apie knygas, ne pavadina kalbamą objektą, bet lokalizuoja jį erdvėje, t. y. turi reikšmę „tas, kuris yra toliau“ (tiksliau – reikšmės požymį ‘tolimasis’), ir nurodo, kad šiame kontekste kalbama apie objektą, kuris gali būti vadinamas moteriškosios giminės daiktavardžiu, sakinyje užimančiu tiesioginio papildinio poziciją. Taigi įvardžiai nėra bereikšmiai žodžiai, jie išskiria, identifikuoja ir diferencijuoja daiktus, reiškinius, požymius ir asmenis komunikacijos akte. Tai žodžiai, kurių reikšmę sudaro abstrahuoti diferenciniai požymiai (ar tam tikra jų visuma). Įvardžiai vadinami nurodomaisiais (deiktiniais) žodžiais, kurie, skirtingai negu žodžiai-pavadinimai (kiti nominatyvinių kalbos dalių žodžiai), turi ne įvardijamąją, bet kitokią paskirtį – susieti kalbamą dalyką su individualiu daiktu arba su tekste pasakytu jo pavadinimu (plg. dar: *Paduok man **knygą**. Ji yra ant ano stalo*). Komunikacijos procese įvardžiai leidžia įvairiai identifikuoti kalbamus dalykus, remiantis abiem komunikacinio akto dalyviams bendru „žinių fondu“ (t. y. ankstesniu patyrimu, ko nors žinojimu, kuris vadinamas presupozicija¹³⁸). Pavyzdžiui, jei kalbamas dalykas kalbančiajam yra žinomas, o klausančiajam ne, sakoma: *Jonas vedė vieną studentę*; jei dalykas žinomas abiem, – *Jonas vedė tą studentę*; jei nežinomas abiem: *Jonas vedė kažkokią studentę* ir pan.

Sakinyje galėdami pakeisti daiktavardžius ir būdvardžius, įvardžiai atlieka arba veiksnio, arba papildinio, arba pažyminio funkcijas ir turi kaitybines paradigmas, kuriomis reiškiamos vardažodžiams būdingos linksnio, skaičiaus ir giminės kategorijos. Funkciniu požiūriu įvardžiai yra nevienalytė žodžių klasė, kurią sudaro du poklasiai – daiktavardiškieji (*aš, mes, tu, jūs, kas, kažkas, niekas, viskas* ir kt.) ir būdvardiškieji įvardžiai (*tas, toks, koks, kažkoks, kuris* ir kt.).

Veiksmazodis

Tarp nominatyvinių kalbos dalių daiktavardis ir veiksmazodis yra dvi svarbiausios žodžių klasės, kurios viena nuo kitos skiriasi apibendrinta abstrakčia „daiktiškumo“ ir „procesiškumo“ reikšme

¹³⁸ **Presupozicija** (lot. *prae* „prieš, priešais“, *suppositio* „prielaida“) – lingvistinės semantikos terminas, reiškiantis sakinio prasmės komponentą, kuris leidžia sakinį suvokti kaip semantiškai normalų ir atitinkantį konkretų kontekstą.

(procesas pačia bendriausia prasme suvokiamas kaip veikėjo atliekamas veiksmas ar jo patiriama būseną). Šios kalbos dalys ryškiai skiriasi ir savo morfologiniais požymiais (kaitybos paradigmomis). Veiksmažodžio kaitymo sistemoje išsiskiria dvi skirtingai sudaromų formų klasės – asmenuojamosios ir neasmenuojamosios formos¹³⁹. Asmenuojamosios yra visų laikų ir nuosakų formos, neasmenuojamosios – bendratis, dalyviai, pusdalyviai ir padalyviai.

Būdingosios veiksmažodžio kategorijos – asmens, laiko, nuosakos ir rūšies – reiškiamos vientisinėmis (sintetinėmis) ir sudėtinėmis (analitinėmis) asmenuojamosiomis formomis. Be jų, asmenuojamosiomis veiksmažodžio formomis reiškiamą ir skaičiaus kategoriją (vienaskaita ir daugiskaita, kai kuriose kalbose – ir dviskaita, plg. 135 išnašą p. 152).

Asmens kategorijos gramatinė reikšmė yra veiksmo ar būsenos santykis su subjektu, kurį nustato kalbantis asmuo: pirmąjį asmenį rodančios veiksmažodžio formos reiškia, kad veiksmą atlieka pats kalbantis asmuo (*rašau, rašiau, rašydavau, rašysiu, rašyčiau*), antrojo asmens formos – kad veiksmą atlieka tas komunikacijos akto dalyvis, į kurį kreipiasi kalbantysis (*rašai, rašei, rašydavai, rašysi, rašytum, rašyk*), trečiojo asmens formos – apie ką kalbama (kas nėra komunikacijos akto dalyvis). Būdama glaudžiai susijusi su komunikacijos aktu, asmens kategorija yra universaliausia veiksmažodžio kategorija, vienokiomis ar kitokiomis priemonėmis reiškiamą visose pasaulio kalbose. Gramatikose ji dažnai apibrėžiama kaip morfologinė–sintaksinė kategorija, galinti būti realizuojama ir morfologinėmis (*rašau, valgome*), ir sintaksinėmis priemonėmis (angl. *I know* „žinau“, *we know* „žinome“).

Nuosakos kategorijos turinį sudaro modalumas – kalbančiojo asmens nustatomas pasakomo veiksmo santykis su tikrove. Modalumas paprastai realizuojamas bent trijų nuosakų formomis: *žinau, žinojau, sužinodavau, sužinosiu* – tiesioginė nuosaka reiškia kalbančiojo konstatuojamą realų veiksmą; *paslėptum, žinočiau* – tariamoji

139 Asmenuojamosios veiksmažodžių formos vadinamos **finitinėmis** arba tiesiog *verba finita* (lot. *finitus* „apibrėžtas“), neasmenuojamosios – **infinitinėmis**, arba *verba infinita* (lot. *infinitus* „neapibrėžtas“).

nuosaka rodo, kad kalbėtojas veiksmą mano esant tariamą arba potencialų; *žinok, perskaityk* – liepiamoji nuosaka nurodo kalbančiojo valios santykį su veiksmo vykdymu. Kadangi modalumas gali turėti gana nemažai įvairių atspalvių, skirtingose kalbose skiriamas nevienodas nuosakų skaičius. Pavyzdžiui, be liepiamosios, dar gali būti skiriama geidžiamoji nuosaka, nurodanti ne tokį griežtą kalbančiojo valios santykį su veiksmo vykdymu¹⁴⁰, arba skiriamos ne-realų (tariamą) ir potencialų veiksmą atskirai rodančios tariamoji ir potencialinė nuosakos, pvz., suom. *ostaisin, ostaisit* „pirkčiau, pirktum“, *ostanen, ostanet* „galbūt pirsiau, pirsi“ (tariamąsios nuosakos formalusis rodiklis – priesaga *-isi-*, potencialinės – priesaga *-ne-*).

Laiko kategorija, taip pat kaip ir asmens, laikytina morfologine-sintaksine kategorija, nes veiksmažodžio laikų formos, reiškiamos reguliariais formaliaisiais rodikliais, sudaro savas kaitybines paradigmas. Savo turiniu laiko kategorija yra sintaksinė, nes gramatinė laiko reikšmė realizuojama predikacijos sferoje (skirtingomis laiką rodančiomis žodžių formomis patvirtinamas įvardyto įvykio ar proceso egzistavimas). Daugelio kalbų veiksmažodžio sistemoje skiriami trys laikai – esamasis, būtasis ir būsimasis. Tai susiję su gana universaliu laiko dalijimu ir įvykių lokalizacija atkarpoje iki kalbamojo momento, kalbamuoju momentu ir atkarpoje po kalbamojo momento. Svarbiausias įvykio ar vyksmo lokalizacijos orientyras yra įvardijamo įvykio santykis su realiu arba įsivaizduojamu kalbėjimo momentu (*hic et nunc* „čia ir dabar“). Vis dėlto reikia pasakyti, kad morfologinė laiko kategorijos raiška skirtingose kalbose yra gana nevienoda: vienos kalbose skiriami net keli praeities laikai, o kitose pakanka ir vieno. Jei kalboje skiriami keli praeities laikai, jų priešinio vieno kitam pagrindas gali būti tęstinio (nebaigto) ir rezultatinio (užbaigto) veiksmo opozicija (gana dažnai toks yra perfekto ir imperfekto skirtumas). Lietuvių kalbos būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko opozicija, kaip rodo jų pavadinimai, grin-

¹⁴⁰ Geidžiamoji nuosaka, arba optatyvas, skiriama sanskrite, senojojoje graikų ir kt. indoeuropiečių kalbose. Jos pėdsakų yra likę ir lietuvių kalboje, pvz.: *tebūnie, terašai*.

džiama vienkartinio ir kartotinio veiksmo priešiniu. Yra kalbų (pvz., suomių), kurios neturi atskiros būsimojo laiko formų kaitybinės paradigmos (jis reiškiamas tomis pačiomis formomis kaip ir esamasis), o kitos kalbos (pvz., lotynų) turi gana sudėtingą būsimojo laiko raiškos sistemą (futurum I, futurum II, futurum praeteriti). Dar kai kuriose (pvz., australiečių kalbose) nediferencijuojama laiko ir nuosakos raiška.

Veiksmažodžio rūšies kategorija irgi yra morfologinė–sintaksinė: skirtingos rūšies (aktyvo ir pasyvo) formomis veiksmai nusakomas atsižvelgiant į jo atlikėją.

Skirtumas tarp veikiamosios ir neveikiamosios rūšies (aktyvo ir pasyvo) yra tas, kad veikiamosios rūšies vientisinėmis arba sudėtinėmis formomis nusakomo veiksmo atlikėjas sakinyje gali užimti veiksnio (subjekto) poziciją, pvz.: *Brolis pataisė spyną. Gydytojas gydo ligonį. Žurnalistas apie tai buvo rašęs dar pernai*. Neveikiamosios rūšies formomis nusakomo veiksmo atlikėjas užimti veiksnio pozicijos sakinyje negali, todėl jos dažniausiai vartojamos tada, kai veiksmo atlikėjas nepasakomas, pvz.: *Spyna buvo pataisyta. Ligonis yra gydomas. Apie tai buvo rašyta*, arba – jei atlikėjas pasakomas – jis reiškiamas kilmininko linksniu: *Spyna buvo brolio pataisyta. Ligonis yra gydytojo gydomas. Apie tai žurnalisto buvo rašyta*. Lietuvių kalbos visų laikų ir nuosakų neveikiamosios rūšies formos yra analitinės, sudarytos iš asmenimis kaitomo pagalbinio veiksmažodžio ir neveikiamojo dalyvio¹⁴¹.

Neasmenuojamosios veiksmažodžių formos, pirmiausia dalyviai, turi bendrų ypatybių su būdvardžiais, su kuriais juos sieja kaitymas gimine, skaičiumi ir linksniais ir panašios sintaksinės funkcijos. Dalyviai sakinyje gali užimti tas pačias pozicijas kaip ir būdvardžiai – atlikti sintaksinę daiktavardžio pažyminio (*sužvarbęs paukštelis, negirdėtas dalykas*) arba tarininio pažyminio funkciją (*Tėvai grįžo pavargę. Radau visus įsilinksminusius*). Su veiksmažodžiais dalyvius sieja laiko ir rūšies kategorijos.

¹⁴¹ Intransityvinių veiksmažodžių, reiškiančių į objektą nenukreiptą veiksmą, neveikiamosios rūšies formos sudaromos iš pagalbinio veiksmažodžio ir neveikiamojo dalyvio negimininės formos, pvz.: *Dėl skonio nesiginčijama. Šį rytą mamos buvo anksti atsikelta*.

4.1.2. Gramatinių kategorijų morfologinės raiškos priemonės

Pasaulio kalbose galimos gramatinių kategorijų raiškos priemonės yra **afiksacija, vidinė fleksija, reduplikacija, supletyvizmas, tarnybiniai žodžiai** ir kt. Skirtingose kalbose jos pasirenkamos gana įvairiai: vienoms kalboms būdingiausia gramatinių kategorijų raiškos priemonė yra afiksacija, kitoms – vidinė fleksija, dar kitoms – tarnybiniai žodžiai ir t. t.

Pavyzdžiui, lietuvių, latvių, rusų, suomių, vengrų kalbose viena iš svarbiausių gramatinių kategorijų raiškos priemonių yra afiksacija (tarnybiniai žodžiai ir kitos priemonės menkliau vartojamos), o anglų kalboje tarp įvairių galimų priemonių pirmenybę turi tarnybiniai žodžiai (afiksacijos vaidmuo yra gana ribotas). Čia derėtų pridurti, kad kalbant apie kaitomųjų žodžių formų sudarymą terminas *afiksacija* fleksinėms kalboms nelabai tinka: joms būdingos galūnės (vadinamoji išorinė fleksija) pagal savo vietą žodyje gal ir galėtų būti laikomos afiksais, einančiais tuoj po šaknies arba po gramatinės priesagos, tačiau nuo afiksų (gramatinių priesagų), kurie paprastai būna vienareikšmiai, fleksinių kalbų kaitomųjų formų galūnės skiriasi daugiareikšmiškumu, nes jose sutelkiamos (kumuliuojamos) kelios gramatinės reikšmės, plg.: *dirbdavau* (gramatine priesaga *-dav-* realizuojama **viena** kartotinio praeities veiksmo reikšmė), *dirbau* (galūne *-au* realizuojamos iš karto **trys** reikšmės – asmens, laiko ir skaičiaus), *miškuose* (galūnė *-uose* rodo daiktavardžio giminę, skaičių ir linksnį). Agliutinacinėse kalbose visi po žodžio šaknies einantys afiksai yra vienareikšmiai (vienas afiksas = viena gramatinė reikšmė), todėl tarp agliutinacinių kalbų gramatinės priesagos ir galinės žodžio morfemos (galūnės) nėra esminio skirtumo.

Afiksacijos ir vidinės fleksijos pavyzdžių buvo pateikta aptariant gramatinių morfemų funkcijas (žr. skyrelį *Morfemų rūšys ir morfemų funkcijos*), čia belieka trumpai paminėti likusias galimas gramatinių reikšmių raiškos priemones.

Reduplikacija (lot. *reduplicatio* „dvigubinimas“) gana dažnai pasitaiko kaip vieno daikto skyrimo nuo daugiau nei vienos priemonė (pvz., austroneziečių, kinų-tibetiečių ir daugelyje Afrikos kalbų):

malajų k. *kuda* „arklys“ – *kuda-kuda* „arkliai“, *bunga* „gėlė“ – *bunga-bunga* „gėlės“, *orang* „žmogus“ – *orang-orang* „žmonės“; kinų k. *sin* „žvaigždė“ – *sin-sin* „žvaigždės“; bušmėnų k. *ka* „ranka“ – *ka-ka* „rankos“, *tu* „burna“ – *tu-tu* „burnos“ (čia reduplikacija laikytina veikiau semantiniu, negu morfologiniu požymiu, nes šių kalbų žodžiai linksniais nekaitomi ir atskirės daugiskaitos paradigmos neturi). Reduplikacija gali būti vartojama ne tik skaičiaus, bet ir kitokioms gramatinėms reikšmėms reikšti: čiuvąšų kalboje ji yra pagrindinė būdvardžiais žymimos ypatybės laipsnio raiškos priemonė, pvz.: *chura* „juodas“ – *chup-chura* „visiškai juodas“, *sara* „geltonas“ – *sap-sara* „labai geltonas“, *šura* „baltas“ – *šup-šura* „labai baltas“ (tarp reduplikuojamo ir pirmojo žodžio skiemens čia dar išspraudžiamas lūpinis priebalsis *p*). Lotynų kalboje reduplikacija yra papildomas formalus būtojo laiko rodiklis (drauge su galūne): *tondeo* „kerpu, skutu“ – *totondi* „nukirpau, nuskutau“, *tendo* „tempiu, tęsiu“ – *tetendi* „ištempiau“, *dedo* „atiduodu, atidavinėju“ – *dedidi* „atidaviau“, *tango* „liečiu“ – *tetigi* „paliečiau“.

Supletyvizmas (lot. *suppletum* „papildytas, pakeistas“) yra toks reiškiny, kai to paties žodžio kaitybinėje paradigmoje yra formų, sudarytų iš iš skirtingų šaknų, kurių skirtumo negalima paaiškinti garsų kitimo taisyklėmis, pvz.: liet. *aš* – *manęs*, *man*, *mane...*; *esu*, *esi* – *yra*, *žmogus* – *žmonės* (g pakitimą į *n* fonetiškai sunku paaiškinti); rus. *человек* „žmogus“ – *люди* „žmonės“, *уды* „einu“ – *шел* „ėjau“, *хороший* „geras“ – *лучший* „geriausias“; vok. *ich* „aš“ – *mich* „mane“, *Mensch* „žmogus“ – *Leute* „žmonės“, *gut* „geras“ – *besser* „geresnis“, (ich) *bin* „(aš) esu“ – (ich) *war* „(aš) buvau“; angl. *go* „eiti“ – *went* „ėjau“; lot. *fero* „nešu“ – *tuli* „nešiau“, *bonus* „geras“ – *melior* „geresnis“ – *optimus* „geriausias“. Dažniausiai teigiama, kad supletyvizmas esąs būdingas indoeuropiečių kalboms (iš pavyzdžių matyti, kad taip iš tiesų yra), tačiau supletyvizmo apraiškų pasitaiko ir neindoeuropiečių kalbose, pvz.: suom. *olen* „esu“ – *on* „yra“ – *lienee* „galbūt yra“, *hyvää* „geras“ – *parempi* „geresnis“.

Tarnybiniai žodžiai, vartojami analitinėms žodžių formoms padaryti, yra artikeliai, prielinksniai ir polinksniai, dalelytės ir pagalbiniai veiksmažodžiai.

Pavyzdžiui, vokiečių kalbos artikelis gali rodyti gramatinę daiktavardžio giminę, skaičių ir linksnį (*der Tisch* „stalas“ – vyriškoji giminė, *die Erbse* „žirnis“ – moteriškoji giminė, *das Fenster* „langas“ – niekatroji giminė; *die Tische* „langai“, *die Erbsen* „žirniai“ – daugiskaitą rodo artikelis ir galūnė, *die Fenster* „langai“ – daugiskaitą rodo tik artikelis; vard. *der Tisch*, kilm. *des Tisches*, naud. *dem Tisch*, gal. *den Tisch* – vokiečių kalbos artikelis linksniuojamas).

Konstrukcijomis su prielinksniais ir polinksniais reiškiamą vietos (lokalizacijos ir krypties), posesyvumo, instrumentinė ir kitos reikšmės (liet. **prie** namo, **į** miestą, **su** peiliu; angl. **at** school „mokykloje“, **on** the table „ant stalo“; rus. **на** улице „gatvėje“; hindi k. **hath se** „su ranka“, **bāp kā** gbar „tėvo namas“ (*se, kā* – hindi kalbos polinksniai) ir pan.

Su pagalbiniais veiksmažodžiais sudaromos analitinės veiksmažodžių formos, pvz.: liet. **esu** sakęs, **-iusi**, **būčiau** paaiškinęs, **-usi**, **buvau** pametęs, **-usi**; lenk. **będzie** wrócił „(jis) grįš“, rus. **будем** нумамб „rašysime“, suom. **olen** ollut „esu buvęs“, **olisin** sanonut „būčiau pasakęs“ ir pan.

■ Kontroliniai klausimai

1. Ką tiria morfologija ir kokie yra jos skyriai?
2. Koks kalbos vienetas yra morfema ir kaip ji materialiai realizuojama?
3. Kas lemia morfemų pozicinių variantų (alomorfų) susidarymą?
4. Kokios yra leksinių ir gramatinių morfemų funkcijos?
5. Kuo skiriasi žodžių morfeminės ir darybinės analizės uždaviniai?
6. Kas yra darybos opozicija, darybos pamatas ir darybos formantas?
7. Kas yra darybos tipas ir darybos kategorija?
8. Kokie yra įprasčiausi žodžių darybos būdai?
9. Pagal kokius kriterijus skiriamos kalbos dalys ir kaip jos klasifikuojamos?
10. Kas yra gramatinė kategorija? Kokias žinote gramatinių kategorijų rūšis?

11. Kokios yra būdingosios nominatyvinių kalbos dalių gramatinės kategorijos?
12. Kokios yra gramatinių kategorijų morfologinės raiškos priemonės?

■ Užduotys

1. Nustatykite, kurios tamsesniu šriftu išskirtos žodžio dalys yra:

- a) skirtingas morfemas realizuojantys morfai,
- b) poziciniai tos pačios morfemos variantai (alomorfai),
- c) laisvieji (fakultatyviniai) tos pačios morfemos variantai.

atsiskyrėlis, studentėlis _____

draudžiu, draudei _____

neškite, neškit _____

tuščias, tušti _____

šiltas, šaltas _____

valtyje, valty _____

2. Nustatykite, ar nurodytų žodžių galūnės yra tos pačios galūnės alomorfai, ar laisvieji variantai. Savo nuomonę paagrįskite.

(jis) kosi, kosti, kosėja

kvailys, šūksnis, šūvis

(su) seserimi, seserim, seseria

sumušė, sumušo

turgus, skaičius

tvarka, minia

3. Raskite morfemiškai neskaidomus ir morfemiškai skaidomus žodžius, surašykite juos į atskiras skiltis. Morfemiškai skaidomų žodžių morfemas atskirkite brūkšneliais.

ačiū, aguona, aplinkui, čiurkšlė, dilgėlė, glust, iki, irgi, kadangi, minutė, net, pirmyn, saugomas, slibinas, sveikata, tyčia, tvars-tis, uždavinsys, vien, valtininkas, žinotinas, žvilgčioti

Morfemiškai skaidomi	Morfemiškai neskaidomi
aguon-a	ačiū

4. Nustatykite, kurių žodžių darybinės morfemos turi pozicinių variantų (alomorfų) ir kurios jų neturi. Paaiškinkite, kas lėmė alomorfų susidarymą.

balselis, įlankėlė, pabėgėlis, siurbėlė, trobelė, užsispyrėlis, vamzdelis

brolienė, dėdienė, kamšalienė, kiaušininė, kiškienė, kurpiuvienė, sukčiuvienė, uogienė, žirninė

inkaras, įlanka, įmygis, impilas, įnagis, intakas, įrašas, įstaiga, įžvalga

sąlyga, sambrūzdis, sąmonė, samprata, sandara, sanakaupa, santaka, sąžinė, sąšlavos

5. Iš teksto išrinkite darinius, nurodykite jų pamatinius žodžius ir darybos formantą.

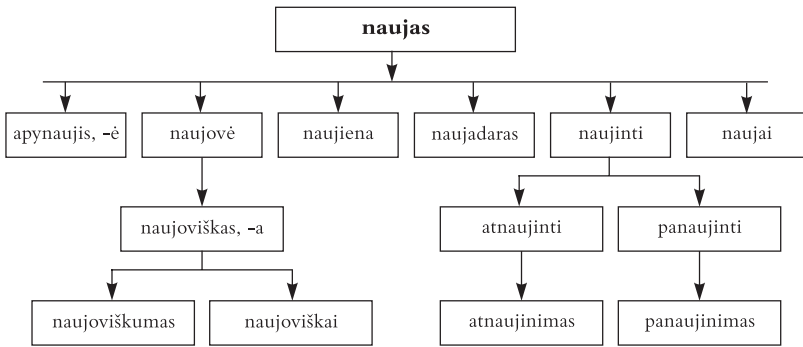
Kultūringas, išsiaucllėjęs žmogus greitai susiorientuoja pagal susidariusias aplinkybes, kada ir kaip sveikintis su pažįstamais ir nepažįstamais. Kai daug žmonių, pavyzdžiui, į atelję, skalbyklą, valgyklą, krautuvę, jis įeina tylomis, o kai nėra klientų ar pirkėjų ir darbuotojai laisvi, jis sugebės gražiai pasisveikinti ir kartais dar nepašykštės vieno kito šmaikštesnio žodžio, praskaidrinančio darbuotojų nuotaiką.

Mandagumo papročiai reikalauja kartais sveikintis tyliai, be žodžių. Paskaitininkas, rašytojas, skaitovas, solistas, išėjęs į sceną, tyliai nusilenkia klausytojams, žiūrovams, netardamas sveikinimosi žodžių. Svečias, pavėlavęs į vaišes, ypač į gausų svečių būrį, taip pat netars sveikinimosi žodžių, kad neatkreiptų dėmesio. Tyliai sveikinamasi paprastai viešosiose vietose: autobuse, troleibuse, bendrame vagone (jei žmonių daug ir sveikinamasis asmuo toliau), didesnių miestų gatvėse, teatruose, koncertų, susirinkimų salėse, parodų patalpose ir šiaip dideliuose žmonių susibūrimuose, kur laikomasi tam tikro oficialumo, iškilmingumo.

(Antanė Kučinskaitė, Lietuvių kalbos etiketas, Vilnius: Moksas, 1985, p.10)

Darinys	Pamatinis žodis	Darybos formantas
kultūringas	kultūra	-ing(as)

6. Žodžiai, turintys tą pačią šaknį, sudaro darybos lizdą. Vienas – centrinis – lizdo žodis yra paprastasis, o kiti – arba sudaryti tiesiogiai iš jo, arba iš kurio nors kito lizdui priklausančio darinio. Išnagrinėkite šį žodžių darybos lizdą ir nustatykite į jį įeinančių darinių darybos formantus bei jų darybos būdą.

12 pav. Žodžio *naujas* darybos lizdas

7. Parašykite tą pačią šaknį turinčių žodžių ir nurodykite, kuriai kalbos daliai jie priklauso.

Šakninė morfema	Žodis
švies-	šviesa, švieselė (daiktavardis), šviesus (būdvardis), šviesti (veiksmažodis), šviesiai (prieveiksmis)
gryb-	
skol-	
jung-	
gudr-	
žib-	

8. Kokiomis morfologinėmis priemonėmis išreikšta šių žodžių formų gramatinė reikšmė?

vok. k. *das Fenster* „langas“, *die Fenster* „langai“ _____

vok. k. *ich gehe* „aš einu“, *ich werde gehen* „aš eisiu“ _____

angl.k. *goose* „žąsis“, *geese* „žąsys“ _____

lenk. k. *idę* „einu“, *szedł* „ėjau“ _____

japonų k. *yama* „kalnas“, *yama-yama* „kalnai“ _____

lenk. k. *szedł* „ėjau“, *będę szedł* „eisiu“ _____

liet. k. *ištraukti*, *traukti* _____

liet k. *ištraukiau*, *buvau ištrauktas* _____

lot. k. *tendo* „tempiu, tęsiu“, *tetendi* „tempiau, tęsiau“ _____

lot. k. *trahere* „traukti“, *extrahere* „ištraukti“ _____

lot. k. *tondeo* „kerpu, skutu“, *totondi* „kirpau, skutau“ _____

liet. k. *žaidžia*, *žaisdamas* _____

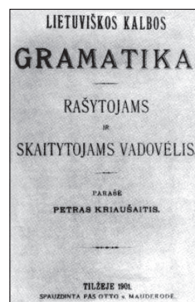
LITERATŪRA

Dabartinės lietuvių kalbos gramatika ¹1994: 55–59.

Holvoet A. 2009: 9–43, Judžentis A. 2012: 15–26), Paulauskienė A. 1994: 15–25, 58–60, 90–107, 98–107, 140–149, 153–166, 262–263, 285–296, 298–310, 325–332, 346–351, Urbutis V. 1978: 144–152, 178–183, 208–213.

Jonas Jablonskis (1860–1930) – žymiausias lietuvių kalbos normintojas, vadinamas lietuvių bendrinės kalbos tėvu. Petro Kriaušaičio slapyvardžiu pasirašyta jo „Lietuviškos kalbos gramatika“ išleista 1901.

Pranas Skardžius (1899–1975), vienas žymiausių lietuvių kalbininkų. Jo veikalas „Lietuvių kalbos žodžių daryba“ (1941, 1943) priklauso šios srities darbų klasikais.

SINTAKSĖ

1. Sintaksės objektas

Terminas **sintaksė** (gr. *σύνταξις* „sudarymas, sandara, sutvarkymas“) kalbotyroje vartojamas dviem reikšmėmis. Pirmąja reikšme juo pavadinama kalbos sintaksinė sistema, antrąja – tą sistemą tirianti kalbotyros šaka.

Pagrindiniai sintaksinės kalbos sistemos vienetai yra sakiniai, t. y. struktūrinės ir semantinės sakinių schemos ar tam tikri struktūriniai ir semantiniai sakinių tipai, kurie kalbėjimo aktuose realizuojami neribotu begaliniu skaičiumi konkrečių pasakymų, dažnai irgi vadinamų sakiniais¹⁴². Pagrindinis sintaksės objektas yra sakiny, nagrinėjamas kaip žodžių tarpusavio ryšių ir reikšminių santykių visuma, tačiau sintaksei, tiriančiai sintaksinę kalbos sandarą, yra svarbūs ne tik sakiniai, bet ir už sakinį mažesni vienetai – žodžių junginiai, o tam tikru mastu – ir žodžių formos, kuriomis ji domisi tiek, kiek jomis reiškiama gramatiniai bei prasminiai ryšiai ir kiek jos padeda sudaryti tam tikros reikšmės žodžių junginius ir sakinius. Dėl to galėtume sakyti, kad sintaksė tiria dėsnius, pagal kuriuos žodžių formos įtraukiamos į žodžių junginius, o šie – į sakinius, vartojamus dalykiniam (sąmonės) turiniui reikšti ir bendrauti.

Atsižvelgiant į kalbėjimo aktuose vartojamų sakinių formavimo (generavimo) etapus sintaksė skirstoma į tris kompleksinius skyrius: **kalbos dalių sintaksė**, **sakinių sintaksė** ir **teksto** (aktualioji) **sintaksė**.

Kalbos dalių sintaksė tiria žodžių kaip gramatinių kalbos vienetų sintaksinio junglumo galimybes¹⁴³, jo realizavimo būdus (derini-

¹⁴² Sakiniui kaip abstrakčiam kalbos sistemos vienetai pavadinti paprastai vartojamas terminas *sakiny*s (plg. vok. *Satz*, rus. *предложение*), o konkreti jo realizacija (kalbėjimo vienetas) vadinama *pasakymu* (plg. vok. *Aussage*, rus. *высказывание*). Tačiau jei iš konteksto aišku, ar galvoje turimas abstraktus sintaksinės sistemos vienetas, ar konkreti jo realizacija, dažnai ir vienu, ir kitu atveju sakoma *sakiny*s. Sakiny's kaip kalbos sistemos vienetas dažnai dar vadinamas *sakinio schema* ar *struktūriniu semantiniu tipu*, o konkreti jo realizacija kalbėjimo aktuose – *sakiniu*.

¹⁴³ Jos dažniausiai vadinamos žodžių sintaksiniu **valentingumu** (lot. *valentia* „jėga“). Sintaksėje šis terminas paprastai vartojamas veiksmažodžio valentingu-

mą, valdymą, šliejamą ir kt.) ir jais išreiškiamus santykius (objektyvius, atributinius ir aplinkybinius).

Sakinių sintaksė tiria sakinių struktūrą (jų sandaros vienetus ir tų vienetų santykius), sakinių struktūrinius ir komunikacinius tipus, predikatyvumą ir modalumą, sakinių semantiką, santykių raiškos tipus ir būdus, formuojančius sudėtinį sakinį.

Teksto sintaksė tiria sakinio aktualizaciją, t. y. tas modifikacijas, kurių jis patiria jungiamas į dialoginį ar monologinį tekstą ir pritaikomas prie konkrečių bendravimo aplinkybių ar konteksto (žodžių tvarkos keitimas, pvz.: *Gera! žinau* → *Žinau gerai*; sakinio atkarpų praleidimas, pvz.: *Kada tai sužinojai?* – *Vakar*; įterpiniai, pvz., *be abejo, kita vertus, vadinasi*; ir kt.).

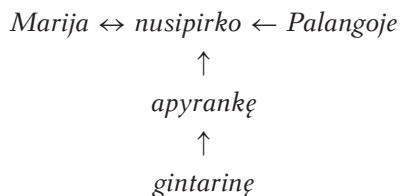
Visa tai, kas yra šių sintaksės sričių objektas, tiriama sinchroniniu ir diachroniniu aspektu. Diachroninė (istorinė) sintaksė tiria bendroesius konkrečių kalbų sintaksinės sistemos evoliucijos dėsningumus ir yra sudėtinė konkrečios kalbos istorinės gramatikos dalis (drauge su istorine morfologija).

2. Sintaksinių ryšių tipai

Išskyrus sakinius, kuriuos sudaro viena žodžio forma (*Prašvito. Dėmesio!* ir pan.), visuose kituose sakiniuose žodžių ryšiai esti **tiesioginiai** ir **netiesioginiai**. Tiesioginis yra toks ryšys, per kurį žodžio forma įtraukiama į sakinį be „tarpininkų“, pvz., sakinyje *Marija Palangoje nusipirko gintarinę apyrankę* žodžių formos *Marija, Palangoje apyrankę* yra susietos tiesioginiais ryšiais su *nusipirko*, o forma *gintarinę* – su *apyrankę*. Formos *gintarinę* ryšys su *nusipirko* yra netiesioginis, nes ji į sakinį buvo įtraukta per tiesioginį ryšį su forma *apyrankę*, o ne su forma *nusipirko*. Sakinys, kuriame

mui nusakyti pagal tai, kiek šis gali prisijungti vadinamųjų aktantų (ar valentinių palydovų), t. y. kiek sintagminių partnerių (paprastai – daiktavardžio linksnių) veiksmažodis reikalauja, pvz.: *įdienoti* (nereikalauja nė vieno), *miega, eina* (reikalauja vieno – *kas* miega, eina), *sako* (reikalauja bent dviejų – *kas* sako ir *ką* sako) ir t. t. Apskritai valentingumo terminas kalbotyroje dabar vartojamas ne vien šia, bet ir platesne reikšme, pvz., kalbant apie bendrąsias žodžių junglumo galimybes, atspindinčias tiek sintaksinį (plg. *labai geras pasiūlymas*, bet ne **labai pasiūlymas*), tiek loginį semantinį ar leksinį žodžių junglumą, plg. *Tėvo kepturė kabojo ant vinies*, bet ne **Vaiko smalsumas kabojo ant vinies*).

yra tiesioginių ir netiesioginių sintaksinių ryšių, susideda iš kelių pakopų:

Skiriami trys pagrindiniai sintaksinių ryšių tipai: **tarpusavio sąsaja, prijungimas ir sujungimas**.

Tarpusavio sąsaja vadinamas sintaksinis ryšys, susiejantis vieną kitą sąlygojančias žodžio formas. Tai abipusės priklausomybės ryšys, suvokiamas kaip galimybė lygiai ir vienam, ir kitam žodžiui prisitraukti kitą (toks ryšys žymimas į abi puses nukreipta rodykle), pvz.: *Mes* ↔ *susitikome teatre*; *Prasidėjo* ↔ *lietūs*; *Pagaliau vaikas* ↔ *užmigo*. Ryškiausias tarpusavio sąsajos atvejis yra veiksmažodžio ryšys su daiktavardžio ar įvardžio vardininku.

Prijungimu vadinamas sintaksinis ryšys tarp pagrindinės ir priklausomosios žodžio formos, kuri į sakinį įtraukiama tik per pagrindinę. Prijungimas yra vienos krypties ryšys (žymimas rodykle, nukreipta nuo pagrindinio dėmens į priklausomąjį), pvz.: *gintarinė* → *apyrankė*, *nusipirko* → *apyrankę*, *seniai* ← *nusipirko*. Prijungimas būna stiprusis (būtinasis) arba silpnasis (nebūtinasis). Pavyzdžiui, sakiniuose *Marija nusipirko apyrankę*; *Jonas metė rūkyti* priklausomieji vienetai – žodžių formos *apyrankę*, *rūkyti* yra būtinai, kad išliktų nepažeista gramatinė sakinio sandara (sakiniai *Marija nusipirko*, *Jonas metė* galimi tik tam tikruose kontekstuose, iš kurių nesunku suprasti, *ką nusipirko* ar *ką metė*). Silpnąjį prijungimą atveju priklausomoji forma gali būti praleista nepažeidžiant sakinio gramatinės sandaros, plg.: *Marija nusipirko gintarinę apyrankę*; *Jonas prieš savaitę metė rūkyti* ir *Marija nusipirko apyrankę*; *Jonas metė rūkyti* (visi sakiniai gramatiškai taisyklingi, skiriasi tik jų prasmė).

Su pagrindiniu siejamas priklausomasis dėmuo paprastai turi tam tikrą formalų prijungimo rodiklį (galūnę, gramatinę priesagą ar tarnybinį žodį, paprastai – prielinksni), pvz.: *geri* → *žmonės*, *nusipirko* ← *žodyną*, *laukia* ← *atostogų*, *pavargo* ← *nuo įtampos*,

nustoj → *bijoti*. Pagal prijungiamojo ryšio formalią raišką skiriami trys prijungimo būdai: **derinimas**, **valdymas** ir **šliejimas** (pavyzdžių žr. skyrelyje *Žodžių junginiai*).

Sujungimu vadinamas sintaksinis ryšys tarp sakinio sandaros vienetų, kurie vienas nuo kito nepriklauso. Jie į sakinį įtraukiami savarankiškai arba per vienodą ryšį su kuriuo nors kitu sakinio vienetu, pvz.: sakinyje *Prasidėjo ilgi ir įkylūs rudens lietūs* formos *ilgi*, *įkylūs* vienodai siejamos su *lietūs*, viena nuo kitos nepriklauso, bet kiekviena turi tokį pat vaidmenį kaip ir junginys *ilgi ir įkylūs*, ir todėl gali jį atstoti, plg.: *Prasidėjo ilgi rudens lietūs* ir *Prasidėjo įkylūs rudens lietūs*.

3. Žodžių junginiai

Žodžių junginius sudaro tiesioginiu sintaksiniu ryšiu susijusios (paprastai dvi) savarankiškų žodžių formos. Pagal sintaksinio ryšio tipą skiriami **tarpusavio sąsajos**, **prijungiamieji** ir **sujungiamieji** žodžių junginiai¹⁴⁴.

Žodžių junginiai yra sakinio sandaros vienetai. Jie išskiriami įvairiose sakinio skaidymo (analizės) pakopose. Pavyzdžiui, skaidydami jau minėtą sakinį *Marija Palangoje nusipirko gintarinę apyrankę* randame tarpusavio sąsajos junginį *Marija* ↔ *nusipirko* ir prijungiamuosius: *nusipirko* → *apyrankę*, *nusipirko* → *Palangoje*, *gintarinę* → *apyrankę*.

Įprasčiausias žodžių junginių tipas yra **prijungiamieji** junginiai, kurie susideda iš pagrindinio ir priklausomojo dėmens: pagrindinis dėmuo yra prijungiamojo žodžių junginio pamatas, priklausomasis – jam pavaldus, prisijungęs dėmuo, pvz.: *šaltas* ← *oras*, *vaiko* ← *juokas*, *stiklinė* → *vandens*, *matyti* → *šviesą*, *bijoti* → *tamsos*, *labai* ← *arti*. Kai prijungiamojo žodžių junginio priklausomasis dėmuo morfologiškai visiškai pritaikomas prie pagrindinio, pvz.: *lemtinga* ← *klaida*, *jokių* ← *abejonių*, tokio junginio dėmenys yra susieti **derinimo** būdu; kai priklausomojo žodžio formą lemia pagrindi-

¹⁴⁴ Sujungiamojo žodžių junginio dėmenys vienas nuo kito nepriklauso, jie į sakinį įtraukiami per vienodą ryšį su kuriuo nors kitu vienetu, pvz.: junginio *giminės ir draugai* sakinyje *Giminės ir draugai pasveikino gražios sukakties sulaukusį mano tėvą* vienodu ryšiu siejami su *pasveikino*. Dėl to sujungiamieji junginiai ne visada skiriami kaip atskiras žodžių junginių tipas.

nio dėmens ypatybė prisijungti tam tikrą linksnį, pvz.: *atiduoti* → *skolą*, *išvengti* → *nemalonumų*, *važiuoti* → *traukiniu*, abu dėmenys yra susieti **valdymo** būdu¹⁴⁵; kai su pagrindiniu žodžiu susieto priklausomojo dėmens forma nekinta, pvz.: *pradėti* → *žiovauti*, *eina* → *švilpaudamas*, *labai* ← *tamsus*, *gražiai* ← *dainuoti*, prijungiamojo žodžių junginio dėmenys yra susieti **šliejimo** būdu.

Pagal pagrindinio dėmens priklausymą tam tikrai žodžių klasei (kalbos daliai) prijungiamieji žodžių junginiai būna:

- **daiktavardiniai** (*margas* ← *paukštis*, *šis* ← *studentas*, *antras* ← *pasiūlymas*, *tėvų* ← *namai*, *širdies* ← *plakimas*, *domėjimasis* → *menu*);
- **būdvardiniai** (*šviesiai* ← *žalias*, *kupinas* → *džiaugsmo*, *abejingas* → *menui*, *kazkuo* ← *ypatingas*);
- **veiksmažodiniai** (*valgyti* → *obuolį*, *ieškoti* → *knygos*, *abejoti* → *savimi*, *dalyti* → *labdarą*, *dalyti* → *saujomis*, *išeiti* → *iš namų*, *nusakyti* → *aiškiai*);
- **skaitvardiniai** (*dešimt* → *litų*, *penkiolika* → *moksleivių*);
- **įvardiniai** (*kazkas* → *nepaprasta*, *kas nors* → *iš draugų*, *ketas* → *knygų*);
- **prieveiksminiai** (*daug* → *triukšmo*, *šiek tiek* → *pastangų*, *baisiai* ← *nelaiku*).

Pagal į žodžių junginį susietų dėmenų reikšmės santykius skiriami:

- **subjektiniai** junginiai (viena tokio junginio žodžio forma nurodo kitu žodžiu pasakomo veiksmo atlikėją ar būsenos patyrėją, pvz.: *žmogus* ↔ *dirba*, *pasisekė* → *žmogui*, *jam* ← *reikėjo*);
- **objektiniai** (priklausomasis žodis žymi semantinį objektą, t. y. asmenį, daiktą ar dalyką, į kurį krypsta pagrindiniu žodžiu pasakomas veiksmas, pvz.: *mino* → *žolę*, *nešioja* → *laiskus*, *siekia* → *naudos*);
- **aplinkybiniai** (jais nusakomos pagrindiniu žodžiu pasakyto veiksmo ar būsenos aplinkybės, tam tikras jų fonas – vieta,

¹⁴⁵ Skiriamas stiprusis ir silpnasis valdymas: *atiduoti* → *skolą*, *atiduoti skolą kaimynui* (*atiduoti kaimynui* – silpnasis valdymas).

laikas, priežastis, būdas, tikslas ir kt., pvz.: *gyvena* → *priemiestyje*, *lipa* → *laiptais*, *šildosi* → *prie ugnies*, *dirba* → *naktimis*, *baigs* → *iki vakaro*, *neatėjo* → *dėl ligos*, *padarė* → *paskubomis*, *einam* → *vakarienės*);

- **atributiniai** (priklausomasis žodis rodo pagrindiniu žodžiu pasakomo daikto ar dalyko ypatybę, pvz.: *vešlus* ← *medis*, *įkyrus* ← *lietus*, *pavargęs* ← *žmogus*, *nenuspėjamas* ← *elgesys*, *kažkokia* ← *painiava*, *darbo* ← *diena*, *smėlio* ← *spalva*).

Pagal savo sandarą (struktūrą) žodžių junginiai gali būti **vientisiniai** ir **sudėtiniai**: vientisinius sudaro du savarankiškai žodžiai (*puodelis* → *kavos*, *išvažiavo* → *į užsienį*), sudėtinius – daugiau kaip du savarankiškai žodžiai (*vyras* → *žila barzda*, *mergaitė* → *šviesia suknele*, *laimingo veido* ← *žmogus*).

Nominacijos (įvardijimo) sferoje žodžių junginiai ir žodžiai savo funkcija nesiskiria, nes ir atskiras žodis, ir žodžių junginys apibendrintai išreiškia žymimą turinį. Skirtumas tarp žodžio ir žodžių junginio čia yra tas, kad žodžiu kiekvienas dalykas – daiktas, ypatybė, veiksmas ir pan. žymimi skyrium (*namas*, *žemė*, *platus*, *tempti*, *keisti* ir pan.). Žodžių junginiais tie patys dalykai žymimi sudėtingiau, pavyzdžiui, siejant du artimai susijusius ar priešingus vienas kitam dalykus (*dangus ir žemė*; *ugnis ir vanduo*), siejant daiktą su jo ypatybe (*didelis namas*, *išdegęs miškas*, *miško avietės*), veiksmą su objektu ar su vieta, kurioje jis vyksta (*keisti nuomonę*, *krimsti riešutus*; *kopti į kalną*, *skrajoti padėbesiais*, *eiti kavos gerti*).

4. Sakinys ir jo požymiai

Ar priklausydami nominacijos sferai, žodžiai ir žodžių junginiai gali tapti komunikaciniu vienetu – sakiniu? Gali, jeigu jie pavartojami kalbamajam dalykui susieti su tikrove, apie ją pranešti. Pavyzdžiui, jei pasižiūrėję pro langą su atitinkama (sakiniui būdinga) intonacija pranešame: *Anksti sutemo*; *Svečias ateina* ir pan. Nuoroda į kalbamo dalyko sąsają su tikrove, jo realumo konstatavimas, t. y. tam tikro požymio iškėlimas ir priskyrimas turint tikslą atspindėti tikrovės įvykį, situaciją, dalykų padėtį tikrovėje, ir yra esminis sakinio požymis, kurio neturi kiti kalbos vienetai, plg. *lėktuvas* – žodis (apibendrintai žymi tam tikrą daiktą), *didelis lėktuvas*, *lėktuvo skry-*

dis – žodžių junginiai (apibendrintai žymi tam tikrą daiktą ar reiškinią kartu su jo ypatybe), *Lėktuvas yra didelis*; *Lėktuvas skrenda* – sakiniai (priskiria tam tikrą požymį daiktui ir konstatuoja, patvirtina, kad tas požymis egzistuoja). Požymio priskyrimas kalbamajam dalykui (subjektui) vadinamas **predikacija** (lot. *praedicatio* „pasakymas, iškėlimas aikštėn“), o pats priskiriamas požymis – **predikatu**. Vadinasi, esminis sakinio požymis, išskiriantis jį iš kitų kalbos vienetų, yra **predikatyvumas** (požymio priskyrimas, nes sakinyse išreiškia aktualizuotą sąsają su tikrove: jo tarinys žymi egzistuojantį požymį (veiksmą, būseną, ypatybę), o veiksnys – to požymio sukėlėją arba turėtoją. Kitaip sakant, veiksnys įvardija tikrovės daiktą ar reiškinį, apie kurį sakiniu kas nors teigiama, neigiama ar klausiama, o tarinys atskleidžia teigimo, neigimo ar klausimo turinį: sakinių *Lėktuvas yra didelis*; *Lėktuvas skrenda* turinys (reikšmė) – „Tiesa, kad lėktuvas yra didelis“, „Tiesa, kad lėktuvas skrenda“.

Sakinio predikatyvumas yra glaudžiai susijęs su **modalumu** (lot. *modus* „būdas, nuosaka“), nes kalbėtojas sakomo dalyko turinį gali perteikti kaip tikrą, galimą, abejojamą ir pan. Modalumas išryškėja kalbėjimo situacijoje, kur sakiniu kas nors teigiama arba neigiama, klausiama arba abejojama. Svarbiausia modalumo raiškos priemonė yra veiksmažodžio nuosakų formos ir modaliniai žodžiai – dalelytės, prieveiksmai, įvairūs įterpiniai ir intonacija. Pagal modalumą skiriami komunikaciniai sakinių tipai – konstatuojamieji, arba pranešamieji (tiesioginiai ir skatinamieji), ir klausiamieji.

Sakinį kaip tam tikrą turinį (informaciją) perteikiantį komunikacinį vienetą įformina **intonacija** (lot. *intono* „šaukiu, garsiai tariau“) – garsinių priemonių kompleksas, kurį sudaro įvairūs požymiai: balso stiprumo kritimas ir kilimas, ribinė ir neribinė pauzė, kalbėjimo tempas ir kt. Intonacija sakinyse skiriamas šnekamojoje kalboje, rašomojoje – skyrybos ženklais (tašku, klaustuku, šauktuku, daughtaškiu).

Taigi sakinių galima apibrėžti kaip komunikacijai skirtą sintaksinį (gramatinį) kalbos vienetą, kuris nuo kitų kalbos vienetų skiriasi forma, reikšme ir funkcijomis: savo forma sakinyse yra tam tikra gramatiniais ryšiais susieta žodžių visuma, kurios turinį ir raišką formuo-

ja predikacija – požymio (veiksmo, būsenos, ypatybės) priskyrimas pranešamam dalykui. Svarbiausia sakinio funkcija yra komunikacinė, nes kiekvienu konkrečiu individualiu sakiniu (pasakymu) paprastai siekiama tam tikrų komunikacinių tikslų (tai susiję su bendravimo sferoje kalbos atliekama svarbia komunikacine funkcija).

Pagal sakinių komunikacinį tikslą (paskirtį) skiriami tokie jų tipai: **klausiamieji** ir **pranešamieji**, arba konstatuojamieji. Klausiamaisiais sakiniiais kalbėtojas siekia gauti tam tikrą informaciją arba patikrinti jau turimą (pvz.: *At tu tai žinojai? Kada grįši? Kas ten baladojasi?*). Pranešamaisiais sakiniiais kalbėtojas pats ką nors praneša (pvz.: *Oro uoste ją pasitiko brolis; Stotyje manęs niekas nepasitiko*). Pranešamieji sakiniai dar gali būti skirstomi į **tiesioginius** (pvz.: *Naktį mus pažadino perkūnija*) ir **skatinamuosius** (pvz.: *Pareidamas nupirk duonos; Tegu nemeluoja, vis tiek išlįs yla iš maišo*).

Šaukiamieji sakiniai nuo visų šių sakinių skiriasi tik tuo, kad jų turinys paryškinamas intonacija, kuri šaukiamuoju gali paversti ir klausiamuosius, ir pranešamuosius sakinius, pvz.: *Argi dėl to kovo-jom?! Neduosiu nė sudilusio skatiko! Žiūrėkit!* (kalbėtojas šių sakinių turinį perteikia papildydamas savo emocijomis).

5. Sakinio struktūra, sakinio dalys ir sakinių tipai

Įprасčiausi ir dažniausi yra dvinariai sakiniai, kurių pagrindą (loginį branduolį) sudaro du žodžiai, susiję tarpusavio sąsajos sintaksiniu ryšiu, pvz.: *Žmogus miega*. Abiejose dvinario sakinio pozicijose gali būti daugiau negu po vieną žodį, plg.: *Senas žmogus budriai miega*. Taigi dvinariame sakinyje yra vietos žodžių junginiams – tiek įvardijantiems subjektą kartu su jo ypatybe ar ypatybėmis, tiek nusakantiems subjekto atliekamą veiksmą ar patiriamą būseną, susietą su jo viena ar daugiau ypatybių, plg.: *Senas žmogus budriai miega* (nurodyta subjekto ypatybė **senas** žmogus ir subjekto būsenos ypatybė **budriai miega**). Žodžių junginiai, kurie sudaro šį sakinį ir kuriuos galima išskirti jį skaidant, yra abipusiais tarpusavio sąsajos ryšiais susiję žodžiai *žmogus* ↔ *miega* ir prijungiamuoju ryšiu susiję *senas* ← *žmogus*, *budriai* ← *miega* (žodžių junginio

**senas budriai*, **budriai žmogus* ar **senas miega* išskirti negalime, nes tarp šių žodžių nėra tiesioginio sintaksinio ryšio; tiesioginis sintaksinis ryšys juos sieja tik su pagrindiniais žodžiais tų junginių, kurių priklausomi dėmenys jie yra¹⁴⁶). Vadinasi, priklausomieji žodžių junginių žodžiai į sakinį yra įtraukiami ne tiesiogiai, bet per jų sintaksinį ryšį su pagrindiniu žodžiu: *žmogus miega*, *senas žmogus*, *budriai miega* (sintaksiniu tarpusavio sąsajos ryšiu tarinys ir veiksny sudaro sakinio gramatinį, t. y. sintaksinių ryšių, centrą, predikacijos pamatą). Įtraukę į šį sakinį dar porą galimų junginių *labai senas*, *tikrai budriai*, jį paprasčiausiai išplečiame, detalizuojuame ar pabrėžiame tam tikras subjekto ir jo atliekamo veiksmo ar būsenos ypatybes: *Senas žmogus budriai miega*. → *Labai senas žmogus tikrai budriai miega*.

Pagal panašią schemą gali būti sukurta daug skirtingos reikšmės konkrečių sakinių:

Šuo loja. → *Senas šuo vangiai loja*. → *Mūsų senas šuo beveik visada vangiai loja*.

Žinia baugina. → *Netikėta žinia nemaloniai baugina*. → *Kiekviena netikėta žinia visada labai nemaloniai baugina* ir t. t.

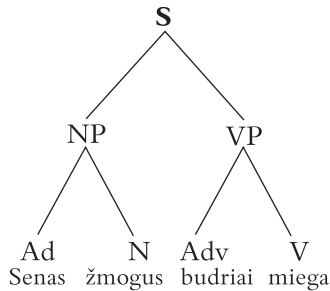
Abstrahuojantis nuo konkrečios tokiais sakiniais perduodamos reikšmės turbūt nesunku įžvelgti, kad visi jie yra sudaryti pagal tą pačią gramatinę schemą¹⁴⁷.

Kad būtų lengviau įsivaizduoti, kaip suformuojamas konkretus sakiny ir kaip jį sudarančios dalys yra hierarchiškai susijusios, galima nubraižyti hierarchinę tokio sakinio schemą (ji bus panaši į apverstą medį, kurio šakos „išauga“ iš tam tikrų mazgų¹⁴⁸):

¹⁴⁶ Žodžių formos, kurios su tariniu (predikatinio žodžiu) yra susietos tiesioginiu sintaksiniu ryšiu, eina sakinio dalimis, o tos, kurios tiesioginiu ryšiu su juo nesusijamos, eina sakinio dalių palydovais, pvz., *senas* laikytinas veiksnio *žmogus* palydovu.

¹⁴⁷ Pagal ją galime sudaryti ir gramatiškai visiškai taisyklingų, bet semantiškai beprasmių sakinių, plg. *Bebalsės žuvis garsiai šūkauja* (nepaisoma semantinio žodžių junglumo: kas neturi balso, tas negali garsiai šaukti).

¹⁴⁸ Schemos simbolių reikšmės: S – sakiny (lot. *sententia* „sakiny“), NP – daiktavardinė frazė (lot. *nomen* „daiktavardis“, *phrasis* „frazė, posakis“), VP – veiksmazodinė frazė (lot. *verbum* „žodis, veiksmazodis“), Ad – būdvardis (lot. *adjectivum*), N – daiktavardis (lot. *nomen*), Adv – prieveiksmis (lot. *adverbium*).

13 pav. Sakinio hierarchinė schema

Tradicinėje sintaksėje pagrindiniai struktūriniai semantiniai sakinio sandaros komponentai vadinami sakinio dalimis. Skaidant nuo konteksto nepriklausomą vientisinį dvinarį sakinį, išskiriamos predikatinio ryšiu susietos veiksnio (NP) ir tarinio (VP) grupės. Veiksnio grupė atitinka loginio sprendimo subjektą (*senas žmogus*), o tarinio grupė – loginio sprendimo predikatą (*budriai miega*). Taigi veiksnys ir tarinys yra tie sakinio komponentai (dalys), kurie nulemia formalią gramatinę sakinio struktūrą (jo vidinę organizaciją).

Tarinio grupę sudaro papildinys ir aplinkybės. Tarinys pritraukia papildinį, kuris jį papildo ir yra tarinio valentinis palydovas (aktantas), pvz.: *Tėvas rašo laišką*; *Verslininkas siekia naudos*; *Mano draugai domisi menu*; *Motina dėkoja vaiko gydytojui* (papildinys konkretizuoja tą tarinio leksinės reikšmės komponentą, kurį galima pavadinti „veiksmo orientavimu, kreipimu į objektą“: *ką rašo? ko siekia?* ir t. t.).

Be šio, tiesiogiai valdomo daiktavardžio linksnio, kuriuo išreiškiama sintaksinė funkcija (objekto rodymas), tarinys gali prisijungti ir kiek kitokį objekto (papildinio) vaidmenį atliekančių žodžių, pvz.: *Sustirau į ragą* (rezultatas); *Daviau vaikui obuolį* (gavėjas, kurio naudai vyksta veiksmas); *Mėgstu važinėti autobusu* (veiksmo priemonė ar įrankis). Be to, tarinys prisijungia ir tam tikras veiksmo aplinkybes nurodančių žodžių, pvz.: *Kieme šūkauja vaikai* (vieta); *Naktį palijo* (laikas); *Šiemet gerai užderėjo obuoliai* (būdas) ir kt.

Veiksnys, kuriuo pasakomas agentas (veiksmo atlikėjas), ir tarinys drauge su būtinaisiais valentiniais savo palydovais sudaro vientisą struktūrą, kuri atitinka sakiniu pranešamą įvykį (faktą). Kai kurie

tarinio valentiniai palydovai gali būti praleisti, pvz.: *Vaikas vakar įsiplovė pirštą peiliu* – būtinieji aktantai yra *vaikas* (veiksny, nusakantis veiksmo atlikėją) ir *pirštą* (tiesioginis papildinys, nusakantis, į ką buvo nukreiptas veiksmas), o kiti šiame sakinyje esantys tarinio aktantai – *vakar* (veiksmo laiko aplinkybė) ir *peiliu* (netiesioginis papildinys, nusakantis veiksmo priemonę) – sintaksiškai yra fakultatyvūs, nebūtinai (žinoma, konkrečioje komunikacinėje situacijoje pranešamo dalyko atžvilgiu jie gali būti pageidautini).

Pažyminiai, nurodantys daiktavardžiais reiškiamų veiksnio, papildinio ar aplinkybių ypatybes, yra su jais siejami prijungiamuoju ryšiu ir įeina į daiktavardines sakinio dalių grupes (NP), pvz.: *Turtingi kaimynai nusipirko gražų namą parko pakraštyje* (*turtingi kaimynai* – veiksnio pažymins, *gražų namą* – papildinio pažymins, *parko pakraštyje* – vietos aplinkybės pažymins).

Sakinio dalys atitinka tą informaciją, kurios apie kalbamą dalyką, įvykį ar būseną galima prašyti ir gauti:

Ką veikia vaikas? Vaikas **miega**.

Kur miega? Vaikas miega **kambaryje**.

Kuriame kambaryje? Vaikas miega **aname** kambaryje ir pan.

Pagal savo sandarą, arba struktūrą, sakiniai gali būti **vientisiniai** ir **sudėtiniai**: vientisiniai turi vieną sintaksinių ryšių (predikatinį) centrą, sudėtiniai – paprastai turi du (gali turėti ir daugiau) pvz.: *Senas žmogus budriai miega* (vientisinis asmeninis sakiny, kurio tarinys tarpusavio sąsajos ryšiu susietas su veiksnium); *Visą dieną dirbau* (vientisinis sakiny, kurio veiksnys numanomas iš veiksmažodžio, t. y. tarinio, asmens formos); *Temsta. Jam pašėlusiai sekasi* (vientisiniai beasmeniai sakiniai, neturintys išreikšto ar numanomo veiksnio); *Banga gena bangą, ir bokšto akmuo paplautas nuvirsta žemyn* Mair; *Aš žinau, kad seni žmonės budriai miega* (sudėtiniai sakiniai, turintys daugiau negu vieną predikatinį centrą).

Sudėtiniai sakiniai susideda iš dėmenų, savo sandara artimų vientisiniams sakiniams, kurie į sudėtinį sakinį susiejami su jungiamaisiais žodžiais ar be jų, pvz.: *Aš tau sakiau, bet tu neišgirdai*; *Aš tau kalbu, tu manęs nesiklausai* (pirmojo sakinio dėmenys sujungti jungtuku *bet*, antrojo – be jokio jungiamojo žodžio). Sudėtiniai sakiniai, kurių dėmenys susieti jungiamaisiais žodžiais, vadinami

si **jungtukiniais** (pvz.: *Motina žinojo, kad jos sūnus niekada taip nepasielgtų*; jungtukas *kad*), o tie sakiniai, kurių dėmenys susieti be jungiamojo žodžio, – **bejungtukiais** (pvz.: *Motina žinojo – jos sūnus niekada taip nepasielgtų*).

Sudėtinio sakinio dėmenų ryšys gali būti sujungiamasis arba prijungiamasis. Sudėtiniai **sujungiamieji** sakiniai susideda iš dviejų ar daugiau sintaksiškai vienas nuo kito nepriklausomų dėmenų, pvz.: *Greitai mums dingsta bet kokia baimė, ir vėl abu drąsiai išeiname į vieškelį* P. Cvir; *Anksti atsiguliau, bet miegas neėmė*. Sudėtiniai **prijungiamieji** sakiniai susideda iš dėmenų, kurių vienas yra pagrindinis, o kitas (ar kiti) – šalutinis, pvz.: *Kai du ožiai ant liepto susitinka, į vandenį krinta tas, kurio ragai kliba* P. Cvir (pagrindinis sakinyje į vandenį krinta tas, kiti – šalutiniai).

Vientisinių sakinių tipą, arba modelį, lemia tarinio (predikacinių žodžio) reikšmė ir sintaksinis junglumas. Jie nustatomi išskiriant sakinio sintaksinių ryšių centrą (predikacijos pamatą) ir atsižvelgiant nuo tų žodžių formų, kurios jo gramatinei sandarai nėra būtinos ir gali būti laikomos fakultatyviomis. Vadinasi, nustatyti tos ar kitos kalbos būdingieji sakinių tipai, arba modeliai, yra abstraktūs. Kalbėjimo aktuose jie realizuojami daugybe konkrečių savo variantų.

Abstrakčių vientisinio sakinio tipų (modelių), egzistuojančių kalbos sistemoje, paprastai nėra labai daug. Beasmeniai sakiniai yra vienanariai (neturi išreikšto ar numanomo veiksnio, pvz.: *Vakar lijo; Vaikai nepatinka dieną miegoti*). Asmeninių vientisinių sakinių struktūra yra dvinarė: jų veiksnys išreikštas arba numanomas iš tarinio formos (pvz.: *Kaimynai visą naktį triukšmavo; Linksminėms iki ryto*).

Lietuvių kalbai būdingi tokie vientisinio sakinio tipai, arba modeliai, (T – tarinys, V – veiksnys, P – papildinys, A – aplinkybė, Pt – tarininis pažymins¹⁴⁹):

¹⁴⁹ Tarininis pažymins yra sakinio dalis, susijusi dvigubu prijungiamuoju ryšiu su tariniu ir su veiksmu arba su tariniu ir su papildiniu, pvz.: *Iš kelionės grįžome patenkinti* (tarininis pažymins *patenkinti* siejamas su tariniu ir veiksmu); sakinyje *Radome visus įsilinksminusius* tarininis pažymins *įsilinksminusius* siejamas su tariniu ir papildiniu. Lietuvių kalbotyroje tarininis pažymins pradėtas skirti palyginti neseniai, anksčiau jis buvo laikomas sudurtinio tarinio vardine dalimi (LKE 1999: 629).

1) T	<i>Temsta.</i>
2) T + V	<i>Kaimynai triukšmauja. Brolis miega.</i>
3) T + P	<i>Brolio būta. Šito dar neregėta.</i>
4) T + A	<i>Esam toli.</i>
5) V + T + P	<i>Saulė apšvietė laukus. Šuo vejasi katę.</i>
6) P + T + P	<i>Draugei diegia dantį. Vaikui pagailo šuns.</i>
7) V + T + A	<i>Jis pasielgė neteisingai. Pasakiau negalvodamas.</i>
8) V + T + Pt	<i>Tu atrodei neišsimiegojęs.</i>
9) V + T + P + P	<i>Kaimynė padovanojo man skarą.</i>

6. Žodžių tvarka

Žodžių tvarka – tai linijinis žodžių formų išsidėstymas sakinyje ar sintaksinėse grupėse, galintis turėti gramatinių ryšių rodymo arba komunikacinę stilistinę funkciją.

Žodžių tvarkos polinkiai ir įvairovė gana aiškiai atsikleidžia tiek stebint konkrečios kalbos linijinį žodžių formų išsidėstymą žodžių junginiuose ir junginių išsidėstymą sakiniuose, tiek gretinant skirtingų kalbų to paties lygmens sintaksinius vienetus.

Pavyzdžiui, pagal pagrindinio ir priklausomojo žodžio vietą junginyje žodžių tvarka būna progresyvinė ir regresyvinė. Progresyvinė yra tada, kai priklausomasis žodis eina po pagrindinio (liet. *eina* → *šaligatviu*, *kepalas* → *duonos*, *pilnas* → *dūmų*), o regresyvinė, kai priklausomasis ir pagrindinis žodis yra susieti atvirkščia tvarka (liet. *šaltas* ← *vanduo*, *motinos* ← *meilė*, *tamsiai* ← *raudonas*). Taip pat galima kalbėti apie fiksuotą ir laisvą, tiesioginę (dominuojančią kalboje ar kuriame nors jos sintaksinių vienetų modelyje) ir atvirkštinę (nuo įprasto žodžių išsidėstymo nukrypstančią) žodžių tvarką ir pan.

Fiksuota žodžių tvarka gana būdinga kai kuriems žodžių junginių tipams: pavyzdžiui, atributinių žodžių junginių, kuriuos sudaro būdvardis ir daiktavardis, būdvardžio vieta gali būti prieš daiktavardį arba po jo. Pavyzdžiui, lietuvių, anglų, lenkų, rusų, danų, vokiečių, japonų, suomių ir kt. kalbų atributiniuose žodžių junginiuose būdvardis eina pirmas (liet. *linksmas žmogus*, lenk. *wesoły człowiek* „t. p.“, suom. *iloinen ihminen* „t. p.“, japonų *takai yama* „aukštas

kalnas“), o italų, prancūzų, ispanų, baskų, arabų, suahelių ir kt. kalbų atributiniuose junginiuose jis nukeliamas po daiktavardžio, t. y. pažymimojo žodžio (pranc. *femme fatale* „lemtinga moteris“; suahelių *kisu kikali* „aštrus peilis“). Nevienoda tvarka žodžiai susiejami ir tokiuose atributiniuose junginiuose, kuriuose pažyminys reiškiamas daiktavardžiu: pažyminys prieš pažymimąjį žodį įprastas lietuvių ir suomių kalbose (liet. *mokytojo darbas*, suom. *opettajan työ* „t. p.“), bet rusų ir prancūzų kalbose, atvirkščiai, jis yra po pažymimojo žodžio (*работа учителя*, pažodžiui: „darbas mokytojo“, pranc. *maison de repos* „poilsio namai“).

Sakinių lygmenyje taip pat egzistuoja tam tikri apibrėžtos žodžių tvarkos polinkiai. Tipologiškai kalbos dažniausiai apibūdinamos kaip turinčios laisvą¹⁵⁰ arba gramatiškai apibrėžtą (fiksuotą) žodžių tvarką. Tarp žodžių tvarkos, būdingos tai ar kitai kalbai, ir kalbos morfologinės sandaros yra tam tikras ryšys. Fiksuota žodžių tvarka būdinga kalboms, kurios neturi išplėtos žodžių kaitymo sistemos, pavyzdžiui, izoliacinio tipo austroazijiečių, kinų-tibetiečių kalboms, iš mums genetiškai artimesnių – anglų kalbai, plg. *The king saw the president* ir *The president saw the king* – pakeista žodžių tvarka keičia sakiniu perduodamo pranešimo turinį; veiksnio funkciją atliekančio žodžio pozicija sakinyje yra fiksuota, jis turi būti prieš tarinį, todėl *the king* ir *the president* sukeisti vietomis negalima. Išplėtotą žodžių kaitymo sistemą turinčiose kalbose žodžių tvarka yra palyginti laisva, nes skirtingos žodžių formų galūnės gali tiesiogiai rodyti žodžio formos sintaksinę funkciją, plg. liet. *Prezidentas pasveikino karalių* ir *Karalių pasveikino prezidentas* (abiem sakiniais perteikiama vienoda informacija, nors jų žodžių tvarka ir skirtinga). Tačiau ir tokiose kalbose kaip lietuvių, kurioms būdinga palyginti laisva žodžių tvarka, absoliučiai laisva ji vis dėlto nėra: žodžių tvarka čia irgi – tik daug mažesniu mastu – gali rodyti skirtingus gramatinius žodžių formų ryšius, pvz.: *Tamsi naktis*; *Ši naktis tamsi* (skirtingose pozicijose pavartotas būdvardis atlieka skirtingą

¹⁵⁰ Yra kalbų, kurių sakinio žodžių tvarka visai neatlieka gramatinių ryšių rodymo funkcijos (negalima išskirti ar nustatyti kokiam nors apibrėžtam sakinio tipui būdingos žodžių tvarkos). Žodžių tvarka tokiose kalbose atlieka tik komunikacinę-stilistinę funkciją (pvz., baskų, Pietų Amerikos indėnų kečujų ir kt. kalbose).

sintaksinę funkciją); *Sukūliau kavos puodelį; Išgėriau puodelį kavos; Brangioji tėvynė ir Tėvynė brangioji* (žodžių tvarka atlieka prasmės skyrimo ir stilistinę funkciją).

Fiksuota žodžių tvarka negali būti keičiama bendravimo tikslo ar stiliaus sumetimais. Lietuvių kalba tokių apribojimų turi: gramatiškai apibrėžta yra prielinksnio padėtis prieš linksnį (nesakoma **stovi namas stogo be*), neiginio vieta yra prieš neigiamą žodį (*Ne tau sakiau*), klausiamosios dalelytės vieta – sakinio pradžioje (*Gal pasakambinsi? Ar jau žinai?*).

Sintaksinė tipologija yra nustačiusi, kad veiksnio arba subjekto (S), tarinio, arba veiksmažodžio, predikato (V) ir papildinio, arba objekto (O), išsidėstymo tvarka skirtingų kalbų vientisiniuose sakiniuose su tiesioginiu papildiniu nėra vienoda: vienosie įprastesnė veiksnio (S) pozicija yra prieš papildinį (SVO, SOV, VSO), kitose – po papildinio (VOS, OVS, OSV).

Vyraujanti šio sakinio modelio žodžių tvarka daugumoje pasaulio kalbų yra SOV arba SVO (vienokia ar kitokia, arba abi dominuoja apie 75% pasaulio kalbų)¹⁵¹. Žodžių tvarkos modelis SOV yra įprasčiausias turkų, persų, hindi, bengalų, tamilų, korėjiečių ir kt. kalboms, SVO – anglų, prancūzų, švedų, hausų, tajų, taip pat kinų, vietnamiečių ir kt. (pastarosiose galimas ir SOV). Daug rečiau šio tipo sakiniuose vyrauja VSO žodžių tvarka. Ji būdinga apie 10 % pasaulio kalbų, tarp jų, pavyzdžiui, airių ir maorių kalboms.

Žodžių tvarka, kai veiksnys sakinyje eina po objekto, pasaulio kalbose nėra dažnas reiškinys, kiek dažniau pasitaiko tik VOS (pvz., malagasų kalboje). Ilgą laiką manyta, kad kalbų, kuriose vyrautų OVS ir OSV žodžių tvarka, visai nėra, tačiau gavus daugiau informacijos apie Pietų Amerikos indėnų kalbas, pasirodė, kad kai kuriose iš jų dominuoja žodžių tvarka OVS.

Lietuvių ir kitose kalbose, turinčiose išplėtotą daiktavardžių kaitymo sistemą (pvz., tokios pat yra rusų, suomių ir kt. kalbos),

¹⁵¹ Pavyzdžiui, vokiečių kalbai būdinga SVO ir SOV žodžių tvarka yra savotiška „papildomoji distribucija“: vientisiniame sakinyje ji yra SVO (*Hans hat Gretchen gesehen*. ~ Hansas matė Gretchen), sudėtinio sakinio šalutiniame sakinyje – SOV (*Ich glaube, dass Hans Gretchen gesehen hat* ~ Aš manau, kad Hansas matė Gretchen).

teoriškai įmanomi visi šeši tokio tipo vientisinio sakinio dalių išsidėstymo variantai, tačiau jie, be abejonės, nėra visiškai lygiaverčiai. Neutrali ir vyraujanti tokio lietuvių kalbos vientisinio tranzityvinio sakinio žodžių tvarka yra SVO. Visais kitais atvejais žodžių tvarkos pasirinkimas priklausys nuo specialios bendravimo paskirties arba stilistinių sumetimų.

Žemiau paieikiamas pavyzdys, kuriame raidėmis (a), (b) ir (c) pažymėtuose stulpeliuose nurodomi galimi lietuvių ir rusų kalbų sakinių **Duktė myli motiną**; **Мать любит сына** ~ Motina myli sūnų; **Дочь любит мать** ~ Duktė myli motiną žodžių tvarkos variantai (sakinių veiksnys visur paryškintas). Raide (c) pažymėtame stulpelyje matome, kad žvaigždutėmis pažymėtų sakinių žodžių tvarka vargiai įmanoma dėl rusų kalbos žodžių *мать* ir *дочь* vardininko ir galininko linksnio formų fonetinio sutapimo (sakiniai *Мать любит дочь*; *Мать дочь любит*; *Любит мать дочь* greičiausiai būtų suvokti ne „Duktė myli motiną“, bet atvirkščiai, „Motina myli dukterį“).

(a)	(b)	(c)
SVO Duktė myli motiną. Мать любит сына. Дочь любит мать.		
SOV Duktė motiną myli. Мать сына любит. Дочь мать любит.		
VSO Myli duktė motiną. Любит мать сына. Любит дочь мать.		
VOS Myli motiną duktė . Любит сына мать . * Любит мать дочь .		
OVS Motiną myli duktė . Сына любит мать . * Мать любит дочь .		
OSV Motiną duktė myli. Сына мать любит. * Мать дочь любит.		

7. Aktualioji sakinio skaida

Aktualioji sakinio skaida (kitaip dar vadinama funkcinė sakinio perspektyva) yra ne formalus gramatinis sakinio skaidymas į sakinio dalis, bet **vidinis** skaidymas į nevienodą informacinę krūvį turinčias atkarpas. Toks skaidymas leidžia išsiaiškinti informacinę sakinio struktūrą (juo perteikiamo pranešimo turinį). Sakinio atkarpa, kurioje pranešami iš situacijos ar konteksto žinomi dalykai, vadinama **tema**, o naują, aktualią informaciją, kuria kas nors teigiama ar neigiama, perteikianti atkarpa – **rema**¹⁵².

¹⁵² Terminai kilę iš sen. graikų kalbos: **rema** (gr. ῥῆμα „kas pasakyta“), **tema** (gr. θέμα „apie ką kalbama“).

Žinomus dalykus pasakyti pradinėje sakinio atkarpoje, o naujus, aktualius – paskutinėje yra universali tendencija (nuo to, kas žinoma, pereinama prie to, kas nežinoma). Dėl to temą ir remą dažniausiai rodo jų pozicija sakinyje, be to, jas paprastai skiria intonacija, vadinamasis remos kirtis, pauzių išsidėstymas ir žodžių tvarka. Pagrindinis žodis frazės atkarpoje, perteikiančioje konteksto ir kalbėjimo situacijos požįūriu aktualią (naują, svarbią) informaciją, tariamas ryškia krintančia intonacija. Frazės atkarpoje, kuri neperteikia aktualios informacijos, o tik sieja frazę su kontekstu ar situacija, pagrindinis žodis tariamas kylančia intonacija (jei ta atkarpa yra sakinio pradžioje) ir neryškia, be aiškesnio kilimo ar kritimo (jei ta atkarpa yra sakinio pabaigoje).

Pavyzdžiui, jei norime pasakyti, **kur** yra raktai, sakinio *Raktai yra ant stalo* tema bus *raktai*, o rema – *ant stalo*, tačiau jei svarbiau pranešti, **kas** yra ant stalo, natūralesnė tokio pranešimo forma bus *Ant stalo yra raktai* (*ant stalo* – tema, *raktai* – rema). Sakinyje veikiamosios rūšies formą keičiant neveikiamąją, tema ir rema gali pasikeisti vietomis, pavyzdžiui: *Visi giria Joną* (tema – *visi*, rema – *Joną*), *Jonas yra visų giriamas* (*Jonas* – tema, *visų* – rema).

Kartais dėl subjektyvių priežasčių (pvz., kalbančiojo noro kuo greičiau pranešti tai, kas svarbiausia, ir jei jis mano, kad klausytojas temą numano) rema gali atsidurti jai nebūdingoje pradinėje atkarpoje, pvz.: ***Paklausti noriu. Kaip jis jums atrodo? – Senis jau.***

Temos ir remos išdėstymą sakinyje, kaip matome, lemia priešprieša *žinoma–nežinoma* ir kalbėtojas turintis intenciją pranešti tai, kas, jo manymu, klausytojui (adresatui) yra nežinoma.

Sakinio informacinė struktūra aktualiosios skaidos požįūriu pradėta tirti XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Prahos lingvistinei mokyklai artimų kalbininkų iniciatyva. Aktualiosios sakinio skaidos (funkcinės sakinio perspektyvos) terminą pasiūlė šios teorijos kūrėju laikomas Prahos lingvistinės mokyklos atstovas čekų kalbininkas Vilemas Matezijas. Aktualiąją sakinio skaidą dabar remiasi fonologiniai prozodinių kalbos elementų tyrimai, taip pat sakinių ir teksto sintaksė.

8. Tekstas ir diskursas

Tekstas (lot. *textus* „audinys; sandara; tekstas, turinys“) yra ne kalbos sistemos, bet **kalbėjimo** vienetas. Anglų mokslininko Maiklo

Helidėjaus (Halliday, g. 1925) žodžiais tariant, tekstas yra ta „vieta“ (ar tiksliau – procesas), kurioje realizuojama reikšmė. Tekstu plačiau į prasmę iš tiesų galima laikyti prasminiu ryšiu susietą ženklų seką, kurios pagrindiniai požymiai yra formos rišlumas ir turinio vientisumas. Taip tekstas suprantamas, pavyzdžiui, semiotikoje, kurioje juo laikoma bet kokių ženklų seka, galinti būti komunikacijos forma (pvz., šokis, apeiga, ritualas ir pan.).

Kalbotyra tekstą apibrėžia pirmiausia kaip verbalinių (žodinių) ženklų seką. Tekstas gali būti sakytinis ir rašytinis, monologinis ir dialoginis, jo apimtis gali svyruoti nuo vieno žodžio (pvz., *Ką? ar Labas!*) iki ilgų paskaitos ar storos knygos.

Intuityviai žodį *tekstas* dažniausiai suvokiame kaip didesnę už sakinį vienetą, ypač jei turimas galvoje rašytinis tekstas. Kalbotyroje tekstu taip pat paprastai laikomas už sakinį didesnis kalbėjimo vienetas, kuriam keliami tam tikri vadinamojo tekstualumo reikalavimai: kaip kalbėjimo vienetas, tekstas turi būti savo struktūros požiūriu **rišlus**, prasmės požiūriu **vientisas** ir **suprantamas**, t. y. tinkamas konkrečioje situacijoje ir toms komunikacijos sąlygoms, kurios jai būdingos. Kuriant šiuos reikalavimus atitinkantį tekstą priklausomai nuo jo komunikacinio tikslo naudojamos specialiomis priemonėmis – įterpiniais, įvairiomis tikslinamosiomis, išskiriamosiomis, neigiamosiomis ir kt. dalelytėmis, žodžių tvarkos keitimu, intonacija (jei tekstas sakytinis), o rašytiniame tekste įvairiomis grafinėmis priemonėmis – skyrybos ženklais, pabraukimais, šrifto kaitaliojimu. Struktūriškai rišlus, semantiškai vientisas ir suprantamas tekstas kuriamas ne vien kalbinėmis priemonėmis. Jam kurti ir jį suvokti reikalingas bendras „žinių fondas“, komunikacijos fonas, arba presupozicijos¹⁵³ (jos įeina į teksto struktūrą kaip vienas iš jos semantinių komponentų). Jei tekstas turi visus minėtus požymius, jį galima laikyti daugiau ar mažiau pavykusi (tinkamu situacijai), pvz.:

153 Presupozicijos apibrėžimą žr. skyrelio *Ivardis* 138 išnašoje. Čia galima pridurti, kad presupozicijos yra implicitinės (neišreikštos, numanomos) komunikacinio fono prielaidos, o viena iš svarbiausių jų ypatybių yra ta, kad jos paprastai esti nepaneigiamos: jei sakau *Jis žino, kad aš grįžau*, presupozicija yra „aš grįžau“; jei sakau *Jis nežino, kad aš grįžau*, presupozicija taip pat yra „aš grįžau“.

- (1) (a) *Pro namą ką tik pravažiavo taksi.* (b) *Taksi yra keistas nekaitomas žodis.* (c) *Daugelio žmonių įpročiai keisti.* (d) *Pelė gali žmogui įkqsti.*
- (2) (a) *Pro namą ką tik pravažiavo taksi.* (b) *Nuo mašinų langai dreba.* (c) *Ir šiaip prastai miegu.* (d) *Tikriausiai reikėtų persikelti kur nors kitur.*

Antrąjį tekstą (2) galima laikyti atitinkančiu situaciją, o pirmąjį (1) – vargu, nors jo sakiniuose ir yra daugiau išoriškai juos siejančių žodžių (kiekviename vėlesniame sakinyje yra žodis, kuris buvo ankstesniame). Tačiau skirtinguose sakiniuose pavartotų žodžių reikšmės tarp savęs nedera: (1 a) sakinio žodis *taksi* pavadina tam tikros paskirties automobilių rūšį ir nurodo realų ką tik pravažiavusį automobilį, (1 b) tas pats žodis (*taksi*) nurodo jau ne realų automobilį, bet jį pavadinantį žodį (antrasis sakinyje yra metakalba: aiškinamos kalbos ypatybės), (1 b) minima žodžio (automobilio pavadinimo) morfologinė ypatybė (*keistas*) neturi nieko bendra su žmonių įpročių ypatybe (*keisti*) (1 c) ir t. t. Antrojo teksto turinio vientisumą lemia viena su kita derančios žodžių reikšmės: sakiniai (2 a ir 2 b) yra semantiškai susiję (*taksi* – specialios paskirties mašina; mašina – bet kokia transporto priemonė, galinti kelti triukšmą), tarp sakinių (2 b ir 2 c) yra priežasties ir pasekmės santykis (mašinų keliamas triukšmas neleidžia normaliai miegoti), o paskutinis sakinyje (2 d) yra sprendimas: jei mašinų triukšmas darosi nepakeliamas, alternatyva galėtų būti persikėlimas į ramesnę vietą. Antrasis tekstas rodo, kad teksto kūrimas ir teksto suvokimas yra procesas, kuriame sąveikauja kalba (žodžiai parenkami taip, kad tekstas būtų rišlus) ir bendras „žinių fondas“ apie pasaulį ir kalbamą situaciją (presupozicijos).

Tekstą sudarančių sakinių tarpusavio ryšius (sintaksinius ir semantinius) ir teksto santykį su kalbėjimo situacija tiria palyginti nauja kalbotyros šaka, vadinama **teksto lingvistika**, kuri susiformavo apie 1970 metus.

Teksto lingvistikos radimosi pradžių būtų galima bent pora dešimtmečių nukelti į dar ankstesnį laiką, kai susidomėta rišla ir suprantamo (atitinkančio konkrečią kalbėjimo situaciją) teksto kūrimo priemonėmis (temos ir remos išsidėstymu sakiniuose, žodžių tvarka, anafori-

nėmis struktūromis, t. y. tekste minėto dalyko pavadinimo keitimu įvardžiais arba jo sinonimu ir pan.). Vis dėlto teksto lingvistika savo ištakomis tiesiogiai labiausiai yra susijusi su vadinamąja universalia „teksto gramatika“, kuriai sukurti nuo 1970 m. buvo dėta nemažai pastangų. Dabartinė teksto lingvistika turi nemažai sąsajų su pragmatika, tiriančia žmogaus santykį su kalbos ženklais, taip pat su stilistika ir hermeneutika (filologijos šaka, tiriančia raštijos paminklus ir aiškinančia juos vidiniu – paties teksto – požiūriu bei nustatančia taisykliniausią teksto variantą).

Su teksto sąvoka yra glaudžiai susijusi, galima sakyti, net kryžiuojasi kita sąvoka – **diskursas**, kuris irgi dažniausiai yra už sakinį didesnis **kalbėjimo** vienetas, tačiau, panašiai kaip tekstas, gali būti ir mažesnis (vienas žodis ar net jo dalis, plg. *Laba diena!* – *Laba. Ar pasakei?* – *Pa*).

Pasak rusų kalbininkės Ninos Arutiunovos, diskursas yra „į gyvenimą panardinta“ kalba, tai – kalbėjimas kaip socialinis veiksmas, kuriantis tekstą drauge su paralingvistiniais¹⁵⁴ elementais, vykstantis tam tikrame etnokultūriniame ir socialiniame fone ir su juo susijęs (dėl to terminas *diskursas* netinka kalbant apie senus rašytinius tekstus, kurių ryšių su gyvenimiška situacija tiesiogiai atkurti neįmanoma).

Kadangi diskursas yra itin glaudžiai susijęs su situacija, tiriamą, kaip jis atitinka komunikacinę tikslą, koks yra jo komunikacinis fonas ir kiek šis lemia diskurso rišlumą ir suvokimą. Čia daugiausia remiamasi diskurso gyvenimiško konteksto modeliavimu pagal tam tikras tipiškas situacijas (vadinamuosius „rėmus“ ar „scenarijus“). Pavyzdžiui, rytą prie lifto ar kieme susitikusių kaimynų A ir B po-

154 Tai įvairios nežodinės (neverbalinės) priemonės, kurios lydi ar kuriomis remiamas ir palaikomas komunikacijos procesas: atsiradusiai pauzei išvengti pasitelkiami garsai (*hm, ê-ê-ê, m-m* ir pan.), tam tikrą intenciją (pvz., nuolankų prašymą) išreiškianti įprastų garsų tarimo maniera, gestai, mimika, pozos ir pan. Paralingvistinės priemonės gali atlikti tris funkcijas: papildyti informaciją (pvz., mimika parodyti, kad požiūris į tai, kas teigiama žodžiais, iš tiesų yra priešingas), atstoti praleistą žodį (į klausimą galima atsakyti teigiamu ar neigiamu gestu arba koku nors sutartiniu ženklu išreikšti tai, kas gali būti pasakyta žodžiu, pvz., „šypsenele“ mobiliu telefonu siunčiamoje žinutėje ir pan.), drauge su kalbinėmis priemonėmis išreikšti tą pačią reikšmę (pvz., *Man reikia va šito šratinuko* + parodomasis gestas; *oho!* + antakių kilstelėjimas reiškiant nusistebėjimą ir kt.).

kalbis greičiausiai vyks pagal scenarijų *pasisveikinimas–atsakymas į pasisveikinimą–apsikeitimas replikomis–atsisveikinimas*:

A: *Labas rytas!*

B: *Labas.*

A: *Kas naujo?* [Kas girdėti? Kaip sekasi?]

B: *Vis tas pats. Vėl reikia pinigų kalti.*

A: *Taigi. Užtat ir skubam į darbą.*

B: *Ką padarysi. Tai iki!*

A: *Iki!*

Kita vertus, tiriant diskursą reikšmingi yra ir kiti jį sąlygojantys dalykai – tam tikros sociokultūrinės taisyklės ir interaktyvaus kalbėjimo normos, kurių tradiciškai laikosi komunikacijos dalyviai, raiškos priemonių pasirinkimas komunikacijos tikslui pasiekti ir kt. Diskurso analizės objektas yra įvairios jo rūšys – pasikalbėjimas, argumentacija, pasakojimas, instruktažas, rafinuotas pokalbis ir kt. Diskurso analizė yra artima teksto lingvistikai, kartais net su ja tapatinama, bet šiuo metu ryškėja aiški tendencija jas skirti.

■ Kontroliniai klausimai

1. Ką tiria sintaksė ir kokie yra jos skyriai?
2. Kokie skiriami sintaksinių ryšių tipai?
3. Koks yra įprasčiausias žodžių junginių tipas ir kaip skirstomi šio tipo žodžių junginiai?
4. Kokie yra sakinio, kaip svarbiausio sintaksinio vieneto, požymiai?
5. Kas sudaro sakinio sintaksinių ryšių centrą, kokios dar skiriamos sakinio dalys?
6. Į kokius tipus sakiniai skirstomi pagal jų sandarą (struktūrą) ir pagal komunikacinę paskirtį?
7. Kokie sakinių žodžių tvarkos tipai egzistuoja pasaulio kalbose?
8. Kas yra aktualioji sakinio skaida?
9. Kaip suprantamos teksto ir diskurso sąvokos?

■ Užduotys

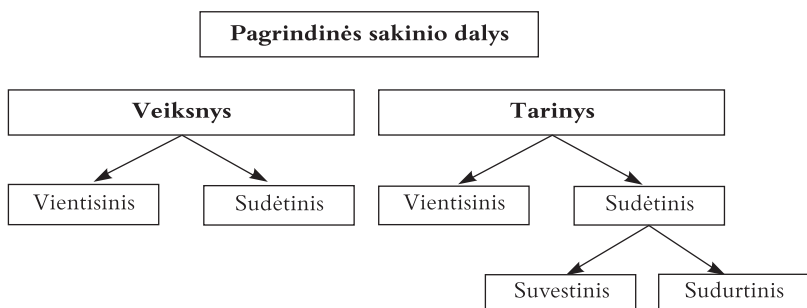
1. Iš žemiau pateiktos ištraukos išrinkite prijungiamuosius žodžių junginius ir suskirstykite į tipus pagal juos sudarančių žodžių reikšmės santykius.

Dora. Doros esmę sudaro žmogaus padėtis tikrovėje ir jo nusistatymas šios tikrovės atžvilgiu. Pati žmogaus padėtis tikrovėje sudaro objektyvųjį ontologinį (graikų – *on (ontos)* ‘būtis’) doros aspektą. Doros dėsniai yra nekintami, visuotiniai, galiojantys visiems laikams ir žmonėms. Jie nėra susiję su istoriškumu, nes tiek tikrovė, tiek žmogaus prigimtis nesikeičia. Todėl žmonių dorinė sąmonė iš esmės yra ta pati: pagarba Dievui (išpažįstantiems tikėjimą), pagarba šeimai, gyvybei, nuosavybei, teisingumas, dėkingumas, ištikimybė, pasiaukojimas bei kitos doros normos.

Dorinių normų objektyvumas kyla iš žmogaus padėties tikrovėje, iš jo santykio su šia tikrove. Šis santykis bei padėtis gali būti pagal kultūros laipsnį, žmogaus luomą, jo pašaukimą ir pareigas. Pagal šios padėties įvairumą gali būti doros normų, kurios galioja tik tam tikriems luomams, grupėms, pašaukimas ar net tik atskiriems individams, užimantiems ypatingą padėtį, ar patekusiems į tam tikrą sąlygą. Atsižvelgiant į tai gali būti doriškai vertingų žmogaus gyvenimo formų. Apskritai viso to pagrindas yra bendroji žmogaus padėtis tikrovėje, iš kurios kylančios normos yra privalomos visiems žmonėms, kad ir į kokią padėtį jie bepatektų. (Pagal LE, Bostonas, V, 124).

Žodžių junginys	Subjektinis	Objektinis	Atributinis	Aplinkybinis

2. Remdamiesi schema nustatykite veiksnio ir tarinio rūšį ir raišką.

a) Perskaitykite šiuos sakinius ir nustatykite veiksnio rūšį ir raišką (žr. Labutis 1998: 213–215)

1. Juoda duona – ne badas (tts.).
2. Du kvaili, trečias be proto (tts.).
3. Iš ko pikta gimsta pasaulyje? (J. Jabl.).
4. Neprivalo niekas pasakoti, aš pati žinau (I. Simon.).
5. Kalbus kalbą, darbus darbą randa (tts.).
6. Tūkstantis devyni šimtai aštuoniasdešimt devintieji man giliai įstrigo atmintin.
7. Ant malūno tvenkinio knibždėte knibždėjo vaikų (P. Cvir.).
8. Aplink ugnį, ant vejelės, jaunimėlio šokta (tts.).
9. Raganos undinės žiaurią puotą kelia (S. Nėr.).
10. Prie miesto vartų susirinko daugybė vyrų (J. Balč.).
11. Linų mynimas ilgai neišėjo man iš galvos (Žem.).
12. Tverų miestelis Ipatijaus kronikoje paminėtas 1251 m.
13. Medžioti vilkei nebuvo sunku.
14. Krūmai su šilais visais išsibudino keltis (K. Donel.).
15. Paskui ir šunys girdėti lojant (J. Balč.).

b) Perskaitykite šiuos sakinius ir nustatykite tarinio rūšį ir raišką (žr. Labutis 1998: 229–242)

1. Šonas šyla, šonas šąla, galva džiūsta, kojos pūsta (tts.)
2. Neužmigdys naktis žvaigždės, nenuramins širdis troškimų (Mair.).

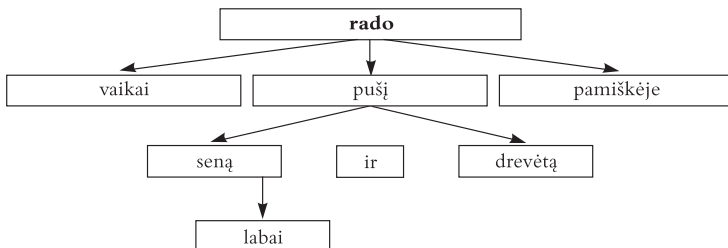
3. Težvengie žirgelis pūdy mėlyje, terūdijie žiedelis rūdy mėlyje (tts.) .
4. Še tau, pele, kaulinį dantį, duok man geležinį (tts.).
5. Supuvęs medis braška bebraška, sveikas trakšt, ir nulūžo (tts.).
6. Pasėdėjusi purviname parduotuvės kieme, senoji buvo beeinanti per kelią, bet iš kairės važiavo mėlyna mašinėlė (R. Gran.).
7. Tokią karštą vasarą visi laukte laukia lietaus.
8. Dvainis buvo priverstas keltis kiton vieton (V. Krėv.).
9. Kregždės molio gūžtą nusikrėsti baigė (S. Nėr.).
10. Verdamos bulvės katilėlyje nustojo pliupėti (Lazd. P.).
11. Aš norėčiau prikelti nors vieną senelį iš kapų milžinų ir išgirsti nors vieną, bet gyvą žodelį iš senųjų laikų! (Mair.).
12. Karalikė liovėsi pas Grėtę vaikščiojusi (I. Simon.).
13. Eglė ėmė ir pasižadėjo tekėti už žalčio (tts.).
14. Ašai – kaip saulės spindulys, o tu – kaip varganas nakties šešėlis (V. Myk.-Put.).
15. Lapė apsimetė negyva (tts.).
16. Puikios, malonios pakalnės ties Kaunu. Puošia jos tulpėmis Viliją sraunią (Mair.).
17. Tačiau ji sakėsi esanti tikra karalaitė (J. Balč.).
18. Bardai – senovės keltų genčių dainiai viduramžiais tapę profesionalais ir sudarę luomą (MuE).

3. Kiek valentinių palydovų gali turėti šie veiksmažodžiai?

aūšti, galėti, kasti, įsipareigoti, vertinti

4. Pagal duotą pavyzdį nubraižykite sakinių struktūrines schemas.

Vaikai pamiškėje rado labai seną ir drevėtą pušį.

Lietuvoje įstatymus priima aukščiausia valstybės valdžios institucija – Seimas.

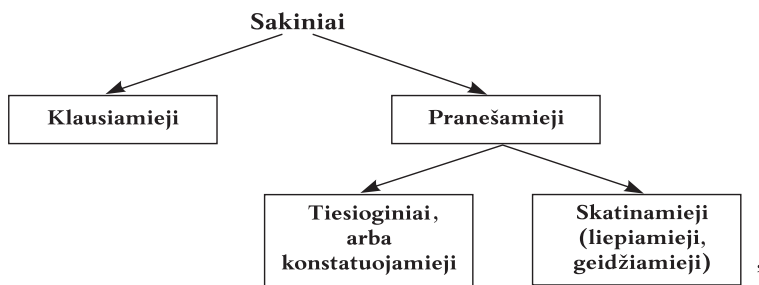
Radioelektronikos terminų žodynas išleistas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos iniciatyva 2000 metais.

Intelektu testai buvo taikomi Jungtinių Amerikos Valstijų ginkluotose pajėgose prieš Pirmąjį pasaulinį karą.

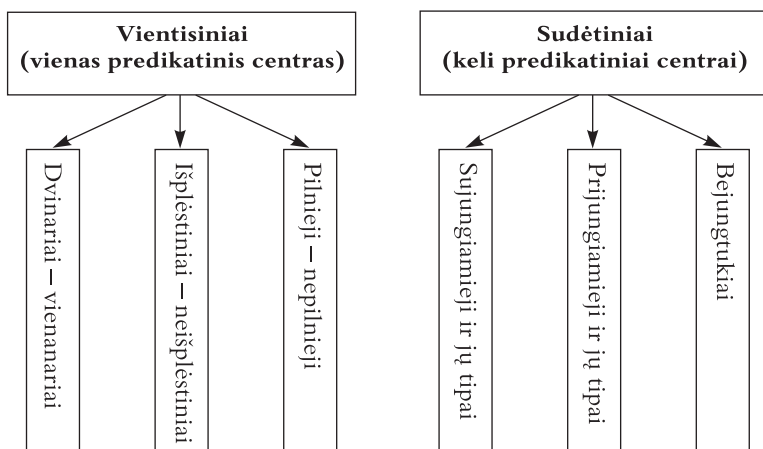
Kur sėjamas melas ir apgaulė, ten suveši įtarumas ir nesantaika.

5. Remdamiesi šia sakinių klasifikacijos schema apibūdinkite toliau pateiktų sakinių tipą.

1) Komunikaciniai (funkciniai) sakinių tipai:

2) Struktūriniai sakinių tipai:

1. Prieš vėją nepapūsi. 2. Ką tu ten radai? 3. Nemylėjęs mylimas nebūsi. 4. Tegu pasieško geros žmonos. 5. Su saule negyvensi. 6. Gyveni ir mokaisi. 7. Amžių pragyvensi besimokydamas. 8. Mokyk Jonelį, o ne Joną. 9. Duoną taupyk rytojui, ne darbą. 10. Ardami arti, pjaudami pjauti mokomės. 11. Temo. 12. Visiškai sute-mo. 13. Lyja kaip iš maišo. 14. Atėjo pavasaris ir pražydo žibutės. 15. Slaviškos kilmės krikšto vardai, iš kurių yra susidariusi nemaža dalis dabartinių mūsų pavardžių, visi yra krikščioniški. 16. Slaviškų vardų yra gana įvairių, tačiau pastebimai mažiau negu hebrajiškų, graikiškų ar lotyniškų. 17. Prie žinomesnių priskirtini šie: *Bagdonas, Boleslovas, Bronislovas, Česlovas, Kazimieras, Mečislovas, Stanislovas, Vaclovas, Vaitiekus, Vladislovas*. 18. Senaisiais priešistoriniais laikais baltų protėviai buvo išplitę didžiulėje centrinės ir rytų Europos teritorijoje — maždaug tarp Vyslos baseino vakaruose, Volgos–Okos baseino rytuose ir Pripetės baseino pietuose.

6. Pasirinkite kalbą, kurią mokate, sudarykite sakinį ir apibūdinkite jo žodžių tvarką.

- Mother, entertained, the cub, a great respect, for, his (angl.)
- Spruce, dark, frowned, forest, the frozen waterway, on either (angl.)
- Ich, das neue Bild, die Wand, von der Tür, hängte, an die, rechts (vok.)
- An, der, hing, schönes Bild, Wand (vok.)
- Auto, ohne, wir, den Zug, erreicht, nicht, hätten (vok.)
- Język, akty, w którym, tworzy się, prawny, to język, prawne (lenk.)
- Każdy leksikon, dla siebie, ma, terminologiczny, charakterystyczną (lenk.)

7. Perskaitykite šias ištraukas ir aptarkite jas aktualiosios sakinio skaidos požiūriu. Nustatykite kiekvienos ištraukos temą ir remą.

1. Iš pavydo kilo pirmoji žmogžudystė. Tai – Kaino ir Abelio istorija. Kainas matė, kad Abelio dovanas – aukas priima Dievas, o jo – nepriima. Sukilo pavydas. Kaino pavydas buvo toks stiprus,

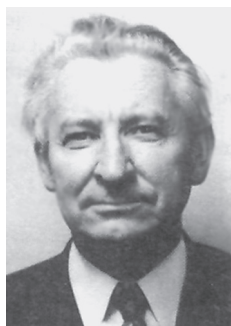
kad jo nesutramdęs, nužudė brolių. Realybėj taip ir būna: ta ir kitos jūsų paminėtos ydos virsta nusikaltimais, mirtinom nuodėmėm.

2. Atrodo, kad žmogus turėtų savo protu suprasti, kas tikra, o kas netikra – ir pamilti tikrąsias vertybes. Tačiau tikrovė kalba visai ką kita. Dar F. Dostojevskis sakė, jog pasaulyje nuožmiausia kovos vieta yra žmogaus širdis – nuo vaikystės iki paskutinio atodūσιο. Deja, dažniausiai gėris pralaimi. Žemesnė žmogaus prigimtis yra galingesnė negu mūsų aukštieji interesai.

3. Žmogus, kuris turi turtingą, taurią ir tyrą sielą, be abejo, yra labai dvasingas. Nikolajaus Gogolio aprašytos „mirusios sielos“ jokių aukštesnių dvasinių polinkių neturi. Sielos gyvybingumas priklauso nuo mūsų dvasinių polėkių, nuo mūsų jausmų, interesų turtingumo. Apie žmones, kurie neturi aukštesnių interesų, kurių jausmai nepasižymi tyrumu ir taurumu, mes sakome, kad jų sielos skurdžios; tai – „mirusios sielos“ (MKV).

LITERATŪRA

DLKG 1994: 476–484; LKE 1999: 21, 418–419, 495, 496, 548–549, 546, 548; Labutis 1998: 20–23, 54–55, 76–79, 110–123; Poškienė 2007: 6–13, 15–25, 42–50, 59–69; Sirtautas, Grenda 1988: 22–29.

Jonas Balkevičius (1923–2000), lietuvių kalbos sintaksės tyrėjas, vienas žymiausių lietuvių latvistų (kartu su Jonu Kabelka parengė „Latvių–lietuvių kalbų žodyną“ 1977).

LEKSIKOLOGIJA

1. Leksikologijos objektas

Leksikologija (gr. *λεξικός* „priklausantis žodžiui, žodyninis“; *λόγος* „mokslas“) yra plati kalbotyros šaka, tirianti atskirus žodžius kaip nominacijos vienetus ir visą kalbos leksiką (žodyną) kaip tam tikrą sistemą, kurios elementus sieja vienokie ar kitokie ryšiai. Bendroji leksikologija tiria reiškinius ir dėsningumus, būdingus visų natūraliųjų kalbų leksikai; vienos kurios kalbos (specialioji) leksikologija remiasi bendrosios leksikologijos nustatytais universalijomis ir tiria konkrečios kalbos žodyną. Leksikologija, kaip ir kitos kalbos sandaros lygmenis tiriančios kalbotyros šakos, gali būti sinchroninė ir diachroninė. Sinchroninė leksikologija, išeinanti už vienos kalbos ribų ir tirianti kelių giminiškų ar visai skirtingų kalbų leksikos bendrybes ir skirtumus, vadinama gretinamąja; diachroninė – lyginamąja.

Pagal tai, koku atžvilgiu tiriama kalbos leksika, skiriami keli leksikologijos skyriai:

leksinė semantika (gr. *σημαντικός* „reikšminis, žymintis“) tiria žodžių reikšmių santykius su raiška (forma) ir su įvardijamais dalykais, kitaip tariant, tiria ne izoliuotas žodžių reikšmes, bet reikšmių sistemas, opozijų būdu išryškina žodžių reikšmių diferencinius požymius, semantinius jų komponentus, atsižvelgia į paradigminius ir sintagminius santykius ir kt. Leksinė semantika susideda iš dviejų poskyrių: **semasiologija** tiria žodžių reikšmes eidama nuo raiškos (formos) prie reikšmės (turinio), jos tikslas atsakyti į klausimą „Ką reiškia tas ar kitas žodis?“; **onomasiologija** tiria žodžių reikšmes eidama nuo reikšmės prie raiškos ir ieško atsakymo į klausimą „Kokiu žodžiu išreiškiama ta ar kita sąvoka, pavadinamas tas ar kitas dalykas arba nusakomas dalyko vertinimas?“;

etimologija (gr. *ἔτυμον* „tikras, pirminis“, *λόγος* „mokslas“) tiria žodžių kilmę ir remiasi lyginamosios fonetikos nustatytais garsų kitimo dėsniais bei garsų atliepiniais, istorinės žodžių darybos duomenimis ir semasiologijos nustatytais reikšmių raidos tendencijomis. Etimologijos objektas yra ne visi, o tik tie žodžiai, kurių kilmė sinchroniškai nėra aiški;

onomastika (gr. *ὄνομα* „vardas, pavadinimas“) tiria tikrinius žodžius, arba onimus – asmenvardžius, vietovardžius ir kt., kurių visuma sudaro konkrečios kalbos vardyną;

frazėologija (gr. *φράσις*, kilm. *φράσεως* „pasakymo būdas“, *λόγος* „mokslas“) tiria pastoviuosius žodžių junginius, kurie atitinka kokio nors vieno žodžio reikšmę ir į kalbos žodyną įeina kaip atskiri leksiniai vienetai;

leksikografija (gr. *λεξικός* „priklausantis žodžiui, žodynini“, *γράφω* „rašau“) yra žodynų sudarymo teorija ir praktika (kaupia, atrenka ir su tam tikra informacija žodynuose pateikia kalbos leksikos vienetus).

Leksika tirama dar ir kitokiais atžvilgiais: gali būti skiriama **socioleksikologija**, kuri domisi žodžių atsiradimo ir vartosenos sąsaja su žmonių gyvenamąja vieta, profesija, socialine padėtimi, su istorine, politine ir kultūrine visuomenės raida, taip pat **leksinė pragmatika** kaip potenciali dar gana jaunos, XX a. septintajame dešimtmetyje susiformavusios lingvistinės pragmatikos sudėtinė dalis. Leksinės pragmatikos uždavinys būtų tirti, kaip siekdami vienokių ar kitokių komunikacijos tikslų ta ar kita kalba bendraujantys žmonės (komunikacijos akto dalyviai) skirtingose situacijose atitinkamai renkami žodžius, kaip vertina žodžiais pavadintus dalykus, kokias reakcijas sukelia jų ištarti ar parašyti žodžiai (plačiau apie tai žr. Jakaitienė 2009: 143–168).

Iš to, kas pasakyta, turbūt aišku, kad leksikologijos objektas yra žodžiai – kaip kalbos sistemos ir kalbėjimo vienetai, susiję sintagminiais ir paradigmminiais bei daugeliu kitų įvairių tipų sisteminiiais santykiais.

2. Žodžio samprata

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad atsakyti į klausimą, kas yra žodis, gana nesunku: žodžiais pavadinami įvairūs konkretūs dalykai, abstrakčios sąvokos, išreiškiami jausmai, įsitikinimai, požiūris į tai, kas žodžiu pavadinama. Suvokdami bet kurį pranešimą jiems suprantama kalba, žmonės gana lengvai jį skaido (išskiria atskirus žodžius), ir patys kurdami pranešimus be vargo pasirenka ir jungia reikalingus žodžius. Vadinasi, žodžiai egzistuoja žmonių sąmonė-

je kaip jais pavadinamų dalykų psichiniai atitikmenys, kuriuose atspindėtas ir įtvirtintas supratimas apie daiktus, reiškinius, ypatybes, procesus ir kt. Galima sakyti, kad žodžiuose užkoduota konceptuali informacija apie nekalbinės tikrovės dalykus. Ta informacija materialiu pavidalu – garsų seka ar raidžių eilute – perteikiama konkrečiame kalbėjimo akte, vadinasi, žodžiai iš tiesų yra abstrakčių, sąmonėje egzistuojančių leksinės sistemos vienetų reprezentantai. Dėl to žodžiai yra tarsi „apčiuopiami“: ištartus juos girdime, parašytus matome. Tačiau žodyje, be materialaus pavidalo, kuriuo jis egzistuoja kalbėjime, visada slypi tam tikras dalykinis turinys, arba reikšmė: ir kiekvienas atskirai paimtas žodis, ir jų visuma perteikia ta ar kita kalba kalbančios visuomenės patirtį daugybei kartų.

Semiotiniu požiūriu žodis yra ženklas, vartojamas tam tikroje ženklinėje (semiologinio akto) situacijoje, kurią sudaro mažiausiai keturi komponentai: tas, kas informaciją perteikia; tas, kam ji teikiama; objektas, apie kurį ji teikiama (apie kurį kalbama), ir ženklas, kuriuo apie objektą teikiama norima informacija. Kaip ir visi semiotiniai ženklai, žodis yra dirbtinis ženklas, žmonių susitarimu bendravimo tikslais suformuotas tam tikro dalyko atitikmuo, kurį sudaro dvi neatsiejamai susietos pusės – žymiklis ir žyminys (plg. skyrių *Kalba – ženklų sistema*).

Kalbant apie žodžius kaip semiotinius, susitarimo pagrindu sukurtus dirbtinius ženklus, paprastai sakoma *kalbos ženklai*, taip pabrėžiant, kad jų skiriamuosius požymius nuo kitų ženklų lemia pati sistema, kurioje jie egzistuoja. Kalba, kaip žinoma, yra ypatinga ženklų sistema, kurią sudaro dvi neatskiriama susijusios pusės – kalbos sistema ir jos realizavimasis konkrečiuose kalbėjimo aktuose. Vadinasi, ir žodis, kaip tos sistemos vienetas, yra dukart „įženklinamas“ ženklas.

Pirmąkart ženklą statusą jis įgyja tada, kai yra įtraukiamas į kalbos sistemą, t. y. kai žodis suformuojamas kaip pavadinimas tų nekalbinės tikrovės daiktų, reiškinių ir ypatybių, kurie apibendrintai buvo atspindėti žmogaus sąmonėje kaip jų pažinimo rezultatas. Tapęs kalbos sistemos vienetu, žodis-pavadinimas, t. y. tam tikra raiška, jau susieta su atitinkama reikšme, yra abstraktus idealaus objekto ženklas. Idealus objektas, kurio ženklą tampa į kalbos sistemą įtrauktas žodis, – tai

apibendrintas tam tikrų dalykų klasės požymių atspindys, susidarytas ne atskiros žmogaus, bet visų tos ar kitos kalbinės visuomenės narių (jis vadinamas signifikatu). Pavyzdžiui, signifikatas ‘namas’ turėjo susiformuoti ir būti susietas su atitinkama garsų seka (raiška) tada, kai visi konkretūs namai (denotatai) buvo suvokti kaip viena bendrais požymiais iš kitų daiktų išsiskirianti klasė, į kurią neįeina tai, kas yra ‘medis’ ar ‘gyvūnas’, nes šių tikrovės objektų klasių apibendrintas atvaizdas (signifikatas) žmonių sąmonėje yra visai kitoks.

Kai žodis (kalbos sistemos vienetas) sakytiniame ar rašytiniame kalbėjimo akte pavartojamas konkrečia savo forma ir konkrečia reikšme, jis „įženklinamas“ antrą kartą – tuomet jis yra aktualizuotas konkretaus kalbamojo dalyko (referento ar denotato) arba signifikato ženklas¹⁵⁵, pvz.: *Jono **namas** dar visai naujas* (nurodomas konkretus namas, kurio savininkas yra Jonas, o ne namas apskritai – aktualizuojama denotatinė reikšmė); ***Namas** yra gyventi skirtas statinys* (nurodoma tai, kas namą skiria nuo kitų apibendrintai suvoktų dalykų – aktualizuojama signifikatinė reikšmė). Abiem žodžio reikšmės aktualizavimo atvejais perteikiama dalykinė informacija.

Semiotinė žodžio samprata leidžia jį apibrėžti kaip ženklinės prigimties reiškinių, kurio funkcija – **reprezentuoti** kitus dalykus, egzistuojančius realioje ar menamoje¹⁵⁶ tikrovėje, t. y. būti abstrakčiu psichiniu jų atitikmeniu (koreliatu). Tačiau žodis, kaip kalbos ženklas, yra savitas tuo, kad jis vienu metu yra ir leksinės semantinės, ir gramatinės kalbos sistemos narys. Pagal savo reprezentacinę funkciją jis patenka į vieną ar kitą leksinės sistemos posistemį (pvz., *namas* patenka į pastatų pavadinimų grupę), bet tuo pačiu

¹⁵⁵ Objektas, apie kurį teikiama informacija kalbėjimo akte, gali būti: **referentas** (lot. *refero* „pranešu, nukreipiu“) – konkretus pavadinamas tikrovės dalykas, **denotatas** (lot. *denoto* „pažymiu, paženklinu“) – konkretaus tikrovės dalyko (referento) atvaizdas žmogaus sąmonėje, **signifikatas** (lot. *significo* „išreiškiu“) – apibendrintas tam tikrų dalykų klasės bendrųjų ir skiriamųjų požymių atspindys kalbinės visuomenės narių sąmonėje.

¹⁵⁶ Žmogaus (mąstančios būtybės) sąmonėje, be sąvokų, susiformavusių analizuojant, skaidant ir grupuojant nekalbinėje tikrovėje egzistuojančius dalykus, gali atsirasti ir tam tikrų konstruktyvų, kurių pagrindas yra ne realiai egzistuojantys dalykai, bet vaizdiniai, susidarę iš tam tikrų realios tikrovės elementų atspindžių, pvz., *ambrozija, laumė, rojus, velnias* ir pan.

žodis turi paklusti ir gramatinės sistemos reikalavimams, nes priklausdamas tai ar kitai kalbos daliai turi būti įformintas pagal jos gramatinius požymius (daiktavardis *namas* gauna gramatinę giminę rodančią galūnę, yra kaitomas skaičiais ir linksniais). Žodžio funkcionavimą lemia jame susipynę leksiniai (dalykinės reikšmės raiškos) ir gramatiniai (gramatinės reikšmės raiškos) veiksniai. Kad jų sąsaja yra būtina, geriausiai išryškėja kalbant ar rašant, t. y. žodžio aktualizavimosi procese. Nepakanka vien „ištraukti iš atminties“ garsų sekas, susietas su kuriuo nors denotatu ar signifikatu: jas būtina susieti vieną su kita tam tikrais gramatiniais rodikliais, rodančiais jų reikšmės ir gramatinio junglumo santykius.

Štai kodėl kalbotyrai svarbu lingvistiniu (kalbos sandaros ir kalbos funkcionavimo požiūriu) apibrėžti, kas yra žodis, kitaip tariant, rasti kriterijus, pagal kuriuos būtų galima nurodyti žodžio, kaip savarankiško sistemos vieneto, požymius, leidžiančius jį skirti nuo kitų kalbos vienetų bei identifikuoti kalbėjime aktualizuojamus to paties žodžio variantus. Čia iškyla daugybė sunkumų, nes vienas dalykas yra intuityviai suvokti, kas yra žodis, ir visai kas kita teoriškai neprieštarigai jį apibrėžti.

Mėginimų apibrėžti žodį remiantis įvairiais kriterijais (fonologiniu, struktūriniu, morfologiniu, sintaksiniu ar semantiniu) kalbotyros istorijoje būta gana daug¹⁵⁷, tačiau pasirodė, kad remiantis vienu kuriuo kriterijumi gana sunku atskleisti visus savarankišku leksiniu vienetu laikytino žodžio požymius. Be to, reikia turėti galvoje, kad konkretūs požymiai, atskiriantys žodį nuo to, kas nėra „žodis“, kiekvienoje kalboje gali būti ne tie patys. Pavyzdžiui, anglų kalbos vadinamieji frazės veiksmažodžiai *sit down* „sėsti(s)“, *stay away from* „vengti, šalintis“ ir pan. laikomi savarankiškais leksiniais vienetais, o juk žodyne rasime atskirai nurodytus ir *down*, ir *away*, ir *sit* ar *stay*.

Ieškant kiekvienai kalbai tinkamiausio žodžio apibrėžimo, išieties taškas dažniausiai yra tai, kas bendra visoms kalboms: žodžiai visose kalbose yra reikšminiai garsinės kalbos elementai, iš kurių pagal konkrečios kalbos gramatikos taisykles formuojami svarbiau-

¹⁵⁷ Kalbotyros istorikai priskaičiuoja apie 70 ir daugiau skirtingais kriterijais pagrįstų žodžio apibrėžimų.

si komunikacijos vienetai (sakiniai), kitaip tariant, žodžiai, būdami susiję su visų kalbos sandaros lygmenų vienetais, sutvirtina, savaip „įkūnija“ kalbos sistemiskumą.

Lietuvių kalbotyroje (atsižvelgiant į lietuvių kalbos leksinės ir gramatinės sistemos specifiką) remiamasi dviem vienas kitam gana artimais žodžio apibrėžimais. Vienas iš jų jau buvo cituotas (žr. skyrelį *Vienplaniai ir dviplaniai kalbos vienetai*), kitas yra toks: „**Žodis – tam tikra garsų seka, turinti reliatyviai savarankišką reikšmę ir bendravimo procese vartojama kaip gramatiškai įformintas kalbos vienetas**“ (Jakaitienė 2009: 36).

Atsižvelgiant į konkrečios kalbos specifines ypatybes, kitų kalbų tyrimo tradicija žodį gali apibrėžti ir kiek kitaip, tačiau anksčiau minėti esminiai žodžio požymiai visuose apibrėžimuose bus atspindėti.

Dar reikėtų pridurti, kad tuo pačiu vienu terminu *žodis* dažnai pavadinamas ir konkretus kalbėjimo vienetas, t. y. konkrečia savo forma ir reikšme pavartotas žodis (pvz.: *Geri pavyzdžiai patraukia; Ekspedicija parvežė daugybę uolienu pavyzdžių*), ir abstraktus kalbos sistemos vienetas, t. y. vieno žodžio galimų formų ir reikšmių visuma (pvz., *geras, -a, geresnis, -ė, geriausias, -ia, gerasis, -oji*, visos jų vienaskaitos ir daugiskaitos linksnių formos, taip pat visos šio būdvardžio reikšmės, kuriomis jis lietuvių kalboje vartojamas – „turintis teigiamas savybes“, „malonus, nepiktas“, „mokantis savo darbą, gabus“ ir kt.). Abstrakčiam žodžiui (kalbos sistemos vienetai) pavadinti specialioje lingvistinėje literatūroje vartojamas terminas **leksema**, tačiau gana dažnai terminai *leksema* ir *žodis* neskiriami, jei iš konteksto aišku, ar kalbama apie žodį kaip apie leksinės sistemos (žodyno) vienetą, ar apie konkretų sakinyje pavartotą žodį (leksemos realizaciją).

3. Leksinės reikšmės struktūra ir sisteminiai žodžių santykiai

Žodis yra reikšminis kalbos vienetas, todėl natūraliai kyla klausimas, kas yra reikšmė ir kaip ji suprantama kalbotyroje? Paprasčiausias atsakymas būtų „tam tikra forma (garsų seka) perteikiamas dalykinis turinys“. Vis dėlto kalbant apie žodžio reikšmę negalima pamiršti, kad ji yra gana sudėtingas kompleksas, kuriame slėpi viena su kita susijusios kelios įvairaus abstraktumo reikšmės: a) plačiai supran-

tama **gramatinė** (kalbos dalies, kuriai priklauso žodis) **reikšmė**, b) **bendroji leksinių semantinių žodžių grupių** ir darybos **kategorijų**, į kurias įeina, **reikšmė** ir c) **individuali atskiro žodžio leksinė reikšmė**. Pavyzdžiui, žodis *siuvėjas* turi plačiai suprantamą gramatinę daiktiskumo reikšmę (yra vyriškosios giminės daiktavardis), įeina į semantinę asmenų pavadinimų grupę ir priklauso darybinei veikėjų pavadinimų pagal atliekamą veiksmą kategorijai bei šios kategorijos darybos tipui (priesagos *-ėjas*, *-a* vediniams), o individuali jo reikšmė yra „siuvimo specialistas“. Visi šio žodžio turinio elementai yra vienas su kitu susiję ir vienaip ar kitaip atsiliepia leksinėje jo reikšmėje. Gramatinės žodžio reikšmės yra abstraktesnės ir bendros tam tikrai didesnei ar mažesnei žodžių grupei (paradigmai), o leksinės – konkrečios, būdingos vienam žodžiui (plg. Jakaitienė 2009: 27–28).

Leksikologijos uždavinys – tirti individualias leksines žodžių reikšmes, kurios suprantamos kaip su jų leksiniais kamienais susijusi ir jais perteikiama conceptualinė informacija. Leksinis veiksnys žodžio turinyje yra svarbiausias, tačiau bendroji gramatinė reikšmė visada jį lydi, tik formalieji leksinės ir gramatinės žodžio reikšmės rodikliai dažnai yra diferencijuoti (plg. anksčiau aptartas šaknines ir darybines bei kaitybines morfemas, žr. skyrelį *Morfemų rūšys ir morfemų funkcijos*).

Be to, kiekvienoje kalboje yra žodžių, kurie perteikia informaciją ne tik apie žmonių suvokiamus dalykus, bet ir tai, kaip žmonės juos vertina. Tokia informacija irgi laikoma žodžio reikšmės (turinio) dalimi. Ji dažniausiai vadinama **konotacine** (lot. *connotatio*, *connoto* „papildomai ženklinu“) reikšme, kuri papildo dalykinę ir rodo teigiamą arba neigiamą dalyko vertinimą, plg.: *čiulbuonėlis*, *karžygys*; *snarglius*, *atgrubnagis*, *padraika*; *keverzoti*, *kerėplinti*. Žodžiai, kurie turi tik signifikatinę reikšmę, į kurią vertinamasis (konotacinis) komponentas neįeina, gali būti vadinami neutralios reikšmės žodžiais. Konotacija yra glaudžiai susijusi su komunikacijos sąlygomis ir kalbančiųjų tarpusavio santykiais: vargu ar gydytojas psichiatras dalindamasis su radijo klausytojais savo darbo patirtimi pasakys *Šitam nu-**kvakėliui** man pavyko padėti* arba ministras, norėdamas išsisukti nuo klausimo, kas numatoma daryti, kad bedarbių sumažėtų, leistų sau klausėjui atsakyti *Šitas klausimas mane baigia **užknisti***. Kita vertus,

kalbėdamas apie grybavimą su savo vaikaičiu, kalbininkas kažin ar sakys *Atėjus į mišką pirmiausia reikia iširti baravykų distribuciją*.

Leksikologijoje (tiksliau – leksinėje semantikoje, tiriančioje žodžių reikšmės) remiamasi dviem reikšmės sampratomis – **kognityvine** ir **struktūrine**.

Kognityvinė samprata yra susijusi su mąstymo ir kalbos ryšiu ir bendrosiomis itin sudėtingomis pasaulio pažinimo problemomis. Leksinė žodžio reikšmė traktuojama kaip žmogaus mąstymo ir pasaulio pažinimo produktas, kurį lemia mąstymo procesai (mąstomų dalykų gretinimas, apibendrinimas, klasifikacija ir kt.). Pasaulio pažinimo procese formuojasi įvairūs dalykų psichiniai atitikmenys, kurie šiuolaikinėje kalbotyroje vadinami bendru **koncepto** (lot. *conceptus* „suvoktas; įtrauktas“) terminu. Konceptu dažniausiai laikoma sąvoka, kuri gali būti ir konkretus, ir apibendrintas dalykų atvaizdas (tarkim, ‘paukštis’) arba pačios sąmonės konstruktas (‘velnias’). Klausimas, ar žodžio reikšmė yra visai tas pats, kas ir psichinis kokio nors dalyko atspindys sąmonėje (sąvoka, arba konceptas), nuolat diskutuojamas. Atsakymas į jį priklauso nuo to, ar reikšmė ir sąvoka sutapatinamos, ar skiriamos, t. y. ar į reikšmę žiūrima kaip į santykiškai savarankišką struktūrą, kurios ryšį su sąvoka galima apibrėžti kaip dalies ir visumos santykį.

Aišku viena, kad žodžių reikšmės ir sąvokos (konceptai) yra neatskiriamai vienas su kitu susiję žmogaus sąmonės reiškiniai, tačiau visiškai sutapatinti reikšmės su sąvoka negalima. Ši nuomonė grindžiama visuotinai pripažįstamu tam tikru mąstymo ir kalbos autonomiškumu: mąstymas – visa sąmoningai suvokiama ir apibendrinama (apdorojama) informacija, o kalba – tam tikras būdas fiksuoti mąstymo rezultatus ir perteikti juos kitiems visuomenės nariams (Gudavičius 2007: 14). Taigi kognityvinė reikšmės samprata remiasi svarbiausiomis žodžio funkcijomis – reprezentacine ir referentine.

Struktūrinė reikšmės samprata remiasi požiūriu, kad žodžio, kaip kalbos sistemos vieneto (leksemos), reikšmė nėra vientisa. Ją sudaro smulkesni elementai, vadinami semomis, arba semantiniais komponentais, kitaip tariant, tam tikras semantinių komponentų skaičius ir jų tarpusavio santykiai sudaro reikšmės struktūrą, kurią išsiaiškinti yra leksinės semantikos tikslas (išsiaiškinti žodžio reikšmės struktūrą – reiškia pateikti jos semantinį modelį). Struktūrinė reikšmės samprata negriauna kognityvinio jos supratimo, nes modeliuojant reikšmės struktūrą kartu skaidoma ir modeliuojama joje užkoduota konceptuali informacija, atspindinti nekalbinės tikrovės dalykus, ir tai, kaip juos suvokdamas ir apibendrindamas, žmogus su jais nustato savo santykį.

3.1. Žodžių daugiareikšmiškumas

Konkrečiame atskirai paimtame kalbėjimo akte pavartotas žodis yra simetriškas kalbos ženklas (*viena raiška = viena reikšmė*), pvz.: *Medžių lapai jau pagelto. Dabar medžius ne arkliais, o traktoriais veža. Išdrožė vaikui iš medžio paukščiuką.* Tačiau lygindami visus tris sakinius, aiškiai matome, kad ta pati raiška (*medis*) kiekviename iš jų turi ne visai tą pačią reikšmę: pirmajame kalbama apie augantį tam tikros rūšies augalą, antrajame – apie tokio augalo nukirstą kamieną, trečiajame – apie kamieno dalį, panaudotą kaip medžiagą kam pagaminti, kitaip tariant, kiekviename iš jų yra aktualizuota vis kitokia šio žodžio reikšmė. Turint prieš akis kelis konkrečius kontekstus su tuo pačiu žodžiu nesunku įsitikinti, kad jis, kaip kalbos sistemos vienetas, neatitinka simetrijos *viena raiška = viena reikšmė* ir yra asimetriškas ženklas, nes turėdamas vienodą raišką (formą) ir būdamas susietas su tam tikra reikšme (turiniu), kalbėjime gali būti aktualizuojamas keliomis viena kitai artimomis, tačiau skirtingomis reikšmėmis. Žodžiai, kurie skirtinguose kontekstuose gali būti vartojami kaip ne tų pačių dalykų pavadinimai, vadinami **daugia-reikšmiais**, arba polisemiškais (gr. *πολύσημος* „daugiareikšmis“).

Žodžių **polisemija**, dviejų arba daugiau reikšmių turėjimas, yra kalbos universalija: didesnioji dalis visų kalbų žodžių yra daugiareikšmiai. Tuo įsitikiname, atsivertę bet kurios kalbos žodyną, pavyzdžiui: liet. *kakta* 1. „veido dalis aukščiau akių“, 2. „krosnies viršutinė dalis“; *skelti* 1. „kertant dalyti pusiau“, 2. „siūti su įkirpimu“, 3. „mušti, smogti“, 4. „skiltuvu ugnį išgauti“; *žalias* 1. „žolės spalvos“, 2. „neprinokęs, nesubrendęs“, 3. „neišdžiūvęs“, 4. „neapdorotas (neišvires, neiškepęs)“, 5. „jaunas, stiprus“, 6. „nepatyręs, neišprusęs“. Kai kurie žodžiai gali turėti po keliolika ir dar daugiau reikšmių. Pavyzdžiui, daugiatomis „Lietuvių kalbos žodynas“ nurodo 86 veiksmazodžio *eiti* reikšmes, daiktavardžio *boba* – 39. Tiesa, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2000) to paties veiksmazodžio *eiti* išskirtos tik 23, o *bobos* nurodytos 5 reikšmės. Tačiau toks reikšmių skaičiaus svyravimas neturėtų per daug stebinti, nes pavadinamų dalykų klasės ne visada turi aiškias ribas, todėl sunku rasti universalius ir objektyvius tų klasių dalykus pavadinančių žodžių

reikšmių skyrimo kriterijus. Kai skiriama daugiau kurio nors žodžio reikšmių, kiekvienos iš jų turinys nusakomas konkrečiau remiantis žodžio vartojimo kontekstais (distribucija), o skiriant mažiau reikšmių, tuos kontekstus stengiamasi apibendrinti ir reikšmes nusakyti abstrakčiau. Kita vertus, laikui bėgant kai kurios žodžio reikšmės gali išnykti, ypač jei išnyksta arba pasidaro neaktualus tuo žodžiu vadinamas dalykas: pavyzdžiui, kai kurios daigiatomiame „Lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuotos daiktavardžio *boba* reikšmės šiandien yra nebeaktualios dėl to, kad daugelio šiuo žodžiu vadintų anksčiau buityje vartotų daiktų jau nebevartojame ir nepažįstame.

To paties žodžio reikšmės visada esti tarp savęs susijusios, turi bendrų semantinių komponentų. Tai rodo žmogaus gebėjimą ekonomiška sisteminti nekalbinę tikrovę, nes tuo pačiu žodžiu pavadinami ne bet kokie, o tik tokie dalykai, kuriuos dauguma konkrečios kalbinės visuomenės narių suvokia kaip susijusius, turinčius kokių nors bendrų požymių.

Daigiareikšmio žodžio reikšmių tarpusavio santykiai yra hierarchiški: viena jo reikšmė būna **pagrindinė** (tokių kartais gali būti ir kelios), kitos **šalutinės**¹⁵⁸. Pagrindinė reikšmė (ar reikšmės) yra semantinis daigiareikšmio žodžio centras, o šalutinės priklauso periferijai, kuri irgi gali būti platesnė arba siauresnė. Pagrindinės reikšmės skiriamuoju požymiu dažniausiai laikomas jos įprastumas, menkas priklausymas nuo žodžio vartojimo konteksto, arba tiksliau – savarankiškumas, nes ji kalbos vartotojų sąmonėje sužadi- na atitinkamą sąvoką be sąsajos su kitomis sąvokomis (Gudavičius 2007: 101). Šalutinėms reikšmėms šis požymis nebūdingas, jos yra labiau priklausomos nuo konteksto ir išryškėja junginiuose su tam tikrais žodžiais (sužadina sąmonėje sąvoką per santykį su kitomis). Būtent dėl to žodžio daigiareikšmiškumas komunikacijai pernelyg nekliudo: bet kuriame kalbėjimo akte žodis aktualizuojamas tik viena kuria iš jo turimų reikšmių, ir kalbantieji palyginti nesunkiai suvokia ją iš konteksto arba kalbėjimo situacijos, pvz.: *Blakstiena įkrito į akį. Akis pasileido, ir iširo pirštinė. Kokia graži tavo žiedo akis!*

¹⁵⁸ Jos gali būti vadinamos ir kitaip: **pirminė** (ar pirminės, jei yra kelios) ir **antrinės** (plg. LKE 1999: 490).

Šalutinių reiškinių žodis įgyja prireikus pavadinti naujus dalykus, kurie yra arba kuo nors panašūs į jau pavadintus, arba susiję su jais loginiu ryšiu. Kita priežastis, lemianti šalutinių reiškinių radiaciją, yra sąmoningas noras neutralų kokio nors dalyko pavadinimą pakeisti tokiu, kuris kartu atspindėtų ir emocinį to dalyko vertinimą (gana dažnai neigiamą). Kadangi priežastys, sąlygojančios šalutinių reiškinių formavimąsi, nėra vienodos, skiriami du šalutinių reiškinių tipai: **tiesioginės** ir **perkeltinės** reikšmės.

Šalutinių tiesioginių reiškinių dažniausiai randasi iš reikalo pavadinti naują dalyką. Jų ryšys su pagrindine žodžio reikšme išlieka, bet yra silpnesnis nei perkeltinių reiškinių, todėl ir sakoma, kad jos su pavadinamu dalyku susiejamoms tiesiogiai ir neturi vertinamojo aspekto. Pavyzdžiui, daiktavardis *akis* šiandien yra įgijęs (ar beįgyjantis) naują šalutinę reikšmę „duryse išgręžta apvali skylutė“ (pvz., *Pažiūrėk pro akį, kas atėjo*). Tiesa, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2000) tokia *akies* reikšmė dar nebuvo užfiksuota, bet daugiabučiuose gyvenantys miestiečiai šį daiktavardį jau senokai taip vartoja, ir jei „durų akių“ mada greit nepraeis, žodynuose teks ją fiksuoti. Šalutinių perkeltinių reiškinių ryšys su pagrindine yra stipresnis ir labiau nuo jos priklausomas (skiriami du perkeltinių reiškinių tipai – **metaforinės** ir **metoniminės**). Metaforinės reikšmės formuojasi gretinant tam tikrus dviejų skirtingų dalykų požymius, kurie leidžia vienam iš jų pritaikyti kito pavadinimą, taip kartu pasakant ir kaip tas dalykas vertinamas: pavyzdžiui, darbštus žmogus pradedamas vadinti *bite* ar *bitele*, užsispyręs – *ožiu*, kvailas – *asilu* arba *avinu*, nemandagus – *kiaule*, žioplas – *višta*. Dėl to žodžiai *bitė*, *ožys*, *asilas*, *avinas*, *kiaulė*, *višta* ilgainiui įgyja šalutinę metaforinę reikšmę. Metoniminė perkeltinė reikšmė susiformuoja dviejų gretinamų dalykų loginio ryšio pagrindu: taip *auditorija* įgyja perkeltinę šalutinę reikšmę „klausytojai“, *kryžius* – reikšmę „rūpestis, vargas“ ir pan.

Kaip jau minėta, daugiareikšmio žodžio reikšmės tarp savęs yra hierarchiškai susijusios: jos motyvuoja viena kitą ir visos drauge sudaro semantinę žodžio struktūrą. Pavyzdžiui, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2000: 868) nurodytos tokios daiktavardžio *ugnis* reikšmės:

ugnis 1. „įkaitusios šviečiančios dujos, kylančios nuo degančio daikto, liepsna“: *Krosnyje ugnis užgeso*. 2. „gaisras“: *Ugnimi namus*

paleido. 3. „mūšis, šaudymo vieta; šaudymas“: *Nuslopinti prieš ugnį. Gauti ugnies krikštą* (pirmąkart dalyvauti mūšyje). 4. „žiburys“: *Jau laikas ugnį degti. Miesto ugnys*. 5. *prk.* „karštis, įkarštis“: *Meilės, keršto ugnis*. 6. *tarm.* „egzema, uždegimas“: *Koją pasidūrė, ugnis prisimetė*.

Pagal žodyne duotus šio daiktavardžio reikšmių apibrėžimus galime sakyti, kad pirmojoje reikšmėje vyrauja semos 'degimo procesas', 'išgaunamas tam tikru būdu' 'skleidžia šilumą', 'skleidžia šviesą', 'malonus', pirmoji reikšmė motyvuoja antrąją reikšmę, kuria pavartotas žodis reikš tą patį tyčia sukeltą ar savaime išsplieskusį degimo procesą (atsiranda papildomos semos 'intensyvus', 'pavojingas', 'nemalonus'). Trečioji reikšmė yra glaudžiau susijusi su antrąja nei su pirmąja, o ketvirtoji – su pirmąja (antroji, trečioji ir ketvirtoji reikšmės yra šalutinės tiesioginės). Paskutinės žodyno nurodytos reikšmės yra perkeltinės, tačiau jų motyvacija taip pat yra gana aiški (savaime ar dėl kokios nors priežasties atsiradęs intensyvus malonus arba nemalonus pojūtis).

Semantinis ryšys tarp daugiareikšmio žodžio reikšmių palaiko jo tapatumą. Ryšys tarp reikšmių gali būti stipresnis arba silpnesnis, ir jei ilgainiui silpnėdamas visiškai nutrūksta, kalboje susidaro du vienodą raišką turintys žodžiai – homonimai.

3.2. Homonimai

Homonimai (gr. *ὁμός* „lygus, vienodas“, *ὄνομα* „vardas, pavadinimas“) yra fonetiškai sutampantys žodžiai¹⁵⁹, kurių reikšmių nesieja joks semantinis ryšys¹⁶⁰, pvz.: *nerti* „leisti, grimzti į van-

¹⁵⁹ Galimà ne tik žodžių, bet ir kitų kalbos vienetų homonimija. Pavyzdžiui, homonimiškos yra lietuvių kalbos moteriškosios giminės daiktavardžių vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos kilmininko galūnės *-ės, -os* (*nemoka karvės pamelžti; karvės jau ganykloje; rankos nepajudina, nusviro rankos*), taip pat plg. rusų kalbos būdvardžių vyriškosios ir moteriškosios giminės skirtingų linksnių galūnė *-oŭ: большоŭ дом* „didelis namas“ (vyr. giminės vns. vard.) ir *большоŭ дороги* „didelio kelio“ (mot. giminės vns. kilm). Tokius mažesnių kalbos vienetų homonimus siūloma vadinti **homomorfemomis**.

¹⁶⁰ Galimi ir kiek kitokie homonimų apibrėžimai, pvz.: „homonimai – vienodai tarianti kalbos elementai (žodžiai, jų formos, morfemos)“ (LKE 1999: 248) arba „homonimai yra žodžiai, turintys tą pačią raišką ir visiškai skirtingas reikšmes (Jakaitienė 2009: 101).

denį“ – *nerti* „važėliu daryti nėrinį, megzti“. Homonimija, kaip ir polisemija, laikytina universaliu kalbos reiškiniu: homonimų daugiau ar mažiau randama visose kalbose, plg.: rus. *коча* „kasa“ – *коча* „dalgis“ – *коча* „pusiasalis, nerija“; vok. *der Schauer* „liūtis, kruša“ – *der Schauer* „stoginė, pašiūrė“, angl. *ear* „ausis“ – *ear* „varpa, kukurūzų burbulė“, japonų *ki* „medis“ – *ki* „garas“, turkų *kara* „juodas“ – *kara* „sausas“.

Homonimų būna įvairių rūšių – **tikrieji** (leksiniai)¹⁶¹, taip pat **homoformos** ir **homografai** bei **homofonai**.

Tikrieji leksiniai homonimai dažniausiai yra tos pačios kalbos dalies žodžiai, fonetiškai absoliučiai sutampa visomis savo kaitomosiomis formomis, pvz.: liet. daiktavardžiai *kasa* „plaukų, svogūnų pynė“ – *kasa* „vieta, kur vykdomos piniginių operacijos“, *žiedas* „augalo dalis“ – *žiedas* „ant piršto dėvimas papuošalas“; būdvardžiai *pliuškus* „kuri per daug puošiasi; nerimtas, lengvabūdiškas“ – *pliuškus* „kuri lengvai susispaudžia, supliūkšta“; veiksmažodžiai *mokėti* „būti įpratusiam, sugebėti“ – *mokėti* „atsilyginti“; latvių *kukulis* „pailgos formos kepalas“ – *kukulis* „kyšis“; rus. *ключ* „raktas“ – *ключ* „šaltinis“.

Homoformos yra atskiros fonetiškai sutampančios skirtingų žodžių kaitybinės formos, pvz.: *metu* (daiktavardžio vns. įn.) ir *metu* (veiksmažodžio es. I. vns. I a.); rus. *укупывать* „išpirkti (kalną)“ – *укупывать* „išmaudyti“ (bendratys), *мпу* „trys“ ir *мпу* „trink“ (veiksmažodžio *мепеть* liepiamoji nuos.), *смух* „eilėraščio eilutė, eilėraštinė“ ir *смух* „nutilo“ (veiksmažodžio *смухнуть* būtasis laikas), *лечу* „skrendu“ (veiksmažodžio *лететь* es. I. vns. I a.) ir *лечу* „gydau“ (veiksmažodžio *лечить* es. I. vns. I a.), suom. *maata* „gulėti“ (veiksmažodžio bendratis) ir *maata* „žemės“ (daiktavardžio *maa* vns. partityvo linksnis). Gana dažnai sutampa ne viena, bet kelios skir-

¹⁶¹ Leksiniai homonimai dažnai skirstomi į **tikruosius** (ištais visomis savo formomis sutampančius, pvz., *kasa* „plaukų, svogūnų pynė“ ir *kasa* „vieta, kur vykdomos piniginių operacijos“) ir **dalinius**, kurių ne visos formos sutampa arba vienas iš homonimiškų žodžių yra nekaitomas, pvz.: liet. *deja* „gaila“ (jaustukas, nekaitomas žodis) ir *deja* „vargas, bėda“, *gaubtas* „lėmpo apdangalas“ (daiktavardis) ir *gaubtas*, -a „kuri lenktas apvaliai“ (dalyvis), plg. vns. naud. *gaubtui* ir *gaubtam*, dgs. vard. *gaubtai* ir *gaubti*; plg. dar rusų *муп* „taika“ (skaičiais nekaitomas vienskaitinis daiktavardis) ir *муп* „pasaulis“ (kaitomas skaičiais).

tingoms kalbos dalims priklausančių žodžių kaitybinės formos, pvz. liet. *rūkai, rūko; vilkai, vilko* (daiktavardžių *rūkas, vilkas* dgs. vard. ir vns. kilm.) ir *rūkai, rūko* (veiksmažodžio *rūkyti* es. l. vns. 2 ir 3 a.), *vilkai, vilko* (veiksmažodžio *vilkti* būtojo l. vns. 2 ir 3 a.). Homomomis kartais pasinaudojama kaip stilistine priemone tautosakoje, šiaip šmaikštaujant ar kuriant „nesusikalbėjimą“ imituojančius anekdotus, pvz.: *Geležinė adata žemę bado, kad nebūtų bado; Kas kas, tas ir les; Kaip reikalai? Geri? – Geriu.*

Homografai (gr. *ὁμός* „lygus, vienodas“, *γράφω* „rašau“) – įprastine rašyba vienodai rašomi ir vienodai ištariami žodžiai (liet. *aušimas* „švitimas“ – *aušimas* „vėsimas“, angl. *lead* „vadovauti“ – *lead* „švinas“, pranc. *fait* „faktas“ – *fait* „padarytas“, vok. *übersetzen* „perkelti (į kitą pusę)“ – *übersetzen* „išversti, atpasakoti“), tačiau tarp homografų gerokai dažniau pasitaiko tokių, kurie rašomi vienodai, bet ištarti skiriasi (gali skirtis kirčiuoto skiemens priegaide, kirčio vieta ar garsų ypatybėmis), pvz.: *áukštas* „ištįsęs į viršų“ – *aūkštas* „butai ar kambariai, esantys viename namo lygyje“, *mérkti* „pridengti akis vokais“ – *meřkti* „nardinti į vandenį ar kitą skystį“, *vařpq* (daiktavardžio *vařpas* vns. gal.) – *várpq* (daiktavardžio *várpa* tas pats linksnis); latvių *griēzt* „pjauti“ – *griēzt* „gręžti, kreipti, sukti“ (skiriasi priegaidėmis); *bráižyti* „raižyti, draskyti“ – *braižýti* „daryti brėžinį“, *vertē* „daikto gerumas, brangumas“ – *veřtē* (veiksmažodžio *veřsti* būtasis laikas), rus. *зámok* „pilis“ – *замók* „spyna“, *мыká* „miltai“ – *мы́ка* „kančia“, *ýже* „siauriau“ – *ужé* „jau“; *mēs* (įvardis) – *mēs* (veiksmažodžio *mēsiti* būsimasis laikas), angl. *tear* [tɪə], „ašara“ – *tear* [tɛə], „skylė, plyšys“ (skiriasi garsų tarimu).

Homofonai, priešingai, yra vienodai tariaimi, bet skirtingai rašomi žodžiai (ar jų formos). Jų gana daug pasitaiko anglų ir kitose kalbose, kurių rašyba yra tradicinė, pvz.: angl. *right* „teisė“ ir „dešinė“ – *rite* „apeigos, ritualas“ – *write* „rašyti“, *weak* „silpnas“ – *week* „savaitė“, pranc. *bouleau* „beržas“ – *boulot* „darbas“, *peau* „oda“ – *pot* „puodas, ąsotis“. Lietuvių ir kitose kalbose, kurių rašyba iš esmės remiasi fonetiniu ir morfologiniu principu, homofonų nėra daug: *teigti* – *teikti*, *segti* – *sekti*, rus. *нпыđ* „tvenkinys, kūdra“ – *нпым* „rykštė, virbas“, *лыз* „pieva“ – *лык* „svogūnas“ ir „lankas“.

Homonimų kalbose atsiranda dėl kelių priežasčių.

Viena iš jų yra **fonetiniai pakitimai**, dėl kurių sutampa anksčiau buvusi nevienoda dviejų žodžių raiška (garsų kitimus susekti ir išaiškinti leidžia lyginamasis istorinis jų tyrimas, todėl tokie homonimai vadinami **etimologiniais**). Pavyzdžiui, latvių kalbos homonimiški veiksmažodžiai *griēzt* „gręžti, kreipti, sukti“ ir *griēzt* „pjauti“ yra kilę iš skirtingas šaknis **grenž-* ir **griež-* turėjusių rytų baltų veiksmažodžių. Kadangi latvių kalboje dvigarsis *en* visur reguliariai pakito į *ie*, šaknis **grenž->*grenz-* fonetiškai sutapo su **griež->*griez-* (lietuvių kalboje šie veiksmažodžiai homonimais netapo, nes dvigarsis *en* pakito kitaip negu latvių kalboje, plg. *gręžti* iš *grenžti* ir *griežti* „daržovėms lapus nupjaustyti“).

Gana dažna homonimų atsiradimo priežastis yra **žodžių skolinimasis**, nes skolinys gali atsitiktinai fonetiškai sutapti su kuriuo nors savu žodžiu arba gali sutapti du iš skirtingų kalbų į vieną kalbą patekę žodžiai, adaptuodamiesi prie juos pasiskolinusios kalbos fonetikos ir morfologijos (tokie homonimai taip pat yra etimologiniai). Pavyzdžiui, italų kalbos žodžio *cassa* geminata ss lietuvių kalboje tariama kaip vienas priebalsis, ir dėl to šis skolinys fonetiškai sutampa su savu žodžiu *kasa*, taip pat iš anglų kalbos atėjęs *baras* „nedidelis restoranas, kur užkandžiai ir gėrimai parduodami prie bufeto“, gavęs lietuvių kalboje būtiną galūnę *-as*, skambėjimu nebesiskiria nuo savos kilmės žodžio *baras* „lauko ruožas javus sėjant; kokio nors veikimo sritis“, kuris yra galūnės vedinys iš *berti*; *mina* „sprogstamasis užtaisas“ (vok. Minne) – *mina* „veido išraiška“ (pranc. *mine*); taip pat plg. rusų *лук* „svogūnas“ (senas skolinys iš germanų, plg. sen. vokiečių aukštaičių *louh*, vok. *Lauch* „poras“) – *лук* „lankas“ (laikomas savu žodžiu), *брак* „brokas, trūkumas, defektas“ (per lenkų k. patekęs vid. vokiečių aukštaičių *brack*) – *брак* „santuoka“ (senas vedinys iš *брамь* „imti (į vyrus, į žmonas)“).

Homonimų gali atsirasti ir dėl žodžių semantinės raidos (**reikšmės kitimų**). Tuomet iš vieno žodžio atsiranda du ar daugiau negu du homonimai (tokie paprastai vadinami **semantiniais**). Pavyzdžiui, lietuvių kalboje dabar turime tris vienodai skambančius veiksmažodžius: *tekėti* „skysčiui bėgti“, *tekėti* „pasirodyti, kilti (apie saulę)“ ir *tekėti* „eiti už vyro“. Kažkada veiksmažodis *tekėti* buvo vienas žodis ir reiškė „bėgti“ (vartotas kaip veiksmažodžio *bėgti* sinonimas). Da-

bartinės veiksmažodžio *tekėti* reikšmės yra išriedėjusios iš pradinės „bėgti“, tačiau ryšys tarp jų yra nutrūkęs. Semantinis ryšys šiandien yra nutrūkęs ir tarp dviejų rusų kalbos daiktavardžių *мех*, dgs. *меха* „(gyvulio) plaukai, kailis; išdirbtas kailis“ ir *мех*, dgs. *меху* „(kalvio, armonikos) dumplės“. Slavai (ir germanai) apdorotus gyvulių kailius yra naudoję kaip maišus buriams daiktams nešioti, taip pat kaip kalvystės priemonę suspaustam orui dumti. Ilgainiui reikšmės „išdirbtas gyvulio kailis“ ir „maišas“, „dumplės“ nutolo ir susidarė du vienodą fonetinę raišką turintys žodžiai¹⁶². Homonimų susidarymas dėl žodžio reikšmių nutolimo, taip pat kaip ir dėl garsų kitimo yra ilgai trunkantis procesas.

Semantinių homonimų egzistavimas ypač akivaizdžiai patvirtina polisemijos ir homonimijos ryšį, todėl skiriant daugiareikšmio žodžio reikšmes reikia kruopščiai ištirti kiekvienos reikšmės struktūrą (nustatyti ją sudarančias semas, arba semantinius komponentus), išnagrinėti kontekstus, kuriame ta ar kita reikšmė žodis vartojamas ir su kokiais žodžiais gali būti susijęs darybiškai. Jeigu nustatoma, kad ir reikšmės struktūra, ir vartojimo kontekstais, ir darybos ryšiais rūpimas žodis skiriasi nuo kito taip pat skambančio, galime konstatuoti, kad turime ne polisemišką žodį, bet du savarankiškus žodžius (homonimus). Pavyzdžiui, veiksmažodžių *tekėti* „skysčiui bėgti“ ir *tekėti* „eiti už vyro“ reikšmių struktūra, be kitų ją sudarančių semų, skiriasi viena esmine ‘skystis’ ir ‘asmuo’. Dėl to sakinių, kurių tariniu eina veiksmažodis *tekėti* „skysčiui bėgti“, veiksnys niekada negalės būti išreikštas asmenį reiškiančiu žodžiu, be to, iš jo sudaryti dariniai priklauso kitai darybos kategorijai, plg.: *nuotėkis* „prasiveržusios srovės pavojingas nutekėjimas“ (veiksmo rezultatas) ir *nuotaka* „ištekanti mergina, jaunoji“ (asmens pagal jo atliekamą veiksmą pavadinimas).

Homonimų atsiradimą gali nulemti **darybinių** homonimų susidarymas, pvz.: liet. *medingas* „gausus medžių, turintis daug medienos“ (vedinys iš *medis* su priesaga *-ingas, -a*), *medingas* „duodantis daug medaus“ (iš *medus*), *kartinis, -ė* „kuris kartus (obuolys, ridikas)“ (iš *kartus* su priesaga *-inis, -ė*), *kartinis* „kartą įvykstantis“ (iš *kartas*); rus. *ветрянка* „vėjinis malūnas“ (iš *ветряной* „vėjinis“ + *-ка*),

¹⁶² Н. М. Шанский и др. Краткий этимологический словарь русского языка, Москва: Просвещение, 1971, p. 264.

ветрянка „vėjaraupiai“ (iš ветряной „vėjinis“ + -ка, plg. водянка „vandenė (tokia liga)“, ударник „spartuolis“ (iš ударный + -ик), ударник „muzikantas, grojantis mušamaisiais“ (iš ударять + -ик).

3.3. Sisteminiai žodžių santykiai

Bet kurios kalbos žodynas (leksika) nėra padrikas žodžių (daiktų, ypatybių, procesų pavadinimų) rinkinys, bet tokia pat tarpusavio santykiais susijusių kalbos vienetų sistema, kaip ir fonologinė ar morfologinė bei sintaksinė sistemos. Visų šių kalbos sistemų struktūra yra gana izomorfiška viena kitai, tačiau leksinės sistemos vieneto – žodžio – specifinės ypatybės (pvz., asimetriškumas) nulemia tam tikrus savitus jos bruožus.

Leksinė sistema iš kitų išsiskiria tuo, kad ji yra atvira (atsiranda naujų ir iš vartosenos pasitraukia neaktualūs žodžiai), todėl ją sudarantys vienetai negali būti tiksliai suskaičiuoti, be to, ji labiau negu kitos sistemos yra susijusi su nekalbiniais veiksniais (visuomenės raida, jos geografiniu, socialiniu susiskaidymu ir kt.). Kita vertus, žodžiai labiau negu kiti kalbos vienetai yra susiskaidę į įvairias mikrosistemas, kurių ribos nėra ryškios ir gana dažnai tas pats žodis su kitais gali būti susijęs keleriopais santykiais, t. y. vienokių santykių atžvilgiu priklausyti vienai mikrosistemai, kitokių – kitai.

Leksinėje semantikoje minimi kelių tipų sisteminiai žodžių santykiai: **hierarchiniai** (hiponiminiai / hiperoniminiai, partoniminiai, ekvoniminiai¹⁶³), **sinoniminiai** ir **antoniminiai**.

Hiponiminiai / hiperoniminiai santykiai sieja įvairios apimties leksinėms semantinėms grupėms¹⁶⁴ priklausančius žodžius. Pavyz-

¹⁶³ **Hiperonimas** (gr. ὑπερ- „viršum, aukščiau“, ὄνομα „vardas, pavadinimas“) – tam tikrose žodžių klasėse hierarchiškai aukštesnės pakopos žodis (pvz., gyvūnų giminės pavadinimas *paukštis*), **hiponimas** (gr. ὑπο- „po, žemiau“, ὄνομα „vardas, pavadinimas“) – hierarchiškai žemesnės pakopos žodis (pvz., paukščių rūšies pavadinimas *šarka*), **partonimas** (lot. *pars*, kilm. partis „dalis“) – dalies pavadinimas tam tikros visumos atžvilgiu (pvz., *alkūnė*, *riešas*, *plaštaka* – rankos dalys), **ekvonimas** (lot. *aequus* „vienodas, tolygus“) – lygiavertis su kitais bendro hiperonimo vienijamais žodžiais (pvz., baldų pavadinimai *kėdė*, *stalas*, *spinta*, *lova* ir kt.).

¹⁶⁴ Leksinės semantinės grupės yra sisteminiais paradigminkiniais santykiais susijusių žodžių grupės (paradigmos). Žodžius į jas sieja bent vienas bendras jų reikšmės požymis, vadinamas **integraliniu** (jis dažniausiai yra nekalbinis – atitinka apibendrintą

džiui, jei kurios nors grupės hiperonimu t. y. bendrąjį (integralinį) jų reikšmės požymį žyminčiu žodžiu pasirenkamas daiktavardis *augalas*, jo hiponimai bus *medis*, *krūmas*, *žolė*, *klevas*, *pušis*, *karklas*, *dobilas*, *gėlė*, *kiaulpienė*, *rožė*, *žibutė* ir t. t., jei hiperonimu pasirenkamas daiktavardis *gėlė*, jo hiponimai yra *astras*, *kardelis*, *pakalnutė*, *rožė*, *tulpė*, *rožė*, *žibuoklė* ir kt. (bet kuri iš šių rūšių yra *gėlė*, o visos gėlės – *augalai*). Hiponimai visada yra konkretesnės reikšmės žodžiai negu jų hiperonimas. Partoniminiai santykiai būdingi tokiems žodžiams, kurių vienas reiškia tam tikrą visumą, kiti – jos dalis, pvz.: *šaknis*, *kamienas*, *šaka*, *lapas* yra medžio dalys, tačiau nė vienas iš šių partonimų negali pavadinti visumos – *šaknis* ar *lapas* nėra medis). Ekvoniminiai santykiai susiklosto tarp semantiškai lygiaverčių bendro hiperonimo jungiamų žodžių (pvz.: *ąžuolas*, *beržas*, *kaštonas*, *klevas*, *liepa*, *uosis* ir kiti medžių pavadinimai). Ekvoniminiais santykiais susiję žodžiai dažniausiai sudaro tam tikras temines grupes (spalvų pavadinimai, kraujo giminystės terminai, regėjimo veiksmazodžiai ir t. t.).

Sinoniminiai santykiai susieja artimos reikšmės žodžius, pavadinančius tą pačią dalykų klasę, bet iškeliančius vis kitokius jų skiriamuosius požymius, pvz.: *norėti*, *geisti*, *trokšti*, *pageidauti*, *magėti*, *knietėti*, o anoniminis santykis nulemia žodžių reikšmių priešybę, pvz.: *uždegti* – *užgesinti*, *stiprus* – *silpnas*, *aukštyn* – *žemyn*, *tyla* – *triukšmas*.

Dar gali būti skiriami **konversiniai** ir **derivaciniai** sisteminiai santykiai (plg. Jakaitienė 2009: 116–117).

Konversiniai santykiai susiklosto tarp priešingos reikšmės predikatinų žodžių, kurių aktantai sakinyje pasikeičia vaidmenimis, plg.: *Mama duoda vaikui obuolį* ir *Vaikas ima iš mamos obuolį* – nusakoma situacija iš

tikrovės dalykų požymį, pvz., ‘baldas’, ‘namų apyvokos daiktas’, ‘augalas’, ‘skonis’, ‘judėjimas iš vietos į vietą’ ir kt.). Be šio nekalbinio požymio, svarbi yra ir vienos paradigmos narių gramatinė charakteristika (į leksinę sistemę grupę įeina tos pačios kalbos dalies žodžiai) ir jų junglumo su kitais žodžiais polinkiai. Tos pačios leksinės sisteminės grupės nariai turi ne tik bendrųjų, bet ir **skiriamųjų** (diferencinių) požymių, kurie rodo kiekvieno iš jų reikšmės savitumą, plg. judėjimo grupės veiksmazodžius *eiti* „judėti sausuma kojomis atsiremiant į žemę“, *skristi* „judėti oru“, *plaukti* „judėti vandenyje“, *važiuoti* „judėti naudojantis specialiomis priemonėmis“ ir kt. Leksinės semantinės grupės gali būti įvairios apimtys: sinoniminės eilės, teminės žodžių grupės ir ypač didelės apimtys paradigmos – semantiniai laukai.

esmės yra ta pati: vienas duoda, kitas ima (daiktas pereina iš vieno asmens kitam), bet pirmojo sakinio veiksmo atlikėjas yra *mama*, antrojo – *vaikas*.

Derivaciniai (darybiniai) santykiai sieja pamatinį žodį ir darinį, tam pačiam darybos tipui ar darybos kategorijai priklausančius žodžius ir to paties darybos lizdo narius (pvz.: *jaunas* → *jaunimas* → *jaunimėlis*, *jaunas* → *jauninti* → *pajauninti*, *jaunas* → *jaunėti* → *atjaunėti* → *atjaunėjimas*, *jaunas* → *jaunystė*, *jaunas* → *jaunumas*, *jaunas* → *jauniklis*, *jaunas* → *jaunylis* ir t. t.). Centrinis darybos lizdo žodis yra būdvardis *jaunas*, jis yra daugumos darinių pamatinis žodis, tačiau tam pačiam darybos lizdui priklauso ir tolesni (iš darinių sudaryti) dariniai *jaunimėlis*, *pajauninti*, *atjaunėjimas* ir kt. (plačiau žr. skyrelyje *Svarbiausios žodžių darybos sąvokos*).

3.3.1. Sinoniminiai santykiai

Šiais santykiais susiję tos pačios arba artimos reikšmės žodžiai vadinami **sinonimais** (gr. *συνώνυμος* „vienu, tuo pačiu vardu, bendravardis“). Leksiniai sinonimai¹⁶⁵ skirstomi į **absoliučiuosius**, visiškai sutampančius savo reikšmę (*gandras* – *gužutis*, *drugelis* – *peteliškė*, *džiova* – *tuberkuliozė*, *skanus* – *gardus*, rus. *забастовка* – *стачка* „sukilimas“, suom. *iso* – *suuri* „didelis“), ir **diferencinius**¹⁶⁶, kurie skiriasi dalykinės arba konotacinės reikšmės požymiais (*šaltis* – *speigas*, *eiti* – *sėlinti*, angl. *big* „didelis, stambus; aukštas; svarbus“ – *large* „didelis, stambus; gausus, žymus“, rus. *большой* „baimė“ – *ужас* „siaubas“, suom. *vaikea* „sunkus“ – *raskas* „sunkus, atimantis daug jėgų“).

Absoliučiąjį sinonimų kalboje paprastai nėra daug, nes jie vienas kitą dubliuoja (dėl to kartais vadinami *dubletais*), o diferenciniai, arba daliniai, sinonimai visose kalbose yra daug dažnesni. Kadangi jų paprastai būna daugiau negu du, susidaro sinonimų eilės, kurias jungia vienas bendrąjį (integralinį) jų visų reikšmės požymį turintis žodis, vadinamas **dominante**, pvz.: sinonimų eilės *almėti*, *čiokšti*, *čiurlenti*,

¹⁶⁵ Sinonimija būdinga ne tik leksinė, bet ir gramatinės sistemos vienetams, plg.: greit *pavalgau* ir *einu* / greit *pavalgysiu* ir *eisiu* (tą pačią gramatinę reikšmę išreiškiančios žodžio formos; morfologiniai sinonimai); *avėti aulinukais* / *avėti aulinukus*; *perplaukti upę* / *perplaukti per upę*; *Mes negalime pavėluoti* / *Mums negalima pavėluoti* (tokios pat arba artimos reikšmės sintaksinės konstrukcijos).

¹⁶⁶ Jie dažnai vadinami *dalinais* (plg. rus. *частичные*), arba *paprastaisiais* (Jakaitienė 2009: 128).

pliaupti, plūsti, siurenti, sravėti, sroventi, srūti, tekėti, žliaugti dominantė yra veiksmazodis *tekėti*; sinonimų eilės *akys, kukulainės, spangės, veizolai, žabalės, žlibės* – daiktavardis *akys* (dominantė visus tos pačios eilės sinonimus tam tikruose kontekstuose gali nesunkiai pakeisti).

Diferenciniai (daliniai) sinonimai pagal dalykinės ir konotacinės reikšmės skirtumus skirstomi į **semantinius** (ideografinius) ir **stilistinius** (emocinius ekspresinius ir funkcinius).

Semantiniai sinonimai nuo kitų tos pačios sinonimų eilės narių skiriasi tuo, kad kiekvienas iš jų turi kokį nors specifinį (diferencinį) reikšmės požymį, kokio neturi kiti, pvz.: *čaižyti* „mušti rykšte, šmaikščiai, paliekant ruožus“, *perti* „mušti diržu, rykštėmis, dažniausiai nusikaltusį“, *pliekti* „mušti stipriai, nesigailint“, *talžyti* „mušti sunkiu daiktu, daug kartų smūgiuojant“. Sinonimų eilės *ašaroti, bliauti, knerkti, kriokti, raudoti, rypuoti, šnirpščioti, verkauti, verkšlenti, verkti, žliumbti* veiksmazodžiai irgi vienas nuo kito skiriasi arba veiksmo intensyvumo, arba jų lydinčių garsų, arba veiksmo atlikėjo požymiu.

Stilistiniai sinonimai, savo ruožtu, būna emociniai ekspresiniai ir funkciniai. Emociniai rodo, kaip yra vertinamas kalbamas dalykas (į jų reikšmę įeina vertinamasis komponentas), funkciniai – kuriam funkciniam kalbos stiliui žodis priklauso, pvz.: kalbėjimo būdo vertinimas būdingas veiksmazodžiams *dudenti, plepėti, pliurpti, tarškėti, tauzyti, vapėti, vebenti, zaunyti*; priklausymą skirtingiems funkciniam stiliams rodo *banga* – (knyg.) *vilnis*; *kalbėti* – (knyg.) *byloti*; *bendraklasis* – (šnek.) *klasiokas*; *burna* – (šnek.) *srėbtuvė, žabtai*; *rašiklis* – (šnek.) *šratinukas, tušinukas*.

Visų šių rūšių sinonimai yra **sisteminiai** (sinonimiškumas yra pastovus jų požymis). Be sisteminių, dar skiriami **kontekstiniai**, sinonimai, kurių reikšmės laikinai ir tik tam tikrame kontekste viena prie kitos priartėja: *Vainorus rengėsi leisti spiečių avilin.* – *Suleisim bitukes naujan naman,* ir aš tamstas šių metų medum pavaišinsiu. V. Krėv: *Iš pakraigių ėmė šaudyti kregždės, bet toli neskrido, švysčiojo aplink namus.* J. Pož.

Daugiareikšmiai žodžiai viena savo reikšme gali būti sinonimiški vienas, o kita – kitam žodžiui, pvz., daiktavardis *džiova* reikšme „sausos oro metas, tinkamas kam džiūti“ artimas daiktavardžiams *džiū-*

tis, džiovatis, sausra, sausmė, sausmetis, o ligos pavadinimo reikšme yra kitų tos pačios ligos pavadinimų *tuberkuliozė, sausligė* sinonimas. Vadinas, jie gali įeiti į tam tikras sinonimų eiles ne visa semantine apimtimi, bet atskiromis savo reikšmėmis.

Sinonimų kalboje atsiranda iš įvairių šaltinių: vienas iš lemiamų veiksnių yra žodžių darybos išgalės (plg. iš vieno pamatinio žodžio su skirtingais afiksais sudarytus artimos reikšmės darinius – *krovėjas, krovikas; pakvailti, kvailėti; kvailybė, kvailystė; grožis, grožybė, gražybė, gražumas; eglaitė, eglutė, eglelė, eglužė, eglužėlė...*), taip pat reikšmės perkėlimo galimybė (šalia *gėdytis, varžytis, drovėtis* atsiranda *raudonuoti, kaisti*, šalia *juoktis, kvatoti* – *žvengti, prunkšti*). Svarbus sinonimų radimosi šaltinis yra tarmės ir žodžių skolinimasis: iš žemaičių į bendrinę perėjo *epušė* (absolūtus *drebulės* sinonimas), iš rytų aukštaičių – *verdenė* (vartojamas šalia *šaltinis, versmė*), *baužas* (plg. *beragis, plikakaktis*); skoliniai *anūkas, -ė* (vartojamas greta savų žodžių *vaikaitis, dukraitė*), *katilas* (plg. savą *puodas*), *barjeras (kliūtis)*, *fotografija (nuotrauka)*.

3.3.2. Antoniminiai santykiai

Sisteminiai santykiai sieja ne tik tapačios ir artimos reikšmės žodžius, bet ir tokius, kurių reikšmės yra visai priešingos. Tokie žodžiai vadinami **antonimais** (gr. *ἀντί* „prieš“, *ὄνομα* „vardas, pavadinimas“). Priešingos reikšmės ryšiu susiję žodžiai pavadinami logiškai suderinamus, pagal bendrą požymį galimus gretinti dalykus (tokių ryšių susijusių žodžių yra visose kalbose; antonimija yra viena iš kalbos universalijų). Dažniausiai vienas kitam priešinami kokios nors kintamos ypatybės kraštutiniai laipsniai, vienas kitam priešingi ar šiaip koku koordinacijos ryšiu susiję dalykai, atvirkščios krypties veiksmai ir kt., pvz.: liet. *baltas* – *juodas*, angl. *old* „senas“ – *young* „jaunas“ (amžius), rus. *горячий* „karštas“ – *холодный* „šaltas“ (temperatūra), liet. *skersai* – *išilgai*, *kairė* – *dešinė* (kryptis), *dangus* – *pragaras*, suom. *taivas* „dangus“ – *maa* „žemė“, liet. *peikti* – *girti*, *užkimšti* – *atkimšti*, pranc. *entrer* „įeiti“ – *sortir* „išeiti“.

Antonimai vienas su kitu sudaro **antoniminę porą** ir paprastai priklauso tai pačiai kalbos daliai, nors tai nėra aksioma, plg.: *nuogas* (būdvardis) – *apsivilkęs* (dalyvis) *aklas* – *regintis*, *atidus* – *išsiblaškęs*,

vaikas – *suaugęs*, *žalias* – (*iš*)*virtas*. Bene daugiausia antoniminių porų sudaro būdvardžiai bei iš jų sudarytirieveiksmiai (*brangus* – *pigus*, *brangiai* – *pigiai*, *aukštas* – *žemas*, *aukštyn* – *žemyn*), tačiau nemažai antoniminių porų sudaro ir kitoms nominatyvinėms kalbos dalims priklausantys žodžiai, išskyrus nebent skaitvardžius, pvz.: daiktavardžiai¹⁶⁷ *apačia* – *viršus*, *draugas* – *priešas*, *nykštukas* – *milžinas*, *pradžia* – *pabaiga*, *tiesa* – *melas* ir kt.; veiksmažodžiai *rinkti* – *barstyti*, *pradėti* – *baigti*, *džiaugtis* – *liūdėti*; taip gali pasitaikyti ir viena kita deiktinių žodžių antoniminė pora (*šis*, *šitas* – *anas*, *visi* – *niekas*, *visada* – *niekada*, *visur* – *niekur*).

Jeigu antonimai turi sinonimų ir visi sudaro leksinę semantinę grupę pagal kokį nors integralinį požymį, pavyzdžiui, ‘temperatūra’ (*karštas*, *šiltas*, *drungnas*, *šaltas*, *vėsus*, *ledinis*), tarp jų paprastai susiklosto poriniai antoniminiai santykiai, kurie rodo kraštutinį temperatūros skirtumo laipsnį ir temperatūrų ribų suartėjimą jos skalėje (*karštas* – *ledinis*, *šiltas* – *šaltas*, *drungnas* – *vėsus*):

<i>ledinis</i>	<i>šaltas</i>	<i>vėsus</i>		<i>drungnas</i>	<i>šiltas</i>	<i>karštas</i>
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3

Jeigu žodis yra daugiareikšmis, jis nebūtinai yra antonimiškas kitiems visa semantine apimtimi, o tik atskiromis savo reikšmėmis. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos būdvardis *smarkus* turi tris reikšmes: 1) „energingas, greitas“ (*smarkus šokis*), 2) „stiprus, didelis“ (*smarkus lietus*), 3) „svaigus, aštrus“ (*smarkus alus*). Kiekviena iš jų sudaro antoniminę porą vis su kitu būdvardžiu: pirmąja reikšme *smarkus* sudaro antoniminę porą su būdvardžiu *lėtas* (*smarkus šokis*, *žingsnis*, *žmogus* – *lėtas šokis*, *žingsnis*, *žmogus*), antrąja – su būdvardžiu *silpnas* (*smarkus lietus*, *vėjas*, *šaltis* – *silpnas lietus*, *vėjas*, *šaltis*), trečiąja – su būdvardžiu *lengvas* (*smarkus alus*, *vynas* – *lengvas alus*, *vynas*). Daiktavardis *viršūnė* savo pagrindine reikšme „viršutinė dalis“ yra antonimiškas žodžiams, reiškiantiems „apatinė dalis“ (plg.: *kalno*, *kolonos viršūnė* – *kalno*, *kolonos papėdė*), o šalutine perkeltine reikšme „aukščiausias laipsnis“ (*šlovės*, *valdžios viršūnė*)

¹⁶⁷ Antoniminių porų nelinkę turėti konkretūs tiesioginiai daiktų pavadinimai, pvz.: *peilis* ir *šakutė* nėra antonimai, bet tam tikrų kartu vartojamų valgymo įrankių pavadinimai, plg. dar *žirklės*, *adata*, *siūlas*; *stalas*, *kėdė*; *medis*, *krūmas* ir kt.

antonimiškai gali būti susijęs nebent su daiktavardžiais *dugnas* ar *apačia*, bet ne su *papėdė*.

Paminėtina, kad antonimiškos viena kitai gali būti ir to paties žodžio reikšmės, pvz.: lietuvių kalbos veiksmažodis *akti* reiškia ir „pradėti blogai matyti, darytis aklam“, ir „pradėti matyti, įgauti regėjimą“ (*Į senatvę žmogus **anka**; Kačiukai jau **anka**, tuoj pradės lakstyti*). Toks reiškinytis vadinamas **enantioseminija** (gr. *ἐναντίος* „priešingas reikšme, atvirkščias“, *σημα* „ženklas“).

Priešingos reikšmės žodžiai, kurių antoniminis ryšys yra pastovus, vadinami **sisteminiais** (pastoviaisiais ar tikraisiais) antonimais, o tokie, kurie semantiškai priešinami tik tam tikruose kalbėjimo kontekstuose (ne kalbos sistemoje), – **kontekstiniais**, arba situaciniais, pvz.: *Tėvelis **senas**, brolelis **mažas**; Versiu nebliovęs, jaučiu nebaubsi; Ir **vilkas** sotus, ir **avis** sveika*. Atskirai paimti (ne kontekste) *senas* ir *mažas*, *veršis* ir *jautis*, *vilkas* ir *avis* nėra antonimai.

Raiškos (formos) požiūriu antonimai būna **nebendrašakniai** (skirtingų šaknų, arba šakniniai) ir **bendrašakniai** (tos pačios šaknies, arba darybiniai). Nebendrašaknių antonimų reikšmių priešybė glūdi žodžių šaknyse (*anksti* – *vėlai*, *geras* – *blogas*, *gimti* – *mirti*, *girtas* – *blaivus*, *rytas* – *vakaras*), bendrašaknių antonimų reikšmės priešybę sukuria darybos afiksai (*ginkluotas* – *beginklis*, *darbas* – *nedarbas*, *įjungti* – *išjungti*, *užkasti* – *atkasti*). Tarpinę padėtį tarp nebendrašaknių ir bendrašaknių antonimų užima dūriniai (*aukštupys* – *žemupys*, *saulėtekis* – *saulėlydis*, *vidu(r)vasaris*) – *vidu(r)žiemis*.

Antonimai yra mėgstama grožinės literatūros, publicistikos, retorikos stilistinė priemonė, kuria remiamasi kuriant įvairias stilistines ar retorines figūras – antitezę (*Tačiau iš dangaus nei **anksti**, nei **vėlai** negrįžo į žemę margi sakalai*. V.Myk.-Put.; *Ant rudenio laukų **juodų** aš neturiu **baltų** žirgų*. M.Mart.), paradoksą (*akių **tamsoj**, širdies **šviesoj*** M.Mart.), oksimoroną (*Toli **išvykę** – gimtinėje **like**; mano **mylimas** **prieše**; **graži kiaulystė***).

4. Visuomenės ir leksikos tarpusavio sąveika

Kalbos, kaip socialinės prigimties reiškinytis, dvilypis ryšys su visuomene yra jau seniai pastebėtas. Kaip bendravimo tikslais susiformavusi ženklų sistema, kalba pati savaime yra pastovi, bet kita vertus,

tolydžiai egzistuojama laike ir ją vartojančių žmonių lūpose nuolatos, pamažu ir tarsi nepastebimai kinta. Kalbos sistemos pastovumą palaido tradicija: ji perduodama iš kartos į kartą kaip visų ankstesnių kartų sukauptos patirties, žinių apie pasaulį ir susiformavusių istorinių bei kultūrinių vertybių saugotoja. Vis dėlto jokių savo egzistavimo metu ji negali būti atsijusi nuo tuo laiku gyvenančių ir ją vartojančių žmonių konkrečių gyvenimo sąlygų ir komunikacijos poreikių. Nė vienas žmogus ar didesnė grupė negali savavališkai pakreipti kalbos raidos ar ją pakeisti, tačiau realioje vartosenoje visada atsispindi tam tikros kalbos kitimo tendencijos, kurias lemia ir vidiniai, pačioje sistemoje slypintys, ir išoriniai, už jos ribų esantys veiksniai (geografinis žmonių pasiskirstymas jos vartojimo plote ir komunikacijos, ypač masinės, galimybės bei priemonės, socialinė visuomenės diferenciacija, kurią lemia amžius, išsilavinimas, profesija ir kt.). Realus tos ar kitos kalbos, kaip konkrečios visuomenės bendravimo priemonės, vartojimas visada yra variantiškas, nes kalbos elementų – nuo mažiausių iki didžiausių – realizaciją saisto ir sistemos taisyklės, ir konkrečios kalbėjimo situacijos poreikiai. Kad galėtų atlikti svarbiausias savo funkcijas, kalba nuolatos turi prie jų prisitaikyti.

Išoriniai, arba ekstralingvistiniai, veiksniai ne visiems kalbos sandaros lygmenims turi vienodą poveikį – greičiausiai į juos reaguoja leksinė kalbos sistema, kurios semantinį lankstumą ir paslankumą nominacijos procesuose patvirtina žodžių daugiareikšmiškumo, sinonimijos reiškiniai ir įvairialypiai tarp žodžių susiklostantys santykiai.

4.1. Žodžiai ir visuomenės diferenciacija

Kaip jau minėta, visuomenė nėra ir negali būti visiškai vienybė, ją sudaro skirtingu pagrindu – lokaliu, amžiaus, socialinio statuso, profesijos ir pan. – susiformuojančios įvairios socialinės grupės, kurių ribos nevisada yra griežtos (tas pats žmogus vienokioje komunikacinėje situacijoje gali tapatintis su viena, kitokioje – su kita socialine grupe). Kiekvienai iš įvairių socialinių grupių gali būti būdingi vienokie ar kitokie žodžių vartojimo polinkiai, ir pagal tai, kas, kaip ir kokioje sferoje juos vartoja, visa tos ar kitos kalbos leksika gali būti skiriama į du sluoksnius – žodžius, kurių vartojimo sfera yra neribo-

ta, ir žodžius, kurių vartoseną riboja tam tikri socialiniai veiksniai. Neribotos vartosenos žodžiai vadinami **visuotine**, arba bendrataute, leksika, ribotos vartosenos – **specialiąja**. Specialioji leksika skirstoma į kelis tipus – joje dažniausiai skiriami **tarminės, profesinės ir žargoninės** leksikos posluoksniai (Jakaitienė 2009: 173).

Visuotinę leksiką sudaro visų viena kalba kalbančių žmonių vienodai suvokiami ir aktyviau ar pasyviau vartojami įprasti žodžiai, nepriklausomai nuo kalbančiųjų gyvenamosios ar kilimo vietos, profesijos, amžiaus ar socialinės padėties (*diena, vanduo, eiti, miegoti, dirbti, kalbėti, šaltas, gerai, tas, kažkoks, dešimt, nuo, prie, ir, ačiū...*). Kiekvieno atskiro žmogaus aktyvusis žodynas nebūtinai sutampa su visuotinės leksikos visuma: kiekvienas iš mūsų paprastai aktyviau vartoja tuos žodžius, kurie pavadina mums aktualiausius dalykus (pvz., kažin ar kaime gyvenančiam žmogui labai dažnai reikia tokių žodžių kaip *apkalta, pajauta, prasmė ar troleibusas*, o miestiečiui – *melžti, šulinys, kibiras ar šienas*), tačiau visi juos puikiausiai suprantame ir prireikus vartojame.

Paminėtina, kad tarp visuotinės leksikos ir bendrinės kalbos leksikos nereikėtų dėti visiškos lygybės ženklo. Bendrinė kalba yra prižiūrima ir norminama tautinės kalbos atmaina, rašytine ir sakytine forma vartojama viešajame visuomenės gyvenime jo poreikiams tenkinti. Tiksliai apibrėžti, kas yra ar galėtų būti bendrinės kalbos leksika, yra gana sunku, aišku tik, kad ir bendrinės, ir visuotinės leksikos esminė dalis yra pagrindinis žodyno fondas. Be jo, bendrinės kalbos leksikai dar priklauso sunorminta įvairių sričių terminija, o visuotinei leksikai – visiems suprantami plačiai paplitę šnekamosios kalbos žodžiai, pvz.: *balius, išdaužti* (žodį), *kakarinė, makalienė, nuknisti, patarška, pėsčiuoti, pliurza, špyga, žirglioti* ir daug kitų.

Ribotos vartosenos sferai priskiriamos **tarmybės**, arba dialektizmai (gr. *διάλεκτος* „tarmė“), yra kuriai nors tarmei (teritorinei tautinės kalbos atšakai) būdingi, į bendrinę kalbą neįėję ir jos normų neapbruoti žodžiai.

Leksinėmis tarmybėmis laikomi tie žodžiai, kurie (a) bendrinėje kalboje ir kitose tarmėse yra nežinomi (tikrosios tarmybės) arba jie yra kuriame nors apibrėžtame tarmės (ar kelių tarmių) plote vartojami tam tikrų specifinių dalykų pavadinimai (vadinamieji

etnografizmai), taip pat tokie, kurie (b) tarmėje turi kitokią reikšmę negu bendrinėje kalboje (semantinės tarmybės). Pavyzdžiui:

(a) *kuisis* „uodas“, *kūlis* „akmuo“, *miega* „aruodas“, *pylė* „antis“, *umaras* „audra, vėtra, škvalas“, *vėdu, vėdvi* „mudu, mudvi“ (žemaičių šnektoms, nors nebūtinai visoms, būdingi žodžiai); *kurikadė* „kuris laikas, seniai“, *mizgus* „painus“, *mukenos* „sudėvėtas drabužis“ (vakarų aukštaičių), *brazdai* „bulviniai blynai“, *keltaviena* „galvijų mėsa“ (pietų aukštaičių), *kuokynė* „vakaruškos“, *parpeliai* „kukuliai iš miltų ar bulvių“ (rytų aukštaičių);

(b) *brėkšti* „temti“, *kriokti* „verkti“, *smagus* „sunkus“ (žemaičių), *dangtis* „stogas“, *ramu* „smagu, linksma“, *žūti* „žvejojti“ (rytų aukštaičių), *kulnas* „kelis“, *raitoti* „godžiai valgyti“, *straublys* „vaivorykštė“ (pietų aukštaičių), *mašina* „krosnis“ (vakarų aukštaičių).

Reikėtų pridurti, kad tarmybės sąvoka apskritai yra platesnė: tarmybėmis laikomi ir ne taip, kaip įprasta bendrinėje kalboje tariami garsai (fonetinės tarmybės – *āgles* „eglės“, *jėžeras* „ežeras“, *raikia* „reikia“ ir kt.), kitoks žodžių formų kirčiavimas ar priegaidžių skirtumai – akcentinės tarmybės: *siuvėjà, gražybės, mergaitė, skāmbinti*, (plg. bendrinės kalbos *siuvėja, gražybės, mergaitė, skañbinti*), kitokios kaitybinės žodžių formos ir žodžių junginiai (morfologinės ir sintaksinės tarmybės: *dalgė* „dalgis“, *miškuosna* „į miškus“, *norėtau* „norėčiau“, *dārai* „daryk“, *buvau prie daktaro* „buvau pas gydytoją“, *bulvės verda terp puodo* „bulvės verda puode“).

Svarbus specialiosios leksikos posluoksnius yra **terminai** – mokslo, technikos, meno sąvokų pavadinimai. Tai žodžiai, kuriems keliami tam tikri reikalavimai: terminai turėtų būti vienareikšmiai, stilistiškai neutralūs (be vertinamojo reikšmės komponento), nesinonimiški ir sudaryti darnią sistemą. Be to, terminai gali būti vienažodžiai ir sudėtiniai (pvz., *balsių kaita; plaučių uždegimas; mokinio krepselis* ir kt.). Vienažodžiai terminai atsiranda trejopai: a) sudaromi, pvz.: *vardininkas, priegaidė; dujomatis; apyvarta, savikaina, rinkodara, delpinigiai*, b) terminizuojami jau turimi žodžiai, pvz.: *šaknis* kalbot. „žodžio šakinis“, *alkūnė* stat. „status išlenkimas“, *gervė* tech. „keliamasis prietaisas“, *lazdelė* biol. „pailga bakterija, bacila“ ir c) tiesiogiai pasiskolinami, pvz.: *birža, rentą; kompiuteris, konvejeris; sintezė, vakuumas*, arba išsiverčiami (*garlaivis; pasaulėžiūra; juodoji rinka, šešėlinė ekonomika; kiškio lūpa*).

Sukurti ir vartosenoje įtvirtinti darnią terminų sistemą yra nelengvas ir nemažų pastangų reikalaujantis uždavinys. Jį sprendžia speciali mokslo šaka terminologija.

Žargonas (pranc. *jargon* „iškraipyta kalba“) – specifinė šnekamoji kalba, būdinga kokiai nors grupei žmonių, kuriuos jungia socialiniai arba profesiniai interesai. Tai pati judriausia, nuolat atsinaujinanti šnekamosios kalbos atmaina. Viena iš žargoninės kalbos savybių yra **leksinės žargonybės** – žodžiai, kurie paprastai yra ne pagrindiniai, bet paraleliniai tam tikrų dalykų pavadinimai, atsirandantys dėl įvairių priežasčių: dalies jų atsiradimą gali lemti noras savo kalba išsiskirti iš kitų socialinių grupių, taip pat noras „žaidžiant kalba“ pasirodyti originaliau, sustiprinti įspūdį, todėl daugumai žargonybių būdingas stiprus emocinis krūvis.

Žargonybių sukuriama įvairiais būdais. Vienas iš jų – asimiliuoti svetimų kalbų žodžius, pvz.: *naglai* „įžūliai, akiplėšiškai“, *niuchas* „uoslė“, *prikolas* „išdaiga“, *stukačius* „skundikas“, *čyzas* „šypsena“, *čiki* „puiku“, taip pat trumpinti (kiek rečiau – pailginti) tiek svetimos kilmės, tiek savus žodžius, plg.: *dolcai* „JAV doleriai“, *egzas* „egzaminas“, *kompas* „kompiuteris, šašlas“ „šašlykas“, *pamcė* „pamoka“, *kemšeši* „46“, *taksonas* „taksi“, pasidaryti neįprastu būdu su nelauktomis darybos priemonėmis (*plaukuosena* „šukuosena“, *miniakas* „trumpas sijonėlis“, *siaubiakas* „siaubo filmas, džinsūra „džinsai“) arba suteikti nelauktą perkeltinę reikšmę įprastiems žodžiams (*iška-sena* „senamadiškas žmogus“, *papirusas* „tualetinis popierius“, *trintukas* „melagis, apgavikas“, *vežti* „jaudinti, žavėti, stimuliuoti“).

Žargonybės gana greit keičiasi, „išeina iš mados“, bet kai kurios paplinta, jas žino net tie, kurie vengia jas vartoti, pvz., *kaifas* „malonumas“, *nuskilti* „pasisekti“, *šakės* „galas, blogai“, jau minėtas *vežti*, *varyti* „eiti, važiuoti“ ir nemažai kitų.

4.2. Žodžiai ir visuomenės raida

Prisiderindama prie kintančio visuomenės gyvenimo, leksika kinta gana netolygiai: kartais ji nedaug tepakinta ir per šimtmetį, o kai kada, ypač kai visuomenės gyvenime įvyksta didelių pokyčių, net per pora dešimtmečių joje galima pastebėti tam tikrų permainų.

Pokyčiai kalbos žodyne vyksta dviem priešingomis kryptimis: jis nuolat pasipildo naujais žodžiais ir turimų žodžių naujomis reikšmėmis, o seni, neaktualius dalykus pavadinantys žodžiai arba pasenusios kai kurių žodžių reikšmės pamažu traukiasi iš vartosenos ir po kurio laiko gali visai išnykti. Leksikos kitimas abiem kryptimis, kad ir nevisada tolygus skirtingais kalbos egzistavimo laikotarpiais, yra dėsningas reiškinys ir, be abejonės, ilgas nenutrūkstamas procesas, kaip ir pačios kalbos raida ir nuolatinis jos kitimas. Dėl to kalbos žodynas tiek diachroniniu, tiek sinchroniniu požiūriu nėra vienu savo funkcionavimo tarpsniu nėra visiškai vienalytis: didelė jo dalis kinta palyginti lėtai ir drauge su gramatine sandara garantuoja kalbos ir ją vartojančios visuomenės kalbinės ir kultūrinės tradicijos tęsą. Šalia tos pastovios ir lėčiausiai kintančios dalies visada egzistuoja tokių žodžių, kurie yra nauji, dar neįsitvirtinę visuotinėje vartosenoje, ir tokių, kurie iš jos palengva traukiasi.

Pastoviausia kalbos žodyno dalis vadinama **pagrindiniu žodyno fondu**. Į jį įeina būtiniausi kasdieninio bendravimo žodžiai, iš kurių kai kuriuos būtų galima net pavadinti amžiniais – apie tokius jau buvo užsiminta aptariant visuotinę leksiką. Tačiau klaidinga manyti, kad pagrindinis žodyno fondas – tai vien tik patys seniausi iš tolimiausių laikų paveldėti žodžiai. Jame šalia vienas kito gyvuoja tiek savo kilme, tiek vartojimo tradicijos ilgumu gana įvairūs žodžiai: be „amžinųjų“ *akis, širdis, brolis, jaunas, sėti, vežti, duoti* ir kt., jame yra ir senų skolinių (pvz., *smuikas, šilkas, vynas, pinigai*), ir kelių šimtmečius išsilaikiusių kažkada buvusių naujadarų (pvz., iš XVI–XVII a. raštų žinomi, tuomet dar nelabai įprasti *buitis, mokslas, išdas, taisyklė, virtuvė*), ir palyginti naujų visuotinai prigijusių žodžių (pvz., *degalinė, pėdkelnės, pica, žiniasklaida*).

Naujažodžiais, arba neologizmais (gr. *νέος* „naujas“, *λόγος* „žodis“), įprasta vadinti naujai atsiradusius žodžius, kurie dažniausiai yra arba naujadarai, darybiškai atsiradę nauji žodžiai (pvz., *antpelnis, imtis, verslumas, dešrainis*), arba nauji skoliniai (pvz., *eurobiurokratė, globalizacija, technomuzika, maskarponė*). Apskritai kiekvieno naujo žodžio, kada nors pasirodžiusio kalboje, likimas ne iš karto būna aiškus. Kol dauguma kalbančiųjų jį suvokia kaip neįprastą ar sunkiai suprantamą, tol jis yra naujažodis, tačiau kai jį pradeda akty-

viai vartoti didžioji dalis ta ar kita kalba kalbančių žmonių, jo naujumas nublunka ir ilgainiui toks žodis įeina į pagrindinį žodyno fondą. Nustatyti, kada naujažodis netenka naujumo požymio, nėra paprasta, nes naujumas gali būti suvoktas ir gana subjektyviai: kas vienam atrodo nauja, kitam gali atrodyti seniai įprasta. Vadinasi, tam, kad naujažodis taptų pagrindinio žodyno fondo elementu, jam reikia atlaikyti laiko išbandymą. Ne visi tą išbandymą atlaiko. Iš bendrinės lietuvių kalbos istorijos tokių neatlaikiusių žinoma nemažai, pavyzdžiui: *buitpieša* „biografija“, *juokžaislis* „komedija“, *maigūnas* „sofa“, *pinigynas* „iždas“, *vaidykla* „scena“, *veizdyklės* „akiniai“.

Didžioji dalis naujažodžių yra naujadarai, sudaryti pagal kalboje egzistuojančius žodžių darybos tipus ir modelius. Reguliarieji tipiškos darybos naujadarai prigyja palyginti greit, nes jie gerai pritampa prie žodžių darybos sistemos ir prie nusistojusių jos taisyklių. Pastaruoju metu tokių naujadarų buvo pasiūlyta nemažai, ir jie gana greit paplito kaip tik dėl to, kad atitiko potencinių darinių tipus, pvz.: *atmintukas*, *prieiga*, *tinklapis*, *internetininkas*, *lipdukas*, *lankstinukas*, *spragėšiai*, *didkepsnis* ir kt. Kai kurie naujažodžiai yra ne sudaryti, bet išsiversti iš kitų kalbų: tokiu atveju darybinė ir semantinė žodžio motyvacija pasiskolinama iš kitos kalbos, tik garsai ir morfemos yra savi. Šiuo būdu atsiradę naujažodžiai vadinami **vertiniais**, arba kalkėmis (pranc. *calque*). Kalkių paprastai griebiamasi, kai vengiama svetimžodžių. Tačiau turėdamos skolinatą darybinę ir semantinę motyvaciją, kalkės prigyja kiek sunkiau negu reguliarieji naujadarai. Ir nors iš kalbos istorijos žinoma vartosenoje neprigijusių kalkių (*protomeilė* „filosofija“, *klausytuvė* „auditorija“ ir kt.), prigijusių ir patekusių į pagrindinį žodyno fondą jų yra nemažai (pvz.: *įspūdis*, *įtaka*, *savaitgalis*).

Skolintų naujažodžių kalboje atsiranda įvairiais keliais – per tiesioginius ar tarpinius kontaktus su kita kalba kalbančiais žmonėmis, per raštus, pastaruoju metu – per internetą. Pagrindiniu šiuolaikinių skolinių atsiradimo veiksmu laikomas svietimos kalbos prestižas.

Pasenusiais žodžiais, arba archaizmais (gr. *ἀρχαῖος* „senoviškas“), laikomi tokie, kurie sinchroniškai rodosi nepriimtini, todėl juos atstoja kiti norminiai žodžiai (pvz.: *sekmas*, *vislab*, *griešnas*, *pakūtavoti*, *žyvas*). Pasenusių žodžių kategorijai priklauso ir istorizmai, kuriais pavadinamos šiandien nebeaktualios sąvokos, tačiau

jie vartojami kalbant apie praeitį ir į ją pasitraukusias realijas (pvz.: *baudžiava, šaltyšius, kaukas, muškieta, karieta, auksinas, uolektis*, t. y. įvairūs praeities visuomenės institucijų, tikėjimų, buities daiktų, matų ir kt. realių pavadinimai).

5. Leksikos genetinė diferenciacija

Leksikos genetinė diferenciacija yra kalbos žodyno susiskaidymas sluoksniais pagal žodžių kilmę ir amžių (LKE 1999: 359).

Šiuo požiūriu skiriami du dideli žodžių visumos sluoksniai: **paveldėtoji** (savos kilmės) ir **skolintinė** (svetimos kilmės) leksika¹⁶⁸.

Paveldėtosios leksikos sluoksnį sudaro **veldiniai** ir **dariniai**; skolintinės – **skoliniai**, kurie pagal kilmės šaltinį dar gali būti smulčiau skirstomi į slavizmus, germanizmus (skolinius iš kaimyninių kalbų) ir internacionalizmus, arba tarptautinius žodžius (skolinius iš tolimesnių kalbų, atėjusius per tarpines kalbas).

Lyginamojoje istorinėje kalbotyroje veldinius įprasta skirti į išlikusius senuosius, iš prokalbės paveldėtus žodžius, turinčius atliepinių giminiškose kalbose, ir žodžius, atsiradusius konkrečios kalbos (pvz., lietuvių arba latvių) savarankiško gyvavimo laikais. Pastarieji lyginamosios istorinės kalbotyros požiūriu yra kiekvienos konkrečios kalbos naujadarai, nors sinchroniškai to apie juos pasakyti negalima: daugumas jau yra netekę dariniams būdingų savybių – praradę ryšį su pamatiniu žodžiu (arba šis yra išnykęs), tapę arba darybiškai neskaidomais, arba skaidomais kiek kitaip nei tuomet, kai buvo sudaryti. Sinchroninėje leksikologijoje dariniais laikomi tokie žodžiai, kurių darybinė sandara yra skaidri.

Istoriniai veldiniai gali būti kelių chronologinių sluoksnių. Patys seniausi, paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, turi atliepinių daugelyje skirtingoms šakoms priklausančių giminiškų kalbų. Semantiškai jie gana įvairūs – tai gyvūnų, kūno dalių, augalų, negyvosios gamtos objektų, žemės ūkio, buities daiktų, socialinio ir dvasinio gyvenimo dalykų pavadinimai, giminystės terminai, skaičiai

¹⁶⁸ Paveldėtąją leksiką siūloma vadinti savakilmiais žodžiais, iš kitų kalbų atėjusią – kitakilmiais žodžiais, arba skoliniais (Jakaitienė 2009: 223).

ir kt., pvz.: *avis*, *paršas*, *šuo*, *žqsis*, *vilkas*, *žuvis*; *ausis*, *akis*, *dantis*; *javai*, *beržas*; *kalnas*, *marios*, *saulė*, *sniegas*; *arti*, *melžti*, *sėti*, *vežti*, *ratas*; *tauta*, *karias* „kariuomenė“, *dievas*, *melsti(s)*, *duktė*, *pats* „vyras“; *sesuo*; *du*, *doi*, *antras*, *trys*... *dešimt*, *šimtas* ir kt. Vėlesni veldiniai yra iš epochos po indoeuropiečių prokalbės skilimo iki baltų prokalbės susiformavimo. Iš tų laikų yra likę žodžių, turinčių atliepinių slavų ir kiek germanų kalbose, pvz.: *ežeras*, *galva*, *pirštas*, *žvaigždė* (bendri baltų ir slavų kalbų žodžiai), *liaudis*, *tūkstantis*, *vaškas* (bendri baltų, slavų ir germanų kalbų žodžiai). Dar vėlesni seni veldiniai yra paveldėti iš baltų prokalbės (bendri lietuvių, latvių ir prūsų kalbų žodžiai, pvz.: *balnas*, *briedis*, *kaimynas*, *labas* „geras“), taip pat iš rytų baltų prokalbės laikų (atliepinių yra tik latvių kalboje, pvz.: *balandis*, *bjaurus*, *girdėti*) ir pagaliau savi, lietuvių kalbai atsiskyrus nuo kitų rytų baltų savarankiškai susidarę žodžiai, pvz.: *avietė*, *stiprus*, *žeberklas*, *avidė*, *peludė* (visų daryba šiandien yra neaiški).

Daugiausia skolinių lietuvių kalba turi iš slavų kalbų. Patys seniausi gali būti patekę dar iš senosios rusų kalbos maždaug XII a., šiek tiek vėlesni – iš baltarusių ir lenkų, pvz.: *muilas*, *turgus* (iš sen. rusų k.), *agurkas*, *arbata* (iš lenkų), *baravykas*, *botagas* (iš baltarusių). Senųjų germanizmų yra vos keletas (iš gotų, pvz., *yla*, *midus*), kiti, kiek vėlesni, – iš šiaurės germanų, pvz., *gatvė*, *kvietytys*.

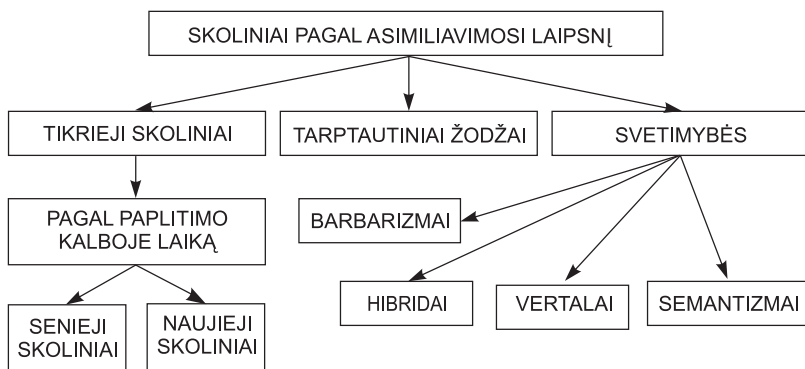
XX a. skoliniai yra iš rusų kalbos, o pastaruoju metu nemažai jų ateina iš anglų kalbos. Dauguma naujųjų skolinių laikomi neteiktiniais ir keičiami lietuviškais naujadarais, pvz.: *basanoškės* – basutės, *naglas* – įžūlus; *draivas* – polėkis, *printeris* – spausdintuvas ir pan.

Tarptautiniai žodžiai, arba internacionalizmai, yra patekę per kaimynines kalbas, tačiau pirminis daugumos jų šaltinis yra lotynų arba senoji graikų kalbos. Kadangi internacionalizmai dažniausiai reiškia tarptautiniam bendravimui svarbias sąvokas, reikalingas mokslui, technikai, politikai ir kultūrai, jie dažniausiai ateina ir įsigali kaip įvairių sričių terminai, pvz.: *antibiotikai*, *biudžetas*, *tenoras* ir t. t. Griežtai atriboti tarptautinius žodžius nuo kitų skolinių vargu ar įmanoma (LKE 1999: 641).

Skoliniai gali būti skirstomi ne tik pagal jų kilmės šaltinį ar amžių, bet ir pagal jų asimiliavimosi, t. y. prisitaikymo, arba adaptacijos, pasiskolinusioje kalboje laipsnį (žr. 14 pav.).

Visus ką tik aptartus senuosius ir naujuosius skolinius galima laikyti tikraisiais (adaptuotais) skoliniais (*muilas, yla, gatvė, agurkas, biudžetas...*).

Svetimybėmis laikomi nenorminiai bendrinės kalbos žodžiai: a) turintys gerus lietuviškus pakaitus (barbarizmai), pvz.: *nabagas* „vargšas“, *skūpus* „šykštus, godus“, *ženyti* „vesti, tuoktis“; *biškis* „truputis“, *kastingas* „atranka“; b) žodžiai, atsiradę savų žodžių dalis sudedant su skolintomis (hibridai), pvz.: *bliūdelis* „dubenėlis“ (skolinta šaknis, sava priesaga), *kaimynka* (savas žodžio kamienas, skolinta priesaga), *bajeruoti* „juokauti, pokštauti“ (skolintas *bajeris* „pokštas, juokas“, sava priesaga *-uoti*); c) vertalais laikomos netaisyklingos kalkės, pvz., *lygsvara* (iš rus. *равновесие*) „pusiausvyra“; d) semantizmais laikomi ne sava, bet iš kitų kalbų nusižiūrėta reikšme vartojami savi žodžiai, pvz., *užsidėti* (t. y. apsivilkti) *švarką* (nukopijuota rusų *надеть* reikšmė).

14 pav. Skolinių adaptacija ir jų santykis su bendrine kalba

■ Kontroliniai klausimai

1. Ką tiria leksikologija ir kokie skiriami jos skyriai?
2. Koks kalbos vienetas yra žodis?
3. Kokia yra žodžio leksinės reikšmės struktūra?
4. Kas yra polisemija ir homonimija?
5. Kokius galima skirti sisteminių žodžių santykių tipus?

6. Kokį poveikį leksikai daro visuomenės diferenciacija ir raida?
7. Kuo skiriasi paveldėtoji ir skolintinė leksika?

■ Užduotys

1. Pagal rėmelyje nurodytą šalutinių reikšmių susidarymo pagrindą nustatykite daiktavardžio *širdis* šalutines tiesiogines ir šalutines perkeltines (metaforines ir metonimines) reikšmes.

gretybės santykiai; priklausymo santykiai; padėties erdvėje panašumas; formos panašumas; funkcijos svarbos panašumas; vertės panašumas; svarbos panašumas

1. „kraujo varomasis organas“: Širdis plaka, muša.
2. „to organo liga“: Širdimi sirgti.
3. „krūtinės vieta, pusė, kur yra tas organas“: Griebtis už širdies.
4. „siela, jausmas“: Jautri, karšta, linksmas, pikta širdis.
5. „piktumas, pyktis“: Užvirė širdis.
6. „skrandis, gerklė kaip skonio (retai – kvapo) reflekso pama-tas“: Akys nori, širdis nepriima.
7. „brangusis, mielas, mylimasis“: Močiute širdele!
8. „centras, svarbiausia dalis“: Vėl suplaks geležinė elektrinė širdis.
9. „kraujo varomojo organo pavidalo figūra“: Atkaltė su širdimi.
10. „daigo vidurio lapeliai“: Atžels rūtelė iš šaknų, o lelijėlė iš širdžių (d.).

2. Kaip anglų kalba veikia lietuvių kalbos žodžių reikšmes? Pasakykite pasviruoju šriftu pažymėto žodžio lietuvišką atitikmenį.

Ne mažiau paklausus *produktas* – medicininis spiritas.

Šis *produktas* – ne iš Europos valstybių (apie želatiną).

Pagamintas *produktas* – pats geriausias ir skaniausias.

„Alitos“ *produktas* – šampanas.

Pasaulio intelekto *produktas* – taip pat prekė.

Autorius galėtų pasakyti – jo tas *produktas* ar ne jo?
 Reikia turėti kantrybės sulaukti, kol pasirinktas *produktas* atpigs.
Produktas bus pilstomas į lenkiškus 200 g talpos indus.
 Per kartų kartas sukurtas *produktas* buvo suvartotas per metus.
 Taigi naujasis *produktas* degalinėse keliais centais atpigo.
 Naujutėlis Holivudo *produktas* gali sudominti nebent nuotykių mėgėjus.
 LIFE buvo aukšto lygio *produktas*.
 Užmaršumas yra neišvengiamas šalutinis *produktas*.
 Pankai – šių laikų JAV kultūros *produktas*.
 Tai, ką jūs turite ant stalo, yra susitarimo *produktas*, tai yra kompromisas.

3. Kas nulėmė šių homonimų atsiradimą?

iškyla „iškilimas, pakilimas“ ir *iškyla* „išvyka, ekskursija“
pavara „virvė, ant kurios pavertas tinklas“ ir *pavara* techn. „mechanizmas sukimosi judesiui perduoti“
griovà „gili, plati vandens išgrauža“ ir *grióva* „sugriuvęs, nevikrus žmogus ar gyvulys, kerėpla“
vaisa „vaisumas, vaisingumas“ ir *vaisa* „visimas, veisimasis“
išlaja „išsiliejęs ir užšalęs vanduo“ ir *išlaja* „išlieta kopija“
kartimas „kartus daiktas“ ir *kartimas* „tapimas, darymasis karčiu“
saldimas „saldus daiktas“ ir *saldimas* „tapimas, darymasis saldžiu“

4. Remdamiesi tekstu sudarykite leksines semantines žodžių grupes (paradigmas). Nustatykite jas sudarančių žodžių integralinę ir diferencinius (skiriamuosius) požymius.

Paprastasis žaltys (*Natrix natrix*) nuo seno paplitęs visoje Lietuvoje. Žalčiai būna juosvos arba žalsvos spalvos, aptinkami upių, ežerų, tvenkinių pakrantėse, drėgnuose miškuose. Nuo gyvatės žaltys skiriasi dviem stambiomis geltonomis dėmėmis galvos šonuose, pasak pateikėjų, jis turi „baltas arba geltonas ausytes“.

Nors žalčiai ir gyvatės tradiciniuose liaudies tikėjimuose yra daug kuo panašūs, tačiau nemažai kuo ir skiriasi. Pasakodami apie žalčius žmonės pabrėžia, kad jie yra nepaprastai ilgi, labai didelėmis galvomis, ant kurių puikuoja panaši į povo karūnėlė. Dėl to jie kartais vadinami „gyvačių karaliais“.

Lietuvių liaudies tradicijoje žalčiai nuo seno buvo gerbiami kaip dievybės, laikomi namų gerovės, sveikatos ir vaisingumo sergėtojais, net mirusių protėvių atstovais. Dauguma mūsų kalbintų žmonių teigė žalčių nemušdavę, kai kurie prisiminė, kad žalčiai seniau laikyti šventais, vadinti pagonių dievais.

Kitaip nei gyvatės, žalčiai liaudies tradicijoje buvo laikomi draugiškais gyvūnais. Nors paprastai žalčiai gyvendavo tvartuose, dažnai žmonės matydavo jų ir trobose, ten jie miegodavo ne tik kartu su mergomis, bet ir valgydavo su vaikais iš vieno indo pieną ar rūgpienį. Vaikai esą kartais net šaukštu kaukštelėdavę žalčiui per galvą. Užrašyta pasakojimų ir apie tai, kad žalčiai „prižiūrėdavę“ tėvų paliktus vaikus. Justa Gaizutienė iš Pilkesnių kaimo (Utenos r.) pasakojo, kad žaltys pieno prašydavęs kratydamas galvą. Buvo tikima, kad jei žalčiai įsikuria tvarte, tai būna geri gyvuliai. Teigiama, kad jie ne tik gyvendavę tvartuose, bet ir žįsdavę karves. Labiausiai žalčiai mėgdavę žirnius.

(Tautosakos darbai, t. 37, p. 213)

5. Nustatykite šių sinonimų eilių dominantę.

glotnus, godus, godingas, gobšus, gobštus, gobingas
 kauburys, kaubrys, gaubrys, kalva, kalnelis, kaukaras
 duobė, dubuma, įdubis, klonis, slėnis, loma, dauba
 baladošius, triukšmadarys, nutrūktgalvis, padauža, pabalda, pabalūnas, baladokas
 čiupti, pradėti, imti, griebti, stverti, pulti, šokti, leisti, pasileisti
 prasibrauti, prasibrukti, prasiveržti, prasiskverbti, prisisprausti
 prašyti, maldauti, melsti, glaboti, klebinti
 pratinti, gudinti, gudrinti, būdinti
 galas, žūtis, pabaigtinoji, prapultinoji, pražūtis, pragaištis, prapultis

6. Koks yra sisteminių ir kontekstinių antonimų skirtumas? Raskite jų šiuose pavyzdžiuose.

Išmesk pirma iš savo akies rąstą, o tada ieškok artimo akyje šapo arba krislo.

Rytas už vakarą gudresnis.

Kad prie darbo – kaip gaidys, tai prie valgio – kaip arklys.

Gera naujiena pėsčia vaikščioja, bloga – raita važinėja.

Ruduo renka, pavasaris barsto.

Gimti sunku, o mirti dar sunkiau.

Kas seniau – pasakos, šiandien – teisybė.

Kur savi šunys pjaunasi, ten svetimas uodegos neikišk.

Kai sniegas lauką užpustys, –

Ir ledas vandenis užties...

Tu būsi vienišas svetys

Trumpos dienos, ilgos nakties (V. Myk-Put).

dialogas – konfliktas, įžanga – pabaiga, kalbėjimas – tylėjimas, klausimas – atsakymas, komedija – tragedija, laiminimas – pra-
keikimas, monologas – dialogas, neologizmas – archaizmas, pa-
dėka – skundas, pašlovinimas – prakeiksmas, prižadėjimas – iš-
tesėjimas, pritarimas – atmetimas, prologas – epilogas.

7. Nustatykite, kurie iš šių žodžių priklauso visuotinei (bend- ratautei) leksikai, kurie – profesinei, tarminei ar žargoninei.

cyrulis „vieversys“, *emisija* „pinigų ir vertybinių popierių išlei-
dimas į rinką“, *gurinys* „trupinys“, *kaifas* „malonumas“, *mazgai*
„smegenys“, *miniakas* „trumpas sijonėlis“, *mokumas* „gebėji-
mas laiku ir visiškai įvykdyti skolinius įsipareigojimus“, *muke-
nos* „kas labai sudėvėta“, *panuovalis* „šlaitas“, *pavėnis* „pavėsis“,
pneumonija „plaučių uždegimas“, *rinkodara* „pardavimo stra-
tegijos organizavimas ir vykdymas“, *sqmojis* „proto miklumas,
humoras“, *svajonė* „kas vaizduotės sukurta, mintyse įsivaizduo-
jama“, *šakės* „blogai, galas“, *užupentis* „užkulnis“

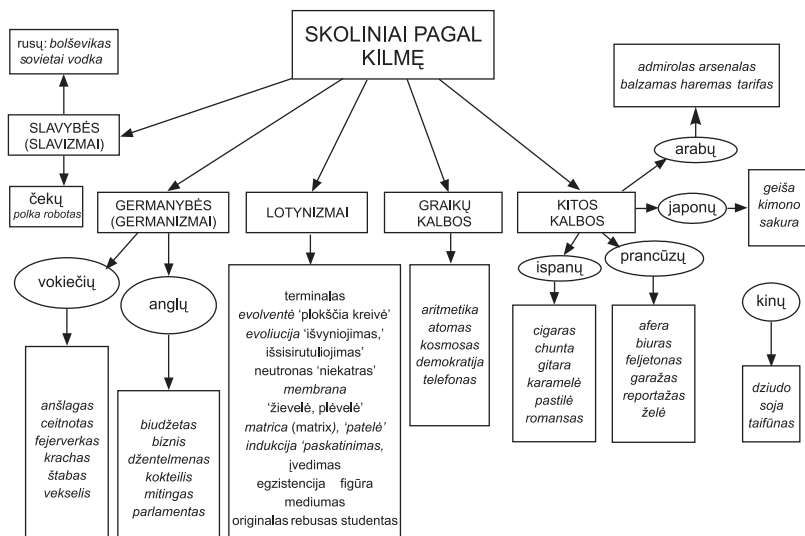
Bendratautės leksikos žodis	Terminas	Tarmybė	Žargonybė

8. Naudodamiesi interneto prieiga www.lkz.lt nustatykite, ką reiškia šie archaizmai ir istorizmai.

aukšlys –
 piesta –
 žambis –
 bičius –
 aukštinis –
 draugala –
 žemyna –
 medeinė –
 alkas –

9. Naudodamiesi skolinių skirstymo pagal kilmę schema (žr. 15 pav.) ir interneto prieiga www.lkz.lt, nustatykite, iš kokios kalbos yra pasiskolinti šie žodžiai.

aguona, akropolis, aritmetika, ateljė, autoritetas, bukletas, česnakas, durpės, ekslibris, figūra, futbolas, kunigas, makaronai, rekomendacija, sauna, testas, dekolte

15 pav. Skoliniai pagal kilmę

10. Iš šio sąrašo pasirinkite 5 frazeologizmus ir paaiškinkite, kuo savita jų sandara ir semantika (plačiau apie frazeologizmus žr. Jakaitienė 2009: 285–294, 298–305)

akimis šaudyti „žiūrėti gundomai“: Žinai, jaunas — į mergas akimis šauda, pats kraujas nepaleidžia (Krš).

akis apsipilti „prisigerti“: Vyras akis apsipylė, nosimis ardami eina (Jdr).

akis trinti „mokyti, lavinti“: Niekas ten akių netrynė — tik dirbti dirbti (Krš).

amžius prie vartų „baigiasi gyvenimas“: Nebedirbu, ar taip, ar taip mano amžius prie vartų (Vn).

audras kelti „šėlti“: Amerikoje visokių velnių prisiveisė ir kelia audras (Krš).

ausis užkulti „galvą iškvaršinti“: Užkūlė ausis tos bobos: ta tą žinanti, kita kitką (Rdn).

Dievo malonę išmanyti „patirti vargo“: Paliko našlė su būriu vaikų — išmanys Dievo malonę (Grd).

dindas, dinderį mušti „tinginiauti“: Miesčioniukai dindas. muša ir į velnius išeina (Pp). Lig dvidešimt metų dinderį muša po mokyklas, ekskursijas — darbelio jokio (Rdn).

dovis prieš dovį „kaip tu man, taip aš tau“: Palauk, žalty, atkeršysiu: dovis prieš dovį (Jdr).

galvomis eiti „dūkti, išdykauti“: Vienus vaikus paliko, tie galvomis eina (Pvn).

gamarinę laidyti „šūkauti, rėkauti“: Ko laidai gamarinę, gerai nesužinojęs, kas padirbo (Krš).

gerklėje plyšti „smarkiai rėkauti“: Janikė plyšta gerklėje (Krš).

gyvastį pamesti „žūti“: Gyvastį gali pamesti dėl menko nieko, prie elektrų nagus kišdamas (Rdn).

į akį kirsti „miegoti“: Krisk į lovą tiktai ir kirsak į akį (Rdn).

į akis lipti „ginčytis“: Išdykęs vaikas, lipa tėvui į akis (Ub).

iš kailio eiti „dūkti“: Uošvienė iš kailio eina, sužinojusi, kad ir kitas vaikas žada marčią parvesti (Vn).

iš papėdžių iškratyti „smulkiai išklausinėti“: Iš papėdžių iškratė: kas buvai, kur buvai (Krš).

iš proto eiti „smarkiai augti“: Geras ūkininkas buvo — iš proto ėjo javai, bulbės, visi augalėliai (Pvn).

į šunies dienas išdėti „išplūsti, iškoneveikti“: Išdėjo aną bobos į šunies dienas už tuos žodžius (Trš).

į tyrus išeiti „pasileisti“: Per gerą duoną išėjo mergelka į tyrus (Jdr).

kiaulę nupirkti „pasigerti“: Parėjo kiaulę nupirkęs, prašo tik lovą taisyti (Užv).

liežuvius sudirbti „apkalbas sukelti“: Sudirbo tokius liežuvius, kad akių ta mergelka negalėjo niekur parodyti (Trš).

nė gerti neatnešti „neprilygti“: Tu gražus, išsiganęs, ans (jis), toks gysla, nė gerti neatneša prieš tave (Jdr).

nevydis negydis „nežinomas, nelauktas žmogus“: Nevvydis negydis koks ateis, pasakokis viską (Jdr).

nosį iškelti „pasipūsti“: Garbę gaudo nosį iškėlęs — brolis pirminkas (Krš).

pirštu priduriamai „čia pat, labai greitai“: Vestuvės pirštu priduriamai, dvi savaiti (Ub).

protą pasiimti „susiprotėti“: Protą pasiėmęs galėtų gyventi (Vid-sodis).

vėjų kalba „plepalas“: Ta yra vėjų kalba: ne mažas vaikas yra, žino, kur reikia kreiptis (Šv).

velnių priėsti „būti suktam“: Visi dabar gudrūs, velnių priėdę (Grd).

16 pav. Frazеologijos žodynas
(Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001)

LITERATŪRA

Jakaitienė: ²2010: 86–100, 101–104, 113–116, 123–124, 127–130, 131–136;
Girčienė: 2005; 2008, Sabaliauskas 1990;

Lietuvos Respublikos terminų bankas. Interneto prieiga: http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.view_help?p_sid=553623&p_page_no=1

KALBŲ KLASIFIKACIJA

1. Pasaulio kalbų skaičius

Kiek pasaulyje iš viso yra kalbų? Į šį klausimą šiandien niekas negali ir vargu ar kada nors galės tiksliai atsakyti. Įvairiuose šaltiniuose nurodomi skaičiai labai prieštaringi ir svyruoja nuo maždaug trijų tūkstančių iki dešimties, bet dažniausiai minimas vidurkis yra „apie 5000“ arba „apie 4000“. Viename iš patikimesnių leidinių (Grimes 1992), nurodomos 6528 kalbos ir toks jų pasiskirstymas¹⁶⁹:

9 lentelė. Pasaulio žemynuose vartojamų kalbų skaičius

ŽEMYNAS	KALBŲ SKAIČIUS	%
Azija	2034	31
Afrika	1995	30
Amerika	949	15
Europa	209	3
Australija ir Okeanija	1341	21
Iš viso	6528	100

Be jokios abejonės, lentelėje nurodyti skaičiai, į kuriuos įeina 75 pidžinai ir kreolinės kalbos bei 80 kurčnebylių kalbų, negali būti laikomi labai tiksliais ir galutiniais, pirmiausia todėl, kad nėra aiškiai apibrėžtų objektyvių kriterijų, pagal kuriuos būtų galima tiksliai atskirti dvi vienos kalbos tarmes ir dvi savarankiškas kalbas. Riba, skirianti vienos kalbos tarmes ir skirtingas kalbas, gana dažnai būna ginčytina ir neaiški, o ją išvesti dažniausiai mėginama laikantis **suprantamumo** kriterijaus: jeigu dviejų kalbinių bendruomenių vartojama kalba skiriasi fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos ypatybėmis, bet tų bendruomenių nariai vienas kitą be vargo supranta, laikoma, kad jie kalba vienos kalbos skirtingomis tarmėmis, o jeigu abipusis supratimas neįmanomas, nusprendžiama, kad jų kalbos yra skirtingos. Tačiau vien šio kriterijaus dažnai neužtenka:

¹⁶⁹ Lentelė paimta iš Grimes 1992: 930. Duomenų apie atskiromis kalbomis kalbančių žmonių skaičių ir kalbų paplitimą žr. dar Kavaliauskas 2010: 22–29.

kalba yra socialinės prigimties reiškiny, todėl sprendimą, ar rūpima kalba yra kurios nors kalbos tarmė, ar atskira savarankiška kalba, neretai lemia socialinės ir politinės priežastys. Pavyzdžiui, švediškai ir norvegiškai kalbantys žmonės vieni kitus gana neblogai suprantą, tačiau švedų ir norvegų kalbos laikomos skirtingomis kalbomis, nes jomis kalbama skirtingose valstybėse. Dėl tos pačios priežasties skirtingomis kalbomis laikomos urdu ir hindi kalbos (pirmoji vartojama Pakistane, antroji – Indijoje), Europoje – čekų ir slovakų, serbų, kroatų ir bosnių, olandų ir flamų (flamandų) kalbos (pastaroji vartojama Belgijoje).

Kita vertus, tikslus kalbų skaičius negali būti galutinis ir todėl, kad pasaulyje yra dar daug menkai ištirtų kalbų, o gal net ir iki šiol nepastebėtų, nežinomų, ypač Naujojoje Gvinėjoje, Pietų Amerikoje ir Vidurio Afrikoje. Geriau jas ištyrus ir pažinus, spėjamas kalbų skaičius gali ir mažėti, ir didėti – priklausys nuo to, ar jos bus laikomos tarmėmis, ar atskiromis kalbomis. Be to, nemažai kalbų, kuriomis šiandien kalba kelios dešimtys ar keli šimtai žmonių, yra atsidūrusios prie išnykimo ribos, o kai kurios tarmės taip nutolusios nuo savo pradinio pamato, kad galėtų būti laikomos savarankiškais kalbomis. Taigi kalbų funkcionavimas yra nenutrūkstamas, gyvas ir sunkiai aprėpiamas procesas, todėl taip sunku ir vargu ar apskritai įmanoma tiksliai atsakyti į klausimą, kiek iš viso kalbų pasaulyje gyvuoja tuo ar kitu konkrečiu metu.

2. Pirmieji kalbų klasifikacijos bandymai

Atgimimo ir humanizmo epochoje, maždaug XV ir ypač XVI amžiuje, sustiprėjo nacionalinių kalbų vaidmuo viešajame visuomenės gyvenime, o jam didėjant, imta domėtis ir jas vartojančių tautų kilme. Todėl nieko keisto, kad skirtingose kalbose pradėta ieškoti panašiai skambančių ir tą pačią arba labai panašią reikšmę turinčių žodžių. Mat intuityviai suvokiant, kad žodis yra pamatinis bet kurios kalbos elementas, buvo manoma, jog keli ar keliolika žodžių, sutampantys dviejose ir daugiau kalbų, jau leidžia daryti prielaidą apie tomis kalbomis kalbančių tautų bendrą kilmę. Tokios nuostatos liudininės yra iš anų laikų mus pasiekusios įvairios teorijos apie

lietuvių kilmę iš romėnų, graikų arba iš slavų. Jų buvo prikurta radus identiškų žodžių lietuvių ir lotynų, lietuvių ir senojoje graikų, lietuvių ir slavų kalbose. Tačiau vien bendrų žodžių, kad ir koks ilgas būtų jų sąrašas, tautos kilmei išsiaiškinti, be abejonės, nepakanka: tai kompleksinių tyrimų sritis, kurioje susipina kelių mokslo sričių interesai – archeologijos, etnologijos, kalbotyros, pastaruoju metu – ir genetikos.

Susidomėjimas savo tautos ir kalbos kilme savaimė skatino atkreipti dėmesį apskritai į visas kalbas ir didžiulę jų įvairovę, žadino norą išsiaiškinti, kiek kalbų egzistuoja pasaulyje ir susisteminti viską, kas apie jas žinoma. Parankiausias būdas to pasiekti anuomet irgi atrodė esąs žodis: maždaug nuo XVI a. vidurio pradėjo rasti daugiakalbių žodynų, vadinamų mitridatais (apie juos buvo užsiminta anksčiau, žr. skyrelį *Trumpa kalbotyros istorijos apžvalga*). Tokie žodynai buvo sudaromi laikantis ideografinio (sąvokinio) principo: pagal išankstinį žmonių gyvenime svarbių (vadinamųjų bazinių) sąvokų sąrašą, pvz.: ‘dievas’, ‘dangus’, ‘žemė’, ‘vanduo’, ‘vėjas’, ‘medis’, ‘žmogus’, ‘eiti’, ‘miegoti’ ir pan., buvo renkami jų pavadinimai iš anuomet žinomų ir lengviau prieinamų Europos ir Azijos kalbų. Tokia žinių sisteminimo forma išties buvo gana paranki: vienoje vietoje sukaupus daug skirtingų kalbų žodžių, buvo galima akivaizdžiai įsitikinti, kurie iš jų yra tikrai panašūs ir kurie skiriasi savo skambėjimu arba reikšme. Taigi daugiakalbius anų laikų žodynus galima laikyti svarbią žvalgomąją reikšmę turinčiu darbu, tam tikra būsimų kalbų klasifikacijų užuomazga.

Vienas iš pirmųjų bandymų suskirstyti Europos kalbas į tam tikras grupes pagal jų panašumą buvo 1599 metais pasirodęs Jozefo Skaligerio¹⁷⁰ veikalas „Svarstymai apie europiečių kalbas“. Remdamasis sąvokos ‘dievas’ įvardijimo panašumu Skaligeris išskyrė 4 didžiąsias ir 7 mažąsias Europos kalbų grupes. Didžiosios, jo nuomone, esančios lotynų (*Deus* „dievas“), graikų (*Θεός*), teutonų (*Godt*) ir slavų (*Bog*) kalbų grupės. Teutonų grupei, pasak jo, priklausančios saksų ir danų kalbos, o iš danų kalbos esančios kilusios švedų, norvegų ir islandų kalbos. Kitų didžiųjų grupių kalbų Skaligeris

¹⁷⁰ Joseph Justus Scaliger (1540–1609) buvo žymus savo meto italų filologas.

smulkiau neapibūdino. Mažosiomis grupėmis jis laikė albanų, kimrų (valų), airių, totorių, vengrų, suomių ir baskų kalbas.

Šių dienų akimis, toks Europos kalbų suskirstymas atrodo greičiau intuityvus negu pagrįstas aiškiais kriterijais, tačiau būti kitoks anuomet jis ir negalėjo. Juk apie daugelį kalbų paprasčiausiai dar nebuvo tikslesnių žinių, o be to, kalba vis dar tebebuvo suvokiama kaip tam tikras daiktų ir abstrakčių sąvokų pavadinimų sąrašas, nekreipiant dėmesio į tai, kad žodynas yra tik vienas iš kalbos sandaros sluoksnių – pats judriausias ir greičiausiai kintantis¹⁷¹. Nustatant kalbų artimumo laipsnį žodyno bendrybės, be jokios abejonės, yra svarbus argumentas, tačiau ne absoliutus ir vienintelis, o kartais gali net suklaidinti, nes vieno kurio žodžio skambėjimo ir reikšmės sutapimas dviejose kalbose gali būti visiškai atsitiktinis. Be to, negalima pamiršti žodžių skolinimosi, nes skoliniai, ypač seni, gerai prisitaiko prie pasiskolinusios kalbos fonetikos ir morfologijos, ir juos be specialaus istorinio lyginamojo tyrimo gana nelengva atpažinti, pvz., s. slavų kalbos *bogъ* „dievas“, iš jos paveldėtas į visas slavų kalbas, yra senas skolinys iš iranėnų *baga* (šiuo atveju žodis pasiskolintas iš giminiškos kalbos).

2.1. Kalbų giminystės idėja, lyginamasis istorinis kalbų tyrimas ir kiti kalbų santykių tyrimo principai

Tvirtesnis teorinis kalbų klasifikacijos pamatas buvo rastas XVIII a. pabaigoje, kai Europa geriau susipažino su senąja indų kalba (sanskritu). Europiečius nustebino faktas, kad geografiškai labai tolimoje kalboje esama daug panašiai skambančių artimos reikšmės žodžių, o dar didesnę nuostabą kėlė tos pačios kaitomųjų žodžių galūnės, plg.: sanskrito *asti* „yra, esti“, lot. *est* „t. p.“, liet. *esti*; skr. *dadhāmi* „duodu“, s. gr. *δίδωμι* „t. p.“, sen. liet. *duomi*; skr. *vṛkaḥ* „vilkas“, lot. *lupus* „t. p.“; s. gr. *λύκος* „t. p.“, liet. *vilkas*. Kaip žinoma, žodžių kaitybės afiksai beveik niekada nepereina iš vienos

¹⁷¹ Nuolatos kintančios gyvenimo sąlygos žodyną paveikia labiau negu fonetiką ir gramatiką, nes žodžiai gana lengvai pereina iš vienos kalbos į kitą (arba iš vienos kalbos iš karto į kelias kalbas), ypač jei skirtingomis kalbomis kalbantys žmonės gyvena arti ir yra susiję daugeliu įvairių prekybos, kultūros ir kitokių socialinių ryšių, kurie dažniausiai nulemia ir skatina žodžių skolinimąsi.

kalbos į kitą, nes skolindamosi žodžių iš kitos kalbos, visos kalbos gramatiškai juos įformina pagal savo morfologinės sandaros taisykles. Todėl visiškai natūraliai kilo mintis, kad tų pačių gramatinių morfemų (fleksijų, sufiksų ir kt.) turinčios kalbos greičiausiai yra juos paveldėjusios iš vienos bendros kalbos, kuria kadaise prieš tūkstančius metų kalbėjo tolimi jomis kalbančių (ar kalbėjusių) tautų protėviai, kai tebegyveno palyginti nedidelėje teritorijoje, o vėliau silpnesnių ir stipresnių migracijos bangų blaškomos atskiros jų gentys išplito didžiuliuose plotuose. Kadangi kalba nepertraukiamai egzistuoja laike ir perimama iš kartos į kartą nuolatos pamažu kinta, buvo padaryta išvada, kad iš to paties pamato, arba **prokalbės**, paveldėtų senų bendrų elementų turinčias kalbas galima laikyti tos prokalbės palikuonėmis ir tęsėjomis. Taip kalbotyroje išsikristalizavo *kalbų giminystės* sąvoka: realiai paliudytos (gyvos ir mirusios) kalbos gali būti laikomos giminiškomis, jeigu jų genetinį ryšį, t. y. bendrą kilmę iš vienos prokalbės, patvirtina išlaikyti seni minimalūs reikšminiai elementai – leksinės ir gramatinės morfemos. Iš vienos prokalbės išriedėjusių kalbų grupė buvo pavadinta **kalbų šeima**.

Susekti ir išaiškinti materialų giminiškose kalbose išlaikytų žodžių šaknų ir gramatinių morfemų bendrumą padeda speciali kalbų lyginimo technika, arba **lyginamasis istorinis metodas**. Labai svarbi šio metodo sąvoka – fonetiniai garsų kitimo dėsniai, pagal kuriuos galima nustatyti reguliarius fonetinius lyginamų kalbų atitikmenis ir jų pagrindu rekonstruoti pirmąsias paveldėtų reikšminių vienetų pavidalą. Pavyzdžiui, lyginant senąją graikų, lotynų, sanskritą, senąją slavų ir lietuvių kalbas¹⁷², gana aiškiai matyti, kad tie patys garsai toje pačioje padėtyje reguliariai sutampa arba skiriasi, pvz.:

gr. *ἄξων*, lot. *axis*, skr. *akṣaḥ*, s. sl. *osъ*, liet. *ašis* (visi reiškia „ašis“);

gr. *δῶμος*, lot. *domus*, skr. *damah*, s. sl. *domъ*, liet. *namas* (visi reiškia „namas“).

¹⁷² Kad pamatytume, kaip paveldėti garsai reguliariai kinta skirtingose giminiškose kalbose, šiame pavyzdyje tenkinamasi ne visų, o tik penkių ide. kalbų lyginimu. Iš jų sen. graikų, lotynų ir sanskritas turi senus (kelis amžius prieš Kr. siekiančius) rašytinius paminklus, senoji slavų yra mirusi kalba, kurią galima laikyti dabartinių slavų kalbų prokalbe, lietuvių kalba šiuo atveju atstovauja visoms baltų kalboms.

Reguliarūs šaknies balsių atitikmenys (*o* arba *a*) leidžia konstatuoti ide. prokalbėje buvus du trumpuosius balsius **ō* ir **ǣ*, kurie senojoje graikų ir lotynų kalbose išliko nepakitę, o sanskrite ir lietuvių kalboje ide. **ō* > *a*¹⁷³ ir sutapo su ide. **ǣ*, plg. lot. *domus* (išlaikytas ide. **ō*) ir skr. *damah*, liet. *namas*, kur ide. **ō* yra pakeistas *a*; lot. *axis* (išlaikytas ide. **ǣ*) ir skr. *akṣaḥ*, liet. *ašis*, kur ide. **ǣ* taip pat išlaikytas ir sutampa su iš ide. **ō* kilusiu *a* žodžiuose *damah* ir *namas*; senojoje slavų kalboje, atvirkščiai, ide. **ǣ* reguliariai pakito į *o* ir sutapo su ide. **ō* (plg. lot. *axis* ir s. sl. *osb*, lot. *domus* ir s. sl. *domb*).

Lygindami tas pačias kalbas, bendrašakniuose jų žodžiuose matome tokius pat reguliarius priebalsių atitikmenis (ar atliepinius), pvz.:

(1) gr. *ἑπτά*, lot. *septem*, skr. *sapta*, s. sl. *sedmъ*, liet. *septyni* (visi reiškia „7“);

(2) gr. *δέκα*, lot. *decem*, skr. *daśa*, s. sl. *desetb*, liet. *dešimt* (visi reiškia „10“).

Reguliarūs pradinio šaknies priebalsio *s* padėtyje prieš balsį atitikmenys leidžia patikimai rekonstruoti ide. **s*, kuris šioje padėtyje liko nepakitęs visose lyginamose kalbose, išskyrus graikų (čia žodžio pradžios priebalsis *s* padėtyje prieš balsį nyko, plg. *ἑπτά*). Kitoje padėtyje (žodžio gale) šis ide. priebalsis jau nebuvo toks patvarus: išliko graikų, lotynų ir lietuvių kalbose (gr. *δόμος*, lot. *domus*, liet. *namas*), sanskrite virto *h* (*akṣaḥ* „ašis“, *damah* „namas“), o senojoje slavų kalboje visiškai išnyko (*osb* „ašis“, *domb* „namas“). Labiau skiriasi antrojo pavyzdžio šaknies priebalsio reguliarūs atitikmenys: graikų ir lotynų kalbų priebalsį *k*¹⁷⁴ sanskrite, senojoje slavų ir lietuvių kalbose atitinka pučiamasis *s* arba *š*. Jie leidžia rekonstruoti palatalinį (minkštąjį) gomurinį ide. **ḱ*, kuris nevienodai kito vadinamosiose kentuminėse ir sateminėse kalbose (kentumi-

173 Kalbotyros veikaluose visuotinai vartojama santrumpa *ide.* reiškia „indoeuropiečių kalbų šeima“, taip pat ir „indoeuropiečių prokalbė“. Bet koks rekonstruotas prokalbės elementas žymimas žvaigždute *, lankelis viršum raidės yra sutartinis balsio trumpumo ženklas, > reiškia „pakito į“. Rekonstruotas prokalbės elementas istorinėje kalbotyroje vadinamas **archetipu** (gr. *ἀρχή* „pradžią“, *τύπος* „forma, tipas“).

174 Lotynų kalboje ide. palatalinis priebalsis **ḱ* išliko nepakitęs tik prieš užpakalinės eilės balsius (plg. *cor*, *cordis* „širdis, širdies“), o prieš priešakinės eilės balsius reguliariai virto *c* (plg. *decem* „dešimt“, *centum* „šimtas“).

nėms atstovauja graikų ir lotynų, sateminėms – sanskritas, senoji slavų ir lietuvių).

Pagal garsų kitimo dėsnius nustatyti reguliarius lyginamų kalbų fonetiniai atitikmenys leidžia visiškai patikimai rekonstruoti jose išlikusių iš prokalbės paveldėtų žodžių šaknų bei gramatinių morfemų pirmąsias pavidalą, pvz.: ide. šaknis **ak-* „aš(is)“, **dōm-* „nam(as)“, **sept-* „sept(yni)“, **deḱmt-* „dešimt“; vyriškosios giminės žodžių vienaskaitos vardininko galūnę **-ōs*, plg. gr. *δόμος* „namas“, *λύκος* „vilkas“, *νέος* „naujas“; lot. *domus*¹⁷⁵, *lupus*, *novus* „t. p.“, skr. *damaḥ*, *vṛkaḥ*, *navah* „t. p.“, s. sl. *domъ*, *vlkъ*, *novъ* „t. p.“, liet. *namas*, *vilkas*, *naujas* ir t. t.

Rekonstrukcija (lot. *reconstructio* „atstatymas, atkūrimas“), kuri grindžiama tiriamo fakto ar faktų sistemos reguliariais atitikmenimis, paliudytais giminiškose (ar įtariamomis esant giminiškomis) kalbose, vadinama **išorine rekonstrukcija**. Lyginamasis istorinis metodas remiasi ir **vidine rekonstrukcija**, kuri grindžiama vienos kalbos faktų gretinimu. Pavyzdžiui, nesiremami išorine rekonstrukcija (giminiškų kalbų atitikmenimis), bet lygindami tik dabartinėje lietuvių kalboje realiai egzistuojančius bei senuosiuose raštuose paliudytus faktus, galime konstatuoti, kad lietuvių kalboje egzistavo tam tikra grupė veiksmažodžių, kurių esamojo laiko paradigmą sudarė formos, sudarytos tiesiai prie šaknies pridėjus asmenų galūnes *-mi*, *-si*, *-ti*, *-me*, *-te* (*es-mi*, *es-si* > *esi*, *es-ti*, *es-me*, *es-te*). Šiandien tokios pavienės formos kaip *esti*, *niežti*, tarm. *snięgti* „sninga“ yra archajiškos iš bendros asmenavimo sistemos iškrentančios formos, rodančios, kad vietoj *atematicinio* asmenavimo būdo (galūnių dėliojimo tiesiai prie šaknies) įsitvirtino šalia jo egzistavęs produktyvesnis *tematinis* asmenavimo būdas, kai galūnė dedama ne tiesiai prie šaknies, bet prie vadinamosios temos, t. y. žodžio istorinio kamiengalio balsio, plg. *es-a-me*, *tyl-i-te*, *mat-o-me*.

Išaiškinus ir rekonstravus iš prokalbės paveldėtas senas, pagrindiniam žodyno fondui (ar vadinamajai bazinei leksikai) priklausančias žodžių šaknis ir gramatines morfemas, išlikusias keliose (ar daugiau) kalbų, galima manyti, kad spėjami tiriamų kalbų genetiniai ryšiai yra pakankamai aiškiai paliudyti.

Bazine leksika paprastai laikomi žodžiai, kurie iš vienos prokalbės išriedėjusioms kalboms evoliucionuojant ir kintant beveik nekeičia-

¹⁷⁵ Lotynų kalboje ide. galūnės (ne šaknies!) balsis **-ō-* reguliariai yra virtęs *-u-*.

mi naujais. Tokie dažniausiai yra asmeniniai ir klausiamieji įvardžiai (*aš, tu, kas...*), elementarius veiksmus ir procesus, pvz., judėjimą, fiziologines funkcijas ar pojūčius reiškiantys veiksmazodžiai (*eiti, gerti, valgyti, girdėti, matyti...*), su gyvenamąja aplinka susijusių realiųjų – gamtos reiškinių, gyvūnų, augalų, daiktų ir jų savybių pavadinimai (*saulė, dangus, vanduo, ugnis, šuo, kirmėlė, ratas ..., raudonas, platus, ilgas...*), kūno dalių ir giminystės terminai (*širdis, akis..., motina, sesuo, brolis, sūnus...*) ir pan. Kad bazinės leksikos kitimo tempas yra lėtas, patvirtina leksinė statistika: iš 100 tokių žodžių per tūkstantį metų pakinta tik maždaug 14%, iš 200 – apie 19%¹⁷⁶.

Vis dėlto patys patikimiausi kalbų giminystės patvirtinimo rezultatai gaunami tiriant gramatinių, ypač kaitybinių, morfemų bendrumą. Iš prokalbės paveldėtas galūnių morfemas giminiškose kalbose yra lengviau atsekti ir identifikuoti, nes tiek pačių morfemų, tiek jomis reiškiamų gramatinių kategorijų skaičius yra ribotas. Be to, žodžio galui, kitaip nei žodžių šaknims, paprastai būdinga mažesnė fonemų kombinacijų įvairovė.

Taip lyginamasis istorinis metodas sukūrė patikimą teorinį pamatą **genetinei** kalbų klasifikacijai, kuria siekiama visas žinomas pasaulio kalbas **pagal jų genetinius santykius**, t. y. **kilmę iš vienos prokalbės**, suskirstyti į tam tikras klases, arba kalbų šeimas (apie tai, kiek ir kokių jų skiriama žr. toliau, skyrelyje *Genetinė klasifikacija*). Nustatyti kalbų šeimas ir jų sudėtį yra ilgo ir kruopštaus tyrimo reikalaujantis darbas, susidedantis iš kelių etapų: pirmiausia iškeliamą hipotezę, kokios kalbos sudaro spėjamą kalbų šeimą (hipotezė paprastai argumentuojama pastebėtu galimu kai kurių leksinių ir gramatinių morfemų atitikimu, paskui lyginamuoju istoriniu metodu tirama, ar tie atitikmenys iš tiesų gali būti laikomi paveldėtais, ir spėjimui pasitvirtinus, rekonstruojamos kalbose palikuonėse išlikusių prokalbės elementų (garsų, gramatinių ir leksinių morfemų) sistemos; galiausiai, remiantis visų esant giminiškomis spėjamų kalbų medžiaga, nustatomas jų priklausymas tai ar kitai kalbų šeimai. Tačiau nereikėtų užmiršti, kad bet kurios jau nustatytos ir, atrodytų, pakankamai gerai ištirtos kalbų šeimos sudėtis visada yra reliatyvi,

¹⁷⁶ Lyginamojoje istorinėje kalbotyroje nuo XX a. penktojo dešimtmečio pradėta taikyti leksinės statistikos, arba **glotochronologijos** (gr. *γλώττα, γλώσσα* „kalba“, *χρόνος* „laikas“, *λόγος* „žodis, mokslas“), metodą, padedantį apskaičiuoti apytikrą dviejų kalbų išsiskyrimo laiką ir jų artimumo laipsnį pagal jose išlikusių bendrašaknių žodžių skaičių iš 100 ar 200 žodžių bazinės leksikos sąrašo.

nes atsiradus naujų faktų apie anksčiau nežinotas ir netirtas kalbas, ją neretai tenka koreguoti. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje radus rašytinių paminklų hetitų ir tocharų kalbomis, ide. šeimoje teko išskirti dvi XIX a. nežinotų kalbų šakas ir net keisti požiūrį į kai kuriuos anksčiau archajiškais laikytus žinomų ide. kalbų reiškinius.

Patį kalbų šeimos susidarymo procesą XIX a. lyginamoji istorinė kalbotyra aiškino tuomet populiaria **genealoginio medžio** teorija¹⁷⁷, kuri leidžia ją pavaizduoti kaip tolygų priešistorinių laikų prokalbės skilimą iš pradžių į dvi ar daugiau tarmių (naujesnių prokalbių), kurios, savo ruožtu, kiekviena vėl skilo į naujas tarmes (dar naujesnes prokalbes), šios – vėl į naujas tarmes ir t. t. iki pat istorinių laikų. Tokia kalbų divergencijos¹⁷⁸ teorija (dinaminiu modeliu) iš tiesų paranku aiškinti kalbų šeimos evoliuciją nuo prokalbės iki konkrečių realiai paliudytų – gyvų ir mirusių – kalbų. Pavyzdžiui, remiantis genealoginio medžio teorija, lietuvių kalbos evoliuciją (tolydžią nepertraukiamą raidą nuo seniausių laikų iki dabar) galima pavaizduoti kaip ištisinę chronologinę liniją (joje žvaigždutėmis pažymėtos nuosekliai viena po kitos einančios evoliucijos grandys): **ide. prokalbė* (ide. tarmės) → **baltų prokalbė* (baltų tarmės) → **rytų baltų prokalbė* (rytų baltų tarmės) → **pralietuvių kalba* (ikirašytinio laikotarpio lietuvių kalba, t. y. to laikotarpio, kol ji egzistavo vien sakytine forma) → *lietuvių kalba* (t. y. lietuvių kalba nuo pirmųjų rašytinių paminklų pasirodymo, XVI–XIX a. rašomoji kalba iki bendrinės kalbos susiformavimo ir dabartinės lietuvių kalbos tarmės bei šnekamoji ir rašomoji bendrinė kalba). Žiūrint į šią liniją atgaline kryptimi reikėtų tikėtis, kad daugiausia bendrų elementų lietuvių kalba gali turėti su kitomis iš rytų baltų tarmių išriedėjusiomis kalbomis¹⁷⁹, mažiau – su tomis kalbomis, kurios išriedėjo ne iš rytų, o iš vakarų baltų tarmių, dar mažiau (suprantama, ne vieno-

177 Jos kūrėju laikomas žymus indoeuropeistas Augustas Šleicheris (August Schlicher 1821–1868).

178 **Divergencija** (lot. *divergo* „atsiskiriu“) – kalbos suskilimas į kelias giminiškas kalbas ar tarmes.

179 Iš tiesų taip ir yra: apskritai imant, iš rytų baltų tarmių išriedėjusios lietuvių ir latvių kalbos įvairių bendrybių viena su kita turi daugiau negu su senąja prūsų kalba, išriedėjusia iš vakarų baltų prokalbės (vakarų baltų tarmių).

du mastu) – su kitoms ide. šeimos šakoms priklausančiomis slavų, germanų, romanų, keltų, graikų, albanų, indų ir kt. kalbomis. Mat kiekviena iš šių šakų turi savą raidos istoriją, kuri per daugybę amžių jas vieną nuo kitos nutolino (kai kurias labai smarkiai).

Vis dėlto genealoginio medžio teorija, leidžianti paaiškinti vieną šeimą sudarančių kalbų išsiskyrimo ir nutolimo procesą, yra šiek tiek vienpusiška schema, gerokai supaprastinanti realiai vykusius istorinius atskirų kalbų evoliucijos procesus, kurie jose paliko ne tik divergencijos, bet ir konvergencijos¹⁸⁰ pėdsakų. Kaip atsvara perdėm absoliutinamai genealoginio medžio teorijai XIX a. gana greit iškilo **bangų teorija**¹⁸¹, kuri atkreipė dėmesį į netolygų įvairių kalbos naujovių (inovacijų) plitimą: mat bet kuriuo kalbos gyvavimo laikotarpiu jų gali atsirasti bet kurioje jos užimamo ploto vietoje ir paplisti nebūtinai visame plote, o tik tam tikroje jo dalyje ir taip pat pereiti į gretimas kalbas ar tarmes¹⁸². Todėl tarp atskirų kalbų ir nesą labai griežtų ribų, nes visada susidaro nemažai pereinamųjų tarmių, kurios skiriasi vos viena kita ypatybe, ir tik ten, kur skirtumų susikaupia daug (susidaro izoglosų pluoštas), išryškėja atskirų kalbų arba tarmių ribos. **Arealinis principas**, verčiantis atsižvelgti į pereinamąsias tarpines tarmes (jų atsiradimą ir nykimą), taip pat į galimą išsiskyrusių kalbų suartėjimą dėl jų kurį laiką trukusios ar ilgai trunkančios geografinės kaimynystės, leido paaiškinti skirtingoms kalbų šakoms priklausančių kalbų (pvz., baltų, slavų ir germanų ar romanų ir keltų) naujai atsiradusias bendras ypatybes ir tiksliau suskirstyti kalbas pagal jų artimumo laipsnį šeimos viduje.

180 **Konvergencija** (lot. *convergo* „suartėju, susiliečiu“) – panašių struktūrinių ypatybių atsiradimas tolimos giminystės, o kartais ir negiminiškose kalbose dėl jų paplitimo ir vartojimo gretimose teritorijose ir ilgalaikių kontaktų.

181 Jos kūrėju laikomas vokiečių kalbininkas Johanas Šmitas (Johannes Schmidt 1843–1901). Bangų teorija buvo postūmis tirti atskirų kalbų plote netolygiai paplitusias leksines, fonetines ir kt. ypatybes: XX a. pradžioje susiformavo lingvistikos geografinės kryptis, kuri padėjo pamatus šiuolaikinei dialektologijai (tarmes tiriančiai kalbotyros šakai).

182 Dabar konkretaus fakto ar reiškinio paplitimo plotas kalbotyroje vadinamas **arealu** (lot. *area* „aikštė, erdvė“), o linija, kuri apjuosia kurio nors kalbos reiškinio paplitimo plotą (žymi jo ribas), – **izoglosa** (gr. *ἴσος* „lygus, vienodas, toks pat“, *γλῶσσα* „kalba“).

Tiriant geografinį tam tikrų ypatybių paplitimą (nustatant jų izoglosas), buvo pastebėtas ypatingas kalbų arealinio-istorinio bendrumo tipas, kuris buvo pavadintas **kalbų sąjunga** (šį terminą 1923 m. pasiūlė Nikolajus Trubeckojus, teigęs, kad kalbų šeima ir kalbų sąjunga nėra tapčios sąvokos). Kalbų sąjunga – tai grupė kalbų, turinčių tik joms būdingų panašių struktūrinių (dažniausiai sintaksės ir morfologijos) ypatybių ir bendrą tam tikrų kultūrinių žodžių fondą, kurie yra atsiradę ne paveldėjimo iš prokalbės keliu, bet dėl ilgalaikės konvergencijos, t. y. dėl intensyvių kontaktų vientisoje geografinėje erdvėje. Kaip tipiškas tokio arealinio-istorinio kalbų bendrumo pavyzdys dažniausiai nurodoma Balkanų kalbų sąjunga, kurią sudarančioms bulgarų, makedonų, daliai serbų ir kroatų tarmių, rumunų, albanų ir naujai graikų kalbai būdingi vadinamieji balkanizmai – tam tikros jose susiformavusios ir paplitusios ypatybės. Kalbų sąjunga gali susidaryti ir iš negiminiškų kalbų: pavyzdžiui, į Volgos-Kamos kalbų sąjungą įeina dvi uraliečių šeimos kalbos (marių ir udmurtų) bei trys altajiečių (tiurkų) – baškirų, totorių ir čiuvašų.

2.2. Kalbų skirstymas pagal jų morfologines ypatybes

Maždaug apie XIX a. antrąjį dešimtmetį pasaulio kalbas imta skirstyti ir kitokiu pagrindu: ne pagal bendrą kilmę ir giminystės ryšius, bet **pagal jų gramatinės sandaros ypatybes**, nes buvo pastebėta, kad jomis kalbos gali būti gana panašios ir būdamos visai negiminiškos.

Suskirstyti kalbas nepriklausomai nuo jų giminystės ryšių į tam tikras klases, arba tipus, pirmieji pamėgino vokiečių kalbininkai broliai Frydrichas ir Augustas Šlėgeliai¹⁸³. Remdamasis savo meto žiniomis apie pasaulio kalbas, Frydrichas Šlėgelis skyrė du morfologinės sandaros tipus – **fleksines** ir **afiksines** kalbas, t. y. tokias, kurių struktūroje svarbiausią gramatinės reikšmės reiškimo vaidmenį vaidina fleksija, ir tokias, kurių struktūroje didesnis funkcinis gramatinės reikšmės perteikimo krūvis tenka kitiems afiksams (pvz., prielagoms ir pagalbiniams žodžiams). Augustas Šlėgelis, kai kuriose jam geriau pažįstamose Azijos kalbose neradęs fleksinėms ir afiksinėms kalboms būdingos gramatinių morfemų sistemos, kuria reiškiami žodžių gramatiniai ryšiai, pasiūlė skirti trečią morfologinės sanda-

¹⁸³ August von Schlegel (1767–1845), Friedrich von Schlegel (1772–1829).

ros tipą ir pavadino jį **amorfiniėmis** kalbomis (gr. *ἀ* „be“, *μορφή* „forma“), t. y. kalbomis „be gramatinės sandaros“. Tokios jam atrodė esančios kinų ir kitos Indokinijos (dabartiniais terminais – austroazijiečių) kalbos. Be to, pastebėjęs, kad indoeuropiečių kalbose matyti tendencija su galūnėmis sudarytas kaitomąsias žodžių formas keisti dvižodėmis konstrukcijomis, fleksines kalbas jis siūlė skirti į du potipius – archajiškesnes *sintetines* ir naujoviškesnes *analitines*.

Ryšiausias sintetinių ir analitinių kalbų morfologinės sandaros skirtumas yra darybinių ir gramatinių reikšmių reiškimo būdas. Sintetinėse kalbose jis pasireiškia **sintetizmu** (gr. *σύνθεσις* „sujungimas, sudarymas“), analitinėse – **analitizmu** (gr. *ἀνάλυσις* „išskaidymas“). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos veiksmažodžio būsimąjo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formos *skaitysiu* gramatinė reikšmė yra sutalpinta, „sintezuota“ viename žodyje, t. y. tokiaame struktūriniame vienetė, kuriame priesaga *-s-* rodo būsimąjį laiką, galūnė *-(i)u* – skaičių ir asmenį. Vokiečių kalbos to paties laiko formos (*ich*) *werde lesen* gramatinės reikšmės raiška „padalinta“ dviem žodžiams: laiko ir asmens rodymo funkcija čia yra „perduota“ pagalbiniam žodžiui *werde*, kuris kartu su *lesen* sudaro dvižodę (analitinę) veiksmažodžio „skaityti“ būsimąjo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formą. Vienoje kalboje paprastai gali būti ir yra vartojamos tiek sintetiniu, tiek analitiniu būdu sudarytos žodžių formos. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje veiksmažodžių veikiamoji rūšis reiškia sintetinėmis formomis (*giriu, gyriau, girsiu*), o neveikiamoji rūšis – tik sudėtinėmis (analitinėmis) formomis (*esi giriamas, buvai pagirtas, būsiu giriamas*), plg. dar *miškan* (judėjimo kryptį reiškiančio linksnio, iliatyvo, forma) = *į mišką* (tą patį reiškianti prielinksninė konstrukcija), *išdidesnis* = *labiau išdidus* (lietuvių kalbai nebūdinga, bet retkarčiais šnekamojoje kalboje pasitaikanti dviejų žodžių konstrukcija didesniam kalbamos ypatybės kiekiui nusakyti).

Kalbos, kurių morfologinei sandarai būdingesnės sintetinės žodžių formos ir vartojama mažiau analitinių, vadinamos *sintetinėmis* (pavyzdžiui, tokia yra lietuvių kalba), o tos, kuriose vyrauja analitinės formos ir sintetinių būna mažiau, – *analitinėmis* (plg. anglų kalbą). Be to, sintetinių ir analitinių formų turi ne tik fleksinės, bet ir afiksinės (agliutinacinės) kalbos (plg. suomių kalbos *olin* „buvau“ ir *en ollut* „nebuvau“; teigiamoji būtojo laiko forma yra sintetinė, neigiamoji – analitinė).

Keturis kalbų morfologinės sandaros tipus, kurie tradiciškai skiriami iki šiol, nustatė ir jų pavadinimus pasiūlė vienas žymiausių

XIX a. teorinės kalbotyros kūrėjų Vilhelmas fon Humboltas. Jis skyrė: **izoliacines** (Augusto Šlėgelio vadintas *amorfinėmis*), **agliutinacines** (atitinka brolių Šlėgelių skirtą *afiksinių* kalbų tipą), **fleksines** ir **inkorporacines kalbas** (inkorporacinėmis jis laikė kai kurias Amerikos indėnų kalbas, kurios iki tol į klasifikaciją nebuvo įtrauktos).

Šie keturi kalbų tipai buvo išskirti remiantis morfologine žodžio struktūra, arba – tiksliau – skirtingais jo struktūros sudėtingumo laipsniais: pavyzdžiui, izoliacinėse kalbose ji yra maksimaliai paprasta (žodį dažniausiai sudaro viena morfema), o inkorporacinėse kalbose žodis gali būti gana sudėtingas kelių leksinių ir gramatinių morfemų kompleksas, savo reikšme prilygstantis sakiniui. Turint tai galvoje galima teigti, kad pirmieji bandymai suskirstyti pasaulio kalbas ne pagal jų giminystę, bet pagal gramatinės sandaros ypatybes iš esmės buvo *morfologinė* klasifikacija¹⁸⁴ (dabar ji dažniau vadinama **tipologine**).

Kadangi Amerikos indėnų ir kitos inkorporacinės kalbos XIX a. buvo labai menkai žinomos ir praktiškai visai netyrinėjamos, dėmesys anuomet buvo sutelktas į tris pirmuosius tipus. Juos skiriant ir apibūdinant nebuvo išvengta vertinamojo „indoeuropocentristinio“ požiūrio: klaidingai buvo įsivaizduojama, kad kiekvienas kalbų tipas tariamai atspindi tam tikrą natūraliosios kalbos raidos pakopą – perėjimą iš paprastesnio tipo į sudėtingesnę: *izoliacinės* (amorfinės) *kalbos* → *agliutinacinės* → *fleksinės*. Istorikai visos indoeuropiečių kalbos yra fleksinės, todėl šis gramatinės sandaros tipas buvo laikomos tobulu natūraliosios kalbos evoliucijos etalonu; tokio požiūrio laikėsi gana daug XIX a. lingvistų, ypač Šleicheris ir psichologizmo krypties atstovas Haimas Šteintalis¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Didžiausias dėmesys į morfologinę žodžio struktūrą ir apskritai į morfologiją buvo sutelktas ne atsitiktinai, nes būtent morfologinės sandaros skirtumai bene greičiausiai krinta į akis: vienos kalbos turi sudėtingą veiksmažodžio laikų sistemą, kitos – paprastą, vienos tam tikras gramatines kategorijas reiškia, kitos – ne ir pan.: pavyzdžiui, uraliečių šeimose kalbų daiktavardžiams iš viso nebūdinga morfologinė giminės kategorijos raiška; lietuvių kalboje daiktavardžių giminės kategorija morfologiškai (skirtingomis galūnėmis) reiškia tik vyriškosios ir moteriškosios giminės formų priešiniu, bet visai nereiškia bevardė giminė (*neutrum*).

¹⁸⁵ Šleicheris ir Šteintalis (Hayim Steinthal 1823–1899) yra kiek prisidėję prie tolesnio tipologinės klasifikacijos plėtojimo: Šleicheris kiekvieną iš trijų tipų (izoliacines, agliutinacines ir fleksines kalbas) nuosekliai skirstė į analitines ir sintetines.

Iš principo klaidingą ir niekuo nemotyvuotą vertinamąjį požiūrį į kitų tipų kalbas atmetė jau XIX a. kalbotyra, nes nerado jokio objektyvaus pagrindo manyti, kad izoliacinio tipo vietnamiečių ar agliutininė vengrų kalba nėra tokia pat efektyvi minčių reiškimo priemonė, kaip fleksinio tipo lotynų ar rusų kalbos. Kita vertus, jeigu ir egzistuotų bendra natūraliosios kalbos raidos linija izoliacinės → agliutininės → fleksinės kalbos, tai šiandien vartojamos skirtingų tipų kalbos iš tiesų niekaip negali atspindėti atitinkamos anos pirmykštės raidos pakopos, nes laikui bėgant, konkrečių kalbų gramatinės sandaros tipas gali pakisti. Pavyzdžiui, iš seniausių rašytinių kinų kalbos paminklų ir lyginimo su jai giminiškais tibetiečių kalbomis paaiškėjo, kad XIX a. etaloniniu izoliacinio tipo kalbos pavyzdžiu laikyta kinų kalba kadaise yra turėjusi daug sudėtingesnę morfologinę sistemą.

Edvardas Sepiras (Edward Sapir, 1884–1939), vienas iš amerikiečių antropologinės lingvistikos ir garsiosios Sepiro–Vorfo hipotezės kūrėjų, kuri vėliau davė pamatą etnolingvistikai. Žymiausias jo veikalas „Kalba“ („Language“) išleistas 1921 m.

Tikslesnę formaliųjų (raiškos plano) kalbos elementų funkcionavimu ir gilesniu kalbos sistemos pažinimu grindžiamą tipologinę kalbų klasifikaciją 1921 m. pasiūlė žymus amerikiečių kalbininkas Edvardas Sepiras (Edward Sapir 1884–1939). Jis išlaikė tradicinius kalbų tipų pavadinimus, bet skirstydamas į juos konkrečias kalbas siūlė remtis trimis kriterijais: a) kalba reiškiamų sąvokų tipais, b) kalboje vyraujančia jų raiškos technika ir c) sąvokų raiškos sintezės laipsniu.

Apibūdindamas konkrečias to ar kito tipo kalbas, jis rėmėsi ne vien morfologiniu (ryšiais tarp žodžio sudedamųjų dalių), bet ir sintaksiniu (žodžių ryšių raiškos būdo) kriterijumi. Tipologinėje kalbų klasifikacijoje atsižvelgti į sintaksinį kriterijų ragino ir Šteintalis (be to, jis atkreipė dėmesį į tai, kad net toje pačioje kalboje gali skirtis atskirų jos posistemių struktūra, pavyzdžiui, analitinės formos gali būti būdingesnės veiksmažodžiui negu vardažodžiams).

Visos kalba galimos išreikšti sąvokos jam atrodė esančios keturių tipų: 1) konkrečiosios (pagrindinės) sąvokos (daiktai, veiksmai, savybės, išreikštos savarankiškais žodžiais), 2) darybinės sąvokos (abstraktesnės negu konkrečiosios, reiškiamos afiksų pridėjimu prie leksinių morfemų), 3) konkrečios reliacinės sąvokos (skaičius, giminė ir t. t.), 4) abstrakčios reliacinės sąvokos (išreiškia grynai formalius žodžių santykius tarp konkrečių sakinio elementų). Pagal tai, kurių sąvokų reiškimas kalboje vyrauja, Sepiras kalbas skirsto į keturis tipus.

- I. Paprastos reliacinės kalbos (kalbos, kuriose reiškiamos tik 1 ir 4 tipo sąvokos).
- II. Sudėtingos reliacinės kalbos (kalbos, kuriose reiškiamos 1, 2 ir 4 tipo sąvokos).
- III. Paprastos mišrios reliacinės kalbos (kalbos, kuriose reiškiamos 1, 3 ir 4 tipo sąvokos).
- IV. Sudėtingos mišrios reliacinės kalbos (kalbos, kuriose reiškiamos visų keturių tipų sąvokos).

Pagal sąvokų raiškos techniką kiekvienas tipas gali būti skirstomas į *izoliacines*, *agliutinacines*, *fuzines*¹⁸⁶ ir *simbolines* (joms būdingos balsių kaitos) kalbas, o pagal kalbos vienetuose realizuotą sąvokų raiškos sintezės laipsnį – į *analitines*, *sintetines* ir *polisintetines*¹⁸⁷ kalbas.

Šioje daugiapakopėje klasifikacijoje stengiamasi atsižvelgti į morfologijos ir sintaksės ypatybes ir išsamiai apibūdinti kuriam

¹⁸⁶ Fuzija yra gana dažnas fleksinių kalbų reiškinys, plg. liet. *žaislas* ir *mokslas* (pirmojo žodžio šaknies ir priesagos riba nusitrynusi, neaiški, nes šaknies galinis priebalsis sutampa su priesagos pradiniu priebalsiu; sinchroniškai priesagą *-sl-* šiame žodyje galime išskirti tik remdamiesi kitu tos pačios priesagos vediniu *mokslas*, kuriame morfemų ribos tebėra aiškios. Fuzijos atvejų pasitaiko ir agliutinacinėse kalbose, kuriose morfemų ribos paprastai nesusilieja, tačiau, pvz., suomių kalbos daiktavardžio *lasi* „stiklas, stiklinė“ daugiskaitos kilmininko formoje *lasi-en* kamiengalio balsis ir daugiskaitos rodiklis *-i-* yra sutapę (susilieję) (plg. *talo-j-en* „namų“). Kitose *lasi* daugiskaitos linksnų formose morfemų ribos yra visiškai aiškios: *lase-i-ssa* „stikluose, stiklinėse“, *lase-i-sta* „iš stiklinių“ ir t. t. (daugiskaitos morfema *i* ir linksnų morfemos pavyzdžiuose atskirtos brūkšneliais).

¹⁸⁷ **Polisintetinėms** (gr. *πολύς* „gausus, apstus, ilgas“, *σύνθετος* „sudėtas“) kalboms būdingi ilgi leksinių ir gramatinių morfemų kompleksai (polinkiu į polisintetizmą dažniausiai pasižymi inkorporacinės kalbos, tačiau tam tikrų jo apraiškų pasitaiko ir kitų tipų kalbose).

nors tipui skiriamos kalbos gramatinę sandarą. Pavyzdžiui, *kinų kalba*, pasak Sepiro, yra paprasta reliacinė kalba, pagal sąvokų raiškos techniką – izoliacinė, o pagal sintezės laipsnį – analitinė; *turkų kalba* – sudėtinga reliacinė, agliutinacinė ir sintetinė, afrikiečių *bantų grupės kalbos* – paprastos mišrios reliacinės kalbos, iš dalies agliutinacinės ir sintetinės, *lotynų, sanskritas* – sudėtingos mišrios reliacinės, fuzinės (su agliutinacijos ir simbolizavimo elementais) ir sintetinės, *arabų* – sudėtinga mišrioji reliacinė, simbolinė-fuzinė ir sintetinė ir t. t.

Sepiras puikiai suprato, kad tradiciškai skiriami keturi kalbų sandaros tipai yra tik idealus modelis: konkrečios kalbos priklausymas izoliaciniam, agliutinaciniam, fleksiniam ar inkorporaciniam tipui nustatomas ne pagal visas, o pagal **vyraujančias** jos sandaros ypatybes, nes kiekviena konkreti kalba gali turėti (ir dažniausiai turi) daugiau ar mažiau kitiems tipams būdingų ypatybių.

Baigiant pasaulio kalbų klasifikacijos apžvalgą, reikia pasakyti, kad genetinė ir tipologinė klasifikacija viena kitai ne tik neprieštarauja, bet ir viena kitą papildo. Genetinė klasifikacija, skirstydama kalbas į šeimas pagal jų genetinius ryšius, t. y. konstatuodama kalbų giminystę ir nustatydama giminystės laipsnį, didesnę ar mažesnę struktūrinę kalbų panašumą apibrėžia iš istorinės perspektyvos – kaip paveldėjimo, bendros kilmės iš vienos prokalbės rezultatą. Tipologinė klasifikacija, skirstydama kalbas į tipus, konstatuoja kitokios prigimties struktūrinį jų panašumą, kurį lemia ne genetiniai ryšiai, bet kalbų gramatinės sistemos vidinės sandaros ypatybės. Kad tipologinis panašumas gali būti traktuojamas kaip nuo genetinės kalbų giminystės nepriklausomas, savarankiškos kalbų raidos rezultatas, gana akivaizdžiai liudija kalbų sąjungos.

3. Genetinė klasifikacija

Kaip jau minėta, pagrindinis genetinės kalbų klasifikacijos vienetas yra **kalbų šeima**, kurią sudarančios kalbos pagal giminystės laipsnį skirstomos į smulkesnius vienetus – kalbų šakas ir grupes (kartais ir pogrupius). Taigi kalbų šeima paprastai turi tam tikrą hierarchinę vidaus struktūrą: atskiros kalbos ir jų tarmės sudaro arti-

miausios giminystės santykiiais susijusių kalbų grupę, grupės – kalbų šaką, o visos tolimesniu giminystės laipsniu tarp savęs susijusios šakos – kalbų šeimą.

Kaip klasifikacinis vienetas, kalbų šeima yra kokybiškai ir kiekybiškai gana reliatyvi sąvoka. Kokios kalbos ir kiek jų susiejama į vieną šeimą, priklauso nuo konkrečių kalbų istorijos ir jų sandaros ištyrimo, be to, kaip jau buvo minėta anksčiau, nuo aiškesnio kalbos ir tarmės atribojimo.

Juo senesni tos ar kitos kalbos rašytiniai paminklai, tuo giliau galima prasiskverbti į tolimesnes ir labai tolimas jos gyvavimo epochas ir jas rekonstruoti, o jei kalba neturi jokių rašytinių paminklų, egzistuoja vien garsine (sakytine) forma, „čia ir dabar“, tirti jos istoriją gana nelengva. Tuomet tenka kliautis itin kruopščia sinchronine jos sistemos analize, vidinės rekonstrukcijos metodu, lyginimu su kitomis (spėjamomis esant giminiškomis) kalbomis bei įvairiais papildomais (dažniausiai tipologiniais) duomenimis. Štai dėl ko kiekvienu konkrečiu kalbos mokslo raidos laikotarpiu genetinė kalbų klasifikacija negali būti galutinė: jei dėl kurių nors kalbų giminystės abejojama, po kurio laiko, geriau ištyrus jų sandarą ir istoriją, bendra kilmė iš vieno pamato gali pasitvirtinti, bet gali ir labai ilgai likti neįrodyta, kaip kad iki šiol nepavyko patikimai patvirtinti baskų kalbos genetinio ryšio su jokia kalbų šeima, nors buvo iškelta įvairių hipotezių, tarp kurių bene populiariausia yra galimos baskų kalbos giminystės hipotezė su kartvelų kalbomis (žr. *Kaukaziečių kalbų šeima*).

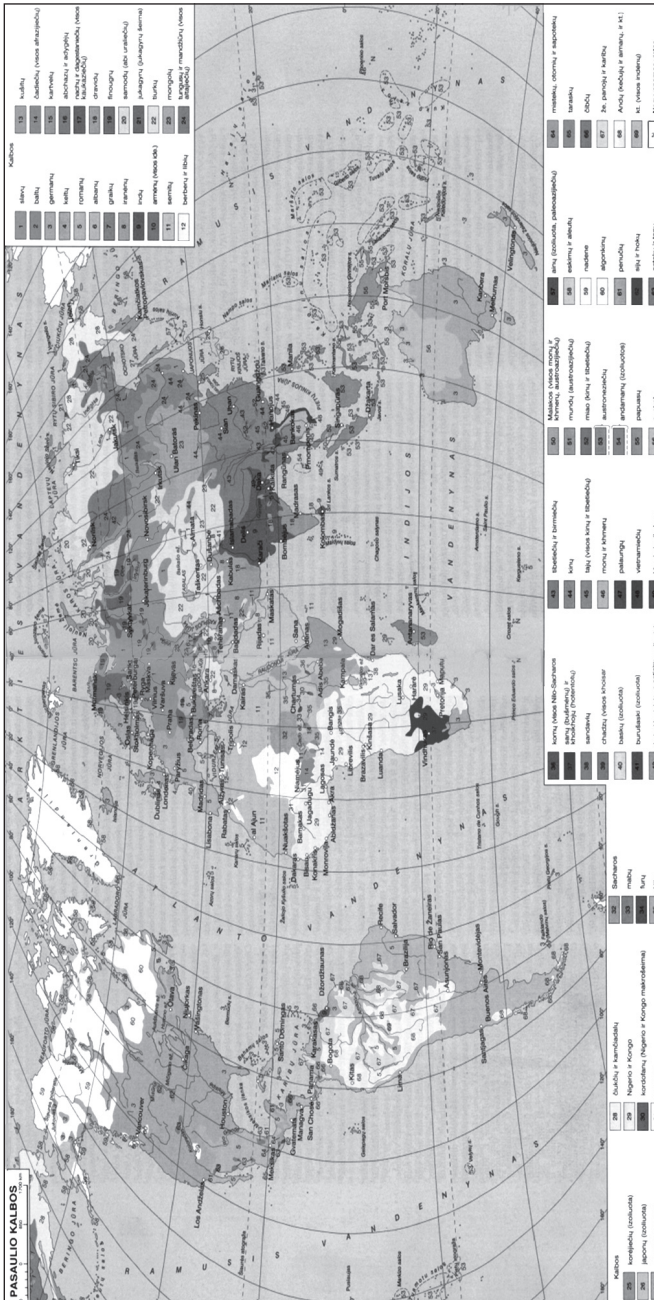
Daug šiandien žinomų kalbų toli gražu dar nėra ištirtos taip gerai, kad jas be didesnių abejonių būtų galima susieti į vieną šeimą arba kildinti iš skirtingų prokalbių ir jungti į kelias atskiras kalbų šeimas. Pirmiausia tas pasakytina apie palyginti nedaug tirtas Pietų Amerikos indėnų ir kai kurias senųjų Australijos, Afrikos ir Azijos gyventojų kalbas. Kalbos, kurių genetiniai ryšiai kol kas nėra aiškūs, dažniausiai geografiniu pagrindu jungiamos į tam tikras makrošeimas, kurias ateityje geriau ištyrus, gali paaiškėti, kad jas sudaro ne viena, bet kelios skirtingos giminiškų kalbų šeimos (žr. *Papuasų kalbos* ir kt.).

Pradiniu lyginamojo istorinio kalbų tyrimo laikotarpiu XIX a. rekonstruojant ide. ir kitų prokalbių šakninių ir gramatinių morfemų ar-

chetipus, buvo pastebėta, kad kai kurie iš jų yra panašūs ir savo fonetine sudėtimi, ir reikšme. Tuomet iškilo klausimas, ar dvi skirtingos prokalbės, pavyzdžiui, indoeuropiečių ir uraliečių arba uraliečių ir altajiečių, negalinčios būti išriedėjusios iš vienos dar ankstesnės bendros prokalbės tarmių, kitaip sakant, ar negalima spėti, kad indoeuropiečių ir uraliečių arba uraliečių ir altajiečių šeimų kalbas siejanti tolimesnė giminytė, o jei taip, tai ar nereikėtų jų susieti į didesnę indoeuropiečių–uraliečių–altajiečių makrošeimą. 1903 m. danų kalbininkas Holgeris Pedersenas (Holger Pedersen 1867–1953) iškėlė hipotezę, kad indoeuropiečių, uraliečių, altajiečių ir afrazijiečių kalbos galinčios būti siejamos į vieną makrošeimą ir pasiūlė ją pavadinti **nostratinėmis** (lot. *noster* „mūsų“) kalbomis. Dabar nostratinėmis kalbomis linkstama laikyti afrazijiečių, indoeuropiečių, kartvelų (pietų kaukaziečių), uraliečių, dravidų ir altajiečių kalbas. Ar visose šiose kalbose yra faktų, patikimai patvirtinančių nostratinių kalbų bendros kilmės hipotezę, šiandien nėra visai vieningos nuomonės.

Visa tai turint galvoje, turbūt nesunku įsivaizduoti, kiek daug informacijos turi būti sukaupta ir kokių milžiniškų kalbų tyrėjų pastangų reikėjo ir dar reikės toliau tikslinant ir aiškinantis visų šiandien žinomų kalbų giminytės santykius. Vadinasi, genetinė pasaulio kalbų klasifikacija atspindi tam tikrą lyginamosios istorinės ir apskritai viso kalbos mokslo raidos tarpsnį ir niekada nėra ir vargu ar gali būti absoliuti ir galutinė: net tų kalbų šeimų, kurios šiandien yra palyginti gerai ištirtos (indoeuropiečių, uraliečių, altajiečių ir kt.), vidiniame suskirstyme dar yra likę nemaža neatsakytų klausimų.

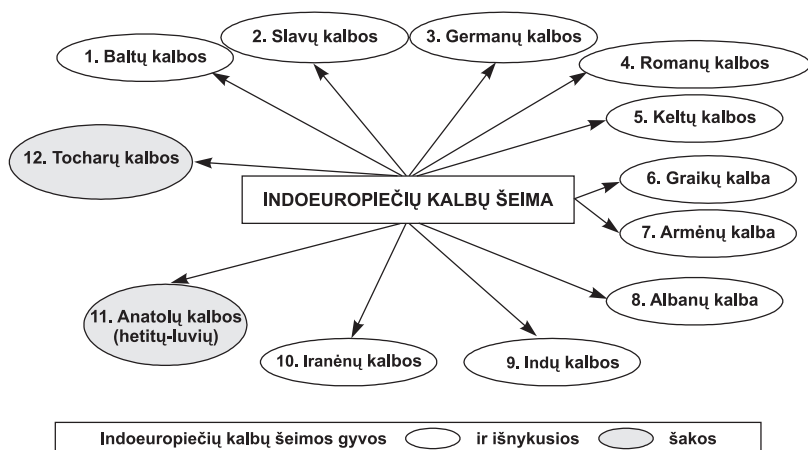
Atsižvelgiant į pasaulio kalbų genetinių ryšių ištyrimo laipsnį šiuo metu skiriamos šešios šiuo atžvilgiu palyginti gerai ištirtų kalbų šeimos (indoeuropiečių, uraliečių, altajiečių, afrazijiečių, dravidų, austroneziečių), pastaruoju metu – dar japonų kalbų šeima ir dešimt makrošeimų, į kurias jungiamų kalbų genetiniai ryšiai reikalingi papildomo tyrimo ir tikslinimo (kaukaziečių, kinų–tibetiečių, austroazijiečių, papuasų, australiečių, Nigerio–Kongo, Nilo–Sacharos, Khoisanų, paleoazijiečių ir indėnų kalbos). Taigi kalbų šeimų, kaip ir pačių pasaulio kalbų, skaičius kol kas yra santykinis ir gali būti nurodytas apytikriai, bet ne absoliučiai tiksliai.

17 pav. Pasaulio kalbų paplitimas (VLE: 2010, t. 17, p. 544–555)

3.1. Indoeuropiečių kalbos

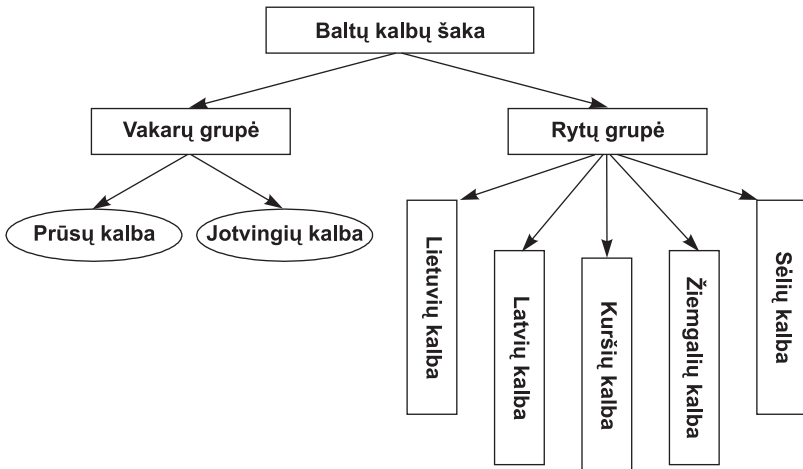
Geografinis šios vienos didžiausių pasaulio kalbų šeimų pavadinimas yra nuoroda į tai, kad dėl įvairių metu vykusių sudėtingų praeindoeuropiečių genčių migracijos procesų jos jau maždaug II tūkstantmetyje prieš Kr. buvo paplitusios dideliuose Europos ir Azijos plotuose. Šiandien šiai šeimai priklausančios kalbos vartojamos ne tik Europoje ir Azijoje, bet ir kituose žemynuose – Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Australijoje, iš dalies – ir Afrikoje. Kalbotyros istorijoje ide. kalbos užima išskirtinę vietą, nes būtent jų genetinių ryšių tyrimas suformavo ir išstobulino lyginamąjį istorinį metodą, kuriuo vėliau buvo sėkmingai remiamasi tiriant kitas kalbų šeimas.

Indoeuropiečių kalbų šeimą sudaro daugiau kaip šimtas gyvų ir mirusių kalbų. Pagal artimumo laipsnį jos yra pasiskirsčiusios į dvylika šakų: **baltų, slavų, germanų, keltų, romanų, graikų, albanų, armėnų, anatolų**, arba hetitų-luvių, **indų, iranėnų** ir **tocharų**. Be to, ide. šeimai priklauso kalnuotuose Afganistano, Pakistano ir Indijos rajonuose gyvenančių **dardų** kalbos (kašmyrų, khovarų, pašajų, damelių ir kt.). Jos anksčiau tradiciškai buvo jungiamos į bendrą indų-iranėnų šaką. Indų ir iranėnų kalbas išskyrus kaip atskiras šakas, ide. kalbų vidiniame suskirstyme dardų kalbos tarsi neteko apibrėžtos vietos: vieni tyrėjai linkę jas laikyti viena iš iranėnų kalbų grupių, kiti – indų kalbų grupe, dar kiti – atskira

kalbų šaka, tam tikra pereinamoji tarpine grandimi tarp indų ir iranėnų; bendros nuomonės dėl to kol kas nėra.

Baltų kalbų šaką sudaro dvi grupės: *rytų baltų* (lietuvių, latvių, taip pat išnykusios, jokių rašytinių paminklų nepalikusios *sėlių, žiemgalių* bei *kuršių*¹⁸⁸ kalbos) ir *vakarų baltų* (mirusios *prūsų* ir *jotvingių* kalbos). Prūsų kalba pradėjo nykti XIII a. ir visiškai nustojo skambėjusi XVIII a. pradžioje. Negausūs rašytiniai jos paminklai yra šiek senesni negu lietuvių ir latvių¹⁸⁹: apie 1400 m. sudarytas vadinamasis Elbingo rankraštinis žodynėlis ir mažesnis XVI a. pradžios rankraštinis žodynėlis bei trys spausdinti katekizmai (du 1545 m., paskutinis – 1561 m.). Iš jotvingių kalbos, kuri dažnai laikoma prūsų kalbos tarme, beveik nieko nėra likę, išskyrus vietovardžius ir kelis prastai užrašytus žodžius (plačiau žr. VLE 2002, t. 2, p. 579–580).

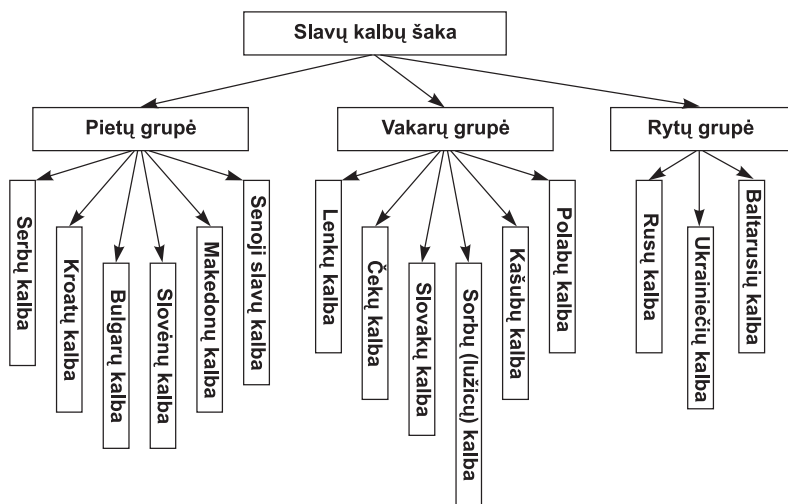

Slavų kalbos skirstomos į tris grupes: *rytų slavų* grupę sudaro *rusų, baltarusių* ir *ukrainiečių* kalbos, *vakarų slavų* – *lenkų, kašubų* (dažnai laikoma specifine lenkų kalbos tarme; vartojama Gdansko apylinkėse), *čekų, slovakų, sorbų*, arba lužicų, kalbos (sorbų aukštaičių ir sorbų žemaičių; abi vartojamos Vokietijoje) ir mirusi **polabų**

¹⁸⁸ Kuršių kalba dažniausiai laikoma tarpine tarp vakarų ir rytų baltų kalbų. Manoma, kad ji buvusi artima prūsų kalbai, bet vėliau, apie I tūkstantmečio vidurį (po Kr.), dėl artimų kontaktų su rytų baltais tapo jiems artimesnė.

¹⁸⁹ Seniausieji lietuvių ir latvių rašytiniai paminklai siekia XVI a. pradžią.

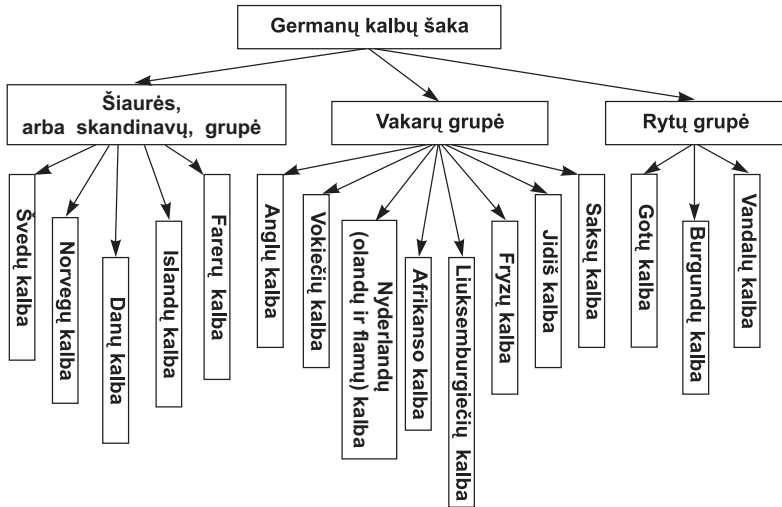
kalba, *pietų slavų* – **serbų, kroatų, slovėnų, bulgarų, makedonų** kalbos ir po 1990 metų pilietinių karų pradėta skirti **bosnių** kalba (Crystal 2005: 18). Senieji rašytiniai slavų kalbų paminklai siekia IX a. Parašyti **senąja**, arba bažnytine, **slavų kalba**, anuomet jie buvo gerai suprantami ne tik visiems pietų, bet ir kitiems slavams. Iš to daroma išvada, kad IX–X a. visos slavų tarmės dar nebuvo viena nuo kitos ženkliu nutolusios. Skilti į atskirų kalbų grupes jos pradėjo gana vėlai, maždaug XII–XIII amžiuje, ir tuo galima paaiškinti dar ir šiandien matomą gana didelį jų artimumą. Palyginimui būtų galima pridurti, kad šiaip jau gana artimos slavams baltų kalbos viena nuo kitos ėmė skirtis jau V–VII a. (plačiau žr.: VLE 2002, t. 2, p. 545; VLE 2007, t. 11, p. 794–795; VLE, 2011, t. 20, p. 568–569).

Germanų kalbos, panašiai kaip ir slavų, pagal artimumą yra pasiskirsčiusios į tris grupes: *šiaurės*, arba skandinavų (**švedų, norvegų, danų, islandų ir farerų**), kalbos; seniausi rašytiniai paminklai yra III–IV a. runų įrašai, o dabartinių šiaurės germanų kalbų rašto paminklai, neskaitant runų įrašų, siekia XII–XIII a. *vakarų* (**anglų, vokiečių, nyderlandų – olandų ir flamų, arba flamandų**¹⁹⁰, **fryzų,**

¹⁹⁰ Nyderlandų kalba susiformavo iš frankų žemaičių tarmių; skiriami du naujosios nyderlandų kalbos variantai – šiaurinis (olandų kalba, vartojama Nyderlandų Karalystėje) ir pietinis (flamų, arba flamandų kalba, vartojama Belgijos Karalystėje).

liuksemburgiečių¹⁹¹ kalbos, jidiš (žydų)¹⁹², afrikansas¹⁹³ ir išnykusios **senoji saksų** ir **frankų** kalbos), **rytų** (mirusios **gotų**, **burgundų** ir **vandalų** kalbos; iš jų tik gotų kalba turi IV a. siekiančių rašytinių paminklų, todėl yra geriau žinoma) (plačiau žr.: VLE, 2004, t. 6, p. 605–606; LTE 1984, t. 12, p. 336).

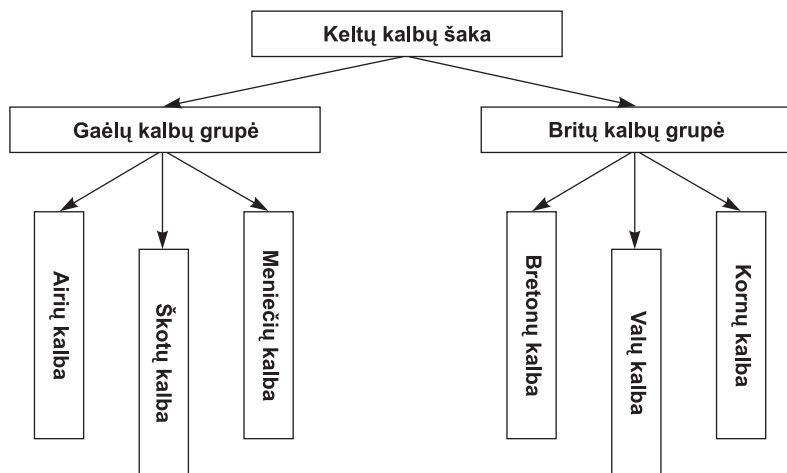
Keltų kalbos, šiandien gerokai apnykusios, skiriamos į dvi grupes: **gaėlių** (**airių** ir **škotų** kalbos, taip pat **meniečių** kalba) ir **britų**

¹⁹¹ Liuksemburgiečių kalba susiformavo vokiečių vakarinės frankiškiosios (Mozelio frankų) tarmės pagrindu. Nacionalinės kalbos statusą turi nuo 1984 m., yra viena iš valstybinių Liuksemburgo Didžiosios Hercogystės kalbų (šalia prancūzų ir vokiečių).

¹⁹² Žydų, arba *jidiš*, kalba susiformavo X–XIV a. vienos vokiečių aukštaičių tarmės pagrindu kaip Vokietijos žydų šnekamoji kalba (su išlaikytais semitiškais elementais). XV–XVI a. žydams masiškai keliantis iš Vengrijos ir Vokietijos į Lenkijos karalystę ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę jidiš paplito Lenkijoje, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje, o vėliau, XIX a. pab.–XX a. pr., dėl žydų migracijos iš Austro-Vengrijos ir Rusijos imperijos į JAV, Kanadą ir Lotynų Ameriką paplito dar plačiau. Jidiš kalbos tarmės dažniausiai sąlygiškai skiriamos geografiniu pagrindu: Lenkijos žydų, Lietuvos žydų (litvakų) tarmė ir pan.

¹⁹³ Afrikansas (*afrikaans*, anksčiau vadinta būrų, arba afrikanerių, kalba) susiformavo XVII a. Pietų Afrikoje, olandų tarmėms maišantis su vokiečių, anglų kalbomis patyrė prancūzų ir vietinių Afrikos kalbų įtaką; Pietų Afrikos Respublikoje turi valstybinės kalbos statusą.

(**valų**, arba kimrų, **bretonų** ir **kornų**). Visos jos yra išriedėjusios iš I tūkstantmetyje prieš Kr. į Britaniją nusikrausčiusių keltų genčių tarmių. Šiai šakai priklausė ir I a. Julijaus Cezario pavergtos Galijos gyventojų (vadinamųjų kontinentinių keltų) **galų** kalba (išnyko V a.). Iš iki šiol išlikusių keltų kalbų tik airių kalba turi valstybinės kalbos statusą. Valų ir škotų kalbos vartojamos Didžiojoje Britanijoje (Velse ir Škotijoje), bretonų kalba – Prancūzijos Bretanėje. Jos patiria didelę anglų ir prancūzų kalbų įtaką, dėl kurios XVIII a. išnyko britų grupei priklausiusi **kornų** kalba (dabar po gana ilgo laiko atgaivinta, žr. Crystal: 2005: 166), o gaėlų grupės **meniečių** kalba (vartojama Meno saloje), kuri XX a. buvo beužgęstanti, taip pat dabar atgaivinta ir gana aktyviai vartojama (apie 1600 kalbančiųjų).

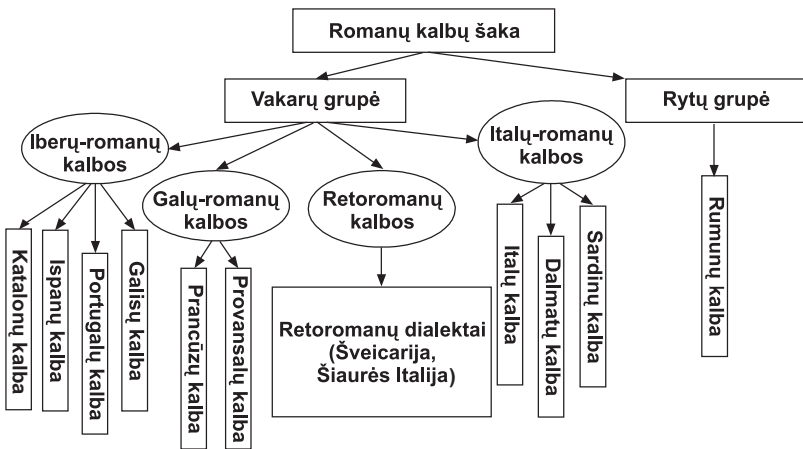
Romanų kalbos yra didelė kalbų grupė, kuriai pagrindą davė šnekamoji lotynų kalba¹⁹⁴, savo metu sparčiai niveliavusi vietines romėnų nukariautų tautų kalbas. Romos imperijai žlugus, V a. iš šnekamosios lotynų kalbos (tiksliau – iš jos tarmių) ėmė formotis atskiros romanų kalbos: **portugalų, ispanų, katalonų, provansalų, prancūzų, italų, sardinų, retoromanų, rumunų**¹⁹⁵. Sugrupuoti

¹⁹⁴ Ji gerokai skyrėsi nuo sunormintos literatūrinės lotynų kalbos, todėl kartais vadinama liaudine, arba vulgariąja, lotynų kalba.

¹⁹⁵ Romanų kalboms priklausė ir XIX a. pabaigoje išnykusi **dalmatų** kalba, kuria buvo kalbama Dalmatijoje (istorinė sritis palei Adrijos jūrą ir jos salose).

romanų kalbas pagal artimumą nėra lengva, nes jų tarmių ir atskirų kalbų ribos dažnai pasirodo besančios gana neaiškios. Pavyzdžiui, Ispanijoje, Galisijos srityje, vartojamą **galisų kalbą**, kuri tik XV a. pradėjo daugiau skirtis nuo portugalų kalbos, kai kurie romanų kalbų tyrėjai yra linkę laikyti portugalų kalbos tarme, taip pat neaišku, ar reikia kalbėti apie vieną, ar apie kelias retoromanų kalbas, nes trys Šveicarijos ir Italijos Alpėse vartojamos retoromanų tarmės viena nuo kitos gana smarkiai skiriasi.

Romanų kalbų šakai priklauso klasikinė **lotynų kalba**, kuria nuo III a. prieš Kr. buvo kuriama garsioji romėnų literatūra bei reikšmingi mokslo veikalai ir kuri per visus viduramžius ir vėliau Europoje buvo literatūros ir mokslo kalba, o kaip bažnytinė kalba egzistuoja ir dabar. Seniausi rašytiniai lotynų kalbos paminklai siekia VI a. prieš Kr.

Graikų šakai atstovauja **senoji** ir **naujoji graikų kalbos**.

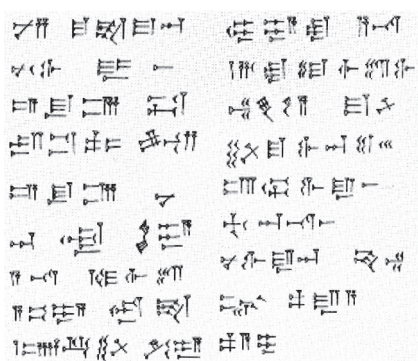
Senąja graikų kalba, kaip manoma, apie IX–VIII a. prieš Kr. buvo sukurtos Homero poemos „Iliada“ ir „Odiseja“, o IV–III a. prieš Kr. atikiečių tarmės pagrindu susiformavo bendrinė graikų kalba (koinė¹⁹⁶), kuri buvo oficiali Aleksandro Didžiojo imperijos kalba. Naujoji (dabartinė) graikų kalba pradėjo formuotis maždaug XV–XVI a. ir per kelis šimtmečius labai nutolo nuo klasikinės senosios graikų kalbos (plačiau žr. VLE 2005, t. 7, p. 86).

¹⁹⁶ gr. *κοινή* „bendrai, kartu“.

Kaip atskira ide. kalbų šaka skiriama **albanų kalba**, kuri artimesniais giminystės ryšiais greičiausiai yra susijusi su labai anksti, mūsų eros pradžioje, išnykusia Balkanuose ir prie jų prieinančiose teritorijose gyvenusių ilirų kalba (išlikę skurdūs jos paminklai rodo, kad priklausė ide. šeimai). Pačios albanų kalbos seniausi rašytiniai paminklai siekia tik XV–XVI a.

Armėnų kalba, taip pat kaip ir albanų, yra vienintelė atskiros ide. kalbų šakos atstovė. Vartojama Užkaukazėje, kitoms šeimoms priklausančių kalbų apsuptyje, geografiškai ji yra gerokai izoliuota nuo kitų ide. kalbų. Seniausi rašytiniai armėnų kalbos paminklai siekia V a. pradžią.

Anatolų, arba hetitų-luvių, **kalbos** sudaro kadaise Mažojoje Azijoje vartotų mirusių ide. kalbų šaką, į kurią įeina **hetitų, luvių, palų, lydų, karų, lykų** ir kt. kalbos. Iš jų geriausiai žinoma yra hetitų kalba: XX a. pradžioje surastos ir iššifruotos hetitų dantiraštinės molio plytelės pasirodė besančios patys seniausi iš visų ide. kalbų rašytinių paminklų (kai kurios iš jų siekia net XVIII a. prieš Kr.)¹⁹⁷.

18 pav. Čekų kalbininkas ir archeologas Bedržichas **Hroznas**¹⁹⁸
(Bedřich Hrozný 1879–1952) ir hetitų raštas

¹⁹⁷ Dantiraštines hetitų plyteles buvusias jų sostinės Hatuso griuvėsiuose (dab. Turkiijoje apie 150 km į rytus nuo Ankaros) 1906–1912 m. surado vokiečių archeologas Hugas Vinkleris (Hugo Winckler 1863–1913); 1915 m. jas perskaitė ir nustatė, kad yra parašytos indoeuropiečių kalba, čekų kalbininkas Bedržichas Hroznas.

¹⁹⁸ Hroznas dalyvavo archeologiniuose kasinėjimuose Šiaurės Palestinoje nuo 1904 m. Jis buvo Rytų filologijos ir istorijos žinovas, 1915 m. iššifravo hetitų kalba parašytus tekstus ir nustatė, kad ji priklauso ide. šeimai. Pats raštas, kuriuo buvo parašyti hetitų

Indų šaka¹⁹⁹ sudarančios kalbos vartojamos centrinėje ir šiaurės Indijoje, taip pat kaimyninėse šalyse – Pakistane, Nepale, Bangladeše, Šri Lankoje ir Maldyvų salose.

Senosios indų kalbos yra **vedų kalba**, kuria maždaug nuo XVI iki V a. prieš Kr. buvo sukurti indų religinės literatūros veikalai (vedai), ir **sanskritas** (*saṃskṛtam* „sudarytas“) – sunorminta literatūrinė, garsiųjų indų epinių poemų „Mahabharatas“ ir „Ramajanas“ kalba, susiformavusi šiaurės vakarų Indijoje apie V a. prieš Kr. (buvo priešinama šnekamajai kalbai – prakritams). Iš prakritų, vėliau įgijusių ir rašomąją formą, toliau formavosi vadinamosios vidurinės indų kalbos. Iš jų žinomiausia ir archajiškiausia yra **pali** – religinė budistų kalba, iki šiol nepraradusi šio savo vaidmens ir vartojama budistų apeigose Šri Lankoje, Mianmare (buv. Birma), Tailandė, Laose, Kambodžoje ir Vietname. Sanskrito vaidmuo šiandieninėje Indijoje yra panašus į tą, kokį Europoje kadaise yra vaidinusi klasikinė lotynų kalba.

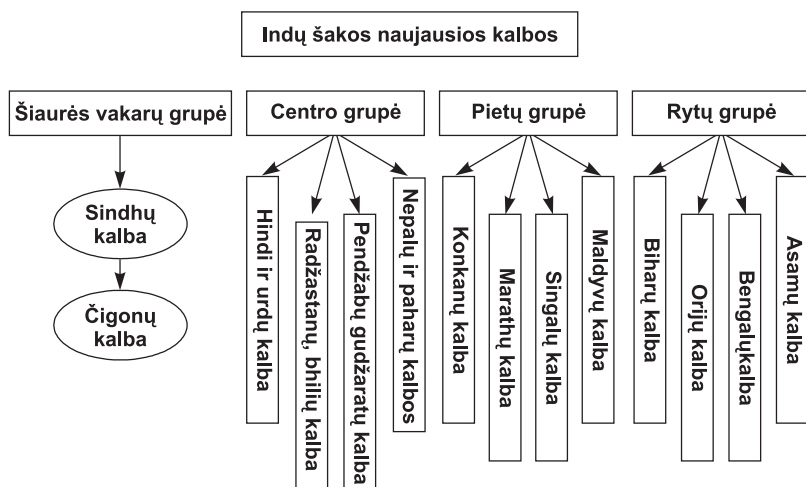
Naujosios indų kalbos (jų iš viso apie dvidešimt) yra išriedėjusios iš prakritų (vidurinio laikotarpio indų kalbų). Priklausomai nuo tyrimo tradicijos – indų kalbininkų ar europiečių – į smulkesnes grupes jos gali būti skirstomos kiek skirtingai, tačiau dažniausiai skiriamos tokios keturios grupės: *centro* grupę sudaro **hindi** ir **urdu**²⁰⁰ kalbos, **pendžabų** (vakarinės pendžabų kalbos tarmės api-

tekstai, tais laikais mokslininkams jau buvo gerai žinomas, nes panašiu raštu buvo parašyti tekstai akadų kalba, kuri priklauso afrazijiečių kalbų šeimai. Kadangi hetitų ir akadų kalbos buvo visiškai skirtingos, perskaityti hetitų tekstus buvo gana sunkus uždavinys, nes reikėjo iššifruoti apie 20 000 surastų dantiraštinių plytelių.

199 Kai kur senesnėje kalbotyros literatūroje ji gali būti vadinama indų-arijų (ar tiesiog arijų) šaka.

200 Šie kalbų pavadinimai nėra tiesiogiai susiję su viena kuria etnine grupe. Pavyzdžiui, *urdu* dažnai yra laikoma tam tikra *hindi* kalbos atmaina, ji yra oficiali Pakistano Islamo Respublikos kalba, bet neturi vientisos paplitimo teritorijos, daugiausia vartojama Pakistano miestuose, o Indijoje – kaip musulmonų religinės mažumos kalba. *Abi* – *hindi* ir *urdu* – yra XIII–XVI a. šiaurės Indijoje, Hindustane, susiformavusios iš hindustaniečių (vad. *hindustani* ar *hindavi*) kalbos, kuri plito į Pendžabą ir centrinę Indiją, tęsėjos. *Urdu* nuo *hindi* aiškiau skiriasi tik leksika, nes yra patyrusi persų kalbos įtaką, be to, vartoja arabų raštą, o ne indišką *devanagari* (skr. *dēva* „dievas“ + *nāgarī* „miestietis“; viena iš senojo indų rašto *brahmi* atmainų, kurią vartoja hindi, sanskritas ir dar kelios indų kalbos). Hindi yra viena iš svarbiausių oficialių Indijos Respublikos kalbų, kuria kalba daugiau kaip 200 milijonų žmonių (LES 1990: 538–539, 572).

bendrintai vadinamos *lahndų* kalba), **gudžaratų**, **radžastanų**, **bhi-lių** (kai kurie indologai linkę ją laikyti gudžaratų kalbos tarme), taip pat **nepalų** ir **paharų** (su kumaonų, garhvalų ir kt. tarmėmis), rytų grupės kalbos – **biharų**, **orijų**, **bengalų**, **asamų**, *pietų* – **marathų**, **konkanų** (gali būti marathų kalbos tarmė), **singalų**, **maldyvų** (kai kada laikoma singalų kalbos tarme), *šiaurės vakarų* – **sindhų** (iš šios grupės yra kilusi ir **čigonų** (romų), išskeliavusių iš Indijos V a., kalba). Visoms naujosioms indų kalboms būdingas didesnis ar mažesnis tarminis susiskaidymas (pavyzdžiui, hindi kalbos skiriamos 8 tarmės). Visos, išskyrus čigonų kalbą, turi rašytinės literatūrinės (bendrinės) kalbos tradiciją, kurios pradžia gali siekti X–XI a. arba – dažniausiai – vėlesnius laikus iki pat XIX a.

Iranėnų kalbos paplitusios Irane, Afganistane, Tadžikijoje, Šiaurės ir Pietų Osetijoje, Azerbaidžane, taip pat kai kuriuose Irako, Turkijos, Pakistano ir Indijos rajonuose.

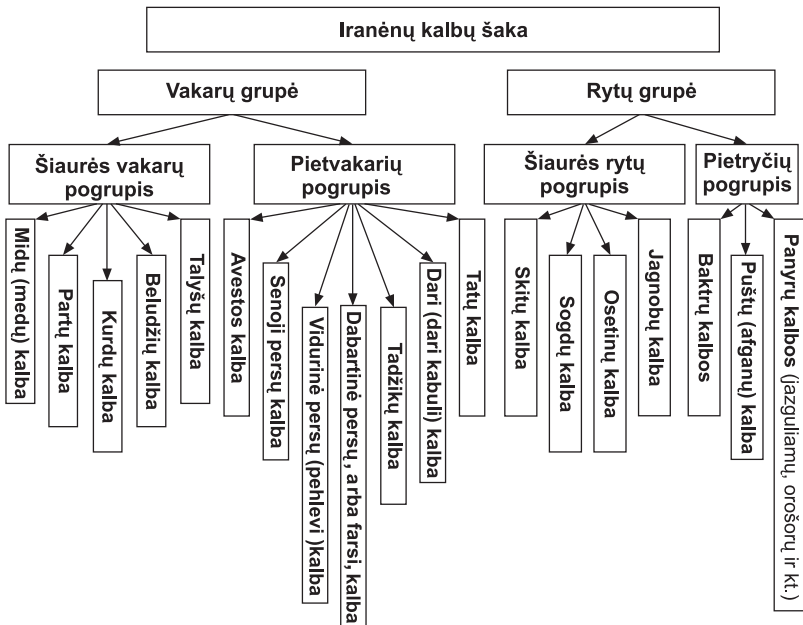
Senosios (mirusios) ir naujosios iranėnų kalbos pagal artimumą skirstomos į dvi pagrindines – vakarų ir rytų – grupes, o kiekvienoje iš jų, savo ruožtu, dar skiriami šiaurės ir pietų pogrupiai.

Šiaurės vakarų iranėnų kalbų grupę sudaro mirusios **midų** (medų) ir **partų** bei gyvosios **kurdu**, **beludžių**, **talyšų** ir kt. nedidelės rašto neturinčios kalbos, vartojamos mažų bendruomenių Irane, Irake ir Turkijoje, *pietvakarių* grupei priklauso mirusios **avestos**,

senoji persų, vidurinė persų (pehlevi) ir dabartinės **persų**, arba farsų, **tadžikų, darī** (viena iš oficialių Afganistano kalbų, kartais vadinama darī-kabulī) ir **tatų** kalbos.

Šiaurės rytų iranėnų kalbos yra mirusios **skitų, sogdų** ir kitos mažiau žinomos kalbos, o gyvųjų bėra likusios tik dvi – **osetinų** (Juodosios jūros šiaurinių pakrančių stepėse gyvenusių skitų kalbos palikuonė Kaukaze) ir **jagnobų** kalba, kurią vartoja maža, vos poros tūkstančių kalbančiųjų bendruomenė Tadžikijoje ir kuri, kaip manoma, esanti sogdų kalbos palikuonė; *pietryčių* grupės kalbos yra mirusi **baktrų** ir gyvosios **puštū** (afganų²⁰¹) bei vadinamosios Pamyro kalbos (**jazgulių, orošorų** ir kt.; jomis kalbančių nedaug, rašto dažniausiai neturi ir dar nėra gerai ištirtos).

Kaip jau minėta, tarpinę padėtį tarp iranėnų ir indų užima **dardų** kalbos. Joms priklauso **kašmyrų** kalba, vartojama vakarinėje Himalajų dalyje, Indijos Kašmyro valstijoje, taip pat **šinų, khovarų** ir kitos kalbos.

201 Ši kalba vienuose šaltiniuose vadinama *puštū*, kituose – *paštò*. Ja kalbama šiaurės Pakistane ir Afganistane; tai antroji (šalia darī, kurią vartoja mažesnė gyventojų dalis, Afganistano Islamo Valstybės kalba).

Tocharų šaką sudaro mirusios **tocharų A** ir **tocharų B** kalbos. Jų tekstai, rašyti V–VIII a. indų senojo brahmi rašto „įstrižuoju“ variantu, buvo rasti paskutiniajame XIX a. dešimtmetyje ir pačioje XX a. pradžioje Kinijos valdomo Turkestano oazėse prie Karašaro, Turfano ir Kučos (manoma, kad tocharų gentys ten atsidadė ne anksčiau kaip I tūkstantmetyje prieš Kr.).

Prie Karašaro ir Turfano rasti tekstai, daugiausia vertimai iš sanskrito, yra budistų misijos pamokslai, rašyti literatūrine tocharų A kalba, o tarp Kučos rankraščių pasitaiko įvairesnės tematikos tekstų – įvairių užrašų, dalykinių raštų ir net meilės laiškų. Jie rašyti tocharų B kalba, kuri jų sukūrimo metu, matyt, buvo nesunorminta šnekamoji kalba. Nustačius, kad tocharų A ir B kalbos visomis savo ypatybėmis sutampa su ide. kalbomis, buvo išleisti jų tekstų rinkiniai ir sukurtos tų kalbų gramatikos (tocharų A kalbos gramatika pasirodė 1931 m., tocharų B – 1952 m.).

3.2. Uraliečių kalbos

Palyginti negausią uraliečių kalbų šeimą, skirtingais skaičiavimais, sudaro 17–26 gyvosios kalbos, kuriomis kalbama šiaurės rytų ir vidurio Europoje, taip pat Azijoje, Sibire. Neapibrėžtą uraliečių kalbų skaičių lemia didelis tarminis jų susiskaidymas: pavyzdžiui, nesutariama, ar tarp karelių ir vepsių kalbų ploto įsiterpusią liūdžių kalbą reikia laikyti savita karelių kalbos tarme, ar savarankiška kalba, tarp samių kalbų tyrėjų irgi nėra vieningos nuomonės, kiek iš viso jų yra – keturios ar dešimt.

Šios kalbų šeimos pavadinimas, kaip ir pavadinimas *indoeuropiečių kalbos*, yra geografinis: mat didžiulėje teritorijoje, po kurią šios kalbos dabar išsibarsčiusios didesnėmis ar mažesnėmis salomis, Uralo kalnai užima centrinę vietą, be to, pavadinimas yra ir tam tikra nuoroda į spėjamą uraliečių protėvynę, kuri, kaip manoma, greičiausiai yra buvusi šiaurės Uralo, europinėje uraliečių genčių apgyvento ploto dalyje.

Uraliečių kalbų šeimą sudaro dvi smarkiai viena nuo kitos nutolusių kalbų šakos, vadinamos **samodų** (ar samojedų) ir **suomių-ugrų**, arba finų-ugrų, kalbomis²⁰².

²⁰² Apie šių kalbų šakų pavadinimų kilmę ir uraliečių kalbų lietuviškus pavadinimus plačiau žr. Venckutė 2009: 148–161. Iki XX a. pradžios, kol nebuvo neginčijamai

Sibire vartojamų samodų (anksčiau vadintų samojedų) kalbų šiandien bėra likusios keturios: **nencų**, arba jurakų (apie 25 tūkstančiai ja kalbančių žmonių gyvena Arkties vandenyno pakrantėmis nusidriekusiame tundros ir miškų zonoje nuo Baltosios jūros iki Jenisejaus žiočių), **encų**, arba Jenisejaus samojedų (apie 200 kalbančių gyvena Jenisejaus žemupyje), **nganasanų**, arba tavgių (apie 800 Taimyro pusiasalyje), ir **selkupų** (apie 2 tūkst. prie Obės intakų Chantų ir Mansių autonominėje apygardoje). Šios kalbos yra išlaikiusios gana archajiškų iš uraliečių prokalbės paveldėtų ypatybių ir tarp savęs gana artimos.

Suomių (finų)-ugrų šakos kalbos skyla į dvi grupes: ugrų ir suomių (finų).

Ugrų kalbos yra trys: kalbančių skaičiumi tarp visų uraliečių kalbų didžiausia **vengrų** kalba²⁰³ ir dvi Sibire vartojamos nedidelių tautų – **chantų** ir **mansių** – kalbos.

Suomių (finų) kalbų grupė gerokai magesnė, ji skirstoma į tris pogrupius:

Permės (**komių zyrėnų** ir **komių permiečių** bei **udmurtų** kalbos),

Volgos (**mordvių** – **mokšų** ir **erzių** – kalbos ir **marių**, arba čeremisų, kalba),

Baltijos (**suomių**, **estų**, **karelių**, **vepsių** ir nykstančios **ingrų** (ižorų), **lyvių** ir **vadžių** (ar vodų) kalbos; pastaroji, galima sakyti, jau yra išnykusi).

I tūkstantmetyje prieš Kr. nuo Baltijos suomių prokalbės atskilusių samių, arba lapių, genčių tarmės, po ilgos evoliucijos gana smarkiai nutolusios nuo kažkada joms artimų kitų Baltijos suomių genčių tarmių, šiandien sudaro savitą **samių kalbų** pogrupį (skiriamos vakarų ir rytų samių kalbos). Daugiausia samių gyvena Norvegijos ir Švedijos šiauriniuose rajonuose, kiek mažiau – šiaurinėje Suomijos dalyje (Laplandijoje) ir visai nedaug (manoma, apie tūkstantį) – Kolos pusiasalyje Rusijoje (Murmansko srityje).

įrodyta samojedų ir suomių-ugrų kalbų giminystė, ši kalbų šeima ir vėliau dar ilgokai netiksliai buvo vadinama finų-ugrų šeima.

²⁰³ Patys vengrai save vadina *madjarais*. Iš viso vengriškai kalbančių žmonių yra daugiau kaip 14 milijonų: per 10 milijonų gyvena Vengrijoje, likę – kaimyninėse šalyse (Austrijoje, Slovakijoje, Rumunijoje ir kt.).

3.3. Altajiečių kalbos

Į šią palyginti nedidelę – iš viso apie 40 kalbų – šeimą paprastai siejamos trys anksčiau skirtingomis šeimomis laikytos (kai kas jas tokiomis laiko ir dabar) kalbų šakos – tiurkų, mongolų ir tungūzų-mandžiūrų (bendras pavadinimas *altajiečiai* yra tam tikra nuoroda į spėjamą jų visų protėvynę). Be to, yra iškelta, bet kol kas patikimai neįrodyta hipotezė, kad su altajiečių kalbomis giminystės ryšiais galinčios būti susijusios japonų ir korėjiečių kalbos.

Gausiausią altajiečių kalbų šaką sudaro **tiurkų kalbos**. Jos smulkiau skirstomos į tokias 4 grupes:

1) *šiaurės vakarų (kipčiakų)* – **totorių, baškių, kazachų, kirgizų, balkarų, kumykų, Krymo totorių, karaimų** kalbos;

2) *šiaurės rytų* – **tuvių, chakasų** kalbos;

3) *pietvakarių (ogūzų)* – **turkų, azerų**, arba azerbaidžaniečių, **turkmėnų, gagaūzų** kalbos;

4) *pietryčių* – **uigūrų** ir **uzbekų** kalbos. Dar dvi tiurkų kalbos – **čiuvašų** ir **jakutų** – nuo visų kitų tiurkų kalbų ir viena nuo kitos skiriasi daugeliu ypatybių, todėl išskiriamos atskirai ir į jokią grupę neįtraukiamos.

Mongolų šaką sudaro: *centrinė grupė* (**mongolų, buriatų** ir **kalmukų** kalbos) ir *marginalinė* (Afganistane vartojama **mogolų** kalba, šiaurės rytų Kinijoje – **dagūrų** ir **mongorų** kalbos).

Tungūzų-mandžiūrų šakos kalbos paplitusios Sibire (taigos zonoje) ir Tolimuosiuose Rytuose – Amūro ir Ochotsko jūros pakrantėse. Šiaurinę jos grupę sudaro **evenkų** ir **evenų** (lamutų) kalbos, pietinę – **mandžiūrų** kalba. Tarpinę vietą tarp jų užima **nana-jų** ir **udegėjų** kalbos.

3.4. Kaukaziečių kalbos

Skirtingomis kaukaziečių kalbomis kalba 11 milijonų (senesniais duomenimis – daugiau kaip 7 milijonai) žmonių Šiaurės Kaukaze, Užkaukazėje²⁰⁴, kai kuriose kaimyninės Turkijos, Irano, Sirijos ir kt. vietose.

²⁰⁴ Šiaurės Kaukaze ir Užkaukazėje vartojama ir kitoms šeimoms priklausančių kalbų: **armėnų, osetinų** ir **kurdų** kalbos yra *indoeuropiečių*, **azerų** (azerbaidžai-

Žinoma apie 40 kaukaziečių kalbų, kurios viena nuo kitos gana ryškiai skiriasi savo struktūros ypatybėmis, bet kita vertus, jose yra nemaža įvairių paralelinių reiškinių, kurie gali būti paveldėti arba susiformavę vėliau dėl geografinės kaimynystės ir intensyvių kontaktų. Dėl to ilgai buvo nesutariama, ar visos kaukaziečių kalbas iš tikrųjų sieja bendros kilmės ryšiai. Tirti kaukaziečių kalbų giminystės santykius nėra lengva, nes daugelio jų, išskyrus gruzinų kalbą, rašytinė tradicija visai neilga, siekia tik XIX a. arba XX a. pradžią, o kai kurios ir iki šiol neturi rašto. Todėl ir kaukaziečių kalbų skirstymas pagal jų giminystės laipsnį yra gana problemiškas ir skirtinguose šaltiniuose nevienodas. Dažniausiai skiriamos dvi kaukaziečių kalbų šeimos: pietų ir šiaurės, jos abi jungiamos į kaukaziečių makrošeimą (apie šį terminą žr. *Papuasų kalbos*).

Pietų kaukaziečių šeimą, kartais vadinamą *kartvelų* ar *iberų*²⁰⁵ kalbomis, sudaro keturios kalbos: **gruzinų** (rašto paminklai siekia V a., kalbančių apie 3,5 mln.), **megrelų** (anksčiau vadinta *mingrelų*), vartojama vakarinėje Gruzijos dalyje ir paribyje su Abchazija, **lazų**, arba **čanų** (vartojama Turkijos šiaurės rytuose), ir **svanų**, kuri iš kitų kartvelų kalbų išsiskiria archajiškumu (ja kalbančių yra apie 35 tūkst.; vartojama Gruzijoje, rašto neturi). Viena kitai gana artimas megrelų ir lazų kalbas linkstama jungti į vieną *zanų* pogrupį ar net laikyti viena zanų kalba, tačiau jomis kalbantys žmonės vieni kitus sunkiai supranta, be to, nesijaučia priklausantys tai pačiai tautai. Šios šakos kalbos yra palyginti neblogai ištirtos, jų tarpusavio giminystė didesnių abejonių nekelia, kur kas daugiau ginčų kyla dėl to, ar jos tikrai yra giminiškos su kitomis kaukaziečių kalbomis.

niečių) – *altajiečių* tiurkų šakos kalba. Į kaukaziečių kalbų šeimą jos, žinoma, neįeina.

²⁰⁵ Iberų, vienos iš Pietų Europoje ir Viduržemio jūros baseine gyvenusių neindoeuropiečių genčių, kuri buvo paplitusi Pirėnų pusiasalyje ir pietų Prancūzijoje, palikuonimis laikomi dabartiniai baskai. Deja, iberų raštu darytų įrašų, datuojamų IV–III a. pr. Kr., kalbos susieti su dabartine baskų kalba nepavyko, todėl buvo iškelta hipotezė, kad baskų kalbos giminaičių reikėtų ieškoti tarp kurios nors neindoeuropiečių šeimos kalbų, kurios galėjusios būti vartojamos Pietų Europai ir Viduržemio jūros baseinui artimiausiame areale. Daugeliui tyrinėtojų tokios pasirodė esančios pietų kaukaziečių, arba kartvelų, kalbos (iš čia ir atsirado visos kalbų šeimos pavadinimas *iberų-kaukaziečių*). Kol kas hipotezė apie galimą baskų ir kaukaziečių kalbų giminystę nėra nei patikimai įrodyta, nei visiškai atmesta.

Šiaurės kaukaziečių, arba *kalnų iberų-kaukaziečių*, šeimą sudaro per 30 kalbų, tačiau bendras jomis kalbančių žmonių skaičius yra mažesnis negu kalbančių pietų kaukaziečių (kartvelų) kalbomis. Kalbančiųjų skaičiumi gausiausios yra **čečėnų** (apie 750 tūkstančių), **avarų** (daugiau kaip 450 tūkst.) ir **lezginų** (daugiau kaip 400 tūkst.) kalbos. Kitomis šiaurės kaukaziečių kalbomis šneka tik po kelis tūkstančius ar po kelias dešimtis žmonių. Be to, visoms būdingas gana didelis susiskaidymas į tarmes. Sąlygiškai skiriamos dvi šiaurės kaukaziečių kalbų grupės: abchazų-adygėjų (vakarinė grupė, 5 kalbos) ir nachų-dagestaniečių (rytinė grupė, 29 kalbos).

Abchazų-adygėjų grupės *abchazų kalbų* pogrupį sudaro **abchazų**, **abazinų** ir **ubychų** (ši vartojama tik Turkijoje), *adygėjų pogrupį* – **adygėjų** ir **kabardinų-čerkesų** kalbos (pastarosios bendrinės kalbos pagrindas yra kabardinų tarmė; kitos jos tarmės – čerkesų, Kubanės ir kt.). Visų penkių kalbų fonologinę sistemą sudaro vos dvi (abchazų kalbose) arba trys (adygėjų kalbose) balsinės fonemos ir maždaug 80 priebalsinių.

Nachų-dagestaniečių grupė skirstoma į tokius pogrupius: *nachų* (**čečėnų**, **ingušų** ir **bacbijų** kalbos), dagestaniečių²⁰⁶ (**avarų**, **karatajų**, **achvachų**, **andų** ir kt.; **gunzibų**, **cezu** ir kt.), *lakų-darginų* (**lakų** ir **darginų** kalbos), *lezginų* (**lezginų**, **tabasaranų**, **agulų** ir kt.) kalbos.

3.5. Afrazijiečių kalbos²⁰⁷

Tai didelė, apie 330 (senesniais duomenimis – apie 280) kalbų jungianti šeima, kuriai priklausančios kalbos vartojamos pietvakarių Azijos, arba Artimųjų Rytų, šalyse (Libane, Sirijoje, Izraelyje, Jordani-

²⁰⁶ Šio pogrupio kalbos pagal artimumą viena kitai dar skirstomos į *avarų-andų* ir *cezu kalbas* (atitinkamai 9 ir 5 kalbos).

²⁰⁷ Nuo XIX a. iki XX a. vidurio jos buvo vadinamos *semitų-chamitų* (arba *chamitų-semitų*) kalbų šeima (buvo manoma, kad nuo semitų kalbų nutolusios egiptiečių, berberų-libiečių, čadiečių ir kušitų kalbos tarp savęs yra gana artimos ir sudaro atskirą chamitų kalbų šaką. XX a. viduryje, pradėjus intensyviau tirti Afrikos kalbas, pasirodė, kad chamitų kalbomis vadintos kalbos anaipol nėra tokios artimos ir jokios atskiros vienalytės šakos nesudaro, todėl amerikiečių kalbininkas Džozefas Grinbergas (Joseph H. Greenberg) pasiūlė termino *chamitų kalbos* iš viso atsisakyti ir visą kalbų šeimą vadinti *afrazijiečių* kalbomis (angl. *Afro-Asiatic languages*).

joje, Saudo Arabijoje, Jungtiniuose Arabų Emyratuose, Kuveite, Irake ir kt.), taip pat šiaurės vakarų ir rytų Afrikoje. Skiriamos penkios afrazijiečių šakos: **semitų**, **egiptiečių**, **berberų**, **čadiečių** ir **kušitų**.

Semitų šaką sudaro trys kalbų grupės:

šiaurės rytų, kuriai atstovauja mirusi **akadų** kalba (su babiloniečių ir asirų tarmėmis). Jos rašytiniai paminklai, parašyti panašiu raštu kaip ir hetitų tekstai, siekia XVIII a. prieš Kr. (kaip šnekamoji kalba akadų kalba išnyko V a. prieš Kr. pradžioje, išstumta aramėjų kalbos);

šiaurės vakarų – mirusios **kanaanų** (**senoji hebrajų** ir Kartaginos įkūrėjų **finikiečių**) bei **aramėjų** kalba, kurią VII a. išstūmė arabų kalba. Senosios aramėjų kalbos palikuonė yra dabartinė **sirų** kalba, senosios hebrajų – **dabartinė hebrajų** kalba (ivritas), vartojama Izraelyje; taip pat mirusi **finikiečių** kalba;

pietvakarių semitams priklauso **arabų** ir jos išriedėjusi **maltiečių** kalba (oficiali Maltos Respublikos kalba, vartojama ir kitur – Tunise, Alžyre, Australijoje), taip pat semitų-etiopų kalbos (**amharų**, **tigrinių**, **tigrių**, **hararių** ir kt.).

Egiptiečių šakai priklauso dvi mirusios kalbos – **senoji egiptiečių** ir jos tęsėja **koptų** kalba, kurią nuo VII a. asimiliavo arabai.

Berberų-libiečių šaką sudaro kelios dešimtys kalbų, kuriomis kalba iš viso apie 11 milijonų žmonių (kartais jos vadinamos tiesiog *berberų* kalbomis). Berberų-libiečių kalbos vartojamos Afrikos šiaurės vakarų dalyje ir Sacharoje, skirstomos į keturias grupes:

rytų (**audžilų**, **soknų** ir kt.);

pietų, arba *tuaregų* (**ghatų**, **tomašek** kalba ir kt.; vartojamos Alžyro Sacharoje, Libijoje, Nigerijoje);

vakarų (**zenagų** kalba ir jos tarmės, vartojamos Mauritanijoje) ir *šiaurės* (**zenetų**, **šilhų**, **rifų**, **šaujų**, **džerbų**, **kabylų** ir kt.). Šiaurės berberų kalbos daugiausia vartojamos Sacharos dykumoje, taip pat Tunise ir Maroke.

Berberų-libiečių kalbos turi nemažą skiriamųjų morfologijos ypatybių su semitų, o bendros leksikos – su čadiečių kalbomis.

Iš **čadiečių šakai** priklausančių kalbų žinomiausia yra **hausų** kalba, vartojama ne tik pagrindiniame savo areale – šiaurės Nigerijoje ir gretimuose Nigerio Respublikos rajonuose, bet paplitusi gero-kai plačiau – Kamerūne, Ganoje, Toge ir kt., nes ji daug kur vartojama

ma kaip tarptautinė Afrikos kalba (*lingua franca*). Be to, ji vienintelė iš visų čadiečių kalbų (o jų priskaičiuojama apie pusantro šimto) turi rašytinę tradiciją. Drauge su **gvandarų** kalba hausų kalba priklauso čadiečių kalbų vakarų grupei. Centrinę ir rytų grupes sudarančios čadiečių kalbos rašto neturi ir nemaža jų dalis tebėra gana menkai aprašytos.

Kušitų šakos kalbos vartojamos šiaurės rytų Afrikoje (Sudane, Etiopijoje, Somalyje, Kenijoje, Tanzanijoje): **bilinų, afarų, saų, somalių, oromų**, arba *galla*, kalba, **ometų, burungių** ir kt.

3.6. Dravidų kalbos

19 pav. Indijos kalbos: storoji linija atskiria ind. ir dravidų kalbas
(Poliakovas 2008: 122)

Šios šeimos kalbos²⁰⁸ daugiausia vartojamos Indijoje (ypač pietinėse valstijose), taip pat Pakistane, pietinėje Afganistano ir rytinėje

²⁰⁸ Pavadinimas *dravidų kalbos* pirmąkart buvo pavartotas 1856 m. Roberto Koldvelo (Caldwell) lyginamojoje dravidų kalbų gramatikoje. Pavadinimas nėra nė vienos

Irano dalyje, Šri Lankoje, kai kuriose pietryčių Azijos šalyse ir Indijos bei Ramiojo vandenyno salose.

Dravidų šeimos kalbų skaičius įvairiuose šaltiniuose nurodomas gana prieštaringai: naujesniais duomenimis, jų esama apie 80, senesniais – 25. Keturios iš jų – telugų, tamilų, kanadų²⁰⁹ (kanarų) ir malajalų – turi senas sunormintos literatūrinės kalbos tradicijas, siekiančias IX–X a. (rašto paminklai dar senesni, iš III–V a.). Visos jos yra oficialios keturių Indijos valstijų kalbos: Andra Pradešo – telugų kalba, Tamilnado – tamilų, Karnatakos – kanadų, Keralos – malajalų²¹⁰.

Daugumas kitų dravidų kalbų neturi rašytinės tradicijos ir gyvuodamos sakytine forma yra susiskaidžiusios į tarmes. Jų suskirstymas į šakas ir grupes pagal giminystės laipsnį nėra galutinai nusistojęs: vieni tyrėjai skiria tris dideles šakas (šiaurės, centrinę ir pietų), kiti, laikydamiesi apytikrio kalbų išsiskyrimo laiko, siūlo skirti septynias grupes.

Šiaurės dravidų vakarų šakai atstovauja **brahujų** kalba, vartojama Pakistane (Beludžistano provincijoje), taip pat pietiniuose Afganistano ir rytiniuose Irano rajonuose (bendras jų kalbančių skaičius – apie 800 tūkst.), rytų grupės kalbos yra **malų** ir **kurukhų**.

Gana gausi centrinė dravidų kalbų šaka. Joje skiriamos dvi grupės: gondų kalbos (**kujų**, **kuvijų**, **mandų**, **pengų**, **kondų**, **gondų**²¹¹) ir centrinė (**gadabų**, **pardžių**, **naikių**, **kolamių** kalbos).

dabartinės dravidų tautos savivardis (etnonimas), Koldvelas jį paėmė iš sanskrito: mat *draviḍa* buvo bendras penkių Dekano plokščiakalnyje įsikūrusių dravidų (tamilų, telugų, kanadų) ir indų (marathų ir gudžaratų) tautų pavadinimas. Neabejojama, kad indoeuropiečiai į Indijos pusiasalį atsikraustė vėliau negu dravidai. Plačiau žr. Andronov 1982: 140–142.

²⁰⁹ Skirtingomis kalbomis rašytoje literatūroje apie dravidų kalbas ši kalba dažniausiai vadinama *kannada*, o malajalų – *malajalam*.

²¹⁰ Pirmosios dvi vartojamos ne tik Indijoje: tamilų kalba yra viena iš oficialių Šri Lankos Demokratinės Socialinės Respublikos, Maldyvų ir Singapūro Respublikų kalbų, taip pat vartojama Malaizijoje ir Indonezijoje, telugų kalba – Fidžio saloje.

²¹¹ Pasak Andronovo (1982: 141), daugelis dravidų etnonimų (ir kalbų pavadinimų) yra susiję su sąvokomis „kalnas, kalnietis“, pvz.: *brā ūi* „brahujis“ (*brā* „šiaurinis“ + *kūi*), *kūi* „kujis“, *kūoi* „kuvis“ yra giminingi su tamilų *kō* „kalnas“, *koṇḍa* „kondas“, *goṇḍa* „gondas“ – su telugų *koṇḍa* „kalnas“, *korage* „koragas“ – su tamilų *kurinji* „kalnuota vietovė“, *malayālam* „malajalas“ – su tamilų *malai* „kalnas“.

Pietryčių ir pietvakarių kalbos: **telugų** (pietryčių), **tulų, belarių, koragų** (pietvakarių), pietų – **kurubų, kanadų, kodagų, todų, kotų, malajalų** ir **tamilų**.

Dravidų kalbų raidai didelį poveikį yra turėję kontaktai su indų ir mundų kalbomis. Daugiausia archajiškų bruožų yra išlaikiusi tamilų kalba.

3.7. Kinų-tibetiečių kalbos

Šios kalbos XX a. pradžioje tradiciškai buvo laikomos viena šeima ir skirstomos į dvi pagrindines šakas: rytų, arba tajų-kinų, ir vakarų, arba tibetiečių-birmiečių, prie kurios dar būdavo priskiriamos miao-jao ir karenų kalbos. Tačiau šiandien, daugumos tyrėjų nuomone, abejonių nekelia tik kinų ir tibetiečių-birmiečių kalbų kilmė iš vieno bendro pamato, o tajų, miao-jao ir karenų kalbų genetiniai ryšiai su kinų ir tibetiečių-birmiečių kalbomis nėra patikimai įrodyti. Manoma, jog geriau juos ištyrus gali pasirodyti, kad, pavyzdžiui, tajų kalbas senesni ir gilesni giminystės ryšiai sieja su austroneziečių kalbų šeima, o ypatybės, artinančios jas prie kinų kalbos, esančios vėlesnės kilmės. Dėl painių ir iki galo neišaiškintų genetinių ryšių su kinų ir tibetiečių-birmiečių kalbomis tajų, karenų ir miao-jao kalbas apskritai linkstama laikyti atskiromis kalbų šeimomis. Ypač daug neaiškumų kelia miao-jao kalbos, kurios intensyviau tirti pradėtos tik XX a. aštuntajame dešimtmetyje. Vadinasi, kinų-tibetiečių kalbas tikslingiau būtų vadinti makrošeima.

Tradiciškai skiriamą kinų-tibetiečių kalbų šeimą sudaro dvi šakos: pirmajai priklauso tik **kinų** kalba ir jos tarmės, kurios savo fonetikos ir leksikos ypatybėmis skiriasi tiek, kad jomis šnekantys žmonės sunkiai arba visai vieni kitų nesupranta, o antrajai – tibetiečių-birmiečių kalbos.

Tibetiečių-birmiečių kalbų šaką, kaip rodo jos pavadinimas, sudaro dvi grupės: atskirai skiriama *birmiečių* grupė, kurią, panašiai kaip ir kinų šaką, sudaro viena **birmiečių** kalba su šešiomis skirtingomis savo tarmėmis, ir itin marga *tibetiečių grupė*, jungianti daugiau kaip šimtą kalbų, susiskaidžiusių į keturis ar penkis pogru-

pius. Geriausiai ištirtos šios grupės kalbos yra **tibetiečių** ir Nepale vartojamos **tamangų** (murmių) ir **gurungų** kalbos.

Kol tajų, miao-jao ir karenų kalbų vieta genealoginėje klasifikacijoje tebėra neapibrėžta, apie jas galima pasakyti štai ką. **Tajų** kalbos (iš viso daugiau kaip 20) yra paplitusios Indokinijos pusiasalyje (Tailandė, Mianmare, Laose, Vietname ir kt.) bei pietiniuose Kinijos rajonuose. Žinomiausios iš jų yra **tajų** (siamiečių²¹²), kurios rašytiniai paminklai siekia XIII a., **lao** (laosiečių) ir **šanų** kalbos. Menkiau žinomos yra Vietname vartojama **nung** (nungų) ir **dun-šuj** kalba, vartojama pietų Kinijoje. Tipologiškai tajų kalbos yra artimos viena kitai: jų fonologinės sistemos yra panašios struktūros (visos politoninės), gramatinėje sistemoje vyrauja izoliacinėms kalboms būdingos ypatybės (žodžiai nekaitomi, morfema sutampa su žodžiu, žodžių tarpusavio santykiai reiškiami žodžių tvarka ir tarnybiniais žodžiais).

Miao-jao kalbomis kalba apie 7 milijonai žmonių, gyvenančių centrinėje ir pietų Kinijoje ir gerokai mažiau (apie 850 tūkstančių) – Vietname, Tailandė ir kitur. Abi – **miao** ir **jao** – kalbos yra susiskaldžiusios į tarmes (skirtingomis jų tarmėmis kalbantys žmonės dažniausiai vieni kitų nesupranta). Geriau ištirtos yra miao kalbės *hmong* ir *hmu* tarmės, jao kalbės – *mjen* tarmė. Miao ir jao kalbos yra politoninės (jose skiriama nuo 6 iki 8 tonų), pagal gramatinės sandaros tipą – izoliacinės ir viena nuo kitos skiriasi žodžių tvarkos taisyklėmis. Raštas sukurtas tik XX a. lotynų abėcėlės pagrindu (tonai žymimi papildomomis raidėmis skiemens pabaigoje).

Karenų kalbos vartojamos pietinėje Mianmaro dalyje ir kaimyniniuose Tailando rajonuose (bendras jomis kalbančių žmonių skaičius – daugiau kaip trys milijonai). Žinomos **pao**, **sgo**, **pvo**, **bve** kalbos ir dar viena kita.

3.8. Austroazijiečių kalbos

Šios šeimos kalbos paplitusios Pietryčių ir Pietų Azijoje bei Indijos vandenyno salose. Jos ribos nėra visiškai aiškiai apibrėžtos, nes, be tradiciškai skiriamų monų-khmerų ir mundų šakų, pastaruosiu metu kaip atskiros šakos į ją įtraukiamos vietnamiečių-muongų, semangų-sakajų, khasių ir nikobariečių kalbos (pastarosios vartojamos Indijai priklausančiose Nikobarų salose).

²¹² 1939 m. Siamas buvo pervadintas į Tailandą.

Khmerų kalba yra paplitusi Kambodžoje, Tailande ir Vietname, jos rašytinė tradicija siekia VII a.; kalbančiųjų skaičiumi už ją daug mažesnė **monų** kalba daugiausia vartojama Mianmаре.

Mundų šakos kalbos vartojamos rytų Indijoje (Orisos, Biharas ir kt. valstijose). Iš jų labiausiai paplitusi **santalų** kalba, kitos žinomos – **mundarų, bhumidžų, kurų, savarų, bondų**.

Viena iš vietnamiečių-muongų kalbų, **vietnamiečių** (pasenęs pavadinimas – anamų) kalba, yra ne tik valstybinė Vietnamo Socialistinės Respublikos kalba, bet vartojama ir kitur – Kambodžoje, Laose, Tailande (iš viso ja kalba apie 60 milijonų žmonių). Be jos, šiaurinėse ir rytinėse Vietnamo provincijose vartojamos tai pačiai grupei priklausančios giminiškos **muongų, pongų, tavungų** ir kt. kalbančiųjų skaičiumi mažesnės kalbos.

Semangų ir **sakajų** kalbos vartojamos Malakos pusiasalyje, kurio pietinė dalis priklauso Malaizijai, šiaurinė – Tailandui; **nikobariečių** kalba, anksti atskilusi nuo kontinentinių austroazijiečių kalbų, yra išlaikiusi daug archajiškų gramatikos ir leksikos ypatybių; atskira austroazijiečių šeimos šaka laikoma **khasių** kalba vartojama Bangladeše ir šiaurės rytų Indijoje (ja kalbančių skaičius – apie 700 tūkstančių).

3.9. Japonų-riūkiū kalbos

Šią šeimą sudaro bent 6 kalbos, pasiskirsčiusios į dvi šakas – **japonų** ir **riūkiū** kalbas.

Kalbančiųjų skaičiumi didžiausia yra **japonų** kalba (daugiau kaip 125 milijonai). Anksčiau ji laikyta genetiniais ryšiais su kitomis kalbomis nesusijusia (vieniša) kalba. Japonų kalbos fonologinė sistema artima austroneziečių kalboms, morfologijai (ypač vardažodžių) būdingos agliutinacinių kalbų ypatybės.

Riūkiū šakos kalboms priklauso **okinavų** (apie 1 milijonas kalbančiųjų), **mijakų** ir kt.

3.10. Austroneziečių kalbos

Tai didelė kalbų šeima. Jomis kalbantys žmonės gyvena Indijos ir Ramiojo vandenyno salynuose nuo Madagaskaro iki Velykų

salos ir nuo Taivano ir Havajų iki Naujosios Zelandijos. Lyginamąjį istorinį jų tyrimą XIX a. pirmojoje pusėje pradėjo Wilhelmas Humboldtas, aprašęs mirusią Javos salos kavi kalbą ir visą šią kalbų šeimą pasiūlęs vadinti malajų–polineziečių šeima (kitą, dabartinį, jos pavadinimą – austroneziečių kalbos – XIX a. pabaigoje pasiūlė Wilhelmas Schmidtas²¹³).

Į austroneziečių kalbų arealą yra įsiterpusios Melanezijos salyne (Naujosios Gvinėjos ir kitose mažesnėse salose) vartojamos papuasų kalbos (apie jas žr. toliau *Papuasų kalbos*), tačiau ar jas sieja kokie nors genetiniai ryšiai su austroneziečių kalbomis, sunku pasakyti, nes papuasų kalbos tebėra gana menkai ištirtos. Kai kurios austroneziečių kalbų ypatybės leidžia įžvelgti tipologinį jų panašumą su austroazijiečių kalbomis, tačiau jį linkstama aiškinti vėlesniais artimais kontaktais, o ne genetinė giminyste. Genetinė austroneziečių kalbų giminystė galima nebent su tajų kalbomis (apie jas žr. anksčiau *Kinų–tibetiečių kalbų šeima*), tačiau šis spėjimas irgi nėra patikimai įrodytas. Jam pagrindą teikia austroneziečių ir tajų kalbose vartojami bendrašakniai bazinės leksikos žodžiai, kai kurie reguliarius garsų atitikmenys ir pan.

Šiandien austroneziečių šeimos kalbos į smulkesnes šakas ir grupes skirstomos gana įvairiai, tačiau įprasčiausia yra skirti dvi pagrindines šakas: vakarų šaką, arba **indoneziečių kalbas** (anksčiau vadintos *malajų* kalbomis, jų iš viso priskaičiuojama apie 350), ir rytų, arba **Okeanijos kalbas**, kurios daugiausia vartojamos Mikronezijos ir Polinezijos salose (iš viso apie 450 skirtingų kalbų).

Vakarų austroneziečių, arba **indoneziečių**, kalbos vartojamos Madagaskare, Indonezijoje, Filipinuose, Malakos pusiasalyje ir pietiniuose Indokinijos pusiasalio rajonuose. Žinomiausios, kuriomis kalba po keliasdešimt milijonų ar po kelis milijonus žmonių, yra šios: **javiečių, malajų, indoneziečių, sundanų, madurų, bugių, malagasų** (pastaroji vartojama Madagaskare, iš dalies ir artimose Komorų bei Seišelių salose). Austroneziečių lyginamajai istorinei kalbotyrai ypač svarbi yra centrinėje ir rytinėje Javos salos dalyje

²¹³ Jam prigyti prireikė beveik viso šimtmečio: pavadinimas austroneziečių kalbos visuotinai priimtas nuo 1961 m.

vartojama javiečių kalba, kurios seniausi rašytiniai paminklai siekia VIII a.: Humboldto aprašyta senoji javiečių, arba kavi, kalba laikoma jau mirusia XII–XIII a., jos tęsėjos – vidurinė (XIV–XVI a.) ir dabartinė javiečių kalba, kurios pradžia laikomas XVII a. Senus rašytinius paminklus ir gausią klasikinę literatūrą turi dar viena – malajų kalba, dabar vartojama Malaizijoje, Brunėjuje, Singapūre ir kt. aplinkinėse salose (nuo viduramžių pradžios ji buvo Melanezijos salyno gyventojų tarpetninio bendravimo kalba, seniausi rašytiniai paminklai siekia VII a.). Iš malajų kalbos XX a. pirmojoje pusėje susiformavo dabartinė indoneziečių kalba, nuo 1945 m. tapusi valstybine Indonezijos Respublikos kalba²¹⁴.

Tarp kitų indoneziečių kalbų išsiskiria Filipinuose vartojamų kalbų grupė, turinti daugiau jai būdingų specifinių, ypač veiksmazodžio morfologijos, ypatybių (iš viso daugiau kaip 100 kalbų; turint galvoje prieštarigus duomenis apie tarmes, kalbų skaičius gali siekti 200). Į ją įeina **tagalų** (valstybinė Filipinų Respublikos kalba, nuo 1959 m. oficialiai vadinama *pilipino*; seniausi rašytiniai paminklai siekia XIV–XVI a.), trys bisajų (visajų) kalbos (**sebuanyų**²¹⁵, **panajų** ir **samarų**), **ilokų**, **bikolų**, **pampangų** ir kt. Bisajų kalbos turi gana seną, XV a. siekiančią rašytinę tradiciją, ilokų, bikolų ir pangangų kalbos raštą turi nuo XVIII a.

Okeanijos kalbos geografiškai skirstomos į mikroneziečių, kuriomis kalba iš viso apie 190 tūkstančių, ir polineziečių kalbas (iš viso maždaug 880 tūkstančių kalbančiųjų). *Mikroneziečių* kalbos (**naūru**, **kiribačių**, **maršalų**, **truk**, **ponape** ir kt.) vartojamos Naūru, Kiribačio ir Maršalo Salų Respublikose, truk ir ponape – Mikronezijos Federacinėse Valstijose. Visos čia išvardytos žinomesnės mikroneziečių kalbos turi raštą lotyniškais rašmenimis (sukurtas

214 Oficialus pavadinimas *bahasa indonesia* (indoneziečių *bahasa* „kalba“).

215 Šios kalbos pavadinimas tikriausiai sietinas su salos, iš kurios ji yra kilusi, pavadinimu, plg.: angl. *Cebu*, rus. *Себу*, liet. *Sebus*, *Sebaus sala*, žr. LTE 1983 t. 10, p. 70 (kalbos pavadinimas angl. *cebuano*, rus. *себуанский язык*; liet. galbūt galėtų būti ir *seby*).

Šia proga reikėtų pridurti, kad filipiniečių kalbų pavadinimai labai įvairuoja: ta pati kalba skirtinguose šaltiniuose neretai turi kelis savo pavadinimo variantus. Pavyzdžiui, *panajų* (arba panajiečių) kalba, vartojama Panajaus saloje, kai kur vadinama *ilongo* ar *hiligaynon*, **ilokų** kalba – *ilokan*, *ilokano*, *iloko*, *iluko*.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, tirti pradėtos XX a. penktajame dešimtmetyje). Iš *polineziečių* kalbų gana gerai žinomos yra **tuvalu**, samojų, arba **samoa**, **tongų**, **fidžių**, **havajiečių**, **taitiečių**, **maorių** ir kt., vartojamos Tuvalu, Samokos (Samoa) Nepriklausomojoje Valstybėje, Togos Karalystėje, Fidžio Respublikoje, Havajų, Taičio salose ir Naujojoje Zelandijoje²¹⁶. Raštą, sukurtą lotynų abėcėlės pagrindu, turi nuo XIX a. pradžios, maždaug tuo metu prasidėjo ir polineziečių tyrimai, bet daugelis mažiau paplitusių kalbų kol kas nėra išsamiai aprašytos.

Austroneziečių (ypač Okeanijos šakos kalbų) fonologinei sistemai būdingas palyginti nedidelis fonemų inventorius (priebalsinių fonemų turi vidutiniškai tik apie 12, todėl žodyje galimi keli iš eilės skiemenys, kuriuos sudaro vienas balsis, gramatinė sandara yra agliutinacinio tipo, bet pasižymi specifinėmis ypatybėmis (daug analitinių formų, indoneziečių kalbose vyrauja prefiksinės, o ne sufiksinės kaitomosios žodžių formos, afiksai gali būti ne vienareikšmiai, bet daugiareikšmiai).

3.11. Papuasų kalbos

Papuasų kalbos yra sąlyginis Naujosios Gvinėjos saloje ir mažesnėse artimose Admiraliteto, Naujosios Britanijos, Saliamono ir kt. salose vartojamų daugybės skirtingų kalbų pavadinimas (nurodomas jų skaičius skirtinguose šaltiniuose svyruoja tarp septynių šimtų ir tūkstančio). Kadangi ir Naujosios Gvinėjos, ir kitose Melanezijos salyno salose papuasų kalbos vartojamos pramaišiusi su austroneziečių šeimos kalbomis, šiuo pavadinimu pabrėžiama, kad jos neįeina į austroneziečių kalbų šeimą. Manoma, kad papuasų kalbos yra senųjų Naujosios Gvinėjos ir Melanezijos salyno gyventojų kalbos, kurių čia buvo vartojamos prieš atsikraustant austroneziečiams, tačiau kokie genetiniai ryšiai jas sieja vieną su kita ir su kaimyninėmis austroneziečių kalbomis, kol neištirta jų istorija, sunku tiksliai pasakyti. Spėjama, kad tolimos giminystės ryšiais papuasų kalbos gali būti susijusios ir su austroneziečių, ir su australiečių kalbomis.

²¹⁶ Maorių kalba vartojama Naujojoje Zelandijoje. Kuko salų gyventojai save irgi vadina maoriais, tačiau jie kalba **rarotongų** ir kt. polineziečių kalbomis.

Kadangi ir pačių papuasų kalbų genetiniai ryšiai nėra aiškūs, skirstant jas pagal spėjamą genetinį artimumą kol kas siūloma remtis ne kalbų šeimos, bet už kalbų šeimą didesniu klasifikaciniu vienetu, kurį sąlygiškai galėtume pavadinti makrošeima (*phylum* „tipas“)²¹⁷. Pirminiais duomenimis, galima skirti bent dvylika didesnių ir mažesnių papuasų kalbų makrošeimų, kurias sudarytų nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų kalbų, smulkiau suskirstytų į kalbų šeimas ir grupes. Pavyzdžiui, į didžiausią, vadinamąją **transgvinėjos** papuasų kalbų makrošeimą, išskyrus Papua ir Naujosios Gvinėjos Nepriklausomosios Valstybės šiaurės vakarų ir rytines sritis, dabar įtraukiama daugiau kaip keturi šimtai šioje saloje vartojamų kalbų, o į vieną mažiausią, **rytų papuasų** makrošeimą, – 28 kalbos.

Pirmosios žinios apie papuasų kalbas buvo pradėtos kaupti XIX a. (sudaryti atskirų kalbų žodynėliai ir frazių sąrašai), tačiau nuosekliau moksliskai tirti jos pradėtos tik nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio. Nuo austroneziečių kalbų papuasų kalbos skiriasi sudėtinga priebalsių sistema, fonologiškai reikšmingu pailgintų balsių skyrimu ir sudėtingesne skiemenų sandara (pavyzdžiui, galimi CVCC tipo skiemenys). Gramatinė sandara yra aglutinacinio tipo su išplėtotą veiksmažodžio formų sistema (sudėtingesne negu vardažodžių). Daugumas papuasų kalbų neturi rašto, ir tik viena kita iš jų dėstoma mokykloje.

3.12. Australiečių kalbos

Tai bendras visų sparčiai nykstančių Australijos žemyno senųjų gyventojų autochtonų²¹⁸ (gr. *αυτόχθονες* „čia buviai, vietos gyventojai“) kalbų pavadinimas. Australiečių kalbų yra suregistruota apie 250, tačiau ilgainiui šis skaičius mažėja, nes nuolatos mažėja jomis kalbančių žmonių (šiandien kai kuriomis šneka vos kelios dešimtys ar keli šimtai). Didžioji dalis australiečių kalbų yra viena su kita giminiškos, bet anaip tol ne visos. Didesnė jų pusė priklauso **pama-niunga** šeimai (iš jos žinomesnės yra **arantų, valbirių,**

217 Terminas *phylum* (literatūroje anglų kalba galima aptikti ir *macrophyllum*) pasiskolintas iš biologijos (gyvūnų sistematikoje *phylum* reiškia aukščiausios kategorijos taksonominį (klasifikacinį) vienetą).

218 Australijos autochtonai neretai vadinami ir kitu iš lotynų kalbos kilusiu pavadinimu *aborigenai* (lot. *ab origine* „nuo pradžios“).

lardilų ir kt. kalbos), kitoms šeimoms priklausančių kalbų bėra likę po dvi ar keturias (labai retai – keliolika), pavyzdžiui, **bunabų** šeimos kalbų žinomos tik dvi, **niulniul** šeimos – keturios.

Iki XX a. trečiojo dešimtmečio daugiausia žinių apie australiečių kalbas buvo sukaupę etnografai ir misionieriai – jų dėka buvo sudaryti atskirų kalbų žodynėliai ir pagal įprastą lotynų kalbos gramatikos šabloną parašytos gramatikų apybraižos. Nuoseklesnis australiečių kalbų tyrimas prasidėjo maždaug nuo ketvirtąjo XX a. dešimtmečio, kada pasirodė pirmosios mokslinės gramatikos, tiksliau atspindinčios tipologines jų kalbų ypatybes. Pagal gramatinės sandaros tipą visos australiečių kalbos yra agliutinacinės (skiriasi tik tuo, kad vienos yra prefiksinės, kitos – sufiksinės). 1961 m. buvo įkurtas Australiečių institutas, kuris koordinuoja prasidedančius lyginamuosius istorinius australiečių kalbų tyrimus.

3.13. Afrikiečių kalbos

Sąvoka *afrikiečių kalbos* yra daugiau geografinė negu lingvistinė: afrikiečių kalbomis vadinamos tos senųjų Afrikos gyventojų (autochtonų) kalbos, kurios nepriklauso šiaurinėje ir rytinėje žemyno dalyje paplitusioms afrazijiečių šeimos semitų-etiopų, berberų-libiečių, čadiečių ir kušitų kalboms. Kitos likusioje žemyno dalyje vartojamos Afrikos autochtonų kalbos vadinamos bendru afrikiečių kalbų vardu, nors jos anaip tol ne visos yra susijusios genetiniais ryšiais ir sudaro ne vieną, o kelias skirtingas kalbų šeimas (vartojamos į šiaurės vakarus ir pietus nuo Sacharos dykumos).

Deja, ne visi regionai, kuriuose vartojamos afrikiečių kalbos, yra tolygiai ištirti, daug kur neaiškios kalbos ir tarmių ribos, todėl iki šiol negalima nurodyti tikslaus jų skaičiaus: dažniausiai teigiama, kad jis svyruojąs tarp 1100 ir 1700 kalbų arba nurodomas vidurkis 1650. Afrazijiečių šeimai nepriklausančių afrikiečių kalbų tyrimą ir ypač jų klasifikaciją labai sunkina kalbančiųjų savimone ir etnonimų bei kalbų pavadinimų gausa: viena ir ta pati kalba (ar tarmė) gali būti vadinama skirtingais vardais – savu ir kitų kaimyninių tautų ar etninių grupių jai duotu (dažnai vietovardinės kilmės, be to, fonetiškai variantišku) arba atvirkščiai, vienu vardu gali būti vadinamos net kelios skirtingos kalbos (ar tarmės). Be to, daugelio afrikiečių kalbų

tarmės funkciškai yra lygiavertės, t. y. nė viena nėra tapusi, kaip didžiojoje dalyje Europos ir Azijos kalbų, bendrinės kalbos pagrindu, todėl klasifikuojant afrikiečių kalbas ribą tarp vienos kurios kalbos tarmių, o kartais ir tarp atskirų kalbų nustatyti yra daug sunkiau (plačiau žr. Porchomovskis 1982: 195–230). Labai daug afrikiečių kalbų iki šiol neturi rašto.

Dėl šių priežasčių dabartinis afrikiečių kalbų suskirstymas į šeimas yra pradinis (parengiamasis) ir pačių afrikanistų²¹⁹ vertinamas kaip darbo hipotezė tolesniam istoriniam lyginamajam jų tyrimui. Be minėtos afrazijiečių šeimos (žr. *Afrazijiečių kalbos*), skiriamos trys likusių afrikiečių kalbų makrošeimos: **Nigerio-Kongo** (daugiau kaip 1000 kalbų), **Nilo-Sacharos** (apie 100 kalbų) ir **khoisanų** (apie 50 kalbų).

Nigerio-Kongo kalbų genetinė giminytė didesnių abejonių nekelia, bet jų klasifikacija šeimos viduje dar nėra iki galo nusistojusi. Dažniausiai skiriamos tokios šios šeimės šakos (ar grupės):

Vakarų Atlanto: **fulų**, arba fulfulde (vartojama Senegale, Gambijoje, Gvinėjoje, Siera Leonėje ir kt., ypač paplitusi Vakarų Afrikoje, ja kalba iš viso apie 19 milijonų), mažiau paplitusios yra **volofų** (randama Mauritanijoje ir Senegale) ir **sererų** kalbos (pastaroji vartojama Senegale);

Voltos, arba *gury*, *kalbos* yra paplitusios Vakarų Afrikoje Voltos upės baseine, žinomiausios – **morų**, arba mosių (vartojama Burkinoje Faso, Ganoje), **senufų** (Malyje, Dramblio Kaulo Krante), **gurmų** (Ganoje, Toge);

Kva kalbų šaką (ar grupę) sudaro gerai žinoma **jorubų** kalba, kurią vartoja apie 21 milijonas Nigerijos ir Benino gyventojų, taip pat **akanų** (vartojama Dramblio Kaulo Krante ir Ganoje), **igbų** (Nigerijoje), **eve** (Ganoje, Toge), **kru** (Liberijoje) ir kt. mažiau žinomos kalbos.

Pati didžiausia ir sąlygiškiausiai skiriama Nigerio-Kongo šeimos šaka yra *Benuės-Kongo kalbos*, paplitusios didžiulėje teritorijoje į Pietus nuo Benuės ir Kongo upių ir randamos visose Pietų Afrikos šalyse.

²¹⁹ Afrikanistika yra kelių humanitarinių disciplinų, tiriančių Afrikos tautų kultūros istoriją, kompleksas, į kurį įeina ir afrikiečių kalbų tyrimas.

Geriausiai ištirtos ir aprašytos yra šios šakos *bantù grupės* kalbos (angl. *Narrow Bantu*). Iš jų bene pati žinomiausia yra **suahelių** kalba (ji ne tik valstybinė Tanzanijos Jungtinės Respublikos kalba, bet ir vartojama kaip Vidurio ir Rytų Afrikos *lingua franca*). Kitos gerai žinomos bantù grupės kalbos yra **ruandų-rundžių** (vartojama Ruandoje, Burundyje, Zaire), **kongų** (Zaire, Angoloje, Konge), **kikujų** (Tanzanijoje, Kenijoje, Ugandoje), **lubų** (Zaire, Angoloje, Bostvanoje), **umbundų** (Bostvanoje, Namibijoje, Angoloje), **šonų, sotų-tsvanų, čopių** (Mozambike, Pietų Afrikos Respublikoje, Bostvanoje, Lesote, Zimbabvėje, Svazilende), **zulų** (Pietų Afrikos Respublikoje, Lesote) ir daugybė kitų (iš viso jų priskaičiuojama apie 500). Menkiau ištirtos ir daugiausia ginčų dėl jų priklausymo tai ar kitai Nigerio-Kongo šeimos kalbų grupei kelia vadinamosios *bantuidų* (angl. *Wide Bantu*) kalbos, tokios kaip **mbe, bandžūnų, ndopų** ir kt., paplitusios Kamerūne ir kaimyniniuose Nigerijos rajonuose.

Daug mažesnės **Nilo-Sacharos makrošėimos** kalbos gana prastai aprašytos, be to, ir jų tarpusavio giminystė dar nėra patikimai įrodyta. Hipotetiškai ši makro skirstoma į penkias šeimas, tarp kurių viena gausiausiai atstovaujama ir, atrodo, gana aiškiais giminystės santykiais susijusi yra *nilotų kalbų* šeima (ar grupė). Jai priskiriamos kalbos paplitusios Ugandoje, Kenijoje, Sudane, kai kuriuose Zairo rajonuose ir kitur: **luo** kalba vartojama Kenijoje, **kakvų** – Ugandoje, Zaire, Sudane, **masajų** – Tanzanijoje, Kenijoje, **turkanų** – Kenijoje, Sudane, Ugandoje, **dinkų** – Sudane. Į šią grupę neįeina gana gerai žinoma Sudano rytinėje dalyje randama **nubų** kalba, kuria kalbančių nėra daug (apie vieną milijoną). Ji laikoma senosios nubų kalbos palikuone (Nubija – istorinė Afrikos sritis, antikos autorių vadinta Nilo Etiopija; XVI a. Nubiją užkariavo arabai).

Khoisanų (ar koisanų) makrošeimą sudaro dvi kalbų šeimos: *khoikhojų* (ar koikojų), kuri anksčiau vadinta hotentotų šeima ir *samų* (anksčiau vadinta bušmėnų). Šių šeimų kalbomis šnekantys žmonės gyvena nedidelėmis grupėmis Angolos pietryčiuose, Namibijoje, Pietų Afrikos Respublikoje ir Tanzanijoje; kiekvienoje iš jų skiriama po penkias kalbų grupes). Iš khoikhojų kalbų geriausiai žinoma **nāmų** kalba, vartojama Namibijoje ir vienintelė tarp visų šios šeimos kalbų turinti raštą, menkiau žinomos yra **korų** (ar kora-

nų), **demisų, sandavių** ir kitos. Sanų kalboms priklauso **kungų, ngusanų, kaukau** ir kitos kalbos.

Khoisanų (ar koisanų) kalbos iš kitų afrikiečių kalbų išsiskiria savo fonetinės sandaros ypatybėmis: joms būdingi čeksimieji sprogstamieji priebalsiai, dažniausiai pasitaikantys žodžio šaknies pradžioje: korų kalboje (khoikhojų šeimos kalba) jų vartojimo dažnumas siekia 44 proc., iš sanų kalbų didžiausias tokių priebalsių dažnumas būdingas kungų kalbai, bet čia jis siekia tik 18 proc. Tipologiniu požiūriu khoikhojų kalbos gali būti laikomos fleksinėmis kalbomis, sanų kalbose pastebima nemažai izoliacinėmis kalboms būdingų ypatybių, tačiau ir vienos, ir kitos turi gana ryškių agliutinacinio tipo kalboms būdingų ypatybių.

Khoisanų kalbomis kalbantys žmonės laikomi Pietų ir Rytų Afrikos autochtonais, kurie iš savo senųjų vietų migravo kitur, spaudžiami į čia plūstančių bantų kalbomis kalbančių persikėlėlių. Dėl labai intensyvios migracijos į kitas gyvenamąsias vietas ir asimiliacijos su jų gyventojais šios kalbos yra sunkokai prieinamos išsamesniems tyrimams.

3.14. Paleoazijiečių kalbos

Paleoazijiečių (gr. *παλαιός* „senas, pirmykštis“) kalbomis sąlygiškai vadinamos kelios nedidelės senųjų Azijos gyventojų kalbų šeimos – **čiukčių, eskimų-aleutų, Jenisiejaus, jukagyrų** ir **nivchų**.

Dvi pastarosios – **nivchų** ir **jukagyrų** – kalbos²²⁰ atskirų šeimų nesudaro ir dažniausiai laikomos genetiškai izoliuotomis kalbomis, nes jų nesieja nei tarpusavio giminystė, nei argumentuotai įrodyti giminystės ryšiai su kuriomis nors kitų šeimų kalbomis. Nivchai yra maža Sachalino salos autochtonų tautelė (iš viso apie 1300 žmonių), iki šiol tebegyvenanti senosiose savo gyvenamosiose vietose. Jų kalba priklauso agliutinacinių kalbų tipui. Jukagyrų kalba, dabar vienintelė buvusios jukagyrų-čiuvanų šeimos²²¹ palikuonė, vartojama šiaurės

²²⁰ Senesnėje literatūroje gali pasitaikyti kiti pasenę šių kalbų pavadinimai: *giliakų* (dabar – nivchų) ir *odulų* (dabar – jukagyrų; *odulai* iš tiesų yra tik vienos iš dviejų jukagyrų tarmių pavadinimas).

²²¹ Jukagyrų-čiuvanų šeimos kalbos buvo vartojamos gana didelėje šiaurės rytų Azijos teritorijoje. XVIII a. jas asimiliavo čiukčiai, kita dalis surusėjo.

rytų Sibire, Sachos (buv. Jakutijos) Autonominėje Respublikoje (kalbančiųjų belikę apie tris šimtus). Jukagyrų kalbą jau senokai bandoma sieti su uraliečių kalbomis (rasta reguliarių priebalsių atitikmenų ir bendrų leksikos bei kai kurių morfologijos elementų), tačiau hipotezė apie jos kilmę iš uraliečių prokalbės nėra iki galo pasitvirtinusi.

Čiukčių kalbų šeima sudaro Čiukčių ir Kamčiatkos pusiasalių senųjų gyventojų kalbos – **čiukčių, koriakų** ir **itelmenų** (ankstesnis jos pavadinimas – kamčiadalų kalba – dabar laikomas pasenusiu, o dėl jos priklausymo šiai šeimai nėra vieningos nuomonės).

Eskimų ir aleutų protėviai prieš kelis tūkstančius metų iš šiaurės Azijos per Beringo sąsiaurį kėlėsi į Šiaurės Amerikos žemyną ir artimiausias salas, todėl jų kalbos išsiskyrė labai seniai ir šiandien yra smarkiai viena nuo kitos nutolusios. **Eskimų** kalba yra suskilusi į dvi tarmes: **jupikų** tarمة šneka Azijoje likę eskimai, **inuitų** – tie, kurie kadaise išsikraustę iš Azijos įsikūrė Aliaskoje, Kanadoje ir Grenlandijoje.

Jenisiejaus kalbomis vadinama Jenisejaus vidurupio ir žemupio baseinuose randamų kalbų grupė. Beveik visos šios grupės kalbos, žinomos iš XVIII–XIX a. sudarytų žodynėlių, yra išnykusios, išskyrus rašto neturinčią **ketų** kalbą (vartojama Jenisiejaus žemupyje, apie 600 kalbančiųjų). Atsižvelgiant į sudėtingą ketų kalbos priebalsių sistemą būta hipotetinių bandymų susieti ją su kaukazičių šeimos nachų–dagestaniečių kalbomis, o pagal morfologijos ypatybes – su tibetiečių–birmiečių kalbomis.

3.15. Indėnų kalbos

Kai XV a. pabaigoje Kolumbas atrado Ameriką, šis didysis geografinis atradimas seniesiems „naujojo pasaulio“ gyventojams indėnams buvo lemtingas: iš „senojo pasaulio“ ėmė masiškai plūsti europiečiai, o indėnai ir jų kalbos, išstumti iš savo nuo seno apgyventų erdvių, pamažu ėmė nykti. Bendras visomis indėnų kalbomis šiandien kalbančių žmonių skaičius – maždaug 25 milijonai, bet turint galvoje, kad jie gyvena išsibarstę didžiulėje teritorijoje Šiaurės ir Pietų Amerikoje, galima sakyti, kad jų likę tikrai nedaug.

Hipotezės, grįstos spėjimu, jog indėnai esą IV–III tūkstantmetyje prieš Kr. per Beringo sąsiaurį iš Azijos į Ameriką persikėlusius ir abiejuose jos žemynuose paplitusių tolimų savo protėvių palikuoniai ir kad dėl to visas jų kalbas siejanti genetinė giminystė, laikomos nepasitvirtinusiomis. Nors tarp dabartinių indėnų kalbų pastebima aiškių paralelizmų, vis dėlto gerokai didesni jų leksikos ir gramatinės sandaros skirtumai verčia manyti, kad visos jos vargu gali būti išriedėjusios iš vienos prokalbės.

Didžioji indėnų kalbų dalis neturi nei rašto, nei senų rašytinių paminklų. Tai labai apsunkina jų evoliucijos tyrimą, tačiau Franco Boaso ir daugelio kitų žymių amerikiečių kalbininkų pastangos moksliskai aprašyti sinchroninę indėnų kalbų padėtį nenuėjo veltui ir šiandien leidžia gana patikimai jas susieti į skirtingas kalbų šeimas, o šias – į dar didesnius klasifikacinius vienetus, vadinamus makrošeimomis (apie jas žr. skyrelyje *Papuasų kalbos*). Nepaisant to, lieka dar daug atskirų indėnų kalbų ir menkiausiai ištirtų smulkių jų grupių, kurių giminystės ryšiai tebėra gana migloti.

Šiaurės Amerikos indėnų kalbos yra daugiau apnykusios negu Vidurio ar Pietų Amerikoje. Jų dar priskaičiuojama apie pusantro šimto, tačiau dėl nuolatinio kalbančiųjų skaičiaus mažėjimo kai kurios yra priartėjusios prie išnykimo ribos.

Viena iš didesnių **Šiaurės Amerikos** indėnų kalbų šeimų yra **atabaskų šeima**²²². Į ją įeinančios kalbos dalijamos į tris arealus: *šiaurinį* (Aliaskoje ir Kanados šiaurės vakaruose vartojamos **ingalių**, **chanų**, **kučinų** ir kt. kalbos), *Ramiojo vandenyno* (JAV Oregono ir Kalifornijos valstijose – **tolokų**, **čilulų**, **katų** ir kt.) ir *pietinį* (JAV Arizonos ir Niu Meksiko valstijose – **navachų**, **apačių** ir kt.). Tarp atabaskų kalbų tvirčiausiai laikosi navachų kalba: ja kalbančių skaičius viršija šimtą tūkstančių (svyruoja tarp 140 000–150 000) ir turi tendenciją didėti, be to, ji yra viena iš nedaugelio raštą turinčių Šiaurės Amerikos indėnų kalbų²²³.

²²² Amerikiečių mokslininkas Edvardas Sepiras atabaskų kalbas drauge su Ramiojo vandenyno pakrantėse JAV ir Kanadoje gyvenančių **chaidų**, **tlingitų** ir kt. kalbomis siejo į vieną didelę **na-dene** kalbų šeimą.

²²³ Bandymai sukurti raštą daugeliui kitų Šiaurės Amerikos indėnų kalbų (odžibvų, mikmakų, krį ir kt.) dažniausiai baigdavosi nesėkme.

Kita gana didelė Šiaurės Amerikos indėnų kalbų šeima yra **algonkinų** (dažnai vadinama algonkinų–vakašų makrošeima, kurioje nykstančios **vakašų** kalbos sudaro atskirą atšaką). Šios šeimos kalbos vartojamos vakarinėje Kanados dalyje ir JAV Karolinos valstijos pietryčiuose. Žinomesnės algonkinų kalbos yra **kri** (krijų), **odžibvų**, **arapachų**, **juodakojų** (angl. *Blackfoot*), **čejenų**, išnykusios – **majamų**, **mohikanų** ir kt.

Šiaurrytinėje JAV dalyje ir kaimyniniuose Kanados rajonuose (daugiausia Ontarijo ir Erio ežerų apylinkėse yra paplitusios **irokėzų šeimos kalbos** – **senekų**, **oneidų**, **onondagų**, **čerokų** (ar **čirokų**) ir kt. Jai artimos **sijų** ir **kadų** kalbų šeimos dažniausiai siejamos į vieną **chokų-sijų** makrošeimą.

JAV pietvakariuose ir šiaurinėje Meksikos dalyje paplitusios **utoactekų šeimos** bei Vidurio Amerikoje paplitusios **majų-kičų** ir **otomangų šeimų** kalbos yra tarsi tiltas, jungiantis Šiaurės ir Pietų Amerikos indėnų kalbas. *Utoactekų* šeimai priklauso **komančų**, **chopių**, **šošonų**, **actekų**²²⁴ ir kt. kalbos; *majų-kičų* šeimai – Meksikoje vartojama **majų** kalba (kalbančių **kičų** ir jai artima **māmų** kalba daugiau yra Gvatemaloje), žinomesnės *otomangų* šeimos kalbos – **otomų**, **mikstekų**, **činantekų**, **zapotekų**, **trik** kalba, išnykusi **mang** ir kitos.

Pietų Amerikos indėnų kalbų priskaičiuojama daugiau kaip 500, tačiau bent 200 iš jų yra mirusios. Dažniausiai nurodomos aštuonios Pietų Amerikos kalbų šeimos: **kečumarų**, **tupijų-gvaranių**, **aravakų**, **araukanų**, **čibčų**, **karibų**, **tukanų** ir žė.

Ne kalbų, bet jomis kalbančių žmonių skaičiumi Pietų Amerikoje didžiausia yra **kečumarų šeima**: į ją įeina tik dvi – **kečujų** ir **aimarų** kalbos. Kečujų kalba, senųjų inkų kalbos palikuonė, yra paplitusi nuo Kolumbijos iki Čilės, ja šneka apie 11 milijonų, gyvenančių Peru, Ekvadore ir Bolivijoje, aimarų kalba kalbančių daugiausia yra Peru ir Bolivijoje.

²²⁴ Kitas actekų kalbos, tiksliau vienos jos tarmės, vartojamos Salvadore, pavadinimas – *nahuatl* (pagal senosios actekų kalbos priebalsio *t* atliepimą skiriamos trys tarmės: nepakitusi *t* išlaiko *nahuatl* tarmė, *nahuatl* tarmėje *t > tl*, *nahual* tarmėje – *tl > t*). Actekų civilizacijos klestėjimo metu XIV–XVI a. buvo vartojamas piktografinis raštas (su hieroglifų elementais), nuo XVI a. vartojami lotyniški rašmenys.

Tupių-gvaranių²²⁵ šeimą sudaro apie 70 kalbų. Jos daugiausia paplitusios Bolivijoje, Paragvajuje ir kitur, viena iš žinomiausių – **gvaranių** kalba, kuri vienintelė iš visų indėnų kalbų yra tapusi Paragvajaus Respublikos antrąja valstybine kalba šalia ispanų.

Aravakų šeimai taip pat priklauso apie 70 kalbų, vartojamų didelėje teritorijoje nuo Ramiojo vandenyno pakrantės iki Amazonės deltos, žinomesnės iš jų yra **čamikurų**, **guachirų** ir kt. kalbos.

Po ispanų kolonizacijos smarkiai apnykusiai **araukanų šeimai** atstovauja Čilėje išlikusi **araukanų**, arba mapučių, kalba (ji suskilusi į kelias viena nuo kitos menkai tesiskiriančias tarmes, kurios laikomos ne skirtingomis kalbomis, o tos pačios kalbos atšakomis).

Daugelis kadaise labai gausios **čibčų** šeimos kalbų šiandien irgi jau yra mirusios, o išlikusios daugiausia yra paplitusios Kolumbijoje ir Vidurio Amerikos šalyse: **čibčų** (moskų), **ikų** ir kt. (Kolumbijoje), Nikaragvoje – **sumų**, **ramų**, Kosta Rikoje – **kabekarų**, **bribri**, Panamoje – **kunų** ir kt.

Kolumbijoje ir kaimyniniuose Ekvadoro, Peru ir Brazilijos rajonuose vartojamos **tukanų šeimos** kalbos – **barasanų**, **desanų**, **tukanų**, **sekojų** ir kt. Jomis kalbančios etninės grupės labai nedidelės (dažnai vos po kelis šimtus žmonių), daugiausia yra kalbančių tukanų kalba (apie 1500), todėl ji neretai vartojama kaip tarpetninio bendravimo kalba, nors šiaipjau tukanų kalbomis šnekantys indėnai yra daugiakalbiai (suaugusieji moka po 5 ar 6 kaimynų kalbas).

Kalbų skaičiumi bene didžiausia Pietų Amerikos indėnų kalbų šeima yra **karibų kalbos** (apie 100 kalbų). Didžioji jų dalis yra mirusios, žinomos tik iš misionierių užrašytų žodžių, kurių skaičius siekia vos 40–50; o išlikusiomis – **karibų**, **tamanakų**, **bakairi** ir kt. kalbomis kalbama Kolumbijoje, Brazilijoje, Suriname, Mažųjų Antilų salose ir kitur.

Že kalbų šeimą, kuriai priklauso **apinajų-kajapų**, **sujų** ir kt. kalbos, sudaro iš viso apie 10 kalbų (bendras jomis kalbančių skaičius apie 35 tūkstančiai). Apie šią šeimą kol kas nėra pakankamai žinių, nes dar nėra pasibaigęs žvalgomasis jų tyrimo etapas.

²²⁵ Kalbų pavadinimai originalo rašyba yra *tupí*, *guaraní*.

3.16. Vienišos (genetiškai izoliuotos) kalbos

Taip vadinamos aiškių genetinių ryšių neturinčios kalbos, kurių spėjama giminystė kol kas patikimai neįrodyta nė su viena kuria nors kalbų šeima. Europoje tokia yra šiaurės vakarų Ispanijoje ir pietų Prancūzijoje vartojama **baskų** kalba (bendras kalbančių skaičius – 900 tūkstančių), Azijoje – **korėjiečių** – Korėjos Demokratinės Respublikos (Šiaurės Korėjos) ir Korėjos Respublikos (Pietų Korėjos) valstybinė kalba, taip pat vartojama Kinijoje ir Japonijoje (bendras kalbančiųjų skaičius beveik 70 milijonų).

Apie spėjamą baskų kalbos giminystės ryšį su kartvelų ir iberų kalbomis jau buvo užsiminta (plg. dar: Mažiulis 2001: 99). Korėjiečių kalbos spėjami genetiniai ryšiai su altajiečių kalbomis taip pat tebėra hipotetiniai.

Genetiškai izoliuotos yra ir dar kelios nedidelių Azijos tautelių kalbos: **burušų** (vartojama į šiaurės vakarus nuo Himalajų nusidriekusio Karakorumo kalnyno šlaituose, Pakistano šiaur rytiniame kampe prie sienos su Kašmyru, kalbančiųjų apie 40 tūkstančių) ir tarp paleoazijiečių kalbų minėtos nykstančios **nivchų**, iš dalies – ir **jukagyrų** kalba.

Prie genetiškai izoliuotų kalbų priskiriama ir mirusi **šumerų** kalba (vartota buvusioje Mezopotamijoje, dab. Irako teritorija).

4. Tipologinė kalbų klasifikacija ir kalbų tipologija

Kaip jau minėta kalbų klasifikacijos apžvalgoje, nė vienas iš keturių tradiciškai skiriamų pasaulio kalbų tipų tiksliai neatspindi konkrečios kalbos sandaros, bet yra tam tikras apibendrintas modelis, leidžiantis tipologiškai apibūdinti vyraujančias struktūrines kalbos gramatinės sandaros ypatybes.

Prieš apžvelgiant būdingiausias skirtingų tipų ypatybes, gal būtų pravartu dar kartą priminti, kad tam pačiam tipui gali priklausyti ir giminiškos, ir visai negiminiškos kalbos. Pavyzdžiui, dviejų skirtingų šeimų, altajiečių ir uraliečių, kalbos yra agliutinacinio tipo, vadinasi, panašios vyraujančiomis savo gramatinės sandaros ypatybėmis, bet giminystės santykiais, kurie lemia materialų struktūrinių elementų bendrumą, visai nesusijusios. Kitaip sakant, klystų tas, kuris remdamasis faktu, kad šios kalbos yra agliutinacinės, imtų teigti, jog

Lietuvos karaimų ir turkų kalbos yra giminiškos su suomių ir vengrų kalbomis. Iš tikrųjų taip nėra: turkų ir karaimų kalbos turi vienokius, iš altajiečių prokalbės paveldėtus savo struktūros elementus, o suomių ir vengrų – kitokius, paveldėtus iš uraliečių prokalbės. Tai akivaizdžiai matyti palyginus, pavyzdžiui, karaimų *kiožliar* „akys“ ar turkų *evler* „namai“ su atitinkamomis suomių kalbos žodžių formomis *silmät* „akys“, *talot* „namai“: altajiečių kalbose daugiskaita reiškiamą bendru paveldėtu afiksą *-liar/-ler*, o uraliečių daugiskaitos vardininko afiksas yra visai kitoks (*-t*). Jei karaimų, turkų ir suomių kalbos būtų giminiškos, jose vartojami daugiskaitos afiksai turėtų panašią garsinę sudėtį, kokią turi iš ide. prokalbės paveldėtos lietuvių ir graikų kalbų daugiskaitos galūnės *vilkaĩ* ir *λύχοι* „vilgai“.

4.1. Izoliacinės kalbos

Izoliacinės kalbos (pranc. *isolation* „išskyrimas, atskyrimas“) kartais dar pavadinamos *amorfinėmis* ar *šakninėmis* kalbomis, tačiau šie terminai dabar laikomi pasenusiais. Izoliacinių kalbų gramatinės sandaros ypatybės yra palyginti trumpi nekaitomi žodžiai (šakninės ir tarnybinės morfemos sutampa su žodžiu ir funkcionuoja kaip laisvosios, sietinių morfemų beveik nėra), silpna kalbos dalių (žodžių klasių) diferenciacija ir menkai išplėtotą žodžių darybą. Sintaksiniai žodžių ryšiai sakinyje reiškiami fiksuota žodžių tvarka, tarnybinėmis laisvosiomis morfemomis ir prozodinėmis priemonėmis (tonais).

Kadangi žodžiai neturi kaitybos afiksų, sakinyje jie yra tartum „izoliuoti“ vienas nuo kito, o sintaksinį kiekvieno iš jų vaidmenį lemia sakinyje užimama pozicija. Pavyzdžiui, vietnamiečių kalbos pirmąjį asmenį „aš“ reiškiančio žodžio gramatinė reikšmė keičiasi jam keičiant vietą sakinyje arba žodžių junginyje: *Tôi ăn cam*²²⁶ (aš-valgyti-apelsinas ~ **Aš** valgiau apelsinų); *Tôi làm hai tôi* (aš-daryti-žala-aš ~ **Aš** susižalojau); *Họ cho tôi sách* (jie-duoti-aš-knyga ~ Jis davė man knygą); *Họ cho tôi sách tôi* (jie-duoti-aš-knyga-aš ~ Jie atidavė man knygą²²⁷), plg. dar kinų kalbos: *shān gāo* (kalnas-aukštas ~ Kal-

²²⁶ Diakritiniai ženklai virš balsių žymi tonus.

²²⁷ Daugiskaita ir būstasis laikas jokiomis gramatinėmis priemonėmis čia nėra išreikšti, jie numanomi iš kalbėjimo situacijos.

nas **yra aukštas**; sakiny su tarininiu pažyminiu) ir *gao šań* „**aukštas kalnas**“ (atributinis junginys). Tarnybinės morfemos pavyzdys: *Če ši šań* „Tai yra kalnas“; *Dan ši menšou* „Vilkas yra žvėris“ (ši – jungties funkciją atliekantis žodis, t. y. tarnybinė (gramatinė) morfema).

Žodžių daryboje vyrauja dviejų žodžių (morfemų) sudūrimas, bet šiek tiek žodžių gali būti pasidaroma ir su darybiniais afiksais, kurie dažniausiai pridedami prie reikšminio žodžio galo, pvz.: kinų *gun* „darbas“, *žen* „žmogus“ → *gunžen* „darbininkas“ (žodžių sudūrimas); *pan* „storas“, *chei* „juodas“ → *pancy* „storulis“, *cheicy* „dėmė“; *wo* „aš“, *ta* „jis“ → *women* „mes“, *tamen* „jie“ (*cy*, *men* laikytinos darybinėmis priesagomis).

Izoliacinės kalbos yra daugelis Pietryčių Azijoje vartojamų kalbų: kinų, birmiečių ir kitos kinų-tibetiečių makrošeimos kalbos, vietnamiečių (viena iš austroazijiečių kalbų), taip pat kai kurios afrikiečių kalbos, pvz., Nigerio-Kongo makrošeimos jorubų kalba.

Tam tikrų izoliacinėms kalboms būdingų ypatybių, pvz., gramatinių reikšmių raiška tarnybiniais žodžiais (laisvosiomis gramatinėmis morfemomis) turi daugumas analitinių kalbų. Palyginti griežta žodžių tvarka sakinyje ir daugelio gramatinių reikšmių reiškimu analitinėmis formomis prie izoliacinių kalbų yra priartėjusi anglų kalba, tačiau dėl kitų savo sandaros ypatybių izoliacine vis dėlto nelaikoma.

4.2. Agliutinacinės kalbos

Agliutinacinių kalbų (lot. *agglutino* „prilipdau, priklijuoju“) gramatinei sandarai būdinga itin išplėtotą kaitomųjų žodžių formų ir žodžių darybos sistema, pavyzdžiui, suomių (ar finų)–ugrų kalbose linksniuojamieji žodžiai turi net keliolikos linksnių paradigmas. Sudarant kaitomąsias žodžių formas arba naujus žodžius (vedinius) prie laisvųjų leksinių morfemų, galinčių funkcionuoti kaip savarankiškas žodis, paprastai pridedamos vienareikšmės gramatinės morfemos²²⁸, t. y. viena gramatinė reikšmė išreiškiama viena morfema.

²²⁸ Darybinės ir kaitybinės morfemos prie leksinio kamieno (šaknies) gali būti pridedamos iš priekio ir iš galo. Dėl to agliutinacinės kalbos būna prefiksinės arba postfiksinės (sufiksinės), taip pat vienose agliutinacinėse kalbose gali būti vartojama daugiau analitinių, kitose – daugiau sintetinių formų.

Prie leksinės morfemos jos pridamos tam tikra hierarchine tvarka, kuri kiekvienoje konkrečioje kalboje gali būti nevienoda, tačiau morfemų sandūrų ribos paprastai yra aiškos, tarsi morfemos būtų mechanškai viena prie kitos „priklijuotos“, bet nesuaugusios taip, kad atmetus vieną kurią gramatinę morfemą žodis iš viso nebegalėtų funkcionuoti, plg. suomių *valoissa* „šviesose“, *valossa* „šviesoje“, *valo* „šviesa“ (taip pat žr. toliau pateikiamą karaimų kalbos pavyzdį).

Kadangi gramatinės morfemos yra vienareikšmės, prie leksinio kamieno jų „priklijuojama“ tiek, kiek darybinių ar gramatinių reikšmių žodis arba jo kaitomoji forma turi išreikšti. Pavyzdys galėtų būti karaimų kalbos priesaginiai bendrašakniai vediniai ir vieno iš jų kaitomoji (daugiskaitos linksnio) forma²²⁹:

Vediniai

sav „sveikas“

savuch „sveikti“

savuchtur „gydyti; daryti, kad pasveiktų“

savuchturuv „gydymas“

savuchturuvču „gydytojas“

(vedinys gali turėti
4 darybines priesagas)

Vedinio linksniuojamosios formos

savuchturuvčular „gydytojai“

savuchturuvčularym „mano gydytojai“

savuchturuvčularymyz „mūsų gydytojai“

savuchturuvčularymyzdan
„nuo mūsų gydytojų“

(vedinio *savuchturuvču* linksniuojamoji
forma *savuchturuvčularymyzdan* turi
4 kaitybos afiksus

Agliutinaciniam tipui skiriamų kalbų yra gana daug; ryškiausiai pavyzdžiu dažniausiai laikomos altajiečių kalbos, pagal vyraujančias ypatybes agliutinacinėmis taip pat laikytinos uraliečių, dravidų,

²²⁹ Suprantama, nebūtinai visi vediniai ir jų kaitomosios formos būna tokie ilgi, kaip šio pavyzdžio žodžių, tačiau ir darybiškai neskaidžių žodžių kaitomosios formos visada yra ilgesnės, plg. karaimų *at* „arklys“ (tam tikros rūšies gyvūną pavadinanti leksinė morfema funkcionuoja kaip savarankiškas žodis), *atny* „arklį“ (-ny galininko linksnio gramatinė morfema), *atlar* „arkliai“ (-lar daugiskaitos morfema), *atlarny* „arklius“ (-lar +ny daugiskaitos ir galininko morfemos), *atlarymny* „mano arklius“ (-lar +ym +ny daugiskaitos, posesyvo ir linksnio morfemos; kalbamojo dalyko priklausymas asmeniui karaimų kalboje reiškiamas specialiomis priesagomis, plg. atitinkamą analitinę lietuvių kalbos konstrukciją *mano (tavo, jo...) arklys*).

austroneziečių šeimos indoneziečių, australiečių, Nigerio-Kongo makrošeimoms bantų grupės, kai kurios Amerikos indėnų, japonų bei korėjiečių kalbos (pastarosiose randama nemažai fleksinėms kalboms būdingų ypatybių, pavyzdžiui, japonų kalbos veiksmožodžio sistema didžiąja dalimi yra fleksinė; vartojamos ir sintetinės, ir analitinės veiksmožodžių formos).

Agliutinacijos (vienareikšmių gramatinių morfemų dėliojimo prie šaknies) reiškinys nėra visai svetimas ir fleksinėms kalboms, pvz., lietuvių kalbos būtojo dažninio laiko priesaga *-dav-* irgi yra vienareikšmis morfologinis šio laiko rodiklis, tačiau jį atmetus anaipol ne visada liks normalus žodis, plg.: *dirbdavau* ir *dirbau*, bet *gerdavau* ir **gerau*.

4.3. Fleksinės kalbos

Fleksinėms kalboms būdinga gana išplėtotą žodžių darybos ir žodžių kaitos sistema ir gramatinių morfemų daugiareikšmiškumas, pvz.: *skaitau* (viena gramatinė morfema išreiškiamas laikas, skaičius, asmuo); galima gramatinių morfemų homonimija, plg.: *dantis* (vns. vard.), *dantis* (dgs. gal.), *brolis* (vns. vard.); *ranka* (vns. vard.), *ranka* (vns. įn.); *laiku* (vns. įn.), *nešu* (es. l. vns. l a.) (galūnių forma sutampa, reikšmė skiriasi), ir sinonimija, plg.: *namą*, *pilį*, *žolę*, *sūnų* – galūnių forma skirtinga, reikšmės tos pačios. Be to, dėl dažnai pasitaikančios fuzijos fleksinių kalbų žodžius sudarančių morfemų ribos gali būti nebeaiškios, pvz.: liet. *trokšta* (galinis šaknies priebalsis *š* yra sušlijęs su priesagos pradiniu *s*, plg. *mėgsta*, kur fuzijos nėra); dažnos poziciškai nesąlygojamos šaknies balsių kaitos (liet. *kerpa*, *kirpo*, *karpo*). Šalia sintetinių formų vartojamos analitinės, pvz.: liet. *klausiu*, *klausiau* ir *esu klausiamas*.

Fleksinės yra visos indoeuropiečių, afrazijiečių šeimos semitų kalbos ir kai kurios afrikiečių makrošeimų kalbos. Fleksinėms kalboms būdingų ypatybių randama ir kai kuriose agliutinacinėse kalbose.

4.4. Inkorporacinės kalbos

Inkorporacinės kalbos (lot. *incorporatio* „įkūnijimas“; įjungimas, pavertimas sudedamąja dalimi) kartais dar vadinamos *polisintetinėmis*.

Būdingiausia jų gramatinės sandaros ypatybė yra inkorporacija – kelių leksinių morfemų sujungimas į sudėtinį gramatiškai įformintą kompleksą, kuris, būdamas tam tikra žodžio forma (vienas žodis), savo reikšme atitinka pasakymą ar sakinį. Todėl šio tipo kalbose skirtumas tarp įprastinio žodžio ir sakinio nėra toks akivaizdus kaip kitų tipų kalbose. Pavyzdžiui, Šiaurės Amerikos indėnų irokėzų šeimos senekų (ar seneka) kalbos žodis *haje^hekothwas* „jis nuolatos rūko tabaką“ yra sudarytas taip: objektą atitinkanti leksinė morfema *jek* „tabakas“ yra inkorporuota tarp prefikso *ha*, reiškiančio vyriškosios giminės vienaskaitos trečiąjį asmenį, ir veiksmažodžio *othw* „rūkyti“ šaknies, o galinis afiksas *as* yra gramatinis tęstinio veiksmo rodiklis.

Inkorporacinėse kalbose morfemos į ilgą sakiniui prilygstančią žodžio formą susiejamos pagal apibrėžtas konkrečios kalbos sistemos taisyklės. Pavyzdžiui, čiukčių kalbos taisyklės nustato tokią morfemų išsidėstymo tvarką: *įvardis* (arba kita subjektą žyminti leksinė morfema) + *daiktavardis* (papildinį su pažyminiais ar be jų reiškiančios leksinės morfemos) + *veiksmažodis* (tarinio leksinė morfema) + visą kompleksą įforminanti *gramatinė morfema*, pavyzdžiui: *ty-ata-kaa-nmy-rkyn* (pamorfemiui: *aš-rieb-elⁿ-žud-au* ~ Aš užmušu riebius elnius). Tarp *ty* „aš“ ir *nmy* „žudyti, užmušti“ yra inkorporuotos morfemos *ata* „taukai, riebus“ ir *kaa* „elnias“, o galinis afiksas *rkyn* priklauso veiksmažodžiui ir yra gramatinis tęstinio veiksmo rodiklis. Plg. dar: *ytlygin-liavty-pygty-rkyn* (*tėv-galv-skaud-a* ~ Tėvui skauda galvą; *ytlygin* „tėvas“, *liavty* „galva“, *pygty* „skaudėti“ + *rkyn*).

Inkorporacinės kalbos paprastai turi daug sietinių (atskirai nuo kitų nefunkcionuojančių) morfemų, kurių reikšmė dažnai yra platesnė, negu mums įprasti afiksai – žodžių formų priesagos ir galūnės bei darybos formantai. Viena leksinė morfema, galinti funkcionuoti ir kaip savarankiškas žodis, gali prisijungti gana daug sietinių morfemų, pavyzdžiui, prie eskimų kalbos jupikų tarmės savarankiško žodžio *kyrgympy* „vėliava“ prijungus 4 priesagas – *rag’a-* (mažybinė reikšmė), *-nljach’-* (rezultatinio veiksmo reikšmė), *-tu-* (gausumo reikšmė), *-vrygag’-* (greitumo reikšmė) ir 4 gramatinės reikšmės perteikiančias morfemas *-na-* (būsimojo laiko

reikšmė), *-k'a-* (tranzityvumo, veiksmo kreipimo į tiesioginį objektą reikšmė), *-m-* (vienaskaitos pirmojo asmens reikšmė), *-kyn* (papildinio, netiesioginio objekto reikšmė), visas šis sudėtinis vienetas *kyrgympyrag'anljach'tuvrygag'nak'amkyn* reiškia „aš greit padarysiu tau daug vėliavėlių“.

Pagal morfemų siejimo principą (aiškos jų ribos, griežtos morfemų išsidėstymo taisyklės) inkorporacinių kalbų žodžio morfeminė sandara primena agliutinacinių kalbų žodžio struktūrą, plg. suomių k. dūrinį *halituksessaoloaika* (*halituksessa* „vyriausybėje“ + *olo* „buvimas“ + *aika* „laikas“, t. y. „buvimo vyriausybėje laikotarpis, kadencija“). Šio dūrinio pirmasis dėmuo *halituksessa* yra daiktavardžio *halitus* vietininko (inesyvo) linksnio forma, o antrasis dėmuo *oloaika* pats yra dūrinys, sudarytas iš *olo* ir *aika*).

Inkorporacinės yra kai kurios Šiaurės Amerikos indėnų kalbos, taip pat čiuokčių ir eskimų kalbos, kurios vienu tyrėjų laikomos skirtingų šeimų kalbomis, kitų siejamos į vieną paleoazijiečių kalbų makrošeimą.

5. Kalbų tipologija

XX amžiaus kalbotyroje įsitvirtinus struktūralizmui, sustiprėjo sinchroninio kalbų tyrimo kryptis ir dėmesys visiems kalbos sandaros lygmenims. Kartu susiformavo bendrosios kalbotyros šaka – kalbų tipologija, kuriai rūpi nustatyti skirtingų kalbos sandaros lygmenų tipologinius požymius ir jų tarpusavio priklausomybę: tuo tikslu tiriamos pasaulio kalbų fonologinės, morfologinės ir sintaksinės bei leksinės sistemos struktūrinės ir funkcinės ypatybės. Funkcinė tipologija tiria kalbą kaip komunikacinę sistemą jos socialinių funkcijų ir vartojimo sferų požiūriu, o struktūrinė – kalbos formaliojo (raiškos) ir turinio plano struktūrinius požymius ir jų santykius (kalba tirama jos vidinės sandaros požiūriu).

Atsižvelgiant į tai, kurio kalbos sandaros lygmens ir kokios ypatybės tiriamos, kalbos gali būti klasifikuojamos daugeliu atžvilgių, pavyzdžiui, skirstomos pagal tai, ar turi fiksuotą, ar laisvą kirtį, ar jų fonologinėje sistemoje egzistuoja ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša, ar gramatinės morfemos žodyje eina prieš šaknį, ar po

jos (prefiksinės, arba prepozinės, ir sufiksinės, arba postpozicinės, kalbos), ar žodžių tvarka sakinyje yra subjektas–predikatas–objektas (SVO), ar atvirkščiai, subjektas–objektas–predikatas (SOV), kokie santykiai yra susiklostę tarp žodžių tvarkos ir kitų kalbos ypatybių ir t. t. Priklausomai nuo to, kuris požymis yra kalbos tipologinės charakteristikos pagrindas, ta pati kalba pagal vienos savo sandaros ypatybes gali patekti į vieną kalbų klasę (tipą), pagal kitokias – į kitą. Tokių dalinių (specialųjų) klasifikacijų gali būti gana daug, jos orientuotos ne į kalbos tipą apskritai, bet į tam tikro atskiros jos sandaros lygmens tipą ir padeda geriau pažinti jo vidinės struktūros įvairovės dėsningumus, atspindinčius skirtingose pasaulio kalbose. Šalia specialiųjų, be abejonės, egzistuoja ir bendroji tipologinė klasifikacija, siekianti suskirstyti kalbas į palyginti nedaug tipų, kurie atspindėtų visos kalbos sistemos (visų jos sandaros lygmenų) struktūrines ypatybes ir jų tarpusavio priklausomybę. Tokios klasifikacijos pavyzdys gali būti anksčiau aptarta tipologinė klasifikacija, kuri skirsto kalbas į tipus pagal struktūrines jų morfologinės sandaros ypatybes ir jų ryšį (santykius) su sintaksinės sandaros požymiais.

■ Kontroliniai klausimai

1. Pagal kokius kriterijus nustatomas pasaulio kalbų skaičius?
2. Kada pradėtos klasifikuoti pasaulio kalbos?
3. Kokiais principais grindžiama genetinė kalbų klasifikacija?
4. Kaip pasaulio kalbos skirstomos pagal jų morfologines ypatybes?
5. Kokios skiriamos pasaulio kalbų šeimos?
6. Kokie skiriami pasaulio kalbų tipai?
7. Ką tiria kalbų tipologija?

■ Užduotys

1. Kokie yra genetinės klasifikacijos stambiausi ir smulkiausi vienetai? Pagal pavyzdį (žr. 1 eilutę) suskirstykite ide. kalbų šeimą į šakas, grupes ir pogrupius (jei tokie skiriami).

Šeima	Šaka	Grupė	Pogrupis
Indoeuropiečių	Baltų	Rytų, vakarų	–
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			
indoeuropiečių			

2. Kuriai slavų šakos grupei priklauso šios kalbos?

lenkų –
 rusų –
 senoji slavų kalba –
 bulgarų –
 slovėnų –
 slovakų –
 čekų –
 sorbų (lužicų) –

3. Kuriai germanų šakos grupei priklauso šios kalbos?

švedų –
 vokiečių –
 anglų –

danų –
 gotų –
 farerų –
 afrikanso –
 norvegų –
 islandų –

4. Perskaitykite tekstą apie anglų kalbą, raskite atsakymus į šiuos klausimus.

- kokiuose žemynuose ir kokiose valstybėse vartojama anglų kalba?
- kaip skirstoma anglų kalba istorinės raidos požymių?
- kokie yra anglų kalbos variantai su savomis bendrinės kalbos normomis ir tarmėmis?

Anglų kalba priklauso vakarų germanų kalbų grupei. Viena labiausiai paplitusių pasaulio kalbų. D. Britanijoje, JAV, Australijoje, N. Zelandijoje – valstybinė kalba, Airijoje, Kanadoje, Maltoje, PAR ir daugelyje Afrikos valstybių – viena valstybinių kalbų, Indijoje, Pakistane ir kitose Pietryčių Azijos valstybėse – viena vartojamų kalbų. Anglų kalba, kaip tarptautinė, vartojama ekonomikos, mokslo, kultūros ir kt. srityse, nuo 1919 diplomatijoje. Yra JT viena oficialių kalbų.

Anglų kalbos istorija prasidėjo 5 a., kai anglai, jutai ir saksai atsikėlė į keltų (britų) gyvenamą Britaniją. Išstūmę keltus anglai apsigyveno šiaurėje, saksai – pietvakariuose, jutai – pietryčiuose. Šiose teritorijose susiformavo pagrindinės anglų kalbos tarmės: Kento (pietryčių), vakarų saksų (pietvakarių), Mersijos (vidurio) ir Nortumbrijos (šiaurės). Skiriama senoji (450–1100), vidurinė (1100–1500) ir naujoji (modernioji; nuo 1500). Anglų kalbos 7 a. senąsias germanų runas pakeitė lotyniškieji rašmenys. Pirmieji raštai iš 9–10 a. Po 1066 m. normandų užkariavimo anglų kalbą iš viešojo gyvenimo išstūmė prancūzų kalba. 15 a. pabaigoje vėl grąžinta į mokyklas, teismus, kitas oficialias įstaigas. Šiuo laikotarpiu pakito anglų kalbos struktūra, sumažėjo galūnių, padaugėjo analitinių formų, žodžiui tvarka tapo griežtesnė, pagausėjo lotyniškų ir prancūziškų žodžių.

Naujoji anglų kalba, kaip bendrinė kalba, susiformavo Londono tarmės pagrindu. Svarbus veiksnys – Londono ekonominis, politinis ir kultūrinis iškilimas. Yra keliolika regioninių anglų kalbos variantų su savomis bendrinės kalbos normomis ir tarmėmis: britų, škotų, airių, JAV, Kanados, Australijos, Naujosios Zelandijos, PAR ir kt. Literatūrinė anglų kalbos tarimo norma vadinama Received Pronunciation (RP). Rašyba archajiška, labai nutolusi nuo tarimo.

(Albertas Steponavičius. Anglų kalba. – VLE, 2001, t. 1, p. 524)

5. Perskaitykite tekstą apie prancūzų kalbą, raskite atsakymus į šiuos klausimus.

- kuriose šalyse prancūzų kalba vartojama kaip gimtoji?
- kokie yra prancūzų kalbos raidos etapai?
- kokios tarmės pagrindu susiformavo bendrinė literatūrinė prancūzų kalba?
- kokie seniausi prancūzų kalbos rašto paminklai?
- kas yra frankofonija?

Prancūzų kalba priklauso ide. šeimos *romanų kalbų* šakos kalboms. Valstybinė Prancūzijos, Monako, Belgijos (kartu su olandų ir vokiečių kalbomis), Šveicarijos (kartu su italų, vokiečių, retoromanų kalbomis), Liuksemburgo (kartu su vokiečių ir liuksemburgiečių kalbomis), Kanados (kartu su anglų k.; daugiausia vartojama Kvebeko provincijoje), Haičio (kartu su kreoline haitiečių k.) kalba. Šiose šalyse prancūzų kalba daugeliui yra gimtoji kalba. Oficialios kalbos statusą turi kai kuriose Afrikos šalyse (Benine, Burkinoje Faso, Burundyje, Centrinės Afrikos Respublikoje, Dramblio Kaulo Krante, Džibutyje, Gabone, Gvinėjoje, Kamerūne, Komoruose, Konge, Kongo DR, Madagaskare, Malyje, Nigeryje, Pusiaujo Gvinėjoje, Ruandoje, Seišeliuose, Senegale, Toge), t. p. Okeanijos šalyse (Vanuatu). Prancūzų kalba plačiai vartojama Tunise, Mauritanijoje, Alžyre ir kitose Afrikos šalyse, JAV (Luizianoje) ir kitur. Kaip gimtąją kalbą vartoja ~ 125 mln. (iš viso kalbančiųjų ~ 200 mln.; 21 a. pr.). Prancūzų kalbos pagrindu yra nemažai susiformavusių *kreolinių kalbų*: haitiečių, antilų, mauriciečių ir kitos. Šalių visuma, kuriose vartojama prancūzų kalba, vadinama *Frankofonija*. *Tarptautinė frankofonijos organizacija* vienija

šalis, kurių nacionalinė kalba yra prancūzų arba ji plačiai vartojama, tiriama (Lietuva organizacijoje turi oficialų stebėtojos statusą).

Prancūzų kalba viena populiariausių tarptautinių kalbų. 17–19 a. vyraujanti diplomatijos kalba. Daugelio tarptautinių organizacijų oficialioji arba darbo kalba (JT, ES, Tarptautinio olimpinio komiteto, Pasaulio prekybos organizacijos, Tarptautinio Teisingumo Teismo, Interpolo, Pasaulinės pašto sąjungos, Europos transliuotojų sąjungos ir kt.), pagrindinė Afrikos sąjungos (*African Union*, AU; iki 2002 Afrikos vienybės organizacija) kalba.

Skiriami keli prancūzų kalbos raidos etapai: *galų romanų* (5–8 a.), senosios prancūzų kalbos (9–13 a.), vidurinės prancūzų kalbos (14–15 a.), ankstyvosios naujosios prancūzų kalbos (16 a.), klasikinės (17–18 a.), dabartinės (nuo 19 a.) prancūzų kalbos. Pasižymi gausiomis tarmių grupėmis: Île-de-France'o (jos pagrindu susiformavo bendrinė kalba), šiaurės (normandų, pikardų, valonų Belgijoje), vakarų (anžujiečių ir kt.), pietvakarių (puatjiečių ir kt.), vidurio ir pietryčių (burgundų ir kt.), rytų (lotaringiečių, šampanių), frankų provansalų ir kitos. Anksčiausias žinomas rašto paminklas – *Strasbūro priesaika* (*Serments de Strasbourg* 842), 881 m. pasirodė pirmasis literatūrinis eiliuotas tekstas – rel. pobūdžio *Šv. Eulalijos kantilena* (*Séquence ou Cantilène de sainte Eulalie*). Nuo 11 a. įsivyravo herojinio epo žanras, senąja prancūzų kalba buvo rašomos epinės dainos *chanson de geste* (žymiausia poema *Rolando giesmė* / *Chanson de Roland*). Ankstyvoji Prancūzijos literatūra rašyta senosios prancūzų kalbos tarmėmis ir tik 13 a., išaugus Paryžiaus vaidmeniui, jo ir aplinkinės teritorijos tarmės pagrindu susiformavo bendrinė literatūrinė prancūzų kalba, kuria vėliau parašyti kūriniai, įėję į pasaulinės literatūros aukso fondą: Fransua Rablė (F. Rabelais), Onorė de Balzakas (H. de Balzac), Giustavas Floberas (G. Flaubert), Viktoras Hugo, Marselis Prustas (M. Proust), Alberas Kamiu (A. Camus) ir kt.). 1539 Villers-Cotterêts ediktu Prancūzijos karalius Pranciškus I prancūzų kalbą paskelbė oficialia Prancūzijos valstybės administracijos ir teismų kalba (iki tol buvo vartojama lotynų kalba). 1634 kardinolas de Richelieu įkūrė Prancūzų akademiją (*Académie française*), ji tapo oficialia įstaiga, kuri rūpinasi prancūzų kalbos grynumu ir išlikimu. Akademiją sudaro 40 iki mirties skiriamų akademikų.

(Vidas Kavaliauskas. Prancūzų kalba. – VLE, 2010, t. 18, p. 786–787)

6. Pažymėkite, kuriai indoeuropiečių šeimos šakai priklauso lentelėje nurodytos kalbos.

Ide. šakos Kalbos	baltų	slavų	germanų	romanų	graikų	albanų	armėnų	iranėnų	indų	anatolių	tocharų	keltų
slovakų												
tadžikų												
lietuvių												
kurdų												
rusų												
kašubų												
sardinų												
farerų												
rumunų												
airių												
kroatų												
danų												
reto-romanų												
osetinų												
jidiš												

7. Pažymėkite, kuriai indoeuropiečių šeimos šakai priklauso lentelėje nurodytos mirusios kalbos.

Ide. šakos Kalbos	vakarų baltų	rytų baltų	rytų germanų	vakarų germanų	vakarų slavų	pietų slavų	rytų slavų	vakarų romanų	rytų romanų	keltų	indų	iranėnų
saksų												
prūsų												
kornų												
gotų												
senoji slavų												
burgundų												
galų												
vandalų												
sogdų												
avesta												
dalmatų												
polabų												
vedų												
jotvingių												
kuršių												

8. Pažymėkite, kuriai kalbų šeimai (ar makrošeimai) priklauso lentelėje nurodytos kalbos.

Šakos Kalbos	indo-europiečių	uraliečių	altaiečių	pietų kaukazičių	afrazijiečių	dravidų	kinų-tibetiečių	austraazi-jiečių	austrone-ziečių	Nilo-Sacharos	australiečių	paleoazi-jiečių
udmurtų												
azerų												
beludžių												
tajų												
čiukčių												
turkmėnų												
birmiečių												
telugų												
maltiečių												
arabų												
khmerų												
indoneziečių												
havajiečių												
arantų												
masajų												

9. Pažymėkite, kuriai kalbų šeimai (ar makrošeimai) priklauso lentelėje nurodytos kalbos.

Ide. šakos Kalbos	indo-europiečių	uraliečių	altaiečių	pietų kaukazičių	afrazijiečių	dravidų	kinų-tibetiečių	austraazi-jiečių	austrone-ziečių	Nilo-Kongo	australiečių	paleoazi-jiečių
čigonų												
estų												
gruzinų												
suahelių												
eskimų												
karaimų												
tajų												
tamilų												
gorubų												
hebrajų (ivritas)												
vietnamiečių												
tagalų (pilipino)												
mongolų												
valbirių												
vengrų												

KALBOTYROS SKAITINIAI IR PAPILDOMOS UŽDUOTYS

1. Perskaitykite toliau nurodytus teiginius ir nustatykite, kuri kalbotyros sritis ar kryptis jais čia apibūdinama. Iš rėmelyje duotų galimų atsakymų pasirinkite teisingą ir įrašykite paliktoje vietoje virš brūkšnio²³⁰.

tipologinė kalbotyra	taikomoji kalbotyra	tekstynų lingvistika
deskriptyvinė lingvistika	lyginamoji istorinė kalbotyra	
struktūrinė kalbotyra		kognityvinė lingvistika

1. Į bendrąją kalbotyrą įeina _____, kuri tiria ir giminiškas, ir negiminiškas kalbas, jos tikslas atskleisti universalias kalbos sandaros ypatybes, būdingas visoms kalboms (universalijas). Absoliučios universalijos yra, tarkim, balsių ir priebalsių buvimas visose kalbose; visomis kalbomis kalbantys žmonės bendrauja sakiniais, visose kalbose yra tikrinių vardų ir t. t.
2. _____ iškelia ir sprendžia uždavinius, kurie susiję su konkrečia kalba: rašto sukūrimas ir taikymas, rašto mokymas, kalbos kultūros klausimai, kalbos kaip negimtosios mokymas, automatinio vertimo sistemų kūrimas, informacijos anotavimas ir referavimas (atkūrimas) ir kt.
3. _____ tokia kalbotyros kryptis, kuri sukūrė gana tikslią kalbų struktūrų aprašymo metodiką. Susiformavo apie 20-uosius XX a. metus JAV, iškilus būtinybei aprašyti Amerikos indėnų kalbas, kurios neturėjo nei rašto, nei gramatikų, nei žodynų. Suprantama, kad tyrinėtojiui indėnai negalėjo nieko paaiškinti. Taigi, tyrėjas galėjo remtis tik savo objektyviais stebėjimais. Stebėjimo, tyrimo objektas buvo indėnų šnekos srautas, o gramatiką ir žodyną reikėjo nustatyti mokslinės analizės būdu.

²³⁰ Visų šio skyriaus užduočių ir skaitinių numeracija yra ištisinė.

4. _____ yra nauja kalbotyros kryptis, kuri tiria netiesioginę kalbos vienetų reikšmę plačiąja prasme, kuri yra susijusi su psicholingvistiniais, istoriniais, politiniais, literatūriniais, folkloriniais, kultūriniais ir kt. veiksniais.
5. Nauja kalbotyros šaka, kuri taikydama sparčiai tobulėjančias informacines technologijas tiria kalbos duomenų bazių sudarymo principus, yra _____.

2. Kokios kalbotyros šakos čia apibūdintos? Iš rėmelyje duotų galimų atsakymų pasirinkite teisingą ir įrašykite paliktoje vietoje virš brūkšnio.

fonologija	akcentologija	morfologija	leksikologija
sintaksė	fonetika	morfologija	

1. _____ yra kalbotyros šaka, kuri tiria kalbos garsų susidarymą, jų akustines ir artikuliacines savybes, garsų sąveikos kalbėjimo (šnekos) sraute dėsnius.
2. _____ yra kalbotyros šaka, kuri tiria fonetinę kalbos sandarą ir jos vienetų jų atliekamos funkcijos atžvilgiu.
3. _____ yra gramatikos mokslo šaka, kuri tiria žodžių formas ir ištisas jų sistemas, žodžių formų santykius ir gramatinės reikšmės.
4. _____ yra palyginti nauja tarpinė kalbotyros šaka, tirianti fonemų kaitas, vykstančias tam tikros foneminės sudėties morfemoms jungiantis vienai su kita.
5. _____ yra mokslas apie atskirų kalbų kirčio prigimtį ir funkcijas.
6. _____ yra tokia kalbotyros šaka, kuri tiria žodžių junginius, kaip žodžiai jungiami į sakinius, tiria sakinių ir kitų didesnių už žodį kalbos vienetų sandarą bei vartoseną.

CAMBRIDGE TEXTBOOKS IN LINGUISTICS

General editors: S. R. ANDERSON, J. BRESNAN, B. COMRIE,
W. DRESSLER, C. EVEN, R. HUDDLESTON, R. LASS,
D. LIGHTFOOT, J. LYONS, P. H. MATHEWS, R. POSNER,
S. ROMAINE, N. V. SMITH, N. VINCENT

In this series:

- P. H. MATTHEWS *Morphology* Second edition
 B. COMRIE *Aspect*
 R. M. KEMPSOM *Semantic Theory*
 T. BYNON *Historical linguistics*
 J. ALLWOOD, L. G. ANDERSON, AND Ö. DAHL *Logic in linguistics*
 D. B. FRY *The Physics of Speech*
 R. A. HUDSON *Sociolinguistics* Second edition
 A. J. ELLIOT *Child Language*
 P. H. MATTHEWS *Syntax*
 A. REDFORD *Transformational Syntax*
 L. BAUER *English Word-Formation*
 S. C. LEVINSON *Pragmatics*
 G. BROWN and G. YULE *Discourse Analysis*
 R. HUDDLESTON *Introduction to the Grammar of English*
 R. LASS *Phonology*
 A. COMRIE *Tense*
 W. KLEIN *Second Language Acquisition*
 A. J. WOODS, P. FLETCHER and A. HUGHES *Statistics in Language Studies*
 D. A. CRUSE *Lexical Semantics*
 A. RADFORD *Transformational Grammar*
 M. GARMAN *Psycholinguistics*
 G. G. CORBETT *Gender*
 H. J. GIEGERICH *English Phonology*
 R. CANN *Formal Semantics*
 J. LAVER *Principles of Phonetics*
 F. R. PALMER *Grammatical Roles and Relations*
 M. A. JONES *Foundations of French Syntax*
 A. RADFORD *Syntactic Theory and the Structure of English: A Minimalist Approach*
 R. D. VAN VALIN, JR, and R. J. LAPOLLA *Syntax: Structure, Meaning and Function*
 A. DURANTI *Linguistic Anthropology*
 A. CRUTTENDEN *Intonation* Second edition
 J. K. CHAMBERS and P. TRUDGILL *Dialectology* Second edition
 C. LYONS *Definiteness*
 R. KAGER *Optimality Theory*
 J. A. HOLM *An Introduction to Pidgins and Creoles*
 C. G. CORBETT *Number*

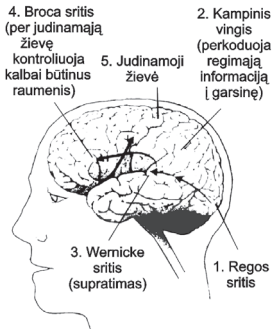
C. J. EWEN and H. VAN DER HULST *The Phonological Structure of Words*
 F. R. PALMER *Mood and Modality* Second edition
 B. J. BLAKE *Case* Second edition
 E. GUSSMAN *Phonology: Analysis and Theory*
 M. YIP *Tone*
 W. CROFT *Typology and Universals* Second edition
 F. COULMAS *Writing Systems: an Introduction to their Linguistic Analysis*
 P. J. HOPPER and E. C. TRAUGOTT *Grammaticalization* Second edition
 L. WHITE *Second Language Acquisition and Universal Grammar*
 I. PLAG *Word-formation in English*
 W. CROFT and D. A. CRUSE *Cognitive Linguistics*
 A. SIEWIERSKA *Person*
 A. RADFORD *Minimalist Syntax: Exploring the Structure of English*
 D. BÜRING *Binding Theory*

20 pav. Kembridžo universiteto kalbotyros mokslo leidiniai:
 iš W. Krofto (Croft) ir A. Kruzės (Cruse) monografijos
Kognityvinė lingvistika (2005) priešlapio

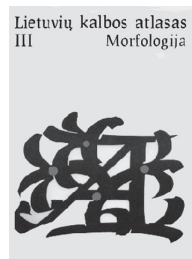
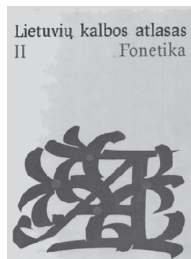
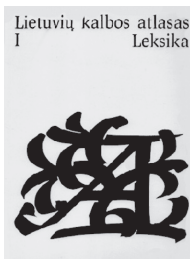
3. Kokiu požiūriu kalbą tiria arealinė lingvistika, dialektologija, etnolingvistika, neurolingvistika, psicholingvistika, sociolingvistika, tipologinė kalbotyra? Atsakymą įrašykite paliktoje vietoje virš brūkšnio.

1. Pasaulio kalbas pagal bendriausias jų sandaros ypatybes tiria _____.
2. _____ nagrinėja klausimus, susijusius su socialine kalbos prigimtimi, jos visuomeninėmis funkcijomis, tiria kalbos ryšį su visuomenės gyvenimu, nagrinėja bilingvizmo ir kt. problemas.
3. Tiria kalbos reiškinių paplitimą ir jų sąveiką tam tikruose plotuose, į kuriuos gali įeiti skirtingos kalbos _____.
4. Konkrečių kalbų santykį su jas vartojančių kalbinių bendruomenių kultūra tiria _____.
5. Psichinius ir fiziologinius reiškinius, susijusius su kalbėjimo aktų formavimu ir suvokimu (t. y. kaip tam tikra informacija perduodama ir priimama žr. 21 pav.) ir kt. problemas tiria _____.

6. _____ tiria konkrečių kalbų susiskaidymą į teritorines atšakas (tarmes) ir aprašo jų kalbines ypatybes (žr. 22 ir 23 pav.).
7. Su kalbine veikla susijusius psichinius procesus tiria _____.

21 pav. Polio Brokà (Paul Broca 1824–1880) kalbos artikuliacijos centras smegenų didžiųjų pusrutulių žievėje (Myers 2000: 55; pritaikyta iš Normano Gešvindo (Norman Geschwind 1926–1984) „Žmogaus galvos smegenų specializacija“, 1979)

22 pav. Tritomis Lietuvių kalbos atlasas (t. 1 1977, t. 2 1982, t. 3 1991)

23 pav. Europos kalbų atlasas („Atlas linguarum Europae“) – daugiatomis arealinės kalbotyros²³¹ veikalas (LKE 2008: 42–43)

²³¹ Atlasų sudarymo pradininkai yra vokiečių dialektologai Georgas Venkeris (Georg Wenker 1852–1911) ir Ferdinandas Vredė (Ferdinand Wrede 1863–1934). Venkeris 1876 m. sugalvojo 40 sakinių (pasakymų), kurie padėtų nustatyti vokiečių tarmių skirtumus. Vredė yra pirmasis „Vokiečių kalbos dialektologinio atlaso“ (Deutscher Sprachatlas) redaktorius, atlasas buvo leidžiamas 1908–1934.

PAPILDOMA LITERATŪRA

Dirvenas 2009: 121–138; Gudavičius 2009; Marcinkevičienė 2000; Mikelinienė 2000: 65–73; Standard Languages 2012

4. Perskaitykite skyrių iš Simo Karaliūno knygos „Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas“. Skaitydami atkreipkite dėmesį:

- kas lemia skirtingą kalbos funkcijų supratimą ir kodėl nustatomas nevienodas jų skaičius;
- kas leidžia teigti, kad kalba yra ypatingas lingvoetnokultūrinis, daug funkcijų turintis reiškiny;
- į ką dažniausiai mokslininkai orientuojasi, skirdami kalbos funkcijas ir kaip jas įvardija;
- kokias kalbos funkcijas linkstama laikyti pirminėmis (pagrindinėmis) ir antrinėmis (šalutinėmis)?

Simas Karaliūnas (g. 1936) nagrinėja baltų kalbų istorijos ir sociolingvistikos problemas. (žr. Simas Karaliūnas. *Bibliografijos rodyklė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 2011).

Kalbos funkcijos ir jų skyrimo pagrindas

Kalbos funkcijų teorija kelia ir sprendžia tokius pagrindinius klausimus: 1) kas yra funkcija, 2) funkcijų skaičius (viena ar kelios) ir 3) kalbos funkcijų tarpusavio priklausomybė – ekvivalencija ar subordinacija (tuo atveju, kai pripažįstamos kelios kalbos funkcijos). Kalbos funkcijas nustatant ir tiriant, atskleidžiamas kalbos vaidmuo visuomenėje, nusakoma socialinė kalbos prigimtis, kartu apibūdinama pati kalba. Nustatyti daikto ar reiškinio funkciją ir yra apibrėžti patį daiktą ar reiškinį. Turint tai galvoje, neatrodo perdėtai

pasakyta, kad lingvistiniuose tyrimuose nėra svarbesnio dalyko, kaip visuomeninių kalbos funkcijų problema.

Pirmiausia reikia pasakyti, kad teoriniuose darbuose, skirtuose kalbos funkcijų problemai, kalbos funkcija suprantama gana nevienodai, kaip nevienodai suprantama ir tai, kas yra kalba. Nėra vienos nuomonės taip pat dėl to, kiek funkcijų turi kalba. Bet tai vargu ar rodo, kad tyrėjai kalbos socialinę prigimtį ir visuomeninę paskirtį supranta ir aiškina prieštaringai. Jeigu taip ir būtų, tai irgi nieko bloga. Mat skirtingi, prieštaraujantys, dažnai ir prieštaringi požiūriai intelektualinės minties raidoje neišvengiamas, natūralus dalykas; per juos artėjame prie tiesos, jų visuma ir sudaro pažinimą. Skirtingas kalbos funkcijų supratimas yra susijęs su daugeliu dalykų. Atsakymas į klausimą, kas yra kalbos funkcija, kuo ir kaip ji reiškiasi, pirmiausia priklauso nuo to, kaip tyrėjai supranta kalbą. Ne mažiau svarbu čia ir tai, kuriuos kalbos aspektus bei vartojimo charakteristikas jie kelia į pirmą vietą. Laikant kalbą, pavyzdžiui, socialiniu reiškiniu, aiškstėn iškyla vienos funkcijos, į kalbą žvelgiant kaip į personologinę charakteristiką, skiriamos kitos funkcijos; kalbos aksiologinis aspektas išryškina vienokias funkcijas, kalbos, kaip tam tikros veiklos ar kultūros reiškinio, supratimas – kitokias ir pan.

Kalbos funkcijų atskirumas kyla ir iš skirtingo komunikacijos supratimo. Vieni komunikaciją supranta apibendrintai kaip apskritai gyvųjų būtybių gebėjimą gauti ir apdoroti informaciją. Kiti komunikaciją mano esant informacijos tėkme tarp siuntėjo ir gavėjo vartojant konvencines priemones. Dar kiti tenkinasi informacijos cirkuliacija individo protiniuose-pažintiniuose procesuose. Be to, komunikavimas ir informavimas dažniausiai neskiriami. Skirtingų funkcijų buvimas priklauso ir nuo istorinių, socialinių bei kultūrinių konkrečios visuomenės sąlygų, kuriomis kalba vartojama. Antai vadinamųjų pirmųjų Amerikos, Afrikos, Australijos ir Okeanijos tautelių gyvenime žymų vaidmenį vaidina maginė kalbos funkcija, menkai ar visai nepažįstama tokioms visuomenėms kaip Europos. Kalbos vartojimas organizuojant žuklės išvykas Pietų jūrų Trobriando salose, prieš pusimtį metų aprašytas etnologo B. Malinovskio, neturi nieko panašaus Europos tautų kultūroje. Tad kalbos funkcijos, matyt, yra ypatingas lingvoetnokultūrinis reiškinys. Dėl nurodytų priežasčių visas kalbos

funkcijas išvardyti vargu ar galima, pagaliau tai ir nereikalinga. Jau minėtas anglų etnologas B. Malinovskis, tyręs primityviųjų tautelių kultūrą, skyrė tris kalbos funkcijas – aktyvinę, naratyvinę ir ritualinę. Aktyvinę kalbos funkciją sudaro kalba, tiksliau sakant, šneka, esanti veikimo, veiklos dalis (*speech in action*). Medžioklė, žvejyba ar žemdirbystė, karas, žaidimai ar sportas, šokiai ar dainos, – visų šių scenų veikėjai atlieka nustatytus veiksmus, siekia apibrėžto tikslo; visi jie veikia išvien, sutartinai pagal papročių ir tradicijų nustatytas taisykles. Kalbėjimas, šneka čia būtinas elementas, nepamainoma priemonė sudaryti situacijos ir momento ryšius, be kurių vieninga socialinė veikla negalima. Bendroje veikloje vartojama kaip veiksmo būdas, pavyzdžiui, žūkluojant, šneka yra pilna techninių terminų, žodžių ir trumpų nuorodų į aplinką, koralų lagūną, į nuolatinę situaciją ir jos detalių kaitą (*Mesk tinklą! Trauk! Paleisk! Plauk toliau!*). Kiekvienas toks šuktelėjimas esmingai susietas su konkrečia situacija, tikslu, veiksmų koordinavimu. Primityviose visuomenėse kalba yra vienas iš praktinės veiklos būdų. „Savo primityvia vartoseną kalba funkcionuoja kaip žmonių bendro veikimo ryšys, kaip elgsenos dalis, ji yra veiksmo būdas, bet ne mąstymo įnagis“, – pabrėžia B. Malinovskis. Naratyvinę ir ritualinę funkcijas B. Malinovskis apibūdina daug trumpiau. Naratyvine šnekos funkcija (*narrative speech*) jis laiko vaizdinį aktą, kur žodis ar kuris nors kitas simbolis netiesiogiai susisieja su žymimuoju daiktu, referentu, žodinėje tradicijoje (pasakose, mituose, dainose, tikėjimuose). Ritualinę-maginę funkciją (*language of ritual magic*) sudaręs ritualinis aktas, pagrįstas tradiciniais tikėjimais, ir čia simbolis ir jo referentas įgyjās mistiškai suvoktą santyki.

Įdomu, kad tyrėjų skiriamą fatinę funkciją B. Malinovskis laikė atskiru aktyvinės funkcijos pasireiškimu – fatiniu bendravimu (*phatic communion*).

Austrų psichologas F. Kainzas skyrė dvi pagrindines kalbos funkcijas ir jas vadino dialogine ir monologine. Dialoginė funkcija esanti tada, kai perduodamos žinios, keičiamasi mintimis, idėjomis, taip pat kai reiškiami norai, liepimai, emocinės būsenos. Monologinė, arba adialoginė, funkcija F. Kainzas manė esant tokią kalbos veiklą (*Leistung*), kuri susijusi su mūsų emociniu ir intelektiniu gyvenimu – visų pirma tai įtampos iškrova kalbos raiškos priemonėmis,

savitvarda monologizavimo būdu, mąstymas, santykio su išoriniu pasauliu nustatymas ir kt. Be šių pagrindinių, F. Kainzas skyrė ir kitas kalbos funkcijas, kaip antai maginę–mitinę (tabu reiškiniai), etinę (mandagumo formulės ir posakiai, melavimas). Taip klasifikuo-damas F. Kainzas, aišku, kalbą suprato kaip veiklą ir žiūrėjo, ar komu-nikacijos akte dalyvauja kitas asmuo, pašnekovas, ar ne.

A. Martinė kalbos funkcijas skyrė daugiausia personologiniu aspektu. Kalbą vartojame save teigti, savo ir kitų akyse įsitvirtinti (afirmatyvinė funkcija), išsakyti, išsipasakoti (ekspresyvinė funkci-ja). Kalba esanti mąstymo ir minties pamatas (mentalinė funkcija). Tačiau personologinis požiūris į kalbą netrukdė A. Martinė dar skir-ti estetinę ir komunikacinę kalbos funkcijas, pastarąją, be to, laikyti pagrindine.

E. Sepiras kalbos funkciją suprato kaip komunikacijos motyvą ir skyrė tris funkcijas: komunikacinę, socializuojamąją ir minties pa-laikymo, arba atramos (*thought sustaining function*). Tris funkcijas kalbai nustatė ir G. Sčedrovickis, būtent: komunikacinę, ekspresyvi-nę ir atspindėjimo, t. y. mąstymo. Mat rusų sovietinėje lingvistikoje ir psichologijoje mąstymas buvo laikomas tikrovės atspindėjimu.

Psicholingvistiniai rusų mokslininkų darbai, kuriuose analizuo-jamos kalbos funkcijos, pasižymi pastangomis atskirti kalbos ir šne-kos funkcijas. Taip daro, pavyzdžiui, A. Leontjevas, iškeliantis, be to, kalbos psichologinį kultūrinį aspektą ir komunikaciją laikantis iš esmės žmonių elgsenos reguliavimu. Komunikacijos plotmės kalbos funkcija, be abejo, yra komunikacinė. A. Leontjevo nuo-mone, ji pasireiškianti trimis būdais, būtent: individualine reguliaci-ne funkcija (reguliuojama vieno ar kelių žmonių elgsena), kolekty-vine reguliacine funkcija (turima galvoje nediferencijuota auditorija masinės komunikacijos atveju) ir autoreguliacine funkcija (individas planuoja savo paties elgseną). Bet atrodo, kad komunikacinę kalbos funkciją A. Leontjevas iš tikrųjų redukuoja į apeliatyvinę–impresy-vinę, kadangi elgsenos reguliavimas ir keitimas yra šios funkcijos esmė. A. Leontjevas mano, kad referencijos–simbolizacijos plotme kalba reiškiasi kaip apibendrinimas. Čia jis skiria kalbos intelektualinės veiklos, visuomeninio-istorinio žmonijos patyrimo perėmimo, na-cionalinę kultūrinę funkciją ir pažinimo funkciją.

Šnekos funkcijomis A. Leontjevas laiko maginę, nominatyvinę (konkrečių objektų, geografinių vietų, įmonių, parduotuvių įvardijimas) ir diakritinę (nekalbinės situacijos korekcija ar papildymas šnekos priemonėmis). Čia priklausančios ekspresyvinė bei estetinė kalbos funkcijos. V. Avrorinas išskiria keturias kalbos funkcijas: komunikacinę (bendravimas), ekspresyvinę (minčių reiškimas), konstruktyvinę (minčių formavimas) ir akumuliatyvinę (visuomeninio patyrimo ir žinių kaupimas). Jis nurodo šešias šnekos funkcijas: nominatyvinę, emotyvinę-voliuntatyvinę, signalinę, poetinę, maginę ir etninę.

Įdomių samprotavimų dėl kalbos funkcijų pobūdžio aptinkame anglų sociolingvisto M. Halidėjaus darbuose. Parašęs šia tema didelę studiją „Explorations in the Functions of Language“ (1973), jis laikytinas vienu žymiausių mūsų laikų kalbos funkcijų specialistu. Pažymėtinos jo pastangos nustatant ir apibūdinant kalbos funkcijas, viena vertus, remtis funkcinio sakinio (aišku, anglų kalbos) krūviu, kita vertus, kalbos funkcijas sieti su socialinės struktūros elementais.

M. Halidėjus skiria tris kalbos funkcijas: ideacinę (*ideational*), interpersonalinę ir tekstinę. Kalba atliekanti ideacinę funkciją tada, kai ji vartojama turiniui reikšti – kalbančiojo patirčiai, pasaulio, įskaitant ir jo paties vidinį, suvokimui. Nesunku pastebėti, kad M. Halidėjaus ideacinė funkcija apima tiek reprezentacinę, tiek mentalinę-kognityvinę kalbos funkcijas, juk ne be reikalo M. Halidėjus rašo, kad „šią funkciją atlikdama, kalba taip pat struktūrina mūsų patyrimą ir padeda mūsų požiūrį į daiktus nustatyti taip, jog reikia nemaža intelektinių pastangų, kad juos matytum kitaip, negu mūsų kalba mums sugestijuoja“.

Be to, kalba vartojama socialiniams ryšiams nustatyti ir juos palaikyti. Kalba reiškiamie socialinius vaidmenis, tarp jų ir komunikacinius, pavyzdžiui, kalbos sukurtus klausėjo ir atsakytojo vaidmenis, kuriuos prisiimame ką paklausdami ir atsakydami į kito asmens klausimą. Kalbos priemonėmis tvarkome reikalus žmonių interakcijos sistemoje. Tai interpersonalinė kalbos funkcija, ji išskylanti aikštėn ir tais atvejais, kur kalbos priemonėmis delimituojamos socialinės grupės, identifikuojami žmonės grupės viduje ir individas, per kalbą dalyvaudamas socialinėje interakcijoje, išreiškia ir plėtoja savo asmenybę.

Kalbos uždavinys visuomenėje, M. Halidėjaus nuomone, yra taip pat ryšio nustatymas su pačiu savimi ir su dėmenimis tos situacijos, kur kalba vartojama. Tokį kalbos uždavinį M. Halidėjus vadina tekstine funkcija, ji ir esanti tai, kas kalboviui ar rašytojui leidžia konstruoti „tekstą“ ar rišlius diskurso gabalus, o klausytojui ir skaitytojui atskirti tekstą nuo atsitiktinių sakinių rinkinio.

M. Halidėjus įsitikinęs, kad kalbos funkcijos atsispindi funkcijoje sakinių struktūroje. Ideacinė funkcija išreiškianti teigiamųjų sakinių turinį – veikėjo, proceso, tikslo ir kitus vaidmenis. Interpersonalinė funkcija nusakanti sakinių „modalumą“, pavyzdžiui, skirtumą tarp teigiamųjų, klausiamųjų ir liepiamųjų sakinių. Tekstinė funkcija sąlygojanti „stilistinę“ sakinių variaciją, pavyzdžiui, veikiamosios ir neveikiamosios rūšies vartojimą išsakyti tai pačiai kognityvinei reikšmei.

J. Lajonsas trijų kalbos funkcijų – aprašomosios-deskriptyvinės, socialinės ir ekspresyvinės – skyrimą sieja su, jo manymu, trimis informacijos rūšimis, užkoduotomis kalbos pasakymuose. Aprašomoji-deskriptyvinė informacija esanti ta, kuria aprašoma dalykų padėtis (*state-of-affairs*). Ekspresyvinė informacija keičiasi kartu su kalbančiojo bruožais; kitaip tariant, ekspresyvinės funkcijos yra tie pasakymai, kurie apibūdina kalbantįjį ir išreiškia jo asmenybę. Socialinę informaciją perduodantys ir socialinę funkciją atliekantys tie pasakymai, kuriais pradedamas ir palaikomas kontaktas tarp komunikantų. Kadangi ta proga J. Lajonsas prisimena B. Malinovskio *phatic communion*, nebus suklusta pasakius, kad socialinė funkcija yra modifikuotas fatinis bendravimas.

Ypač daug kalbos funkcijų skiriama į kalbos sociologiją orientuotuose darbuose. Čia dažniausiai nedaroma skirtumo tarp kalbos funkcijų ir kalbos vartojimo sričių (administravimo, švietimo, religijos, mokslo, meno, technikos ir kt.). Pavyzdžiui, M. Boultonas sumini penkias funkcijas: emotyvinę, ceremoninę, maginę, ritualinę ir religinę, o I. Valvorkas – aštuonias, J. Hertzleris priskaičiuoja netgi vienuolika kalbos funkcijų: identifikuojamoji-pavadinamoji funkcija, kategorizuojamoji-klasifikuojamoji priemonė, kalba kaip suvokimo priemonė, kalba kaip mąstymo priemonė, kalba kaip faktų rinkinys, kalbos vaidmuo kūrybinėje veikloje, kalbos vaidmuo technikoje ir

technologijoje, kalba kaip praeities paminklas ir kaip žmonijos atmintis, kalba kaip priemonė perduoti žinias per erdvę ir laiką, kalba kaip veiksnys conceptualizuojant ir prisitaikant prie erdvės bei laiko ir kalba kaip priemonė suvokti, kas abstraktu ir antgamtiška. Skirdamas tiek kalbos funkcijų, J. Hertzleris iš tikrųjų galvoje turėjo ne kalbą ir šneką, bet kalbos žodžius.

Skiriant ir aprašant kalbos funkcijas, pirmiau reikia rasti ir apibrėžti kriterijus, kurie ne tik leistų jas nustatyti, bet ir padėtų gerokai sumažinti subjektyvumą, o kai kuriais atvejais galbūt ir visai jo išvengti. Ieškant tokių kriterijų, pirmiausia reikia eksplikuoti pagrindinius šios srities teorinius terminus, apibrėžti sąvokas ir galiausiai atsiremti į verbalinės komunikacijos aktą bei jo struktūrą.

Funkcinių-komunikacinių situacijų analizė verčia taip pat manyti, kad kalbos atliekamos funkcijos nėra tarpusavyje lygiavertės, viena kitos atžvilgiu santykiauja nevienodai, vienos jų reiškia esmines kalbos vartojimo charakteristikas, kitos – papildomas, nebūtinas. Į kalbos funkcijų nelygiavertiškumą, jų subordinacijos santykį įvairiais kalbos vartojimo atvejais tyrėjai atkreipė dėmesį seniai. F. Kainzas skyrė pirmines ir antrines kalbos funkcijas (*Primarfunktionen und Sekundarfunktionen*). Komunikacinę funkciją A. Martinė vadina svarbiausia, vadinasi, kitų funkcijų tokiomis nelaiko. A. Leontjevas ir juo sekdamas V. Avrorinas funkcinių kalbos nelygiavertiškumą nusakė kalbos funkcijų ir šnekos funkcijų priešprieša. A. Furdalis skyrė pagrindines ir šalutines kalbos funkcijas.

Skirtingi požiūriai į kalbą, jos vaidmenį visuomenėje ir skirtingas kalbos funkcijų supratimas, natūralu, atsispindi ir terminijoje. Mokslinėje klausimo literatūroje kalbama čia apie kalbos funkcijas, čia apie šnekos funkcijas, čia apie kalbos ženklo funkcijas, čia apie pranešimo (komunikato) funkcijas ar netgi teksto funkcijas. Lingvistikoje dabar, kaip minėta, skiriama kalba, kaip sistema, kalba, kaip kompetencija, šneka (kalbėjimas) ir kalbos vartojimas. Tačiau kalba (sistema) ir šneka (kalbėjimas) toli gražu nėra tas pats; vadinasi, kalbos funkcijos ir šnekos funkcijos taip pat neturėtų būti tas pats.

Kalbos funkcijos pirmiausia yra kalbos realizavimo, vartojimo dalykas. Jos yra šnekos (kalbėjimo) aktualieji tikslai. Todėl mokslinėje klausimo literatūroje paprastai kalbama apie šnekos funkcijas

(*funkciji movy, Funktionen im Sprechen, speech functions*). Šioje knygoje vartojamas kalbos funkcijų (ne šnekos funkcijų) terminas dėl to, kad, pirma, lietuvių kalboje jis jau turi tam tikrą vartojimo tradiciją, antra, žodis *šneka* nėra terminologizuotas ir, trečia, *kalba*, be kitų reikšmių, turi tą pačią reikšmę kaip ir *šneka*, būtent dalijimasis mintimis, pašnekesys, pokalbis; tai matyti kad ir iš tokių pasakymų: *Nė į kalbą nesileidžia* ir *į šnekas nesileidžia*.

Kaip jau sakytą, daugumas tyrėjų laikosi nuomonės, kad kalba yra daugiafunkcis reiškiny. Tad kyla klausimas, kokios tos funkcijos yra ir kiek jų kalba turi.

(Simas Karaliūnas. *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, p. 122–128).

5. Perskaite šią ištrauką²³², paaiškinkite, kaip apibūdinamas vaikų kalbėjimas (kalbos vartojimas).

Knygoje, skirtoje vaiko logikos tyrinėjimams, skyrelyje „Vaiko kalbos funkcijos“ skiriama *egocentrinė* ir *socializuota kalba*. Vartodamas egocentrinei kalbai priklausančias frazes, vaikas nesirūpina nei su kuo šneka, nei ar kas jo klauso. Jis kalba arba pačiam sau, arba dėl smagumo, siekdamas įtraukti ką nors į tuo metu atliekamą veiklą. Vaikas kalba tik apie save, jam nesvarbu pašnekovo požiūris, iš jo jis reikalauja tik išorinio dėmesio. Vaikas nejaučia jokio poreikio kokiu nors būdu paveikti pašnekovą. Tam tikra prasme toks kalbėjimas primena saloninius pokalbius, kai visi kalba apie save, bet niekas nesiklauso. Egocentrinis kalbėjimas skirstomas į šias rūšis: 1) *atkar-tojimas (echolalijs)*. Tai atskirų skiemenų ar žodžių atkartojimas. Tai be jokių socialinių bruožų paskutiniai kūdikiško čiauškėjimo pėdsakai; 2) *monologas*, kai vaikas, į nieką nesikreipdamas kalba su pačiu savimi; 3) *monologas dviese* arba *kolektyvinis monologas*, kada vaikas įtraukia į savo veiklą kitą žmogų, nesistengdamas iš tikrųjų būti girdimas ar supastas. Socialinis kalbėjimas skirstomas taip: 1) adaptuota informacija, kada vaikas keičiasi savo mintimis su kitais, stengiasi sudominti pašnekovą, paveikti jo elgesį, sukelti diskusiją, netgi bendradarbiavimą siekiant bendro tikslo. Jei vaikas atsižvelgia į pašnekovo

²³² Šiame skyriuje tekstai pateikiami adaptuoti.

nuomonę ir jei šis pašnekovas nėra iškeičiamas į pirmą pasitaikiusį kitą, tada turime adaptuotos informacijos atvejį. Jeigu vaikas, nepaisydamas pašnekovo nuomonės ir nesisirūpindamas, ar pašnekovas jį supranta, kalba tik apie save, tada turime kolektyvinį monologą.

(Jean Piaget. *Vaiko kalba ir mąstymas*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 19–21).

Iš prancūzų kalbos vertė Aušra Grigaravičiūtė.

6. Perskaitykite ištrauką iš Ferdinando de Sosiūro „Bendrosios lingvistikos kurso“. Skaitydami atkreipkite dėmesį į šiuos dalykus:

- kaip Sosiūras aiškina ženklo prigimtį ir jo sandarą;
- kaip apibūdina žymiklio ir žyminio ryšį ir kokiais argumentais grindžia savo išvadą;
- kaip nusako žymiklio pobūdį;
- kokiais argumentais grindžia teiginį, kad ženklas yra nekin-tamas;
- kas, Sosiūro nuomone, lemia, kad apie ženklus galima kalbėti kaip apie nekinamus ir kintamus vienu metu.

I skyrius

KALBOS ŽENKLO POBŪDIS

§1. Ženklas, žyminys, žymiklis

Daugeliui žmonių kalba iš esmės yra nomenklatūra, tai yra pavadinimų, kurių kiekvienas atitinka tam tikrą daiktą, sąrašas. Ši koncepcija kritikuotina daugeliu požiūrių. Pagal ją išeitų, kad yra gatavos sąvokos, pirmesnės nei žodžiai; ji nieko nesako, ar pavadinimai yra garsinės ar psichinės prigimtės, nes *arbor* gali būti traktuojamas ir vienu, ir kitu aspektu; pagaliau ji leidžia manyti, kad ryšys, jungiantis pavadinimą su daiktu, yra visiškai paprastas dalykas, – tai labai jau toli nuo tiesos. Ir vis dėlto prie tiesos gali mus priartinti šis supaprastintas požiūris, parodydamas, kad kalbos vienetas yra kažkas dvilypis, padarytas sugretinus du komponentus.

Nagrinėdami kalbėjimą (parole), jau išsiaiškinome, kad abu kalbos ženklą sudarantys komponentai yra psichiniai ir mūsų smegenyse jungiami asociacijos ryšio. Šį momentą reikia ypač pabrėžti.

Kalbos ženklas jungia ne daiktą ir pavadinimą, o sąvoką ir akustinį vaizdą. Pastarasis yra ne materialus garsas, ne kažkas grynai fiziška, o psichinis to garso atspaudas, vaizdinys, kurį gauname iš mūsų jutimų išraiškos; jis yra sensorinis, ir, jei mums pasitaiko pavadinti jį „materialiu“, tai tik ta dingstimi ir tik dėl to, kad pastatytume jį priešpriešiais antrajam asociacijos nariui, sąvokai, kuri, apskritai imant, yra abstraktesnė.

Mūsų akustinių vaizdų psichinis pobūdis gražiai išryškėja, kai stebime savo pačių kalbą. Nekrutindami nei lūpų, nei liežuvio, galime šnekėtis patys su savimi arba deklamuoti mintyse eilėraščio fragmentą. Kadangi kalbos žodžius mes laikome akustiniais vaizdais, nėra reikalo kalbėti apie „fonemas“, iš kurių jie sudaryti. Šis terminas, nusakantis balsinės veiklos (*d'action vocale*) idėją, gali tikti tik ištariamam žodžiui, tik vidinio vaizdo realizacijai šnekoje. Kalbėdami apie žodžio garsus ir skiemenis, išvengsime šito nesusipratimo, jei tik nepamiršime, kad turime reikalą su akustiniu vaizdu.

Vadinasi, kalbos ženklas yra dvipusė psichinė esybė (*une entité psychique*), kuri gali būti atvaizduota tokia figūra:

Abu šie elementai yra glaudžiai susiję ir atliepia vienas kitą. Ar ieškome lotyniško žodžio *arbor* prasmės, ar žodžio, kuriuo lotynų kalba žymi sąvoką ‘medis’, aišku, kad tik kalbos įteisinti sugretinimai [‘medis’ ↔ *arbor*] mums atrodo atitinkantys tikrovę, ir atmetame bet kuriuos kitus, galimus įsivaizduoti.

Šis apibrėžimas kelia svarbų terminologijos klausimą. Ženklumas vadiname sąvokos ir akustinio vaizdo derinį; įprastinėje vartosenoje šis terminas dažniausiai žymi tik akustinį vaizdą, pavyzdžiui, kokį žodį (*arbor* ir t. t.). Užmirštama, kad, jei *arbor* vadinamas ženklu, tai tik todėl, kad jis susijęs su sąvoka ‘medis’, ir tokiu būdu sensorinės dalies idėja implikuoja²³³ visumos idėją.

²³³ Implikuoti (lot. *implicare* „įpinti, apimti“).

Dvireikšmiškumas išnyks, jei visos trys turimos sąvokos bus žymimos pavadinimais, suponuojančiais²³⁴ vienas kitą ir statomais priešpriešiais. Mes siūlome palikti žodį *ženklas* (*signe*) visumai žymėti, o sąvoką ir akustinį vaizdą pakeisti atitinkamai žyminiu (*signifié*) ir žymikliu (*signifiant*); pastarieji du terminai yra tikslūs, nes išreiškia priešpriešą ir tarp jų abiejų, ir tarp visumos bei jos dalių. Dėl termino *ženklas* reikia pasakyti, kad mums atrodo, kad jis vartotinas, nes nežinome, kuo jį pakeisti; kasdienė kalba neteikia nieko kita.

Taip apibrėžtas kalbos ženklas turi dvi labai svarbias savybes. Jas įvardydami, suformuluojame ir pačius šios mokslo šakos principus.

§ 2. Pirmasis principas: ženklo arbitralumas

Ryšys, jungiantis žymiklį su žyminiu, yra arbitralus (*arbitraire*), dar daugiau, kadangi ženklą suprantame kaip visumą, kylančią iš kurio nors žymiklio asocijavimo su kuriuo nors žyminiu, galime pasakyti ir paprasčiau: kalbos ženklas yra arbitralus.

Tad sąvoka 'sesuo' jokio vidinio atitikmens nesiejama su [prancūzų kalbos] garsų seka *s-ö-r* [*soeur*], kuri eina jos žymikliu; ji gali būti taip pat gerai išreikšta ir bet kuria kita garsų seka; tą įrodo kalbų skirtybės ir pats skirtingų kalbų buvimas: žyminys 'jautis' reiškiamas žymikliu *b-ö-f* (pranc. *bœuf*) vienoje sienos pusėje ir žymikliu *o-k-s* (vok. *Ochs*) kitoje.

Ženklo arbitralumo principo niekas neginčija; bet dažnai kur kas lengviau atrasti tiesą, negu nustatyti jai priklausomą vietą. Šis principas yra vyraujantis visoje kalbos sistemos lingvistikoje (*la linguistique de la langue*); išvados iš jo nesuskaičiuojamos. Teisybė, ne visos jos išskyla aikštėn iš pirmo žvilgsnio vienodai akivaizdžiai; jas, o sykiu ir didžiulę šio principo svarbą, galima atskleisti tik einant aplinkiniais keliais.

Pastaba probėgšmais: kai susiformuos semiologija, ji turės kelti sau klausimą, ar raiškos būdai, paremti visiškai natūraliais ženklais – kaip pantomima, – teisėtai priklauso jos kompetencijai. Nors ji ir prisiimtų

²³⁴ Suponuojančiais „sąlygojančiais“, lot. *supponere* „turėti kaip prielaidą, kaip sąlygą, numatyti“.

juos, svarbiausias jos objektas vis tiek bus ženklo arbitralumu pagrįstų sistemų visuma. Iš tikrųjų kiekvienas raiškos būdas, priimtas kurios nors visuomenės, iš esmės yra paremtas kolektyviniu įpročiu arba, tai tolygu, susitarimu. Pavyzdžiui, mandagumo ženklaus būdingas tam tikras natūralus išraiškingumas (prisiminkime, kad kinai savo imperatorių sveikina devynis kartus sukniubdami ant žemės), ir vis dėlto jie nustatomi taisyklės; būtent taisyklė įpareigoja juos vartoti, o ne vidinė jų vertė. Vadinasi, galima sakyti, kad visiškai arbitralūs ženklai geriau negu kiti realizuoja semiologijos metodo idealą; štai kodėl kalba, sudėtingiausia ir labiausiai paplitusi raiškos sistema, ir yra iš visų būdingiausia; šia prasme lingvistika gali tapti visos semiologijos bendruoju modeliu (*le patron général*), nors kalba tėra tik viena iš tokių sistemų.

Žymėti kalbos ženklui arba, tiksliau, tam, ką mes vadiname žymikliu, vartojamas ir žodis *s i m b o l i s*. Tačiau jį priimti nepatogu kaip tik dėl mūsų pirmojo principo. Simboliui būdinga, kad jis niekada nėra visiškai arbitralus; jis ne visai tuščias, jame yra natūralaus ryšio tarp žymiklio ir žyminio rudimentas. Svarstyklį – teisingumo simbolio negalima pakeisti kuo kitu, pavyzdžiui, vežėčiomis.

Reikia aptarti ir žodį *a r b i t r a l u s*. Jam negalima teikti tokios prasmės, kad žymiklį laisvai gali pasirinkti kalbantysis (kaip toliau pamatysime, individas nieko negali pakeisti ženkle, kurį yra nustčiusi kalbinė bendrija); mes norime tik pasakyti, kad kalbos ženklas yra *nemotyvuotas*, tai yra arbitraliai susijęs su žyminiu, su kuriuo jis iš tikrųjų neturi jokio natūralaus ryšio.

Pagaliau nurodysime du priekaištus, kurie gali būti pasakomi dėl pirmojo principo nustatymo.

1. Galima, remiantis *o n o m a t o p ė j o m i s*, teigti, kad žymiklio parinkimas ne visada yra arbitralus. Tačiau jos nėra organiškai kalbos sistemos elementai. Be to, jų skaičius ne toks jau didelis, kaip kad manoma. Tokie žodžiai, kaip *fouet* [„botagas, rimbas“], *glas* [„gedulingas varpų skambėjimas“], gali jaudinti klausą sugestyviu skambesiu; bet kad pamatytume, jog šios savybės iš kilmės jiems nebūdingos, pakanka atstatyti jų lotyniškas formas (*fouet* padarytas iš *fāgus* „skroblas“, *glas* = *classicum* [„trimito garsas“]); dabartinio jų skambesio kokybė, arba, tiksliau ta, kuri jiems priskiriama, yra atsitiktinis fonetikos raidos rezultatas.

Tikrosios onomatopėjos (tokios, kaip *glou-glou* [„kliūkt kliūkt“], *tic-tac* [„tik-tak-tak“] ir t. t.) yra ne tik ne mažiau gausios, bet ir iki tam tikro laipsnio arbitralios, nes jos – tik apytikrės ir pusiau konvencionalios tam tikrų triukšmų imitacijos (plg. prancūzų kalbos *ouaoua* ir vokiečių *wau wau*).

Be to, patekusios į kalbą, jos yra daugiau ar mažiau įtraukiamos į fonetikos, morfologijos bei kitokią evoliuciją, kurią patiria kiti žodžiai (plg. *pigeon* [„karvelis“], kilusį iš lotynų liaudies kalbos *pīpiō*, kuris padarytas iš tokios pat onomatopėjos): tai akivaizdus įrodymas, kad jos yra praradusios kai kuriuos savo bruožus ir įgijusios savybių, būdingų apskritai kalbos ženklui, kuris yra nemotyvuotas.

2. Šūksniai (*les exclamations*), labai artimi onomatopėjomis, duoda progą analogiškai pastabai ir negriauna mūsų tezės. Kyla pagunda laikyti juos spontaniškomis realybės išraiškomis, padiktuotomis prigimties. Tačiau daugeliui jų galima nepripažinti būtino ryšio tarp žyminio ir žymiklio. Pakanka palyginti dvi kalbas, kad pamatytume, kiek šitie pasakymai skiriasi vienas nuo kito (pavyzdžiui, prancūzų kalbos *aiē!* atitinka vokiečių kalbos *au!*). Be to, yra žinoma, kad daugelis šūksnių kilę iš žodžių su apibrėžta reikšme (plg. *diabl!* [„po velnių!“, iš *diable* „velnias“, *mordieu!* [„velniai griebtų!“] = *mort Dieu* [„Dievo mirtis“] ir t. t.).

Reziumuojant reikia pasakyti: onomatopėjos ir šūksniai yra antrinės svarbos, ir jų simbolinė kilmė iš dalies ginčytina.

§ 3. Antrasis principas: linijinis žymiklio pobūdis

Žymiklis, iš prigimties toks, kad pagaunamas klausa (*auditive*), pasireiškia tik laike, ir jo savybės yra perimtos iš laiko: a) jis reprezentuoja trukmę ir b) ši trukmė matuojama tik viena dimensija: ji yra linija.

Šis principas yra akivaizdus, bet, atrodo, kad ir šiandien nesisitengiama jį išsakyti, be abejonės, todėl, jog manoma jį esant per daug paprastą; vis dėlto jis yra fundamentalus, ir išvados iš jo nesuskaičiuojamos; jis tiek pat svarbus kaip ir pirmasis dėsnis. Nuo jo priklauso visas kalbos mechanizmas. Priešingai negu rega pagaunami (*visuels*) žymikliai (jūrininkystės signalai ir pan.), kurie gali būti vienu metu kombinuojami keliomis dimensijomis, akus-

tiniai žymikliai disponuoja tik laiko linija; jų elementai eina vienas po kito, jie sudaro grandinę. Ši savybė tuoj išryškėja, kai jie atvaizduojami raštu, kai jų linija laiko atžvilgiu pakeičiama grafinių ženklų virtine erdvėje.

Kai kuriais atvejais tai nėra akivaizdu. Pavyzdžiui, jei aš kurį nors skiemenį tariau kirčiuotą, tai atrodo, kad tame pat taške sutelkiu skirtingus reikšmingus elementus. Tačiau tai iliuzija; skienuo ir kirtis sudaro vieną fonacijos²³⁵ aktą; šis aktas neturi vidinio dvilypumo, yra tik skirtingos jo opozicijos su kitais šalia esančiais.

II skyrius

ŽENKLO NEKINTAMUMAS IR KINTAMUMAS

§ 1. Nekintamumas

Žymiklis jo reiškiamos sąvokos atžvilgiu pasirodo esąs laisvas, o jį vartojančios kalbinės bendrijos atžvilgiu, atvirkščiai, jis nėra laisvas, jis primestas jai. Visuomenės daugumos neatsiklausama, ir kalbos pasirinktas žymiklis negali būti pakeičiamas kitu. Šį faktą, kuris atrodo esąs kažkoks prieštaringas, būtų galima paprasčiausiai pavadinti „privaloma korta“ („la carte forcée“). Kalbai tarsi sakoma: „Pasirink!“ – ir priduriama: „Va šitą ženklą, o ne kitą“. Ne tik individas panorėjęs negalėtų kaip nors pakeisti to, kas jau kalbos pasirinkta, bet ir pati dauguma negali parodyti savo valdžios nors ir vienam žodžiui; ji yra susieta su tokia kalba, kokia ta yra (*telle qu'elle est*).

Vadinasi, kalba negali būti be išlygų (*pur et simple*) laikoma su-tartimi, ir kaip tik šiuo požiūriu kalbos ženklas ypač įdomus tyrinėti, nes, jeigu norima įrodyti, kad kolektyvo pripažintas įstatymas yra tai, kam paklustama (*que on subit*), o ne kokia laisvai priimama taisyklė, tai kalba puikiausiai tą patvirtina.

Tad panagrinėsime, kaip kalbos ženklas nepaklūsta mūsų valiai, o paskui padarysime iš šio reiškinio išplaukiančias svarbias išvadas.

Bet kurioje epochoje, kad ir į kokią senovę nusikeltume, kalba visada iškyla kaip pirmesnės epochos palikimas. Aktą, kuriuo pava-

²³⁵ Fonacija (pranc. *phonation* < gr. *φωνή* „garsas, balsas“) – kalbos padargų veikla tariant garsą, žodį ar frazę.

dinimai buvo tam tikru momentu paskirstyti daiktams, kuriuo buvo sudaryta sutartis tarp sąvokų ir akustinių vaizdų, – tokį aktą mes galime įsivaizduoti, nors jis niekada nebuvo konstatuotas. Mintį, kad taip galėjo būti, mums įteigia tik itin tvirtas žinojimas, jog ženklas yra arbitralus.

Iš tikrųjų bet kuri visuomenė žino ir visada težinojo kalbą kaip iš ankstesnių kartų paveldėtą darinį, perimtą tokį, koks yra.

Štai kodėl kalbos kilmės klausimas nėra toks jau svarbus, koku dažnai laikomas. Toks klausimas net nekeltinas; vienintelis realus lingvistikos objektas – tai normalus ir reguliarus jau susidariusios kalbos gyvenimas. Bet kuri kalbos būseną visada yra istorijos veiksmų padarinys, ir kurie ne kurie iš šių veiksmų paaiškina, kodėl ženklas yra nekintamas, tai yra niekaip nesiduoda savavališkai keičiamas.

Tačiau sakant, kad kalba yra palikimas, nieko nepaaiškinama, jei neinama toliau. Negi paveldėtų, vienu ar kitu momentu esamų dėsnių negalima pakeisti?

Ši priešara skatina mus įterpti kalbą į jos socialinę aplinką ir kelti klausimą taip, kaip ir dėl kitų socialinių institucijų. Koku būdu jos perduodamos? Tai bendresnio pobūdžio klausimas, apimantis ir nekintamumą. Visų pirma reikia apytikriai nustatyti, kokia laisve naudojasi kitos institucijos; pamatysime, kad kiekvienos iš jų pusiausvyra tarp primestinės tradicijos ir visuomenės laisvos veiklos yra skirtinga. Paskui reikia ištirti, kodėl kurios nors kategorijos pirmos klasės veiksniai yra daugiau arba mažiau stipresni negu antros klasės. Galop, grįžus prie kalbos, reikia kelti klausimą, kodėl istorinis perdavimo veiksnys vyrauja visoje jos visuomenėje, neleisdamas bet kokio visuotinio ir staigaus pakitimo.

Atsakant į šį klausimą, būtų galima pateikti daug argumentų, pavyzdžiui, sakyti, kad kalbos pakitimai nėra susiję su kartų kaita; kartos toli gražu nėra susiklojusios viena po kitos kaip kokio baldo stalčiai, jos maišosi, įsiskverbia viena į kitą ir kiekviena turi įvairaus amžiaus individų. Reikia prisiminti ir tai, kiek daug pastangų reikalauja gimtosios kalbos mokymas, kad padarytume išvadą, jog visuotinis pasikeitimas čia yra negalimas. Reikia pridurti, kad bet kurios kalbos praktikoje refleksija nedalyvauja: kiek yra žmonių, bendrai paėmus, nesuvokiančių kalbos dėsnių; o jeigu jie nesupranta jų, tai

kaipgi gali juos pakeisti? Sakysim, kad vis dėlto jie įsisąmonins tuos dėsnius, tada vėl reikėtų prisiminti, jog kalbos faktai neprovokuoja kritikos ta prasme, kad kiekviena tauta visada patenkinta jai atitekusia kalba.

Šie svarstymai svarbūs, bet lemiamos reikšmės neturi; mes teikiame pirmenybę toliau dėstomiems, esmingesniems, labiau tiesioginiams, nuo kurių priklauso visi kiti.

1. Arbitralus ženklų pobūdis. Anksčiau mes pripažinome teorinę kitimo galimybę; išigilinę matome, kad iš tikrųjų pats ženklų arbitralumas saugo kalbą nuo bet kokio mėginimo ją pakeisti. Visuomenės dauguma, kad ir būtų nuovokesnė negu yra, nesugebėtų diskutuoti apie kalbą. Nes kad kiltų diskusija apie kokį dalyką, reikia, kad ji galėtų remtis kokia racionalia norma. Galima, pavyzdžiui, ginčytis, ar monogaminė²³⁶ santuokos forma yra racionalesnė už poligaminę²³⁷, ir pateikti argumentų vienos ir kitos naudai. Galima būtų diskutuoti apie simbolių sistemą, nes simbolis turi racionalų santykį su savo žymimu daiktu; bet kalba, arbitralių ženklų sistema, neturi tokio pagrindo, tad ir diskusijai nėra rimto pagrindo; nėra jokios dingsties teikti pirmenybę žodžiui *soeur* prieš *sister*, *Ochs* prieš *bæuf* ir t. t.

2. Ženklų, reikalingų, kad susidarytų bet kuri kalba, gausumas. Tai didžiulės svarbos faktas. Rašto sistema, sudaryta iš dvidešimt ar keturiasdešimt raidžių, kraštutiniu atveju (*à la rigueur*) gali būti pakeista kita. Tą patį būtų galima padaryti ir su kalba, jeigu ji turėtų ribotą elementų skaičių; bet kalbos ženklų yra be skaičiaus.

3. Per didelis sistemos sudėtingumas. Kalba yra sistema. Jei, kaip toliau pamatysime, šiuo požiūriu kalba nėra visiškai arbitrali ir čia ją valdo tam tikras dėsningumas, tai čia ir bus ta vieta, kur išryškėja visuomenės daugumos nesugebėjimas kalbą keisti. Nes ši sistema yra sudėtingas mechanizmas; jį galima perprasti tik gerai apmąstčius; net ir tie, kurie kasdien jį vartoja, nieko apie jį neišmano. Galima įsivaizduoti tokį pakeitimą tik su specialistų, gramatikų, lo-

²³⁶ Monogamija (gr. *μόνος* „vienas, vienintelis, vientisas“ + *γάμος* „vedybos“) arba vienpatystė.

²³⁷ Poligamija (gr. *πολύς* „didelis, gausus“ + *γάμος* „vedybos“) arba daugpatystė.

gikų ir t. t. įsikišimu; tačiau patyrimas rodo, kad iki šiol tokios rūšies kišimasis neturėjo jokio pasisekimo.

4. Kolektyvinės inercijos priešinimasis bet kurioms kalbos naujovėms. Kalba kiekvienu momentu yra visų žmonių reikalas – tai svarbiausia iš visų pastabų; paplitusi žmonių masėje ir jos išmokta, ji yra tai, ką kiekvienas individas kasdien vartoja. Šiuo atžvilgiu jos nieku būdu negalima lyginti su kitomis institucijomis. Su įstatymų kodekso nurodymais, bet kurios religijos apeigomis, jūrininkystės signalais ir t. t. vienu metu turi reikalą visada tik apibrėžtas individų skaičius ir tik ribotą laiką, o su kalba, priešingai, kiekvienas nuolatos, ir dėl to ji tolydžio patiria visų įtaką. Įrodyti, kad revoliucija čia neįmanoma, pakanka šito svarbaus fakto. Iš visų visuomenės institucijų kalba mažiausiai teikia galimybių iniciatyvai. Ji yra neatskiriama visuomenės gyvenimo dalis, o šis, būdamas iš prigimties inertiškas, visų pirma pasireiškia kaip konservatyvus veiksnys.

Tačiau per maža pasakyti: kalba yra socialinių jėgų padaras, kad būtų aišku, jog ji nėra laisva; prisimenant, kad ji visada yra ankstesnės epochos palikimas, reikia pridurti, jog tos socialinės jėgos veikia būdamos laiko funkcija (*en fonction du temps*). Kalba turi savybę būti pastovi ne tik dėl to, kad ji susijusi su kolektyvo inertiškumu, bet ir dėl to, kad egzistuoja laike. Abu šie faktai neatskiriama. Sąsaja su praeitimi kas akimirka kliudo laisvai pasirinkti. Sakome *žmogus* ir *šuo*, nes iki mūsų buvo sakoma *žmogus* ir *šuo*. Tai netrukdo visame reiškinyje būti ryšiui tarp dviejų antinomiškų²³⁸ veiksmų: arbitralaus susitarimo, pagal kurį laisvai pasirenkama, ir laiko, kuris griežtai nustato, ką pasirinkti. Kaip tik dėl to, kad ženklas yra arbitralus, jis nepripažįsta jokio kito, o tik tradicijos dėsnį, ir kaip tik dėl to, kad paremtas tradicija, jis gali būti arbitralus.

§ 2. Kintamumas

Laikas, laiduojantis kalbos tolydumą (*la continuité*), daro kalbai ir kitą poveikį, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo priešingas pirmajam: būtent jis greičiau ar lėčiau keičia kalbos ženklus; tad tam tikra

²³⁸ Logiškai nesuderinamų, prieštarų (gr. *ἀντινομία* „įstatymo prieštaravimas“).

prasmė galima vienu metu kalbėti apie ženklo nekintamumą ir kintamumą²³⁹.

Pagaliau abu šie faktai susiję: ženklas gali keistis dėl to, kad jo buvimas yra tolydus. Svarbiausia kiekviename pasikeitime yra pirmąsios materijos tvermė; nukrypimas nuo to, kas buvo, yra reliatyvus. Štai kodėl kitimo principas paremtas tolydumo principu.

Kitimo laike yra įvairių formų, kurių kiekviena duotų medžiagos dideliame lingvistikos veikalo skyriui. Palikus nuošaly smulkmenas, reikia išryškinti, kas svarbiausia.

Pirmiausia teisingai reikia suprasti žodžiui *kitimas* čia suteiktą prasmę. Iš jos galima susidaryti įspūdį, kad turima reikalas specialiai su fonetiniais pakitimais, kuriuos patiria žymiklis, arba su prasmės pokyčiais, kurie susiję su žymima sąvoka. Toks požiūris būtų per siauras. Kad ir kokių būtų pakitimų veiksmų, veiktų jie atskirai ar susiję vienas su kitu, visada jie sukelia santykio tarp žymiklio ir žyminio perslinkį (*un déplacement*).

Štai keletas pavyzdžių. Lotynų kalbos *necāre* „žudyti, nukauti“ prancūzų kalboje virto *noyer*, reiškiančiu „(nu)skandinti, prigirdyti“. Pasikeitė ir akustinis vaizdas, ir sąvoka; tačiau nieko nelaimėtume, jei šio reiškinio skirtume dvi puses; pakanka konstatuoti, kad ryšys tarp sąvokos ir ženklo susilpnėjo ir kad įvyko santykio tarp jų abiejų perslinkis. Kiek kitoks dalykas, jei klasikinės lotynų kalbos *necāre* lyginama ne su prancūzų *noyer*, o sugretinama su IV ar V amžiaus lotynų liaudies kalbos *necāre*, kurio reikšmė „(nu)skandinti, prigirdyti“; tačiau ir čia, nors ir nėra ryškesnio žymiklio pakitimo, yra įvykęs santykio tarp sąvokos ir ženklo perslinkis.

Senovės vokiečių kalbos *dritteil* „trečdalis“ naujojoje vokiečių kalboje yra tapęs *Drittel*. Šiuo atveju, nors sąvoka išliko ta pati, jos santykis su žymikliu pakito dvejai: žymiklis pakeitė ne tik savo materialų pavidalą, bet ir savo gramatinę formą; jis jau neapima *Teil* „dalis“ sąvokos, jis jau paprastasis žodis. Ir pirmu, ir antru atveju čia yra įvykęs santykio perslinkis.

²³⁹ Neteisinga būtų priekaištauti F. de Sosiūrai, kad nelogiška ir paradoksiška priskirti kalbai dvi priešingas savybes. Dviejų į akis krintančių terminų priešprieša jis norėjo tik ryškiau pabrėžti tą tiesą, kad kalba kinta, nors individai ir negali jos pakeisti. Galima tą ir kitaip pasakyti: kalba yra neliečiama, bet ji nėra nekintanti. – Vertėjo pastaba.

Anglų-saksų kalboje ikiliteratūrinio laikotarpio forma *fōt* „koja“ ir liko *fōt* (naujosios anglų kalbos *foot*, o jos daugiskaita *fōti* „kojos“ virto *fēt* (nauj. anglų kalbos *feet*). Kiek ir kokių pakitimų spėtų čia buvus, viena yra tikra: įvyko santykio perslinkis; atsirado naujų atliepimų tarp garsinės materijos ir sąvokos.

Kalba yra visiškai bejėgė priešintis veiksniams, kurie tolydžio sukelia santykio tarp žyminio ir žymiklio perslinkį. Tai vienas iš ženklų arbitralumo padarinių.

Visos kitos žmonių institucijos – papročiai, įstatymai ir t. t. – yra daugiau ar mažiau paremtos natūraliais daiktų santykiais; jų naudojamos priemonės būtinai atitinka siekiamus tikslus. Net ir mada, kuri reguliuoja mūsų drabužius, nėra visiškai arbitrali: negalima daugiau nei tam tikru mastu nukrypti nuo jos sąlygų, kurias diktuoja žmogaus kūnas.

Kalbos priemonių parinkimo, priešingai, niekas neriboja, nes negalima įsivaizduoti, kas galėtų sutrukdyti bet kurią sąvoką asocijuoti su bet kuria garsų seka.

Kad geriau būtų galima suvokti, jog kalba yra tik institucija, Vitnis²⁴⁰ teisingai pabrėžė arbitralų ženklų pobūdį; tuo būdu jis nukreipė lingvistiką teisinga linkme. Tačiau, nepakankamai išigilinęs, jis neįžiūrėjo, kad arbitralus pobūdis iš pagrindų skiria kalbą nuo visų kitų institucijų. Tai gerai matyti iš jos evoliucijos būdo; nieko nėra sudėtingiau: kadangi ji egzistuoja visuomenės masėje ir sykiu laike, asmuo negali joje nieko pakeisti, o, antra vertus, jos ženklų arbitralumas teoriškai duoda laisvę nustatinėti bet kokią santykį tarp garsinės materijos ir sąvokų. Iš to aiškėja, kad abu į ženklą suvienyti elementai kiekvienas gyvena neregėtu mastu tik jam būdingą gyvenimą ir kad kalba kinta, arba geriau – evoliucionuoja, įtaka daroma visų veiksmų, kurie gali paveikti arba garsus, arba prasmes. Ši evoliucija yra neišvengiama; nėra kalbos, kuri būtų jai pasipriešinusi. Po tam tikro laiko tarpo visada galima konstatuoti aiškiai matomus perslinkius.

240 Viljamas Vitnis (William Whitney, 1827–1894) – sociologinės krypties amerikiečių lingvistas, sanskritologas, Jeilo universiteto profesorius. Sosiūras „Bendrosios lingvistikos kurse“ keliskart mini jo veikalą „The Life and Growth of Language“ (1875).

Tai yra tiek tikra, kad ši principą, beje, galima patikrinti net ir dirbtinėse kalbose. Kas sukuria kalbą, disponuoja ja tol, kol ji nepradedama vartoti; tačiau ji ištrūksta iš kontrolės nuo pat tos akimirkos, kai ima funkcionuoti pagal paskirtį ir tampa visų nuosavybe. Toks eksperimentas yra esperanto kalba. Po pirmo laiko tarpo kalba tikrų tikriausiai pradės savo semiologišką gyvenimą, ji bus perduodama pagal dėsnius, kurie neturi nieko bendra su šiuo apgalvotu kūrinium, ir atgal grįžti ji nebegalės. Žmogus, kuris tartųsi sukursiąs nekinamą kalbą, kurią būsimosios kartos turėtų perimti tokią pat, būtų panašus į vištą, sudėjusią anties kiaušinį: jo sukurta kalba norint nenorint būtų pagauta tėkmės, kuri įtraukia visas kalbas.

Ženklo tolydumas laike, susijęs su kitimu laike, yra bendrosios semiologijos principas; tą patvirtinti būtų galima rašto sistemos, kurčėnų kalbos ir kitais pavyzdžiais.

Tačiau kuo gi pagrįstas kitimo būtinumas? Mums galbūt bus priekaištaujama, kad ši punktą paaiškinome mažiau negu nekinamumo principą: taip yra dėl to, kad mes neskyrėme įvairių kitimo veiksnių; kad žinotum, kiek jie yra būtini, reikėtų juos peržvelgti su visa jų įvairove.

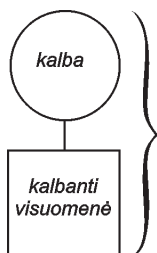
Tolydumo priežastys stebėtojai yra *a priori* suprantamos, kitaip yra su kitimu laike priežastimis. Gal geriau atsisakyti tikslaus jų aprašymo ir apsiriboti bendru santykio perslinkio aptarimu; laikas keičia viską; nėra pagrindo manyti, kad kalba gali išvengti šito universalus dėsnio.

Pakartodami mūsų įrodinėjimo etapus, laikysimės įvade nustatytų principų.

1. Vengdami tuščio žodinio apibrėžimo, pirmiausia skyrėme tokio visuotinio reiškimo, kaip kalba, du veiksnius (*facteurs*): kalbos sistemą ir kalbėjimą. Kalbos sistema mums – tai kalba be kalbėjimo. (*La langue est pour nous le langage moins la parole.*) Ji yra visuma kalbinių įgūdžių, kurie leidžia individui suprasti [kitus] ir būti suprastam.

2. Tačiau šis apibrėžimas dar palieka kalbą šalia socialinės realybės; jis daro iš jos kažką nerealų, nes apima tik vieną realybės aspektą, individualumo aspektą; kad būtų kalba, reikia kalbančios visuomenės. Niekada, kad ir kaip pasirodytų, kalba nebūna kažkur anapus socialinio fakto, nes ji yra semiologinis reiškiny. Socialinė

prigimtis yra viena iš jos vidinių savybių; išsamus jos apibrėžimas suveda mus su dviem neatskiriama dalykais, kaip parodyta schemeje:

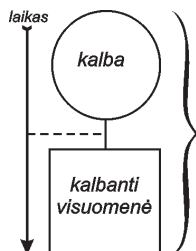

Tačiau šiomis sąlygomis kalba yra gaji, bet dar ne gyva; mes atsižvelgėme tik į jos socialinį realumą, bet ne į jos istorinę esmę.

3. Kadangi kalbos ženklas yra arbitralus, atrodo, kad, šitaip apibrėžta, kalba turėtų būti laisva sistema, formuojama valios, priklausoma tik nuo racionalumo principo. Socialinis kalbos pobūdis pats savaime neprieštarauja tokiam požiūriui. Be abejonės, kolektyvo psichologija veikia ne vien loginėje plotmėje; reikėtų atsižvelgti ir į visa tai, kas individo santykių su individu praktikoje nepaklūsta protui. Vis dėlto ne tas trukdo mums laikyti kalbą paprasta sutartimi, keičiama suinteresuotųjų valios, trukdo laiko poveikis, susijungęs su socialinių jėgų veikimu; be trukmės kalbos realybė nėra tobula, ir negali būti daroma apie ją jokių išvadų.

Imant kalbą laike, bet atmetus kalbančią visuomenę – įsivaizduokime izoliuotą individą, gyvenantį daugelį šimtmečių, – nebūtų galima konstatuoti jokio pasikeitimo; laikas nebūtų padaręs jai, kalbai, jokio poveikio. Atvirkščiai, jei kalbanti visuomenė būtų nagrinėjama atmetus laiką, nebūtų matyti socialinių jėgų poveikio kalbai.

Kad priartėtume prie realybės, mūsų pirmojoje schemeje reikia dar ženklo, rodančio laiko eigą:

Dabar jau kalba nėra laisva, nes laikas leidžia socialinėms jėgoms pasireikšti su savo poveikiais; taip prieinama prie tolydumo principo, kuris panaikina laisvę. Bet tolydumas būtinai implikuoja kitimą, daugiau ar mažiau žymų santykių perslinkį.

(Ferdinandas de Sosiūras, Iš „Bendrosios lingvistikos kurso“. – *Mintis ir ženklas*, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 127–141. Iš prancūzų kalbos vertė Bronys Savukynas).

Kalba ir šneka

Kaip fenomeno, būdingo žmonėms reiškinių, galima nurodyti tris neabejotinus kalbos požymius:

- 1) kalbėjimą, šnekos aktą, kuris yra kalbos produkavimas, pasireiškiantis tam tikru pasakytu (į garsajuostę įrašytu) ar parašytu tekstu – visuma pasakymų, posakių, kitaip tariant, kalbinę žmonių elgseną;
- 2) sistemą, lemiančią minėtų tekstų kūrimą ir susidedančią iš konvencinių ženklų bei jų jungimo taisyklių, egzistuojančių visų ta kalba kalbančių visuomenės narių sąmonėje (ir tada, kai jie tyli);
- 3) socialinį-kultūrinį fenomeną, kalbinių reiškinių visumą, apimančią abi minėtų požymių grupes, būdingą kuriai nors konkrečiai istorinei visuomenei.

Pirmoji požymių grupė atitinka Sosiūro *parole*, šnekos aktą, trumpiau, šneką, kalbėjimą, antroji – *langue*, kalbą-sistemą, trumpiau, kalbą, ir trečioji grupė sudaro Sosiūro *langage*, kalbą apskritai.

Opozicija *parole* (šneka)/ *langue* (kalba) nusako individualios ir socialinės kalbos apskritai skirtumą. Viena vertus, žodžius taria ir jais savo mintis (dažniausiai kitam žmogui) pasako individas, bet, antra vertus, visi vieną kalbą vartojantys individai reprodukuoja – ne tiksliai, bet apytikriai – tas pačias garsų virtines (pavyzdžiui, *m-e-d-i-s*), susijusias su tomis pačiomis idėjomis („medis“). Sąvokos (pavyzdžiui, „medis“) asocijavimą su tam tikru akustiniu vaizdu (*medis*) individo smegenyse ir čia atsirandančio koreliacinio impulso perdavimą iš smegenų į kalbos padargus, kurie artikuliuoja tam tikrą garsų virtinę (*m-e- -d-i-s*), garso bangomis pasiekiančią kito individo ausį, Sosiūras vadina šneka (*parole*). Aktyvioji, realizacinė kalbos pusė visada yra individuali, nes ją atlieka ne kalbančioji masė, bet indivi-

das. Individualus kalbos aktas, kurį sudaro kalbos garsų produkavimas ir jų suvokimas, arba fonacija ir audicija, tėra kalbos embrionas. Šneka yra individualus valios ir žinojimo aktas, kuriame reikia skirti: pirma, kalbos kodo derinimus, kombinacijas, kurias vartoja kalbantysis asmuo, kad išreikštų savo mintis; antra, psichofiziologinę mechanizmą, kuriuo tuos derinius, tas kombinacijas individas eksteriorizuoja²⁴¹. Šneka, be to, yra psichologinis reiškinys. Todėl šnekos kokybei – aiškumui, efektyvumui – turi įtakos keletas veiksnių: kalbamojo dalyko išmanymas, dvasinė kalbančiojo būseną (drąsa ar drovumas, noras ar nenoras kalbėti, pritarimas ar nepritarimas kalbamajam dalykui), fizinė kalbančiojo būseną (nuovargis ar pan.), auditorijos pobūdis (palankumas ar nepalankumas oratoriui, galėjimas jį suprasti, girdimumas), buvimas ar nebuvimas tų daiktų, apie kuriuos kalbama, ir kt.

Dėl recepcinio (visa, kas eina iš individo ausies į asociacijų centrą smegenyse) ir koordinacinio gebėjimo individas formuoja žodžių vaizdus, kurie visų individų daugmaž panašūs. Jeigu mes galėtume gauti visų viena kalba šnekančių individų žodžių vaizdų sumą, apčiuoptume socialinę kalbos pusę, kuri yra kalbos sistema, arba tiesiog kalba (*langue*). Tai turtas, kurį šnekos praktika įgyja tai pačiai kalbinei bendruomenei priklausantis individas; tai gramatinė sistema, potencialiai egzistuojanti kiekvieno žmogaus smegenyse, nes individo kalba nėra pilnutinė – tobula ji tik visų ta kalba kalbančiųjų. Kalba lokalizuojama toje fonacijos-audicijos srities dalyje, kur akustinis-audicinis vaizdas yra asocijuojamas su sąvoka. Nepriklausydama nuo individo, kuris pats negali jos nei keisti, nei kurti, kalba egzistuoja dėl praeityje buvusio susitarimo tarp visuomenės narių. Antra vertus, kad pažintų kalbos taisykles, individas turi jos mokytis, o vaikas ją įvaldo palaipsniui. Ji taip aiškiai skiriasi iš kalbos faktų visumos, kad žmogus, netekęs gebėjimo šnekėti (nebylys), kalbą išlaiko, jeigu jis, žinoma, supranta vokalinius ženklus. Kalba (*langue*) – tai ir socialinis produktas žmogaus gebėjimo artikuliuoti žodžius (*la faculté du langage*), ir visuma būtinų, visuomenės priimtų, konvencijų, kad individai tuo savo gebėjimu galėtų pasinaudoti.

²⁴¹ Eksteriorizacija [pranc. *exteriorisation* < lot. *exterior* „išorinis“] suprantama kaip „perėjimas nuo vidinės, arba protinės, prie išorinės, arba praktinės, veiklos“.

Kadangi šneka ir kalba yra dvi to paties objekto pusės, jos ir sudaro tą reiškinį, kurį Sosiūras vadina *langage*, kalba apskritai. Vadinasi, kalba apskritai (*langage*) susideda iš šnekos (*parole, speech, Rede, mowa*) ir kalbos, kaip sistemos (*langue, language, Sprache, język*). Pagal Sosiūro kalbos mokslą, kalba (sistema) nesutampa su kalba apskritai: kalba (sistema) yra esminė, lemianti, determinuojanti kalbos apskritai dalis – ji kalbą apskritai vienija. Mat kalba apskritai yra multiforminė bei heterogeninė: apimdama iš karto kelias rūšis faktų – fizinių, fiziologinių ir psichinių, – ji tuo pačiu metu yra ir individualus, ir socialinis reiškinys. Iš prigimties žmogui duota yra ne šnekamoji kalba (*langage parlé*), bet gebėjimas kurti, sudaryti kalbą (sistemą), kitaip tariant, skirtingas idėjas atitinkančių skirtingų ženklų visumą. Kalba, kaip sistema, yra kalbos apskritai socialinė pusė. Kalba apskritai, kaip jau minėta, yra heterogeninė, o kalba (sistema) yra iš prigimties homogeninė: tai ženklų sistema, kur svarbiausias dalykas yra sąvokos (prasmės) ir akustinio vaizdo vienovė.

Pats Sosiūras pabrėžė, kad skirdami kalbą ir šneką kartu skiriame ir 1) kas socialu ir kas individualu, 2) kas esminga ir kas nebūtina, daugiau ar mažiau atsitiktina. Dichotomijai kalba–šneka apibūdinti vėlesni tyrinėtojai, vienaip ar kitaip tęsę bei interpretavę Sosiūro mokslą, kad išryškintų šios dichotomijos ypatybes, vartojo tokias gnoseologinio aspekto priešpriešas kaip bendrumas-atiskirumas, abstraktumas-konkretumas, baigtumas (suskaičiuojamumas)–nebaigtumas (nesuskaičiuojamumas) ir kt. Kalbamą dichotomiją E. Koseriu laikė ontologiniu skirtumu tarp potencijos ir akto, tarp to, kas virtualu, ir to, kas aktualu. Generatyvinės–transformacinės gramatikos teorijoje kalbos–šnekos opozicijai atliepia kompetencijos–performancijos (realizacijos) priešprieša. Kalbos–šnekos opozicija išreiškia sistemos–proceso ir sistemos–teksto skirtumą. Pirma, šneka yra procesas, kalbos, kaip sistemos, realizavimas šnekos akto metu, o procesas visada remiasi sistema, turi savyje sistemą – antraip jo iš viso nebūtų. Antai fonema, kalbos fonologinės sistemos vienetas, realizuojama šnekoje fiziniais garsais. Vadinasi, fonemos ir jos realizacijos skirtumas atitinka kalbos ir šnekos skirtumą. Antra, šneka yra tekstas – garsų virtinė, kurią galima įrašyti į garsajuostę, transponuoti atitinkamomis raidėmis – grafiniais ženklais – rašo-

mosios kalbos atveju. Šnekos, kaip teksto, ilgis – nuo replikos-interjekcijos ligi knygos korpuso – jau yra apibrėžiamas ekstralingvistinių veiksmų. Vadinasi, Sosiūro dichotomija kalba – šneka yra svarbi kalbos teorijos kategorija. Susikūrus komunikacijos teorijai, jos reikšmė padidėjo, nes kalbai ir šnekai, pagrindinėms lingvistinėms sąvokoms, atsirado atitikmenys kodas ir pranešimas (*message*), kurie šias lingvistikos sąvokas padarė ne tokias dviprasmiškas ir operaciškai produktyvias. Kalba labiau susijusi su žmonių kalbos apskritai atkuriamuoju aspektu (gatavų konstrukcijų vartojimu), o šneka pabrėžia žmonių kalbos kuriamąjį pobūdį. Dėl tos priežasties pragmatinis-komunikacinis kalbos bei šnekos aspektas glaudžiai siejasi su kalbos funkcijų problema.

Apibrėžiant ir tikslinant kalbos ir šnekos sąvokas, buvo iškelta tokių dalykų, kurie, atrodytų, prieštarauja šiai dichotomijai. Pirmiausia tai pastovūs, sustabarėję posakiai, taigi konstrukcijos, vartojamos gatavos, o ne kaskart naujai formuojamos, kuriamos šnekos akto metu. Jų bendroji reikšmė visai kita, nei jų sudedamųjų dalių reikšmių suma, pavyzdžiui, *aplink pirštą vynioti* ‘daryti klusnų’, iš *piršto išlaužti* ‘sugalvoti, prasimanyti’. Tokios rūšies frazeologiniai junginiai, aišku, priklauso žodynui. Bet esti pastovių junginių, kurie yra žodyno ir šnekos akto metu kuriamo teksto paribyje, pavyzdžiui, *mesti rūkyti*. Jie pagrįsti savotiškais sintaksės taisyklėmis, neleidžiančiomis semantiniu pamatu jungtis tam tikrų elementų, pavyzdžiui, negalima pasakyti **mesti sėdėti*. Toliau tai patarlės ir priežodžiai, kurie kiekvienos kalbos yra specifiniai, tik jai būdingi. Kad juos suprastume ir vartotume, reikia mokėti kalbos konvenciją. Vadinasi, kaip ką tik minėti frazeologizmai, jie priklauso kalbos vartotojo kompetencijai, kitaip sakant, kalbai kaip sistemai.

Neatrodo, kad minėti atvejai pakirstų kalbos ir šnekos skyrimą; jie tik komplikuoja kalbos sistemos aprašymą ir jos interpretavimą.

Kitą grupę faktų, lyg ir prieštaraujančių kalbos-šnekos skyrimui, sudaro šnekos žanrai. Ar tai tik šnekos faktai, ar šnekos žanrų sąvoka turi tam tikrą bendrumą, abstraktumą, kuris būtų kalbos sistemos elementas? Įdomu, kad su šnekos žanrų sąvoka susiję dalykai irgi ateina iš kalbos-sistemos ir šnekos aktų paribio. Šnekos žanrai – tai tam tikri nustatyti kalbėjimo būdai, arba stiliai. Jų reikia

mokyti kartu su kalbos sistema. Kaip žinoma, kalbos mokėjimą, kompetenciją sudaro ne tik kalbos struktūros – gramatikos bei žodynų – pažinimas, bet ir kalbos vartojimo taisyklės, kurias kai kurie tyrėjai vadina socialiniu kodu: kokias kalbos formas ir konstrukcijas kuriomis socialinėmis situacijomis tinka ar netinka vartoti. Yra socialinių situacijų (pavyzdžiui, priesaikų davimas, vestuvių ir laidotuvių apeigos ir kt.), kur vartojamos nustatytos, gatavos formulės, o ne komunikacijos procese kuriamos konstrukcijos, ribojamos vienu kuriuo šnekėjimo būdu, stiliumi. Šnekos aktų teorija yra išskyrusi ir aprašiusi keletą šnekos žanrų: formalųjį, arba institucionalųjį, neutralųjį, arba konsultacinį (pavyzdžiui, diskutuojant kuria nors moksline tema), pagarbos reiškiamąjį (pavyzdžiui, kreipiantis į amžiumi, pareigomis, laipsniu ir pan. vyresnį ar nepažįstamą žmogų), santūrųjį „šaltąjį“, emocinį „išsipasakojamąjį“, intymųjį, familiarųjį ir kt. Kad kalbos vartojimas pagrįstas socialiai apibrėžtomis ir visuomenės sankcionuotomis taisyklėmis, matyti iš to, jog jų nepaisymas yra laikomas mažų mažiausiai ekscentriškumu ar nepakankamu kalbos mokėjimu, o atskirais atvejais (pavyzdžiui, painiojant šnekos žanrus ir į vyresnįjį kreipiantis vartojant veiksmažodžių vienaskaitos antrojo asmens formas su *tu*) gali netgi privesti prie konflikto. Vadinasi, reikėtų manyti, kad, viena vertus, šių taisyklių visuma – galima jas vadinti ir socialiniu kodu – įeina į kalbos vartotojo kompetenciją kaip jos dalis ir nustatytose situacijose atkuriamos gatavos konstrukcijos ir frazės priklauso kalbos sistemai. Antra vertus, kalbėjimo būdai, arba šnekos žanrai, yra komunikacinio akto metu kuriami individualūs tekstai (pasakymų visuma), priklausantys šnekos sričiai.

Vadinasi, kalbos (*langue*) ir šnekos (*parole*) skyrimas yra vienas iš pagrindinių dabartinės lingvistikos tvirtai priimtų postulatų. Intuityviai suprantama, kad vienas dalykas yra kalbos vartojimas, kalbėjimas, šnekos aktai, kalbos realizacija konkrečiais žmonių pasakymais šnekos aktų metu ir visai kitas dalykas yra žmogaus gebėjimas kalbėti, kalbos mokėjimas, potenciali, sistemos turėjimas, žmogaus, kuris šiuo momentu galbūt tyli, bet kalbą vis dėlto moka. Taip interpretuotos kalbos būtis, aišku, yra filosofijos problema. Filosofinis realizmas verstų mus galvoti apie kalbą kaip psichinę esybę, bet kalbą-sistemą kaip abstrakciją slepia tekstai, pasakymų visuma,

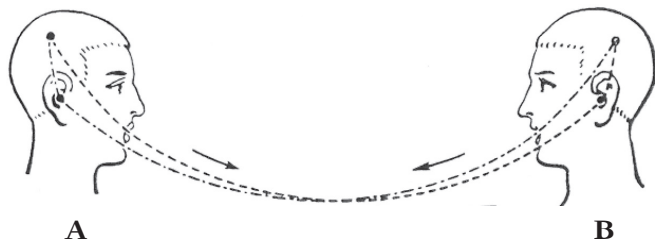
kurie nuo sistemos ir priklauso. Čia būtų visai vietoj prisiminti iš išlikusių rašytinių tekstų atkurtą mirusių kalbų sistemą.

(Simas Karaliūnas. *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, p. 14–19).

7. Kuris iš pateiktų tekstų apibūdina psichofizinį kalbėjimo (šnekos) aspektą, kuris – kuris – fiziologinį, kuris – socialinį. Ar kalbėjimas yra įgimtas ar įgytas reiškinys?

1. Iš adresanto [A] plaučių einančios oro srovės suvirpintos balso stygos sukelia garso bangas, kurios pasiekia adresato [B] ausies būgnelį, jį suvirpina; tie virpesiai nervų kanalais patenka į smegenis ir sukelia adresatui garsinius vaizdus. Kad normaliai vyktų kalbėjimo (šnekos) ir suvokimo procesas, būtini du sveiki smegenų centrai, kurie yra kairiajame smegenų pusrutulyje – motorinis ir sensorinis. **Motorinis** (lot. *motor* – ‘sukeliantis judėjimą’) lemia šnekos padargų judesius, o **sensorinis** (lot. *sensus* – ‘jausmas’) – šnekos suvokimą. Kalbinė veikla kaip psichofizinis procesas pasireiškia tuo, jog tarp adresanto ir adresato yra ryšys (oras, telefono laidai, internetas ir kt.), kuris sąlygoja:

- a) kalbėjimą (rašymą);
- b) informacijos perdavimą ir priėmimą;
- c) kalbėjimos (šnekos) turinio (teksto) suvokimą.

24 pav. Kalbėjimo ir suvokimo procesas (žr. Kļaviņa 1997: 15)

2. Molekulinės biologijos atradimai – DNR kodo iššifravimas – padėjo nustatyti, kad žmonių kalba yra senesnė už seniausius hieroglifus. Kaip tai suprasti konkrečiau?

Mokslininkai ištyrė ir sudarė (nustatė) vadinamąjį genetinį kodą, kuriuo tarsi „užrašoma“ visa reikalinga genetinė informacija,

perduodama cheminiais pranešimais nukleininųjų rūgščių molekulėmis. Stublinantis dalykas yra tas, kad genetinė informacija yra užrašoma tam tikromis abėcėlės raidėmis, t. y. tam tikru vadinamuoju nukleininu raštu. Iš tyrimų paaiškėjo, kad genetinė abėcėlė apima keturias skirtingas raides, kurių kombinacijos sudaro 64 genetinės „kalbos“ žodžius, kuriuos, anot R. Jakobsono, vadiname kodonais. Pirma, įdomu tai, kad genetinio kodo elementus galime prilyginti natūraliųjų kalbų fonemoms. Antra, abi informacijos sistemos remiasi binarinių opozicijų principu. Trečia, ir verbalinės, ir genetinės informacijos pagrindą sudaro hierarchijos principas. Vadinasi, *homo sapiens* gimdamas jau turi tam tikrą genetinę „programą“, kuri apima gebėjimą išmokyti kalbą. Vaikui tarp 2–5-erių metų amžiaus duotas polinkis išmokyti bet kurią kalbą.

3. Žmogus yra ne tik gamtos, bet ir visuomenės, tam tikro socialinio kūrinys, ir kalbą paprastai įgyja per patyrimą, per aplinką. Kaip ir bet kokia kita žmogaus veikla ar elgsena, kalba su žodžiais, konstrukcijomis, sakiniais gaunama per patyrimą iš aplinkos, užpildant tam tikrą genetiškai determinuotą programą – tam tikrą iš anksto nustatytą genetinį kodą, vadinamąją genetinę „formą“. „Laukiniai“ vaikai, augę tarp žvėrių, kalbos nemokės, – tai vadinamieji *homines alala*. 1957 m. JAV buvo rasta mergaitė, kurią tėvas laikė pririštą ir užrakintą, už bet kokio garso ištarimą buvo fiziškai baudžiama, vėliau ji buvo labai globojama, mokoma, tačiau tobulai įvaldyti gramatinės sistemos ji jau nebegalėjo. Iš čia akivaizdu, jog labai svarbi sąlyga yra, kad vaikas nuo 2 iki 5-erių metų būtų palankioje kalbinėje aplinkoje (čia itin svarbi yra tėvų globa, meilė, emociškai pagrįstas psichologinis ryšys, kuris paverčia vaiko kalbėjimą socialinio bendravimo dalimi). Kai praeis tas vadinamasis kritinis amžiaus tarpsnis, tas biocheminis, neurofizinis mechanizmas jau nebebus toks veiksnys – štai kodėl suaugusiems žymiai sunkiau yra išmokyti naujų kalbų²⁴².

4. Atrodo, kad kalbėjimas yra toks paprastas dalykas, kas kvėpuoti, vaikščioti... Vaikščiojimas – įgimta, biologinė funkcija. Kalbėjimas (šneka) – istorinis kolektyvo paveldas, ilgo socialinio varto-

242 Tekstai parengti pagal Simo Karaliūno studiją *Kalba ir visuomenė: Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*. Vilnius. 1997. 189–203 p.

jimo produktas. Jis labai įvairiopus, kaip ir visa žmogaus kūrybinė veikla, tik gal ne taip išsąmonintas reiškiny, kaip religija, papročiai, skirtingų tautų menas. Ėjimas, vaikščiojimas yra organinė, instinktyvi žmogaus funkcija, o kalbėjimas – neinstinktyvi, įgyta, „kultūrinė“ funkcija.

Anot Sepiro, kalbėjimas yra grynai žmogiškas neinstinktyvus minčių, emocijų, norų perdavimo būdas vartojant laisvai taikomus garsinius simbolius. Kalbėjimas (šneka) nėra kokia nors paprasta žmogaus veikla, – tai labai sudėtingas, smegenų, nervų sistemos, artikuliacijos organų, klausos aparato darbas, kurio tikslas, perteikti informaciją²⁴³.

7. Perskaitykite žemiau pateiktą skyrelį iš Jelsmlevo (Louis Hjelmslev) knygos „Kalba. Įvadas“ Pabandykite nusakyti, kaip jame atsakoma į klausimus:

- kuo skiriasi kalbos elementas ir kalbos ženklas, t. y. vienplanis ir dviplanis kalbos vienetas?
- kokios priežastys gali lemti ženklų sandaros apribojimus?
- kaip apibrėžiama ženklų sistema ir kalbos struktūra?
- kas lemia kalbos tapatumą ir pastovumą?
- ar tą pačią kalbos struktūrą gali atliepti skirtingos vartosenos, t. y. struktūros realizacijos, ir kodėl?

Kalbos struktūra ir vartoseną

Kiekviena kalba visų pirma atrodo esanti *ženklų*, t.y. išraiškos vienetų, turinčių tam tikrą jiems priskiriamą turinį (prasmę), sistema. Žodžiai yra tokio pobūdžio ženklai. Tačiau ženklaais gali būti ir žodžių dalys. Pavyzdžiui, lotynų kalboje *ī* žymi genityvą (*pater Pauli*) ir pasyvą (*amarī*) [lietuvių kalboje *-o* – vienaskaitos kilmininką (*vyr-o*) ir veiksmazodžio III asmenį (raš-o). Žodis *in-croy-able* yra ženklas, kurį sudaro trys mažesni ženklai. Ženklą gali sudaryti tik vienas išraiškos ir vienas turinio elementas – pavyzdžiui, anglų kalbos ženklą

²⁴³ Ketvirtas tekstas parengtas pagal E. Sepiro studiją *Language. An Introduction to the Study of Speech*, 1921. (Iš anglų kalbos vertė Z. B.)

’s junginyje *Peter’s son* sudaro išraiškos elementas *s*, su kuriuo yra susijęs turinio elementas – ‘genityvas’. Ženkłą gali sudaryti – tiek išraiškos, tiek turinio lygmenyje – ir du arba daugiau elementų. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos ženklą *-siu* žodyje *duosiu* sudaro du išraiškos elementai: *s’* ir *u*, susiję su keturiais turinio elementais: ‘būsimasis laikas’, ‘tiesioginė nuosaka’, ‘pirmasis asmuo’, ‘vienaskaita’.

Žiūrint į spausdintą ar parašytą tekstą, matyti, kad jį sudaro ženklai, ir kad šiuos, savo ruožtu, sudaro elementai, kurie išdėstomi tam tikra tvarka (vartojant lotynišką abėcėlę, jie išdėstomi iš kairės į dešinę, hebrajišką – iš dešinės į kairę, senąją mongolišką – iš viršaus į apačią; bet ta tvarka visada yra nustatyta iš anksto). Ir kada klausomės balsu tariamo teksto, girdime, kad jis taip pat yra sudarytas iš ženklų, o šiuos ženklus, savo ruožtu, sudaro elementai, kurie laiko atžvilgiu eina vieni po kitų. Ženkłai sudaro *grandinę* [*kæde*]²⁴⁴, ir kiekvieno ženklo elementai taip pat sudaro grandinę. Funkcija (priklausomybė, ryšys), siejanti tos pačios grandinės ženklus arba elementus, vadinama *santykiu* [*forbindelse*]: ženklai arba elementai grandinėje yra *susieti tikru santykiu*.

Paėmus kokį nors anglų kalbos ženklą, pavyzdžiui, žodį *pit* ‘šulinys’, galima sudaryti kitus ženklus kiekvieną jo elementą pakeičiant kitu. Tokią operaciją galima atlikti tiek su šio ženklo išraiškos plano, tiek su jo turinio plano elementais. Bet čia apsiribosiu išraiškos elementais, nes jie yra akivaizdesni. Taigi kiekvieną raiškos elementą, sudarantį ženklą *pit*, galima pakeisti kitu elementu ir tokiu būdu sukurti naujus ženklus: *pit*, *sit*, *fit*, *lit*; *pit*, *put*, *pot*, *pat*; *pit*, *pin*, *pig*. Ženkłą *pit* galima išreikšti horizontalia grandine, einančia iš kairės į dešinę, o po kiekvienu jį sudarančiu elementu vertikalčiai stulpeliu išdėstyti kitus elementus, galinčius pakeisti pirminį elementą:

pit

sal

fun

...

...

244 Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose nurodyti danų kalbos žodžiai, kuriuos danų kalba parašytame darbe vartojo pats jo autorius (– *Z. B.*)

Tokie vertikalūs stulpeliai vadinami *paradigmomis*. Taigi elementų paradigma yra klasė tų elementų, kurie gali užimti tą pačią vietą grandinėje; *p i t* yra grandinė, *p s f* yra paradigma. Funkcija, siejanti paradigmos narius, vadinama *koreliacija* [forhold]. *P, i* ir *t* sieja santykis; *p, s* ir *f* – koreliacija.

Svarbu pasakyti, kad negalima įvesti kurį nori elementą į bet kurią paradigmą. Tokiu būdu sukurtume ne tik iki šiol nevartotų, nors lingvistiškai įmanomų anglų kalbos ženklų (pavyzdžiui, *bip, mit* – nes taisyklės, apibrėžiančios ryšius tarp anglų kalbos elementų, leidžia sudaryti tokius junginius), bet ir ženklų, kurie prieštarauja šioms taisyklėms. Pavyzdžiui, neįmanoma sudaryti anglų kalboje ženklų *mdt, mgt* arba *mkt*. Nors kiekvienas elementas atskirai paėmus yra geras, bet jie susieti netaisyklingai, ir todėl tokie junginiai ženklų nesudaro.

Taigi galima sudaryti paradigmą, susidedančią iš elementų, kurie įvedami į grandinę tik tam tikroje vietoje ir niekur kitur. Tokia paradigma čia vadinama *kategorija*. Tada *i, a* ir *u* priklauso vienai kategorijai, *d, g* ir *k* – kitai.

Tačiau čia nustatyti kai kurie ženklų sandaros apribojimai tėra tik labai paviršutiniško, pirmuoju išpūdžiu grindžiamo požiūrio į kalbą kaip į ženklų sistemą, išdava. Jeigu mes pažvelgsime giliau ir paklausime, kodėl atsiranda ženklų sandaros apribojimų, kokia kalbos struktūrinė ypatybė lemia, kad ženklas negali būti sudarytas bet kaip, – į tai atsakymą rasime taisyklėse, apibrėžiančiose *skiemens* struktūrą. Tai, kad anglų kalboje negali būti ženklų *mdt, mgt* arba *mkt*, lemia tokios priežastys.

1. Anglų kalboje negali būti skiemenų *mdt, mgt* arba *mkt*; jeigu tai būtų galima, *mdt, mgt, mkt* būtų tikrai galėję tapti gerais anglų kalbos ženklais, kaip ir *pit, put* bei *pot* arba net *bip* ir *mit*. Pastariesiems anglų kalboje tenka nepanaudotų ženklų kūrimo galimybių vaidmuo (šie ženklai yra įmanomi, nes jie yra sudaryti laikantis anglų kalbos skiemenų struktūros taisyklių).

2. Anglų kalboje negali būti skiemenų, pasibaigiančių *-mdt, -mgt* arba *-mkt*; jeigu tai būtų galima, *mdt, mgt, mkt* būtų tokie patys geri ženklai kaip, pavyzdžiui, *-s* arba *-t* (*burnt*), arba *-th* (*tenth*), kurie atskirai nesudaro skiemens, bet vartojami kaip ženklai, kadangi anglų skiemenys gali baigtis *-s, -rnt, -nth* ir t. t.

3. Anglų kalboje negali būti skiemenų, prasidedančių *mdt-*, *mgt-* arba *mkt-*; jeigu tai būtų galima, visai realu, kad *mdt*, *mgt*, *mkt* galėtų būti anglų kalbos ženklais. Tuo atveju jie visuomet turėtų eiti skiemens pradžioje, taip kaip *-s* ir *-rnt* eina visuomet skiemens pabaigoje.

4. Anglų kalboje negali būti nei skiemenų, pasibaigiančių *-md*, *-mg* arba *-mk*, nei skiemenų, prasidedančių *dt-*, *gt-* ar *kt-*; jeigu tai būtų galima, taip pat visai realu, kad *mdt*, *mgt*, *mkt* galėtų būti anglų kalbos ženklais. Tik kiekvieną kartą jie vartosenoje aprėptų du skiemenis: *amd-ta* arba *am-dta* ir t. t.

Taigi galima teigti, kad ženklų sandara priklauso nuo skiemenų sandaros. Kalbos struktūroje nėra ypatingų ženklo sandaros taisyklių: jį gali sudaryti skiemuo (pavyzdžiui, *pī*), skiemens elementas (pavyzdžiui, *-s*) arba skiemenų junginys (toks kaip ženklai, kurie ką tik čia buvo pateikti – *paradigma* ir *kategorija*; vieną sudaro keturi, kitą – penki skiemenys). Bet kalbos struktūroje yra ypatingos *skiemens* taisyklės, ir, savaime aišku, ženklai turi prie jų derintis ir jų nepažeisti.

O kas yra skiemuo? Skiemuo nėra ženklas (pvz., žodį *vakarai* sudaro trys skiemenys, bet nė vienas iš jų nėra ženklas). Jis visiškai atsitiktinai gali sutapti su ženklu, nes ženklą gali sudaryti ir vienas skiemuo, plg. lie. *tu*. Bet netgi šiuo atveju skiemuo ir ženklas nėra tapatūs. Pirmąją žodžio *turėti* dalį sudaro tas pats skiemuo kaip ir žodyje *tu*, bet tai nėra tas pats ženklas. Skiemuo yra visai kas kita: tai yra *elementų junginys*, atsiradęs dėl tam tikrų elementų tarpusavio traukos. Skiemens struktūra priklauso nuo santykių, kuriuos gali užmegzti elementai, ir kiekvienas elementas ar kiekviena elementų kategorija turi savas taisykles. Buvo sakyta, kad anglų kalbos *i*, *a* ir *u* priklauso vienai kategorijai, *d*, *g* ir *k* – kitai. Kategorija, kuriai priklauso *i*, *a* ir *u*, vadinama *balsių* kategorija, o kategorija, kuriai priklauso *d*, *g* ir *k* – *priebalsių* kategorija. Balsiams būdinga tai, kad jie gali patys vieni sudaryti skiemenį; priebalsiams tai nebūdinga. Be to, balsiams ir priebalsiams būdingas sugebėjimas jungtis vieniems su kitais tame pačiame skiemenyje arba kartu sudaryti skiemenį. Bet būna atvejų, kai ribojamas balsių jungimasis su balsiais, priebalsių su priebalsiais, – kai bet kuris elementas negali jungtis su bet kuriuo savo kategorijos elementu. Kartais taisyklės netgi nurodo (pa-

vyzdžiui, priebalsiams) jungimosi tvarką: štai prancūzų [ir lietuvių] kalbos skienu gali prasidėti *tr-*, bet ne *rt-*.

Taigi kiekvienas kalbos elementas priklauso tam tikrai kategorijai, kurios elementai gali jungtis tik tam tikrais apibrėžtais būdais. Šios kategorijos, kartu su jų apibrėžimais, sudaro kalbos elementų sistemą, arba tai, ką aš vadinu *kalbos struktūra*. Ši struktūra nulemia, kurie skiemenys, – taip pat, kokie ženklai yra galimi ir kokie – negalimi.

Anglų kalbos struktūra leidžia sudaryti, pavyzdžiui, štai tokius skiemenis: *pit, sit, fit, put, pot, pat, pin, pig, sal, fun*. [...] Iš tikrųjų, anglų kalbos žodžiuose pasitaiko visi šie skiemenys. Bet kalbos struktūros teikiamomis skiemenų sudarymo galimybėmis ne visada pasinaudojama. Iš tikrųjų, nors prancūzų kalbos struktūra leidžia sudaryti skiemenis, prasidedančius *str-*, tačiau prancūziškuose žodžiuose yra realiai išnaudotos tik skiemenų *stra-*, *stri-* sudarymo galimybės (*stratifier, strier*) ir visiškai nepasinaudota *strou-*. Sudėtingai struktūrai neįmanoma nustatyti jokių taisyklių, apibrėžiančių jos vartojimo galimybes: tai, kad pasirenkama viena ar kita galimybė, yra grynas atsitiktinumas.

Maždaug tą patį galima pasakyti apie ženklus. Kadangi ženklas, kaip ir bet kuris kitas kalbos grandinės segmentas, turi laikytis struktūrinių skiemens sandaros taisyklių, tai savaime aišku, kad tam tikrais atvejais ženklo sudaryti neįmanoma. Bet taip pat savaime aišku, kad kitais atvejais ženklų daryba yra galima. Vadinasi, minėtosios skiemenų sandaros galimybės yra kartu ir ženklų sudarymo galimybės. Tačiau anglų kalboje nėra ženklų *bip, mut, nar* – tai neišnaudotos ženklų galimybės. Tik atsitiktinumas lemia, kad kaip tik šios galimybės lieka neišnaudotos, o panaudojamos kai kurios kitos. Be to, galėsime jomis pasinaudoti, kai tik panorėsime. Galima nors rytoj įvesti į anglų kalbą žodį, sakykime, *bip, mut* arba *nar*, ir suteikti jam vienokią ar kitokią reikšmę. Tai įmanoma todėl, kad šie junginiai galimi skiemenų sandaros požiūriu – tai reiškia, kad jų elementams kalbos struktūra leidžia užimti tam tikras – tarp jų ir konkrečiai šias – vietas junginyje.

Buvo sakyta, kad iš pirmo žvilgsnio kalba atrodo esanti ženklų sistema. Dabar darosi aišku, kad iš tikrųjų kalba, taip pažiūrėjus, yra visai kas kita: tai sistema elementų, kurių paskirtis užimti tam

tikras apibrėžtas vietas grandinėje, užmegzti vienus ir atmesti kitus apibrėžtus santykius. Komponuojant šiuos elementus pagal juos valdančias taisykles, galima sudaryti ženklus. Elementų kiekį ir kiekvieno elemento junglumo galimybes nustato *kalbos struktūra*. *Kalbos vartoseną* sprendžia, kurias iš šių galimybių reikia panaudoti.

Iš to galima daryti išvadą, kad blogiausia, ką galima būtų įsivaizduoti, nors paviršutiniškai ir negiliai svarstant, tai atrodytų lyg ir natūraliausia ir vos ne vienintelė galimà išeitis, tai kalbos aprašymas skaičiuojant kalboje vartojamus ženklus. Savaime aišku, kad, norint išmokyti kalbą, neužtenka susipažinti su jos struktūra – reikia susipažinti ir su jos vartoseną. Bet vartoseną suponuoja jos struktūra. Taigi, pradėjus nuo struktūros, galima gerokai sutrumpinti kalbos išmokymo kelią. Kalbos išraiškos elementų kiekis yra labai ribotas; paprastai jų yra dvidešimt, labai retai – daugiau kaip penkiasdešimt. Skiemenų kiekis dažnai išreiškiamas keturženkliais skaičiumi. O ženklų gali būti dešimtys tūkstančių, ir, turint galvoj kalbos prigimtį, neįmanoma nustatyti galutinį jų skaičių. Ženklų sąrašas – žodynas – būtinai ir visuomet bus neišsamus, kadangi nauji ženklai gimsta jau tuo metu, kai jis yra rašomas, ir dar daugiau jų atsiranda, kai tuo žodynu jau pradėdama naudotis. Ir vis dėlto kalba, kurioje susidaro šie nauji ženklai, yra ta pati kalba, kuri egzistavo jau tada, kai žodynas buvo pradėtas. Juk kalba išlaiko savo tapatumą, jeigu jos struktūra lieka ta pati, – ji gali turėti įvairias vartosenas, ją galima pritaikyti įvairiems tikslams. Lietuvių kalba lieka lietuvių kalba, net jeigu į ją įtraukiami nauji žodžiai, nes visada žiūrima, kad šie žodžiai būtų sudaryti iš tų pačių elementų, kaip ir ankstesnieji ir kad būtų laikomasi tos pačios skiemenų sandaros.

Taigi tik kalbos struktūra lemia kalbos tapatumą ir pastovumą. Susidūrę su tokia pat kalbos struktūra, galime drąsiai teigti, kad susidūrėme su ta pačia kalba. Be šio kriterijaus galima būtų teigti, kad kalba nuolatos kinta ir kad šiandien kalba yra kitokia negu vakar. Laikraštyje mes kiekvieną kartą susiduriame su koku ženklu, kuris yra naujas lietuvių kalbai arba bent jau mums. Be to, be šio kriterijaus niekada nebūtų galima nors kiek pagrįstai tvirtinti, kad mes mokame kalbą. Nėra nė vieno žmogaus, kuris žino ir supranta visus lietuvių kalboje kada nors vartotus ženklus arba ženklus, vartoja-

mus kasdien įvairių specialybių atstovų, žmonių iš įvairių regionų ir įvairių aplinkų.

Bet kalbos struktūra ne tik lemia kalbos tapatumą, ji taip pat nulemia ir kalbų skirtumus. Tas, kas žino tik vieną kalbą arba kelias kalbas, turinčias beveik tapačią struktūrą, bus linkęs manyti, kad elementų jungimosi taisyklės, būdingos šioms kalboms, yra būtinoms visoms. Jeigu kas jam pasakytų, kad kokia nors kombinacija yra negalima lietuvių kalboje, jis galbūt pamanytų, kad šitoks junginys paprasčiausiai yra per sunkus žmogaus lūpoms. Iš tikrųjų tai priklauso tik nuo jo paties tarimo įpročių. Labai mažai negalimų garsų kombinacijų. Kalbos padargai savo prigimtimi yra tikros barbės devyndarbės. Mes tiesiog esame pripratę išsiversti nedaugeliu judesių. Šie padargai galėtų atlikti ir kitus judesius, jeigu mes būtume juos treniravę kitaip, t.y. siekė kitokių, ne gimtosios kalbos keliamų, tikslų. Pavyzdžiui, *vlk* ir *krk* yra neįmanomi žodžiai lietuvių kalboje, tačiau jie puikiausiai vartojami čekų kalboje (reiškia atitinkamai 'vilką' ir 'kaklą'), *lgatj* ir *rvatj* būtų neįsivaizduojami lietuvių kalboje, bet tai yra taisyklingi rusų kalbos žodžiai ('meluoti' ir 'plėšti'). Iš gruzinų kalbos būtų galima pateikti tokius žodžius, kaip *vhsdšam* 'valgau', *mtha* 'kalnas', *mkbenare* 'kandumas', *dsqali*, 'vanduo' – tai žodžiai, kuriuos lietuviai, remdamasis savo tarimo įgūdžiais, laikytų fiziologiškai neįmanomais. Kai kurie danų kalbos junginiai taip pat yra visiškai neįprasti ir labai sunkūs žmonėms, kurių gimtosios kalbos struktūra iš esmės skiriasi. Suomiai žodžiai *skvat* arba *skvulp* sukeltų beveik neįveikiamų sunkumų, o prancūzui – žodis *skælmsk*, kadangi suomių kalboje nėra galimos priebalsių samplaikos žodžio pradžioje, o prancūzų kalboje – žodžio gale.

Čia paminėtas elementų ir ženklų ryšys yra tikroji viso nuostabių praktiško kalbos mechanizmo paslaptis. Norėtusi netgi pasakyti: tai yra kalbos konstrukcijos genialioji paslaptis. Juk visada yra galimybė sudaryti naujus ženklus tik kiek kitaip (tačiau laikantis žinomų taisyklių) pergrupuojant gerai žinomus elementus, o tų taisyklių ir elementų yra nedaug ir jie greitai išmokstami. Žiupsnio elementų su atitinkamomis taisyklėmis pakanka, kad būtų įmanoma jungti juos vienus su kitais ir sudaryti tiek ženklų, kiek norima. Elementų sistema yra baigtinė, o ženklų sistema – produktyvi; elemen-

tai sudaro uždara, o ženklai – atvirą klasę. Vienos kalbos elementų skaičius yra nekintamas [*uforanderligt*]; ženklų skaičius gali augti, tenkindamas visuomenės arba individo (pvz., poeto arba techniko) poreikius ir įgeidžius, ir atvirkščiai – jis gali sumažėti, nes kai kurie žodžiai gali išnykti iš kalbos, gali būti sunaikinti, jei jie tampa nereikalingais ar nepageidautiniais. Dėl savo nestabilumo ženklų sistema nėra būdinga kokiai nors vienai kalbos būklei ar situacijai, ji pritaiko prie bet kokių pakitimų. Štai kodėl nė viena kalba nėra susieta su konkrečiu konceptų visetu, su konkrečia aplinka arba konkrečia civilizacija. Amerikanistai pagrįstai pabrėžė, kad indėnų kalbos, kaip ir bet kuri kita, tinka vakarietišakai civilizacijai, net jeigu jos, priklausydamos indėnų civilizacijai, neturi savo ženklų daugybei mūsų konceptų (pavyzdžiui, iš technikos ar mokslo sričių). Jei prireiktų, jos galėtų visiškai taisyklingai sudaryti tokius ženklus. Kiekvienoje kalboje, be efektyviai panaudotų ženklų, yra praktiškai neišsemiamas nepanaudotų galimybių rezervas.

Taigi galima įsivaizduoti kalbą, vartojamą keletu skirtingų būdų: tai pačiai struktūrai gali atliepti visiškai nepanašios vartosenos. Galima būtų pakeisti kiekvieną lietuvių kalbos žodyno žodį kitu, naujai sudarytu žodžiu, ir vis dėlto liktų nepajudinta po jais slypinti kalbos struktūra: tereikėtų tik išlaikyti tuos pačius elementus, nepriduriant naujų, ir juos jungti į skiemenis pagal tas pačias taisykles.

Tačiau, nors skirtingos vartosenos gali atliepti tai pačiai kalbos struktūrai, atvirkštinis procesas nėra įmanomas: vienai vartosenai gali atliepti tik viena struktūra. Funkcijoje, susiejančioje struktūrą ir vartoseną, struktūra yra *pastovus*, o vartosena – *kintamas* dydis. Taigi suprantama, kad kalbos tapatumą lemia ir ją ypatingai apibrėžia kalbos struktūra, o ne vartosena.

Taigi kalbos struktūra nustato tų elementų skaičių, kuriuo galima operuoti, ir būdą, kuriuo kiekvienas iš jų siejasi su kitais. Nieko daugiau. Elementų ir konstravimo taisyklių skaičius lieka tas pats, o visi kiti reiškiniai, kurie pasitaiko kalboje, gali varijuoti, nes jie priklauso nuo vartosenos. Tai, pavyzdžiui, ženklų daryba, ženklų galimybių išnaudojimas. Tačiau ir daug kitų dalykų yra kintantys struktūros atžvilgiu ir todėl priklauso vartosenai. Kalbos struktūroje nėra tvirtos elementų žymėjimo arba įvardijimo tvarkos, todėl ši

gali laisvai varijuoti tos struktūros atžvilgiu. Tos pačios struktūros elementus galima pažymėti arba įvardyti bet kaip, svarbu išlaikyti skirtingų elementų skaičių, kurio reikalauja struktūra. Pavyzdžiui, galima vartoti grafinius simbolius ir kiekvieną elementą žymėti raide. Raidės turi būti skirtingos, bet visa kita galima pasirinkti pagal skonį. Galima laisvai pasirinkti ir keisti jų formą, spalvą ir kt. – svarbu, kad išliktų struktūra. Pačią struktūrą būtų galima pažymėti mūsų pačių išrasta rašybos sistema, sutartiniu grafinių ženklų kodu, tačiau kalba liktų tokia pati. Taip pat galima lietuvių kalbos išraiškos elementus žymėti nelotyniškais rašmenimis arba, sakysim, Morzės ženklais, tačiau lietuvių kalba nuo to nepasikeistų. Taip pat galima elementus išreikšti akustiškai ir kiekvieną elementą žymėti specifine garso banga – bangų pasirinkimas neturi reikšmės. Svarbu, kad tik jos pakankamai viena nuo kitos skirtųsi. (Tarp kitko, žmogaus ausis sugeba skirti labai subtilius niuansus. Tai, kas pasakyta apie kalbos padargus, tinka ir ausiai; ji irgi yra ta barbė devyndarbė, kuri visgi pripranta prie skirtumų, reikšmingų jos gimtojoje kalboje, ir vis mažiau ir mažiau sugeba skirti kitoms kalboms būdingus niuansus. Taip pat dažnai, remiantis gimtosios kalbos įpročiais, teigiama, kad šių niuansų fiziškai neįmanoma pastebėti). Taip pat neturi reikšmės, kaip sukeliamos bangos: tam tinka tiek fonografas, tiek kino juosta, diktofonas ar švilpukas, tiek žmogaus burna ir gerklė. Kalbos struktūros elementai gali dar būti palyginti su vėliavomis, išpieštomis ir nuspalvintomis įvairiausiais būdais. Štai jūreiviai visame pasaulyje vartoja tarptautinę ženklų sistemą, kuri leidžia kalbėti angliškai arba bet kokia kitokia kalba. Taip pat kiekvienas karo laivas turi savą vėliavų kodą, kuris leidžia ekipažui susikalbėti tautine kalba. Kitas kalbos išraiškos elementų ypatingo žymėjimo, arba reiškimo, pavyzdys yra kurčėnylių vartojama ženklų abėcėlė. Galima be galo tęsti pavyzdžių sąrašą: kiekvienas pakankamai išradingas žmogus gali sugalvoti tam tikrą kiekį naujų priemonių, kurios leistų naudotis ta pačia lingvistine struktūra, kalbėti ta pačia kalba.

Kalbos struktūros elementai primena dydžius, kuriais operuoja algebra: a, b, c, x, y, z ir t . t . – dydžius, kurie gali pakeisti įvairius skaitmenis, o praktiniuose skaičiavimuose – skirtingus skaičius, turinčius skirtingus pavadinimus. Jeigu laikomasi taisyklių, algebros

dydžius galima žymėti ir vadinti kaip nori. Galima sakyti, kad kalba yra sudaryta žaidimo principu, pavyzdžiui, kaip šachmatai arba kortos. Tokiu palyginimu, be abejo, bus galima remtis ir toliau. Elementai yra figūros arba kortos. Taip pat, kaip ir skirtingi žaidimai, skirtingos kalbos turi visiškai arba iš dalies skirtingas taisykles. Tos taisyklės nurodo, kaip galima arba negalima naudotis tam tikru elementu, figūra arba korta. Jos šiek tiek riboja kombinavimo (jungimosi) galimybes, bet kalboje, kaip ir šachmatuose, išlieka milžiniškas kiekis galimų kombinacijų, galimų ženklo darybos būdų. Visumą taisyklių, nurodančių žaidime vartojamų figūrų kiekį ir tą būdą, kaip kiekviena iš šių figūrų gali jungtis su kitomis, galima pavadinti žaidimo struktūra, ir ji skiriasi nuo žaidimo vartosenos taip pat, kaip kalbos struktūra skiriasi nuo kalbos vartosenos. Norint aprašyti žaidimo vartoseną, reikėtų pateikti informaciją ne tiek apie tai, kaip *galima* žaisti (tai yra struktūra), kiek apie tai, kaip *yra žaidžiama*, arba apie tai, kaip iš tikrųjų buvo žaidžiama iki šiol (būtent tai yra vartoseną). Taigi būtinai reikalinga informacija apie tai, kokios kombinacijos kokiomis sąlygomis yra vartojamos. Taip pat, norint aprašyti kalbos vartoseną, reikėtų pateikti informaciją apie tai, kokie ženklai paprastai vartojami konkrečiu momentu ir konkrečioje aplinkoje tam tikromis sąlygomis. Norint aprašyti žaidimo vartoseną reikėtų nurodyti ir medžiagą, iš kurios paprastai daromos figūros arba iš kurios buvo daromos iki šiol, arba ryškiausią savybę, – pavyzdžiui, kiekvienos figūros arba figūrų tipo visuotinai priimtą išvaizdą, arba tą pavidalą, kuris buvo įprastas iki šiol (šachmatuose žirgą vaizduoja žirgo galva ir t. t.). O apibūdinant kalbos vartoseną, reikėtų tiksliai nurodyti medžiagą – grafinę, garsinę ir t. t., – iš kurios yra sudaryti elementai, ir kiekvieno jų specifinę išvaizdą. Kiekviena žaidimo vartoseną suponuoja žaidimo struktūrą, o ne atvirkščiai: tai pačiai žaidimo struktūrai gali atliepti daugybė įvairių vartosenų. Žaidimo struktūra lieka ta pati, kaip bebūtų naudojamosi pateiktomis taisyklėmis. Štai kodėl viena struktūra gali būti naudojama vis naujoms kombinacijoms, vis naujo žaidimo konkretiems atvejams kurti, taip pat, kaip viena kalbos struktūra gali būti panaudojama vis naujiems ženkluams sukurti. Be to, žaidimo struktūra lieka ta pati ir tada, jeigu figūros gaminamos iš kitokios medžiagos arba joms suteikiama

kitokia išvaizda. Žaidimo struktūra čia duoda visišką laisvę – yra tik vienas apribojimas: turi būti pakankamai lengva atskirti dvi figūras, paklūstančias skirtingoms kombinacinėms taisyklėms. Tarp kitko, įmanoma žaisti šachmatais telegrafu, visiškai nesinaudojant figūromis. Tada žaidimo elementai žymimi Morzės ženklais.

Kalbos vartotojai linkę (daugiau ar mažiau sąmoningai) lengvai su kalba susieti kai kurias visiškai kitokio pobūdžio sąvokas. Jas taip pat reikia priskirti kalbos vartosenai. Šiaip ar taip, jos nepriklauso struktūros sferai. Apskritai šios sąvokos yra tiesiogiai susijusios su elementų išoriniu pavidalu, pavyzdžiui, su garsine arba grafine išvaizda – vieni vadinami žaviais, kiti – bjauriais, tarp jų pastebima panašumų arba skirtumų, arba pažymima, kad štai šis elementas (bet ne tas) yra panašus į kažką, esantį už kalbos ribų. Tai, kas paprastai vadinama *garso ekspresyvumu* [*lydsymbolik*], priklauso pastarųjų sąvokų tipui: kadangi tokie anglų kalbos žodžiai kaip *little* 'mažas', *bit* 'gabaliukas', *a little wee bit* 'visiškai mažai', *kid* 'vaikas' turi elementą, fonetiškai (kalbos vartosenoje) išreikštą garsu *i*, ir kadangi, vienaip arba kitaip, visų šių žodžių reikšmės sugestijuoja *mažumo* idėją, gali susidaryti įspūdis, kad egzistuoja tam tikras nežymus ryšys tarp garso *i* ir *mažumo* sąvokos. Iš karto atkreiptinas dėmesys į tai, kad šie garsų, raidžių panašumai arba skirtumai, arba skirtumai tarp garsų ar raidžių ir nekalbinių realiųjų yra gana subjektyvūs. Panašumas visiškai priklauso nuo požiūrio, kuris pasirenkamas lyginant: vienas objektas niekada nėra panašus į kitą visais atžvilgiais, o tik vienu konkrečiu atžvilgiu. Pakankamai sumaniai ieškant, visada galima surasti tą du dalykus vienijantį požiūrį, kad ir kokie skirtingi jie būtų visais kitais atžvilgiais. Tarp dviejų kalbos garsų arba dviejų ženklo reikšmių, kad ir kokie jie būtų, galima visada, truputėlį įtempus vaizduotę, surasti kokią nors panašumą.

Akivaizdu, kad visos tos sąvokos, kurios yra susijusios su atskirų elementų išorine išvaizda, gali būti tokiu pat būdu susijusios ir su įprastomis elementų kombinacijomis – pavyzdžiui, su ženklais ir su ženklių grupėmis, su frazėmis, posakiais ir t. t. Kai kurios iš jų, ypač glaudžiai susijusios su kalbine medžiaga arba tam tikru laiku ir tam tikroje aplinkoje visų gyventojų pasirinktos, gali įgyti kolektyvinį pobūdį. Daugumas tam tikro kolektyvo narių turi daugiau ar mažiau

aiškus pažiūras arba bent jau lengvai leidžiasi įtikinami, kad jas turi. Štai tokios prigimtios visų sąvokų visuma paprastai vadinama kalbos jausmu [*sprogfølelse*]. Akivaizdu, kad tai yra psichinio pobūdžio reiškiny, kurį tirti turi tiek psichologai, tiek kalbininkai. Tačiau didžioji šios srities dalis vis dar netyrinėta.

(Louis Hjelmslev, *Kalba. Įvadas*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 36–51).

Iš prancūzų kalbos vertė Marius Daškus.

8. Perskaitytą žemiau pateikiamą tekstą, nusakykite, kokiais argumentais jo autorius pagrindžia tezę, kad bet kurios pasaulio kalbos praradimas (jos mirtis) yra nuostolis mokslui.

Pačios kalbos yra įdomios²⁴⁵

Štai mano [...] atsakymas į klausimą, kodėl reikia rūpintis mirštančia kalba. Jei žodis *įdomios* jums atrodo per silpnas, [...] jį galite pakeisti kitu, stipresniu būdvardžiu – *žavios*, *naudingos*, *svarbios*. Tačiau [...] norėčiau truputį atsitraukti nuo tokių dalykų, kaip socio-politinė tapatybė, [...] ir atkreipti dėmesį į pačią kalbą kaip kalbotyros objektą.

Kalbotyra siekia aiškiai ir išsamiai apibrėžti žmogaus gebėjimo kalbėti prigimtį. Kokios yra žmogaus proto galimybės konstruoti kalbas? Norėdami atsakyti į šį klausimą, turime surinkti kuo daugiau duomenų iš įvairių kalbų, tyrinėti istoriją ir netgi priešistorę. Kiekviena kalba, pagal universalius principus į komunikacijos sistemą jungdama garsus, gramatiką ir žodyną, yra nepakartojama, atverianti unikalią pasaulėžiūrą.

Kuo daugiau kalbų tirsime, tuo ryškesnį žmogaus kalbinių galimybių vaizdą matysime. Izoliuotos kalbos yra be galo vertingos, nes jos gali turėti unikalių bruožų, kokių nerasime kitose kalbose. Tokios kalbos mirtis užtveria kelią į tikslą, nes prarandamas neįkainojamas informacijos šaltinis.

Nesusidūrę su lingvistiniais tyrimais žmonės būna labai nustebę, kai sužino, kad čiabuvių kalbos yra tokios pat turtingos ir sudėtingos kaip anglų ar prancūzų, mat Vakaruose čiabuvių kalbos

²⁴⁵ Čia pateikiama šiek tiek sutrumpinta ištrauka iš Davido Kristalo (David Crystal) knygos „Kalbos mirtis“.

laikomos primityviomis. Kolonizatoriai Vakarų kultūrą ir technologijas laikė tobulesnėmis už kolonizuotų šalių, todėl niekino pavergtus žmones ir jų kalbas, laikydami jas elementariomis ar net gyvuliškomis. Manyta (dažnai manoma ir dabar), kad technologiškai atsilikusios kultūros kalba negali būti sudėtinga. Marriane Mithun, tirianti Šiaurės Amerikos kalbas, konstatuoja tikrovę:

Visos Šiaurės Amerikos kalbos yra nenusakomai gražios ir sudėtingos. Jei-gu jaunoji karta atrastų šį grožį, praturtėtų ne mažiau, o gal net daugiau nei per muziką, literatūrą ir dailę.

Nors antropologinėje ir lingvistinėje literatūroje tokių teiginių pilna, nepaprastai dažnai tenka sutikti išsilavinusių žmonių, manančių, kad čiabuvių kalbos yra primityvios, kad jų žodynas susideda iš keleto šimtų žodžių ar išvis neturi abstrakčių terminų, o kai jų pritrūksta, papildomas gestais. Gaila, tačiau Vakarų kultūroje toks požiūris yra išvirtinęs ir stabdo pagalbą nykstančioms kalboms – juk jei miršta primityvi kalba, ne toks jau didelis nuostolis. Galima kategoriškai teigti ir pavyzdžiais įrodyti, kad toks požiūris yra visiškai nesąmonė.

Pavyzdys galėtų būti bet kuris kalbos struktūros elementas – fonologija, gramatika, žodynas, diskursas – pažvelgsiu į kiekvieną, kiek įmanoma lygindamas su anglų kalba. Pradėsime nuo fonologijos. Daugelio pasaulio kalbų garsų sistema skiriasi nuo anglų (atsižvelgiant į tarmę, joje yra 44 balsiai ir priebalsiai). Ubichų kalba²⁴⁶ stebina priebalsių gausa – norminėje anglų kalboje jų yra 24, o ubichų – daugiau nei tris kartus – 80. Vien tik šio skaičiaus pakanka mitui apie primityvių kalbų struktūrą paneigti. Tačiau yra dar įdomesnių lingvistinių dalykų: anglų kalboje priebalsiai skiriami pagal balso stygų virpesius (t. y. skardžiuosius ir dusliuosius, pavyzdžiui, pirmieji garsai žodžiuose *bin* – *pin* ar *van* – *fan*), dažniausi yra pučiamieji garsai (pirmieji garsai žodžiuose *fat*, *vat*, *thin*, *see*, *zoo*, *shoe*, *hat*, paskutinis garsas žodyje *beige*); Australijos aborigenų kalbose priebalsiai į skardžiuosius ir dusliuosius neskirstomi, o pučiamųjų garsų išvis nėra. Kalbos be pučiamųjų garsų iš tiesų kelia nuostabą.

246 Mirusi kaukaziečių kalbų šeimos kalba (priklausė šiaurės kaukaziečių kalbų šakai).

Pietų Afrikoje atrasta ypatinga chosų kalbų²⁴⁷ grupė: ji vienintelė turi nepaprastai sudėtingą spragsimųjų (čeksimųjų ir sprogstamųjų – Z. B.) priebalsių sistemą (tai garsai, kurie retai pasitaiko anglų kalboje, pavyzdžiui, tariant *tut tut*). Europiečiai tyrėjai, pirmą kartą susidūrę su šiomis kalbomis ir būdami nepratę prie tokio skambesio, jas atmetė kaip keistas ir gyvuliškas, lygindami su vištų kudakavimu ar kalakutų burbuliavimu. Tačiau jokių gyvūnų garsų neįmanoma lyginti su !xu²⁴⁸ kalbos fonologinių kontrastų sistema, kurioje suskaičiuojami 48 spragsimieji priebalsiai. Jei chosų kalbos būtų mirusios prieš jas aprašant, turbūt niekad nežinotume, kad tokį, atrodo, paprastą dalyką kaip konstravimas žmogus gali atlikti taip sudėtingai.

Verta pažymėti kalbų gramatinius skirtumus, kuriais nesunku paneigti čiabuvių kalbų primityvumo mitą. Yra daug kalbų, kurios veiksmo ir patirties skirtumui išreikšti turi daugiau būdų nei anglų ar prancūzų kalbos. Žmonės, vartojantys anglų kalbą, jaučia skirtumo trūkumą ir dviprasmybių pavojų, tad situaciją paaiškina papildomais žodžiais.

Anglų kalboje turime šiuos asmeninius įvardžius:

vns.		dgs.	
1-asis asmuo	<i>I</i>	1-asis asmuo	<i>we</i>
2-asis asmuo	<i>you</i>	2-asis asmuo	<i>you</i>
3-iasis asmuo	<i>he/she/it</i>	3-iasis asmuo	<i>they</i>

Nesunku pastebėti, kad šioje sistemoje yra keletas dviprasmybių ir tokių atvejų, kurių ja negalima išreikšti. Kai kreipiatės į keletą žmonių žodžiu *you*, būna neaišku, ar kreipiatės į vieną asmenį ar į du, ar į visus, o kai sakote *we*, neaišku, ar *we* reiškia „du iš čia esančių“, „keletas iš čia esančių“ ar „visi čia esantys“. Be to, sunku šią sistemą pritaikyti sociolingvistiniams pokyčiams – turime lyties nenurodantį daugiskaitos trečiąjį asmenį, o vienaskaitos trečiasis asmuo jau nurodo lytį – šiais lygybės laikais formos *he* ir *she* (arba *she* ir *he*) yra neparankios, todėl nuolat siūloma įvesti kokį nors naują neutralų asmeninį įvardį.

²⁴⁷ Šios kalbos dažniausiai vadinamos khojų–sanų (koisanų) kalbomis.

²⁴⁸ Šauktuku žymimas vienas iš sprogsimųjų (čeksimųjų) priebalsių (– Z. B.).

Panašių išraiškos „trūkumų“ galima rasti ne tik anglų, bet ir kitų kalbų įvardžių sistemoje. Daugumoje pasaulio kalbų yra bevardės giminės vienaskaitos trečiojo asmens įvardis; yra daug kalbų, turinčių įvardžių dviskaitą: *mudu* ‘mes du’, *judu* ‘jūs du’, *juodu* ‘jie du’; yra daug kalbų, kuriose asmeninis įvardis leidžia skirti, ar antrasis asmuo įtrauktas (*tu ir aš*); taip pat tokių, kur antrasis asmuo neįtrauktas (*mudu, bet ne tu*); kai kurios kalbos (pavyzdžiui, *nunggu-buyu*, Australija) turi skirtingus įvardžius, žyminčius du vyriškosios lyties asmenis ‘*judu*’ ir du moteriškosios lyties asmenis ‘*judu*’ arba ‘*mudu*’ ir ‘*mudu*’; kitose (pvz., *aneityum, vanuatu*) yra pirmojo asmens įvardžių, reiškiančių ‘*mudu*’, ‘*mes trise*’ ir ‘*mūsų daug*’; dar kitose (pvz., *cree*²⁴⁹ Kanadoje) yra ketvirtasis asmuo, skiriantis *jį ir dar vieną asmenį, be jo*. Iš anglų kalbos išsirutuliojusioje mišrioje Papua pidžinų (Papua Naujoji Gvinėja) kalboje pagrindiniai yra šeši įvardžiai:

<i>mi</i>	aš	<i>yumi</i>	mes (apimantis antrąjį asmenį –	tu ir aš)
<i>yu</i>	tu	<i>mipela</i>	mes (neapimantis antrojo asmens –	mes be tavęs)
<i>em</i>	jis, ji	<i>ol</i>	jie	

Tačiau šešių įvardžių sistemą galima išplėsti ir prireikus vartoti šias formas:

<i>mitupela</i>	mes dviese (bet ne tu)
<i>mitripela</i>	mes trise (bet ne tu)
<i>yumitripela</i>	mes trise (taip pat ir tu)
<i>yutupela</i>	du iš jūsų
<i>emtripela</i>	trys iš jų
<i>yumifoapela</i>	mes keturiese (taip pat ir tu)

Čiabuvių kalbų įvardžių sistema šiek tiek panaši į anglų ir kitų kalbų sistemas, tačiau yra keletas gramatinių aspektų, kurie išreiškia tokį požiūrį į pasaulį, kurio neįmanoma atitinkamai išreikšti žinomomis Vakarų kalbomis. Iš angliškai pasakyto sakinio „Knyga nukrito ant grindų“ (*The book fell on the floor*) neįmanoma suprasti, ar kalbėtojas pats matė ją krintant, ar atpasakoja kitą, kuris matė. Yra kalbų, kuriose šis skirtumas užkoduotas veiksmožodinėje frazėje, to-

249 T. y. Šiaurės Amerikos indėnų kri (krijų) kalba.

dėl kalbėtojas *privalo* rinktis tą, kurios jam pagal prasmę reikia. Tokių kalbų gramatinė sistema pavadinta „akivaizdžiąja“ (*evidentiality*). Štai du sakiniai *ngiyambaa* kalba (Australija):

<i>ngindu gara garambiyi</i>	<i>ngindu dhan garambiyi</i>
akivaizdu, kad tu sirgai.	sako, kad tu sirgai.

Pirmasis sakinytis išreiškia sensorinį jutimą; antrasis – netiesioginį, lingvistinį liudijimą. Tujukų kalboje (Brazilija ir Kolumbija) yra penkių „akivaizdumo rūšių“ (*evidentials*) sistema:

Vaizdinis	<i>dūga apé-wi</i> mačiau, kaip jis žaidė futbolą.
Nevaizdinis	<i>dūga apé-ti</i> girdėjau, kad buvo žaidžiama, tačiau nemačiau nei paties žaidimo, nei jo.
Aiškusiis	<i>dūga apé-yi</i> mačiau įrodančius jo žaidimą faktus, pavyzdžiui, jo drabužius persirengimo kambaryje, bet nemačiau jo žaidžiant.
Antrinis	<i>dūga apé-yigi</i> informaciją, kad jis žaidė futbolą, gavau iš kažkur kitur.
Tariamasis	<i>dūga apé-hiyi</i> galima numanyti, kad jis žaidė futbolą.

Pagrindinė mintis yra „jis žaidė futbolą“, tačiau kiekvienas sakinytis tą pačią situaciją parodo kitaip. Svarbiausia, kad neįmanoma pasakyti sakinio neparodant vieno ar kito tos pačios situacijos aspekto, todėl visuomet tarsi bandoma duoti atsakymą į įsivaizduojamą klausimą „Kokiais įrodymais remiasi tavo kalba?“.

Prie tokių „akivaizdumo“ sistemų iškart nepriprantama, mat tiesa apie pasaulį čia išreiškiama visai kitokiais būdais, nei įprasta vartojantiems anglų (ar daugelį kitų) kalbą. [...] Klausimas, kodėl vienose kalbose susiformavo „akivaizdumas“, o kitose – ne, nepaprastai įdomus, tačiau kol kas neatsakomas. Šioje knygoje svarbu pabrėžti, kad mūsų požiūriui į pasaulį jis meta iššūkį. Juk nedau-

gelis – nebent turintieji kalbotyros žinių (arba mokantieji vieną iš tų kalbų) – esame susidūrę su „akivaizdumo“ sistemomis, bet tie, kuriems teko susidurti, neabejotinai praplėtė savo akiratį apie veiksmažodžių vartojimo galimybes. Mes įgavome aiškesnį supratimą apie kalbą ir galime nesibaiminti, kad dėl kalbos mirties niekada nežinosime tokio sakinių sudarymo būdo. Šiuo atveju darbas yra atliktas, tačiau drauge nerimaujame dėl ko kita – kiek panašių dalykų dar nėra atrasta ir niekad nebus, jei mirštančios kalbos nebus užrašytos?

Žodynas – trečioji sritis, kurios lyginamosios studijos suteikia daug aiškumo. Dažniausiai lyginami tam pačiam teminiam laukui priklausantys žodžiai. Keliama prielaida, kad jei kurios nors kultūros kalboje yra tam tikrą realybę įvardijantis žodis (o ne apibūdinimas ar paaiškinimas), tuomet ta realybė kultūrai yra reikšminga. Žodžių įvairovė atveria svarbius kultūros poreikius ir atitinkamą tikrovės suvokimą. Skirtumai tarp kalbų žodynų yra akivaizdūs ir paprasti – pavyzdžiui, nenuostabu, kad Europos kalbose yra daug žodžių, įvardijančių transporto priemones, bet jų nėra kalbose, vartojamose Brazilijos atogrąžų miškuose. Taip pat turime atskirti tiesą nuo pramanų – kaip pavyzdį galėtume imti mitologinį eskimų žodžių sniegui pavadinti skaičių. Dar įdomesnės yra kultūros sritys, bendros visai skirtingoms kalboms, pavyzdžiui, giminystės ryšį nusakantys žodžiai.

Motina, tėvas, dėdė, teta, sūnus, duktė ir pusbrolis – žodžiai, nurodantys giminystę. Europos kalbose tarp jų yra keletas skirtumų – pavyzdžiui, prancūzų kalboje yra du žodžiai *pusbrolis* ir *pusseserė* (*cousin /cousine*), o anglų kalboje šis giminystės ryšys nurodomas vienu žodžiu (*cousin*), iš kurio neįmanoma suprasti lyties. Anglų kalboje nėra daug giminystės ryšį nurodančių žodžių, todėl kartais kyla keblumų. Reikia pridėti paaiškinimus, pavyzdžiui, „dėdė iš tavo motinos pusės“ (*uncle on your mother's side*), nes nėra atskirų žodžių, reiškiančių „tėvo brolis“ ir „motinos brolis“, „motinos sesuo“ ir „tėvo sesuo“. Neįmanoma vienu žodžiu nurodyti, ar „jaunesnis“ ar „vyresnis“ brolis ar sesuo – nesunku, jei yra tik „jaunesnysis brolis“, bet jeigu jų daugiau, išreikšti skirtumą nėra lengva: (*this is the second youngest of my four younger brothers*) (tai antras jaunesnysis iš

keturių mano jaunesniųjų brolių). Paprastai neįmanoma nurodyti ir „brolio žmonos tėvo“, o kai prieinama prie antrosios ir trečiosios eilės pusbrolių, pusseserių ir kitų tolimesnių giminaičių, žmonės tiesiog nustoja gilintis. Nurodyti sutuoktinio giminystės ryšius iš tiesų sudėtinga: *Is the brother of your father-in-law your 'uncle-in-law'?* (Ar tavo uošvio brolis yra tau dėdė?) Ar jis apskritai gali būti laikomas dėde?

O štai daugelio čiabuvių kalbų giminystės ryšius įvardijantis žodynas yra labai platus, jis nurodo šeimos ryšių jų kultūrose svarbą. Kartą tuos žodžius išmokus, giminystės ryšius nurodyti tampa labai lengva. Jų žodynas išreiškia ir pagrindinius socialinių funkcijų skirtumus – pavyzdžiui, kam tenka atsakomybė auklėti vaiką mirus vienam iš tėvų, kas laikomas giminaičiu, o kas ne. Yra žodžių, nusakančių dviejų eilių ryšius su sutuoktinio šeima ir artimaisiais bei giminystės ryšių ribas. Įtakingi veiksniai yra lytis, amžius, kilmė, karta ir klanas (žmonės laikomi artimais, jei priklauso tam tikrai genties grupei). Taigi giminystės ryšius nurodantis žodynas yra puikus skirtingo žmonijos patyrimo, išreiškiamo kalba, pavyzdys. Biologiniai ryšiai yra visur, tačiau, atsižvelgiant į kultūrinius veiksnius, į juos žiūrima skirtingai. Daugumoje Amerikos indėnų ir Australijos čiabuvių kalbų giminystės ryšių sistema labai sudėtinga, todėl jos sulaukė didelio kalbininkų dėmesio.

Gimimo eiliškumas taip pat svarbus: yra skirtingi žodžiai įvardyti broliams ir seserims, jie nurodo jų amžių, t. y. gimimo eiliškumą, ir taip padeda išvengti žodžių *vyresnis* ir *jaunesnis* painiavos. Kalbos gali turėti tikrai daug žodžių, nurodančių giminaičius iš sutuoktinio pusės. Kitur žodis *tėvas* gali nurodyti tėvo brolius ar netgi pusbrolius, kitaip tariant, socialinę statusą ir atsakomybę, o jų atžalos atitinkamai vadinami broliais ir seserimis. Kai kurie žodžiai gali nurodyti atitinkamą ciklą, t. y. tuo pačiu žodžiu įvardijamas tėvo tėvas ir sūnaus sūnus, pavyzdžiui, *pitjantjatjara* kalboje *tjamu* reiškia „vaikaitis“ ir „senelis“. Tokiose kalbose nėra nieko panašaus į nesibaigiančius *pro-*, *propo-* ir panašiai. Pintupų kalboje yra žodžių, įvardijančių kelis giminaičius kartu ir nusakančių ryšius tarp jų, pavyzdžiui, „du broliai“ arba „tėvas ir sūnus“. [...]

Kalboje, be žodyno, taip pat yra ir kitų būdų santykiams nusakyti – siekiant nurodyti dėl vedybų ar mirties tabu tapusius ryšius,

gali keistis visas kalbos stilius. Daug kalbėta apie Australijoje aptiktą reiškinių, pavadintą „vengimo kalba“ (*avoidance languages*). Tarkim, vyras vengia keleto žmonos giminačių – paprastai žmonos motinos ir brolių, o kartais žmonos tėvo ir seserų. Vengimas gali reikšti tiek visišką nebendravimą, tiek tam tikros kalbos vartojimą [...] kreipiantis į kitus asmenis visuomet, kai girdi tabu giminaitis. [...]

Kad nustatytų kalbos sudėtingumą, jos galimybių sritis bei ribas, kalbininkai pirmiausia tiria žodyną, gramatiką ir fonologiją, bet atsižvelgia ir į teksto tipus, pragmatiką ir stilistiką. Daugeliu atvejų kalbos tyrimai esti susiję su kitomis sritimis: giminystę nurodančio žodyno tyrimas susijęs su socialinių ryšių studijomis; sakinių struktūros analizė padeda suvokti visuomenės požiūrį į tiesą. Iš tiesų kalbininko pareiga – pateikti kuo tikslesnį ir išsamesnį kalbos aprašymą, kuris palengvintų su kalba susijusių sričių tyrimą. Išstisus dešimtmečius teorinė kalbotyra stengiasi atsakyti į klausimą „Kokia dar kalba gali būti?“ ir ieško geriausių metodų. Kaip toli nuo šio atsakymo ir tiesos būtume vienkaliame pasaulyje. Mirštant neužrašytoms kalboms, matome vis mažiau ir tolstame nuo tikslo.

Vieni gabiausių kalbininkų bandė sukurti gramatikas, kurių abstrakčiomis formuluotėmis būtų galima paaiškinti daugelio kalbų skirtumus ir panašumus. Tai turi ir neigiamą aspektą – ieškant universalijų kalbose per daug pabrėžiami tikri ar įsivaizduojami panašumai tarp kalbų, tačiau nepastebima skirtumų. [...]

Šiuo metu svarbiausia kalbotyros užduotis yra tiesiog vykdyti tam tikras vietas ir aprašyti kalbas, kol jos dar neišnyko. [...]

(David Crystal. *Kalbos mirtis*, Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 59–71.

Iš anglų kalbos vertė Edita Šidlauskaitė, Gabrielė Gailiūtė).

9. Kuriam kalbos sandaros lygmeniui priklauso tekste parodyti kalbos vienetai?

Sveikinimo žodžiai

Kasdien girdime arba patys tariame sveikinimosi žodžius: **labas rytas, laba diena, labas vakaras**. Ar pagalvojame kada, ką jie reiškia?

Sveikindamiesi, pavyzdžiui, **labas rytas**, mes norime išreikšti mintį: linkiu, kad šios dienos pradžia, šis **rytas** būtų **labas**, kitaip

sakant, – geras, malonus, mielas. Taigi sveikinimas kartu yra ir gero linkėjimas. Neretai sveikinamės ir galininko linksniu: labai rytą, labai dieną, labai vakarą. **Ką norime tokiais sveikinimais išreikšti?**

Tardami **labą rytą**, tarytum duodame sveikinamajam žmogui rytinę dovaną – labai žodį. Kitaip sakant, – gerą, malonų, gero linkintį žodį. Prisiminkime liaudies dainų žodžius: **Kiek jis man davė meilių žodelių – šimtą labų rytelių... Išjodamas, mergužyt, labarytį duosiu, labarytį duosiu, kepuružę kelsiu... Aš jai daviau labą rytą, ji man – nė žodelio [...]**

Kaip geriau sveikintis – **vardininku** ar **galininku**?

Abi formos – vardininko ir galininko – taisyklingos ir geros. Vardininko konstrukcijos kiek daugiau įsigalėjusios, todėl jos įprastesnės, bendrinei kalbai teiktinesnės.

Gal kam **kyla abejonių** dėl žodžio *labas* lietuviškumo. Tai senas **baltiškas žodis** (bendras lietuviams ir latviams), būdvardžio *geras* sinonimas. Visi vartojame prieveiksmį *labai*, tik gal ne visiems aišku, kad tai būdvardžio *labas*, *-a* vedinys. Tiesą sakant, ir pats būdvardis *labas*, *-a* dar vienur kitur gyvas liaudies šnekamojoje kalboje, pvz.: *Šiomet pavasaris labas* (Pandėlys).

Nepagrįstai abejojamas dėl būdvardžio *labas*, *-a* lietuviškumo, vienas kitas karštuolis persistengė – ėmė sveikinimus „lietuvinti“; siūlė sveikinimuose vartoti būdvardį *geras*: *geras rytas*, *gera diena*, *geras vakaras* arba *gerą rytą* (*dieną*, *vakarą*).

Ar tokie sveikinimai tinka bendrinei kalbai?

Būdvardis *geras* žinomas visoje Lietuvoje, kone kasdien jį vartojame. Tačiau liaudies šnekamojoje kalboje būdvardis *geras* retai tegirdimas sveikinimuose. Nors seno baltiško žodžio *labas* vartojimo sfera šiandien palyginti nedidelė, bet sveikinimai *labas rytas*, *laba diena*, *labas vakaras* vartojami kone visose tarmėse, tvirtai įaugę į **bendrinę kalbą**.

(Antanė Kučinskaitė. Lietuvių kalbos etiketas, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 5).

10. Virš brūkšnio įrašykite teisingą fonetinio reiškinio apibūdinimą.

1. Garsų derinimas, nekeičiantis esminių skiriamųjų garsų požymių, yra _____

2. Dviejų vienodų priebalsių junginys, paprastai retai pasitaikantis lietuvių kalboje, yra _____.
3. Dvigubų priebalsių naikinimas tariant tik vieną iš dviejų vienodų yra _____.
4. Priebalsių minkštinimas prieš užpakalinės eilės balsius, pvz., *jaučių, medžių, galiu, keliu, kelio*, yra _____.

11. Raskite tarptautiniams fonetikos ir fonologijos terminams lietuviškų atitikmenų.

1.															
1.															

1. Balsių ir priebalsių asimiliacija	1. Balsių ir priebalsių supanašėjimas
2. Palatalinis balsis	2. Priebalsių praleidimas
3. Degeminacija	3. Minkštasis balsis
4. Priebalsių metatezė	4. Priebalsių sukeitimas vietomis
5. Afrikata	5. Pusbalsis
6. Palatališkumas	6. Sudėtinis priebalsis
7. Sonantas	7. Minkštumas
8. Diftongas	8. Sudvibalsintas balsis
9. Diftongizuotas balsis	9. Dvibalsis
10. Hiatas	10. Kietinimas
11. Depalatalizacija	11. Sambalsis
12. Delimitatyvinė funkcija	12. Garsų išpanašėjimas
13. Disimiliacija	13. Atskiriamoji funkcija
14. Akūtas	14. Dešininis ženklas

12. Kokie fonetikos reiškiniai čia apibūdinami?

1. Šnekos sraute nekirčiuojamas žodis, sulietas su po jo einančiu kirčiuojamu žodžiu į vieną vadinamąjį fonetinį žodį. Nesavarankiški kirčio neturintys žodžiai, prišliję prie kito žodžio pradžios, pvz., *po stalu* [poˈ_stalù], *iš lauko* [išˈ_laũkoˈ], yra _____.
2. Nesavarankiški kirčio neturintys žodžiai, prišliję prie kito žodžio galo ir sudarantys su jais akcentuacinius vienetus, pvz.,

rus. *запас на зуму*, *kodėl gi* [kodėˈl_gi], lenk. *szedła by*, yra _____.

3. Skiemens išryškinimas kitų to žodžio skiemenų atžvilgiu arba žodžio išryškinimas kitų tos pačios frazės žodžių atžvilgiu yra _____.
4. Minimalus artikuliacinis vienetas, susidedantis iš būtinojo balsingojo garso (balsio, dvibalsio) ir mažiau balsingų garsų (priebalsių), kurie nėra būtini, yra _____.
5. Skiemens tarimo moduliacija, galinti skirti tapačios garsinės išraiškos žodžius ar jų formas, pvz., *áukštas* ir *aūkštas*, *káunas* ir *Kaūnas* yra _____.

13. Remdamiesi duotais pavyzdžiais įrodykite, kad kirtis gali atlikti distinktyvinę funkciją.

- a) pikta, tuščia, šalta, gera, miela, plika, bloga, balta, juoda, pilka, žalia;
- b) dėmės, godos, kovos, rūdys, žiemos, vilnys;
- c) kitas, kelintas, plikas, blogas, šlubas;
- d) kalba, gaili, tyli, mina

Pavyzdys: *Pikta:* Man dėl to buvo *pikta*. – *Piktà* kaip ragana.

14. Raskite nurodytų žodžių šaknies morfemų alomorfus.

liet. *grož-is*, *skon-is*, *gėr-is*, yra, *buv-o*, *keič-ia*, *keit-ė*, *kaič-ia*, *kait-ė*; lot. *tuli* „esu nešęs“, *latum* „neštų“ (siekinys); rus. *пыч-ка* „rankutė, rankena, plunksnakotis“; vok. *Büch-er* „knygos“; angl. *took* „ėmė“, *meč-iau*, *mes-iu*

graž-us	grož-is
skan-us	
ger-as	
es-u	
lot. fer-o „nešu“	
keis-ti	
kais-ti	
rus. пык-a „ranka“	
vok. Buch „knyga“	
angl. take „imti, ima“	
met-u	

15. Suskaidykite žodžius į morfemas ir nustatykite, kokiais alomorfaais jos realizuojamos.

1) kilti,	kelti,	kėlė;	
2) berželis,	vaikelis,	ąžuolėlis,	pumpurėlis;
3) geras,	gėris,	gerovė,	gerėti;
4) eiti,	eina,	ėjo,	groti, groja, grojo;
5) gražus,	grožis,	gražumas,	grožybė;
6) atkelti,	atiduoti,	apskristi,	apibėgti.

16. Suskaidykite žodžius morfemomis. Nustatykite, kuriam morfemų tipui (rūšiai) priklauso kiekviena žodžio sudėtyje esanti morfema (įrašykite ją į atitinkamą langelį).

Žodis	Šaknis	Infiksas	Prefiksas	Darybinė priesaga (gali būti ne viena)	Gramatinė priesaga	Fleksija
apsukrus	-suk-		ap-	-r-		-us
trunka						
dirbdavo						
dirbs						
apžvalgininkas						
sąnarys						
santrauka						
karaliauti						
sukuosi						
augalas						
uždavinys						
sulankstytas						
aguona						
argi						
keltis						
laistytuvai						

17. Perskaitykite ištrauką, raskite įvairių morfemų ir įrašykite jas į lentelę.

Kai kuriose sąvokų sistemose rūšinių terminų yra neįtikėtinai daug. Pavyzdžiui, visi žino egzotišką sterblinį žinduolį – kengūrą. Tūlas turbūt yra įsidėmėjęs ir termino *kengūra* kilmės aiškinimą (Senų senovėje Australijon patekęs europietis norėjo sužinoti, kaip vadintinas tas keistai šuoliuojantis gyvūnas ir paklausęs vietinį gyventoją. „Kangaroo“, – tas atsakęs. Europietis užsirašė. Žodis paplito. Vėliau tik paaiškėjo, kad žodis *kangaroo* čiabuvių tarme reiškia „nesuprantu“). Tačiau ne visi tikriausiai žino, kiek daug yra kengūrų rūšių ir kiekviena jų, aiškus dalykas, zoologijos sistematikos terminijoje turi turėti atskirą pavadinimą. Kengūrų yra didelių, sveriančių po 100 kg, ir mažyčių, kurių svoris tesiekia tik 100 g. Vienos jų gyvena stepėse, kitos slapstosi krūmynuose ir žolių sąžalynuose, trečios – karstosi po medžius ir uolas. Iš viso kengūrų sistematikos terminija turi daugiau kaip 50 terminų.

(Kazimieras Gaivenis, Margas žodžių pasaulis. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 82).

Žodis	Šaknis	prefiksas (priešdėlis)	sufiksas (priesaga)	infiksas (įtarpas)	fleksija (galūnė)
sąvokų	-vok-	są-			-ų

18. Pateikite daugiau tos pačios darybos reikšmės vedinių.

- 1) *skalbykla* (: *skalbti*) „patalpa, kurioje atliekamas pamatiniu žodžiu reiškiamas veiksmas“: _____

- 2) *dvyllis* (: *dvyllas*) „naminių gyvulių pavadinimai pagal plauko spalvą“: _____

- 3) *senis* (: *senas*) „asmenų pavadinimai pagal menkinamąją ypatybę“: _____

- 4) *išminčius* (: *išmintis*) „asmenų pavadinimai pagal ryškų išorės ar vidaus bruožą“: _____

- 5) *sūduvis* (: *Sūduva*) „asmenų pavadinimai pagal priklausymą tautai, gyvenamąją ar kilmės vietą“: _____

- 6) *galąstuvas* (: *galąsti*) „įrankiai, kuriais atliekamas pamatiniu žodžiu reiškiamas veiksmas“: _____

19. Remdamiesi pamatiniu žodžiu, nustatykite vedinio darinę reikšmę ir pagal ją sugrupuokite vedinius.

Pavyzdys: šokėjas (: šoka) „kas šoka“ (asmens pavadinimas pagal atliekamą veiksmą)

šokėjas, vežėjas, skundikas, skaitytojas, svajotojas, ūkininkas, dainininkas, atsiskyrėlis, pastumdėlis, barstyti, pataikūnas, klajūnas, lankstyti, samstyti, juokinti, auginti, sprogdinti, vilkėti, stovėti, avėti, gerinti, platinti, bloginti, liūdėti

20. Kurie iš žemiau nurodytų žodžių yra paprastieji (darybiškai neskaidomi) ir kurie – dariniai? Jei žodis yra darinys, šalia parašykite jo pamatinį žodį (ar žodžius) ir nurodykite, kuriai darinių rūšių jis priklauso.

Pavyzdys: *išmoka* – darinys, pamatinis žodis *išmokėti, išmoka, išmokėjo*, galūnės vedinys

nuskęsti _____

paklusnus _____

saulėtekis _____

šukos _____

šventeiviškas _____

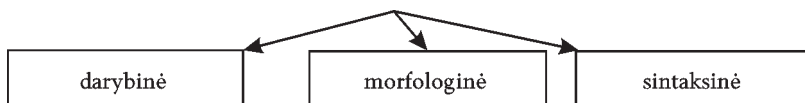
valanda _____

vestuvės _____

žandikaulis _____

žvairys _____

Lingvistinę semantiką sudaro leksinė semantika²⁵⁰ ir gramatinė semantika. Gramatinė semantika, tirianti gramatines reikšmes, smulkiau skirstoma:

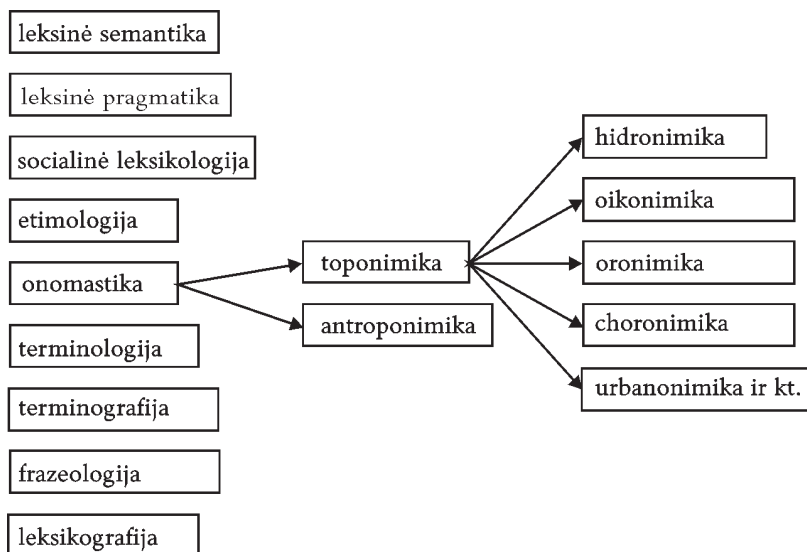
21. Virš brūkšnių įrašykite reikiamas lingvistinės semantikos rūšis.

1. Žodžių darymo priemonių, darybos tipų ir kategorijų reikšmės tiria _____.
2. Žodžių junginių ir sakinių turinį tiria _____.

²⁵⁰ Dabartinė **leksinė semantika** yra šiuolaikinė lingvistinė disciplina, kuri taikydama naujausius tyrimo metodus analizuoja žodžio reikšmės problemas. Tiriamas ne atskirai paimtas žodis, o visa jo situacinė ar sentencinė forma (žr. Jakaitienė 2010: 38).

3. Kaitybos morfemų, atskirų kalbos dalių, morfologinių kategorijų reikšmės tiria _____.
4. Šiuolaikinė lingvistinė disciplina, kuri, taikydama naujausius tyrimo metodus, analizuoja žodžio reikšmės problemas yra _____.

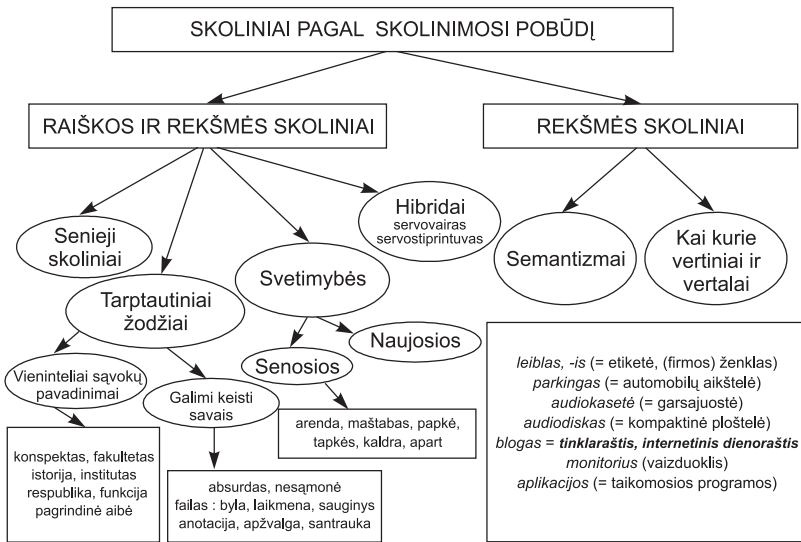
Leksikologijos šakos pagal visos kalbos leksikos (žodyno) tyrimo aspektus

22. Naudodamiesi *Lietuvių kalbos žodynu* (interneto prieiga www.lkz.lt) nustatykite, su kokiais daiktavardžiais gali jungtis šie būdvardžiai.

Pavyzdys: augalotas: Jis augalotas *vyras*, tokių reikia paieškoti.

- a) augalotas, augus, lieknas, išdrikas, išlakis, išnašus, ištekis
- b) palšas, palvas, pelėkas, peliaplaukis, šėmas, dulas, peleninis
- c) gražus, dailus, dailingas, estetiškas, puikus, skaistus, puošnus, šaunus, prašmatnus, vaizdus, išvaizdus, apveidus, dangiškas, dieviškas, karališkas
- d) gausus, didis, didelis, apstus, apstingas, tirštas, nesuskaitomas, neišsenkamas, sodrus, skalsus

25 pav. Skoliniai ir skolinimosi pobūdis

23. Remdamiesi skolinių klasifikacija (žr. 25 pav.), nustatykite, kuriam skolinių tipui priklauso šie žodžiai (žr. *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas*. Prieiga internete: <http://naujazo-dziai.lki.lt/>).

alkotesteris „alkoholio matuoklis, tikrintuvas“
 amoralus „nedoras, nepadorus“
 bestseleris „paklausiausias, perkamiausias“
 domofonas „telefonspynė“
 efektingas „įspūdingas, stulbinantis“
 ekspres „skubus, greitas“
 identiškas „tapatus“
 ingredientas „sudedamasis“
 kontaineris „krovininė, krovadėžė“
 kopyraitas „autorius (autorių) teisės ženklas“
 lančas „priešpiečiai“
 lizingas, lizingas „ilgalaikė nuoma, išperkamoji nuoma“
 parkingas „automobilių aikštelė“

moderatorius „vedėjas, vadovas, pirmininkas“
 magija „kerai, apžavai“
 prescentras „spaudos centras“
 skinhedas, skinas „skustagalvis“
 sponsorius „rėmėjas, mecenatas“

24. Nustatykite, kurie iš šių žodžių priklauso pagrindiniam žodyno fondui ir kurie laikytini naujažodžiais arba pasenusiais žodžiais (archaizmais ir istorizmais).

ateitis, atmintukas, baudžiauninkas, bendradarbis, bėralas „grūdai su pelais“, gyvensena, lažas, popžvaigždė, prezentacija, sponсорystė, staigmena, šlamštlaiškis, televerslas, tinklažmogis, vaitas, žagrė

Pagrindinio žodyno fondo žodis	Naujažodis	Pasenęs žodis

25. Kaip vadiname tokius žodžius kaip *savidianozė*, *motorlaivis* ir kt.?

Kalboje yra tokių žodžių, kurie, be savo, turi dar ir kitų kalbų kilmės nekaitybinių morfemų, pvz., *savidianozė*, *motorlaivis*, *vienadresis* (*apie kompiuterį*), *antikūniai*, *kontrpuolimas*... Tokių žodžių atsiranda dėl kitų kalbų žodžių morfeminio vertimo²⁵¹, skolinių perdirbinėjimo ar naujų žodžių darybos. Jie yra:

²⁵¹ Vertiniai – žodžiai ar posakiai, sudaryti pagal svetimos kalbos pavyzdį, kitaip tariant, „paraidžiu“ išverstai. Skiriamos dvi vertinių rūšys: *vieni vertiniai kalbai labai reikalingi*, nes papildo pagrindinį žodyno fondą, pvz.: *aplinkybė, asmenybė, įtampa, įvadas, laikraštis, padėtis, posėdis, pramonė, sąžinė, tarptautinis* ir kt., *o kiti yra nereikalingi*, nes jie neatitinka bendrinės kalbos normų, yra atsiradę greta jau turimų savų žodžių, jie vadinami barbarizmais. Tai svetimi, nereikalingi žodžiai, atėję į bk iš kitų kalbų ar iš tarmių. Gr. *βάρβαρος* „svetimas, svetimos tautos“. Skiriamasis barbarizmų požymis yra tas, kad jie nėra įteisinti norminiuose darbuose. Vadi-

- a) hibridai;
- b) vertalai;
- c) semantizmai;
- e) kalkės;
- f) vertiniai.

26. Pažymėkite, kuris iš keturių duotų teiginių yra teisingas
(žr. Jakaitienė 2009: 208–210).

aplinkybė, asmenybė, išpūdis, įtampa, įvadas, laikraštis, padėtis, posėdis, pramonė, sąžinė, tarptautinis, įtaka, turinys, sien-laikraštis

1. Tai svetimos kilmės žodžiai, perimti iš kaimyninių kalbų.
2. Tai naujadarai, sudaryti pagal lietuvių kalbai įprastus darybos būdus.
3. Tai senieji veldiniai, paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės.
4. Tai vertiniai, kalbai labai reikalingi, nes papildo pagrindinį žodyno fondą.

Lietuvos Respublikos terminų bankas. Interneto prieiga: http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.view_help?p_sid=553623&p_page_no=1

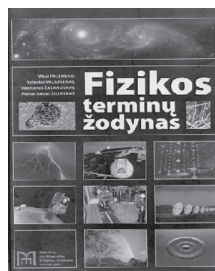
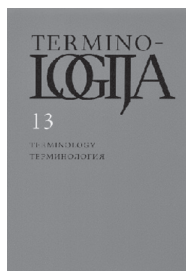
27. Perskaitykite šiuos teiginius atsakykite:

- Koks yra termino²⁵² ir žodžio santykis?
 - Kokie termino ir žodžio skirtumai?
 - Kuo skiriasi paprasto žodžio reikšmė nuo termininės reikšmės?
1. Terminui būdinga griežtai apibrėžta, ribota reikšmė ir griežtai nustatyta vartojimo sritis.

nasi, ne kiekvienas skolinys gali būti laikomas barbarizmu. Barbarizmai yra tokie žodžiai, kurie funkcionuoja šalia kodifikuotų adekvačių variantų ir turi neigiamą kodifikaciją.

²⁵² Terminai – žodiniai bendrosios sąvokos žymikliai specialioje dalykinėje srityje. Paprastai žymikliai sąvoką žymi tam tikru sutartiniu būdu ir patys savaime neperteikia visų sąvokos požymių. Tiksliai sąvoka perteikiama ne žymikliais, o apibrėžtimis.

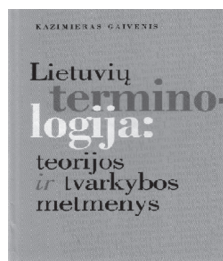
2. Žodžiui būdinga laisvesnė reikšmė ir vartojimo sritis, pvz., *duomenų laukas, magnetinis laukas (informatika, automatika) : laukas žaliuoja, laukas nušienautas*.
3. Žodis turi reikšmę, o terminas – apibrėžtį: *juodas katinas, pilkas apsiaustas* ir plg. *juodoji rinka* „neteisėta prekyba“; *pilkoji ekonomika* „pagrindinė ekonomika“.
4. Terminas – įvardijamasis kalbos vienetas, kurio turinį atskleidžia termininės reikšmės apibrėžtis.
5. Terminas gali būti lygus žodžiui: *banga, ryšys, lentelė, polinkis*.
6. Terminu gali būti ir žodžių junginys: *ilgoji banga, šifruotasis ryšys*.
7. Terminio esmę lemia santykis su juo žymima sąvoka. Žodžio ir sąvokos santykis nėra griežtai apibrėžtas, o termino ir sąvokos santykis griežtai apibrėžtas.
8. Terminologijoje svarbiausia, kad sąvoka būtų apibrėžta (apibūdinta) pagal tos sąvokos vietą kurios nors srities, dažniausiai mokslo sąvokų sistemoje. Tos sąvokos apibrėžimas (apibūdinimas) terminologijoje yra vadinamas *terminine reikšme*.

26 pav. Žurnalo *Terminologija* ir *Fizikos terminų žodyno* (sud. Vilius Palenskis, Vytautas Valiukėnas, Valerijonas Žalkauskas, Pranas Juozas Žilinskas) (2007) viršeliai

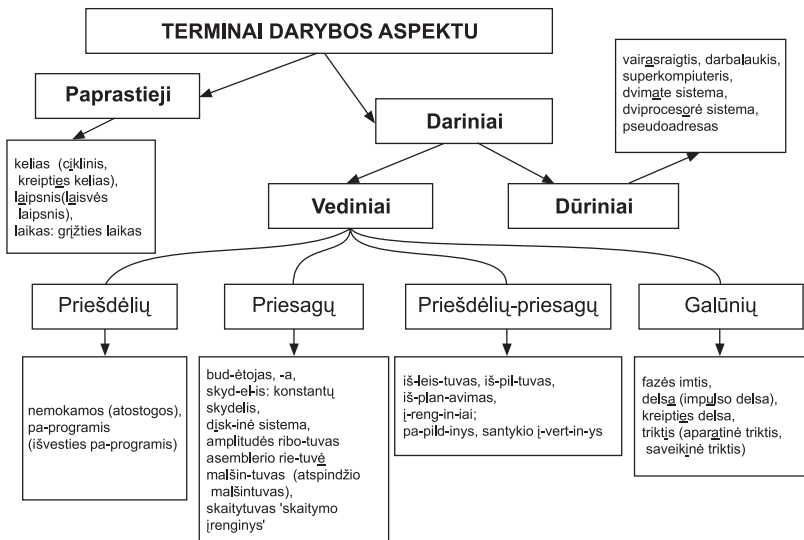

Kazimieras Gaivenis (1934–2003). Viena žymiausių terminologų (žr.: *Kazimieras Gaivenis Bibliografijos rodyklė. Lietuvių kalbos instituto leidykla, Vilnius, 2003*)

28. Išnagrinėkite šiuos terminus kilmės ir darybos požiūriu. Pasiremkitė schema (žr. 27 pav.) ir pasinaudokite kalbotyros, statybos ir automatikos terminų žodynais.

asmenuotė, dūrinys, etnonimas, hiatas, kaitymas, kontraktcija, protezė, svetimybė, šaknis
 apkrova, apvyniotuvus, buldozeris, krūmapjovė, rėmsijė, sandariklis, siulė
 elektrikas, jungtis, jungtuvas, lankstusis robotas, vaizduoklis, valdiklis

27 pav. Terminai²⁵³ darybos aspektu

29. Nustatykite žemiau pateiktų frazeologizmų reikšmę ir, naudodamiesi literatūra, suskirstykite juos pagal motyvacijos laipsnį (žr. Jakaitienė 2010: 285–294).

1									
2									

1. Akmens širdį turėti	1. „didelis kontrastas“
2. Nė piršto nepajudinti	2. „būti žiauriam, negailestingam“

²⁵³ Pabraukti balsiai ar dvibalsiai nurodo terminų kirčio vietą.

3. Kaip akis išdegęs	3. „apgauti“
4. Akis apdumti	4. „labai greitai, galvotrūkčiais“
5. Išėjo ežys mielių	5. „miegoti“
6. Kaip dangus nuo žemės	6. „kurstyti, pjudyti“
7. Kaip iš pieno plaukęs (-usi)	7. „sakoma apie ilgai nepareinantį“
8. Alyvos pilti į ugnį	8. „labai bijoti“
9. Į akį pūsti	9. „riebus, gražus“
10. Gaidžio (varlės) ašara	10. „nieko nedaryti“
11. Kinkas (kiškas) drebinti	11. „labai mažai“

30. Aptarkite žemiau pateiktų frazeologizmų semantinę motyvaciją.

Kaip ir plaštaka „trumpas (nusakant laiko tarpsnį)“:

Plaučiai buvo matyti „apie garsiai šaukiantį“:

Ranka į ranką a) „priešais vienas kitą“; b) „visai arti, čia pat (sto-vėti); c) „išvien, sutartinai (gyventi, dirbti)“: Gyvenome visi draugiškai ranka į ranką, širdis į širdį (A. Venclo); d) „reikia (atsilyginti)“: Žinoma, ranka į ranką – kiekvienam mokėkis: kam keletą dešimčių, kam šim-tuką, kam penkis, kam dešimtį – kišk ir kišk apsisukdamas (Žem).

Ranka ranką mazgoja (plauna, plauja, prausia, prausdo) „apie vienas kitam padedančius siekiant ko“: Ranka ranką mazgoja; ka[d] kitam duodi ir iš kito gauni (Jnš).

Pragaro (smako, velnio) ryklė „apie girtuoklį“: Kiekvieno amatininko, jei aukso nagai, tai smako ryklė (Trk).

Broliai seserys – rietai tešmenys ! juok. (Ggr) „apie artimą giminystę“:

Į rietus išaugo (išėjo) „apie ilgų kojų žmogų“: Išaugo į rietus kaip Notėnų avinas (Sd).

Kaip su rietais menk. Niekus (pasakoja, pliauškia, blevyzgoja): Eik jau eik, šneki kaip su rietais, sakau, kad nė gėdos neturi (Brs).

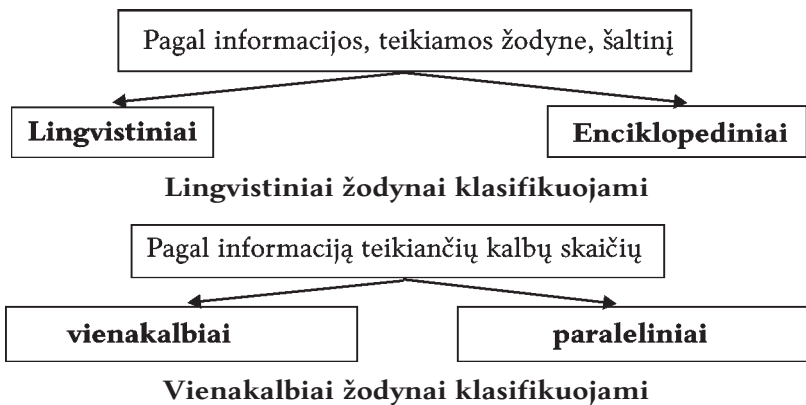
Kaip nykštys (nykštis, nykščiai, nykštelis, ninkštis) a) juok. „mažas, nedidelis (apie žmogaus, gyvulio ūgį)“: Tas paršelis susirietęs į garankštį, subuvęs – kaip nykštis (Jnš); b) „stambus (apie vabzdį)“: Bimbilai kaip nykščiai (Tt).

Kaip ragana mėsytės „labai (geidžia, nori)“: Geidžia kaip ra-gana mėsytės (Ldvn).

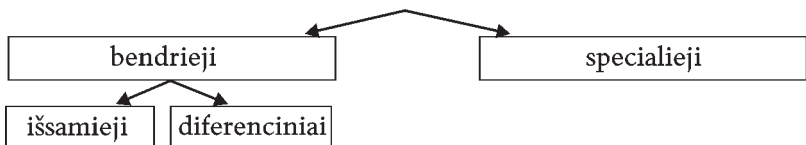
Žemės [su] kojomis nesiekti „labai gyvam, judriam, smarkiui būti“: Aš kai jauna buvau, kojom žemės nesiekiu, o kai pasenau – duonos neįkandu (Rs). Ka[d]ėjau namo, tai kojom žemės nesiekiu iš to džiaugsmo (Imb).

31. Raskite bibliotekoje kuo daugiau įvairių žodynų ir apibūdinkite juos pagal pateiktą schemą. Nurodykite kuo daugiau žodynų įvairiomis kalbomis.

ŽODYNŲ TIPOLOGIJA (pagal Jakaitienę 2005: 37–41)

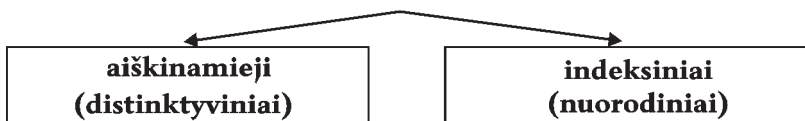
1. Pagal aprašomų leksinių vienetų apimtį ir tipą^{254, 255}

²⁵⁴ Diferenciniai: V. Vitkausko *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas* (1976 m.); G. Naktinienės, A. Paulauskienės, V. Vitkausko *Druskininkų tarmės žodynas* (1988 m.); A. Vidugirio ir J. Petrausko *Lazūnų tarmės žodynas* (1985 m.); D. Urbo *Martyno Mažvydo raštų žodynas* (1996 m.); A. Vidugirio *Zietelos šnektos žodynas* (1998 m.); K. Vosylytės *Kupiškėnų tarmės žodynas*: I A–H (2007), II I–O (2010), III P–S (2012).

²⁵⁵ Specialieji: A. Lyberio *Sinonimų žodynas* (1980 m.); K. B. Vosylytės sudarytas *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas* (1985 m.), A. Vanago *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (1981 m.); I. Ermanytytės, O. Kažukauskaitės, G. Naktinienės, J. Paulausko, Z. Šimėnaitės, A. Vilutytės parengtas *Frazeologijos žodynas* (red. J. Paulauskas) (2001); I. Ermanytytės *Antonimų žodynas* (2003).

2. Pagal informacijos apie leksinius vienetus pateikimo būdą

3. Pagal parametrų skaičių ir apimtį

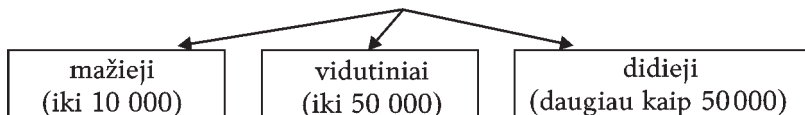
4. Pagal žodyno adresatą ir paskirtį²⁵⁶

5. Pagal žodžių pateikimo tvarką

6. Pagal apimtį, t. y. pagal žodyno straipsnių skaičių

Paraleliniai žodynai klasifikuojami

1. Pagal dviejų kalbų leksikos pateikimo pobūdį ir apimtį²⁵⁷

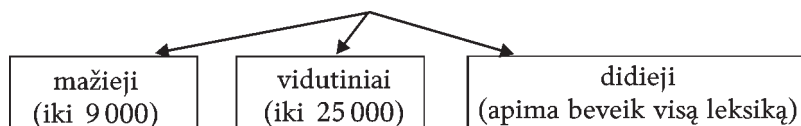
²⁵⁶ M. Norkaitienės, R. Šepetytės, Z. Šimėnaitės *Mokomasis lietuvių kalbos žodynas* (2000).

²⁵⁷ Lietuvių leksikografijos istorijai svarbūs šie žodynai: 1642 m. Vilniuje išleistas *Dictionarium trium linguarum* (trečiasis leidimas pakartotinai išleistas 1677 m., 1713 m. ir 1979 metais); *Wörterbuch der litauischen Sprache* 1 Teil, išleistas F. Kuršaičio 1870 m. ir II – 1874. Halėje, bei taip pat jo *Litauisch-deutsches Wörterbuch*, Halė, 1883 m. (plg. su vėliau išėjusiu A. Kuršaičio *Litauisch-deutsches Wörterbuch – Thesaurus linguae Lituanae*, I–IV, Göttingen, 1968–1973 m.

2. Pagal pirmosios žodyno kalbos pobūdį

3. Pagal apimtį, t. y. pagal žodyno straipsnių skaičių

28 pav. Dvidešimties tomų Lietuvių kalbos žodynas.
Interneto prieiga: www.lkz.lt

LITERATŪRA

Vadovėliai

- Finch 2010 – Finch G. *How to Study Linguistics: A Guide to Understanding Language*. Second Edition: Palgrave Macmillan
- Fromkin, Rodman, Hyams 2011 – Fromkin V., Rodman R., Hyams N. *An Introduction to Language*. Wadsworth. Cengage Learning
- Golovinas 1982 – Golovinas B. *Kalbotyros įvadas*. Vilnius: Mokslo
- Palionis 1999 – Palionis J. *Kalbos mokslo pradžios*. Vilnius: Jandrija
- Sirtautas 1995 – Sirtautas V. *Kalbotyros įvadas: Sistemingumas. Raštas. Kalbos ir jų raida*. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas
- Stepanov 1966 – Степанов Ю. С. *Основы общего языкознания*. Москва: Просвещение
- Stepanov 1975 – Степанов Ю. С. *Основы общего языкознания*. Москва: Просвещение
- Vater 1994 – Vater H. *Einführung in die Sprachwissenschaft*. München

Kiti darbai

- Akelaitienė 1996– Akelaitienė G. *Morfonologinės balsių kaitos žodžių daryboje*. Vilnius: VPU leidykla
- Andronov 1982 – Андронов М. С. Из классификации дравидийских языков – *Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства*. Москва: Наука
- Bacevičiūtė 2008 – Bacevičiūtė R. *Fonetikos terminai*. Vilnius: VPU leidykla
- Balkevičius 1963 – Balkevičius J. *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla
- Balkevičius 1998 – Balkevičius J. *Lietuvių kalbos predikatyvinių konstrukcijų sintaksė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas
- Benvenist 1974 – Бенвенист Э. Коммуникация в мире животных. – Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс, 97–103
- Блумфилд 1968 – Блумфилд Л. *Язык*. Москва: Прогресс
- Бюлер 2000 – Бюлер К. *Теория языка: репрезентативная функция языка*. Москва: Прогресс
- Crystal 2005 – Crystal D. *Kalbos mirtis*. Vilnius: Tyto alba.
- Čepaitienė 2007 – Čepaitienė G. *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*. Šiauliai: ŠU leidykla
- DLKG 1994 – Ambrazas V. (red.) *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1 leid.
- Dirvenas 2009 – Dirvenas R. Kognityvinė lingvistika. – *Kalba ir žmonės*. Vilnius: VU leidykla, p. 121–138

- DŽ 2000 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. kolegija: S. Keinys (vyr. red.) ir kt. – 4-asis leid. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. Interneto prieiga : http://www.lki.lt/LKI_LT/index.php?option=com_content&view=article&id=314&Itemid=22
- DŽ 2006 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: šeštas (trečias elektroninis) leidimas. Kompaktinė plokštelė / redaktorių kolegija: S. Keinys (vyr. red.), L. Bilkis, J. Paulauskas, V. Vitkauskas. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Interneto prieiga : <http://dz.lki.lt>.
- Frisch 1974 – Frisch K. *Tiere als Baumeister*. Frankfurt a. M.: Ullstein
- Gaivenis, Keinys 1990 – Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa
- Girčienė 2008 – Girčienė J. *Naujoji lietuvių kalbos leksika (1990–2007)*. Metodinė priemonė. Vilnius: VPU leidykla
- Girdenis 2003 – Girdenis A. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: MELI 1995; taip pat 2 leid. 2003
- Grimes 1992 – Grimes B. (red.) *Ethnologue. Languages of the World*. Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics
- Gudavičius 2007 – Gudavičius A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: ŠU leidykla
- Gudavičius 2009 – Gudavičius A. *Etnolingvistika (Tauta kalboje)*. Šiauliai: ŠU leidykla
- Heinz 1978 – Heinz A. *Dzieje Językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Hodder 2007 – Hodder A. *Trask's Historical Linguistics*. Revised by Robert McColl Millar. 2nd Editon. London
- Holvoet 2009 – Holvoet A. *Bendrosios sintaksės pagrindai*. Bibliotheca Sa-lensis, t. IV. Vilniaus universitetas
- Ivič 1973 – Ivič M. *Lingvistikos kryptys*. Vilnius: Mintis
- Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976 – Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslas
- Jakaitienė 2005 – Jakaitienė E. *Leksikografija*. Vilnius: MELI
- Jakaitienė 2009 – Jakaitienė E. *Leksikologija*. Vilnius: VU leidykla
- Judžentis 2012 – Judžentis A. *Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos*. Vilnius: VU leidykla
- Karaliūnas 1997 – Karaliūnas S. *Kalba ir visuomenė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla
- Karaliūnas 2008 – Karaliūnas S. *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas
- Karlsson 1994 – Karlsson F. *Yleinen kielitiede*. Helsinki: Yliopistopaino
- Kavaliauskas 2010 – Kavaliauskas V. *Pasaulio kalbos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla
- Keinys 1999 – Keinys S. *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*. Šiauliai: ŠU leidykla

- Kļaviņa 1997 – Kļaviņa S. *Valodas daba. Ievads vispārīgajā valodniecībā*. Lielvarde: Lielvarde
- Klimavičius 2005 – Klimavičius J. *Leksikologijos ir terminologijos darbai: norma ir istorija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla
- Labutis 1998 – Labutis V. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: VU leidykla
- LKE 1999 – Morkūnas K. (sud.), Ambrazas V. (red.) *Lietuvių kalbos enciklopedija* Vilnius: MELI; 2 leid. 2008
- Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas*. Prieiga internete: <http://naujazo-dziai.lki.lt/>
- LES 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. Я. Н. Ярцева). Москва: Советская энциклопедия
- Лайонз 2003 – Лайонз Дж. *Лингвистическая семантика (Введение)* Языки славянской культуры. Москва
- Marcinkevičienė 2000 – Marcinkevičienė R. *Tekstynų lingvistika (Teorija ir praktika)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
- Mažiulis 2002 – Mažiulis V. *Pasaulio tautų kalbos*. Vilnius: Gimtasis žodis
- Myers 2000 – Myers D. G. *Psichologija*. Vertimas iš anglų kalbos. Mokslinė red. E. Rimkutė. Vilnius: Poligrafija ir informatika
- Mikelionienė 2000 – Mikelionienė J. Šiuolaikiniai metodai kalbos naujovėms tirti. – Darbai ir dienos. Nr. 24, p. 65-73
- Pakerys 1986 – Pakerys A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Mokslas
- Paulauskienė 1989 – Paulauskienė A. *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius: Mokslas
- Paulauskienė 1994 – Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: MELI
- Peter 2005 – Peter H. Matthews. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press
- Piaget 2002 – Piaget J. *Vaiko kalba ir mąstymas*: Vilnius: Aidai
- Plungjan 2003 – Плунгян В. А. *Общая морфология*. М.: УРСС
- Poliakovas 2008 – Poliakovas O. *Pasaulis ir lietuvių kalba*. Vilnius: Enciklopedija
- Porchomovskis 1982 – Порхомовский В. Я. Проблемы генетической классификации языков Африки. – *Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства*. Москва: Наука
- Poškienė 2007 – Poškienė A. *Diskursas. Teorijos ir praktikos gairės*. Kaunas: Technologija.
- Pupkis 2005 – Pupkis A. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis
- Ryvitytė 2011 – Ryvitytė B. *Lingvistinės pragmatikos įvadas*. Vilnius: VU leidykla
- Sabaliauskas 1990 – Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla

- Sirtautas, Grenda 1988 – Sirtautas V., Grenda Č. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslas
- Соссюр 1999 – Соссюр Ф. *Курс общей лингвистики. Комментарии Туллио де Мауро*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета
- Standard Languages 2011 – *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Oslo: Novus
- Stundžia 2009 – Stundžia B. *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: VU leidykla
- Urbutis 1978 – Urbutis V. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas
- Usonienė 2006 – Usonienė A. *Semantika*. 2006. Vilniaus universiteto leidykla. Prieiga internete: <http://www.leidykla.eu/elektroniai-istekliai/semantika>
- Weinsberg 1983 – Weinsberg A. *Językoznawstwo ogólne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Venckutė 2009 – Venckutė R. Uraliečių kalbų šeima. – *Kalba ir žmonės*. Vilnius: VU leidykla, p. 147–174

SUTRUMPINIMAI

angl. – anglų

J. Balč – Juozas Balčikonis

biol. – biologijos terminas

bk – bendrinė kalba

Brs – Barstýčiai, Skuodo r.

P. Cvir – Petras Cvirka

dgs. – daugiskaita

DLKG – *Dabartinė lietuvių kalbos gramatika*. Ambrazas V. (red.) Vilnius:
Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994

K. Donel – Kristijonas Donelaitis

Ds – Dūsetos, Zarasų r.

DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. Kolegija: S. Keinys (vyr. red.)
ir kt. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas: 2000 <...>
DŽ 4-asis <...> 6-asis <...>

filos. – filosofijos terminas

Ggr – Gegrėnai, Plungės r.

gr. – graikų

Grd – Girėdiškė, Šilalės r.

ide. – indoeuropiečių

Imb – Iėbradas, Zarasų r.

I. Simon – Ieva Simonaitytė

ital. – italų

J. Jabl – Jonas Jablonskis

Jdr – Judrėnai, Klaipėdos r.

Jnš – Joniškis

juok. – juokiamai

kalbot. – kalbotyros terminas

knyg. – knyginis žodis

Krš – Kuršėnai, Šiaulių r.

KTŽ – *Kalbotyros terminų žodynas*. Sud. Gaivenis K., Keinys S. Kaunas:
Šviesa, 1990

lat. – latvių

LazdP. – Lazdynų Pelėda (Sofija Pšibiliauskienė ir Marija Lastauskienė)

Ldvn – Liudvinavas, Marijampolės r.

lenk. – lenkų

liet. – lietuvių

lot. – lotynų

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Ambrazas V. (red.) (su bendraautoriais).
Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas: 1999 <...> LKE²
<...> 2008

- Lkš – Lukšiai, Šakių r.
 LTE – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. Vilnius: Mokslas, t. 1–12, Papildymai, 1976–1985
 Mair – Maironis (Jonas Mačiulis)
 MKV – Monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas
 M. Mart. – Marcelijus Martinaitis
 MELI – Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas
 menk. – menkinamai
 MuE – *Muzikos enciklopedija*. Antanavičius J. (red.) (su bendraautorais). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, t. 1, 2000
 plg. – palyginkite
 Pnd – Pandėlys, Rokiškio r.
 Pp – Papilė, Akmenės r.
 PPr – *Patarlės ir priežodžiai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
 pr. – prūsų
 pranc. – prancūzų
 Pvn – Pāvandenė, Telšių r.
 Rdn – Raudėnai, Šiaulių r.
 R. Gran – Romualdas Granauskas
 Rs – Rasėiniai
 rus. – rusų
 Sd – Sedà, Mažeikių r.
 sen. angl. – senoji anglų
 sen. sl. – senovės slavų
 sen. liet. – senosios lietuvių kalbos
 skr. – sanskrito
 S. Nėr – Salomėja Nėris (Bačinskaitė-Bučienė)
 Snt. – Sintautai, Šakių r.
 s. sl. – senovės slavų
 stat. – statybos terminas
 suom. – suomių
 šnek. – šnekamoji kalba
 šved. – švedų
 tarm. – tarminė forma ar žodis
 tech. – technikos terminas
 t. p. – tas pat
 Trk – Tirkšliai, Mažeikių r.
 TrpŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera. Antra pataisyta laida. 2003
 Tt – Tytuvėnai, Kelmės r.
 t.t. – taip toliau

tts. – tautosakos sakiniai

Ub – Ūbiškė, Telšių r.

A. Vencł – Antanas Venclova

Užv – Užventis, Kelmės r.

A. Vien – Antanas Vienuolis-Žukauskas

V. Krėv – Vincas Krėvė-Mickevičius

VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Mokslinė redakcinė taryba: pirmininkas J. Tumelis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas: 2001–2011, t. 1–20

V. Myk-Put – Vincas Mykolaitis-Putinas

Vn – Vainūtas, Šilutės r.

vok. – vokiečių

Vs – Veisiejai, Lazdijų r.

VU – Vilniaus universitetas

Žem – Žemaitė (Julija Žymantienė)

RODYKLĖS

Dalykinė rodyklė

- abliautas 113
adresantas 41
adresatas 41
afiksacija 151, 159
afiksas 111, 122 t.t.
 darybos 66, 126, 137 t.t.
 kaitybos 127, 129
afrikata 73, 109, 122
akcentologija 21, 302
akomodacija 93, 94
aktas 37, 41, 44
 kalbėjimo (šnekos) 37, 56 t.t.
 komunikacijos 41, 43
aktualioji skaida 33, 183
alofonas (pozicinis fonemos
 variantas) 36, 72 t.t.
alomorfai (pozicinis morfemos
 variantas) 72, 73 t.t.
analitizmas 246
analizė 131, 136, tt., 352
 morfeminė 133
 darybinė 133
analogija 123
antonimai 215
 bendrašakniai (darybiniai) 217
 kontekstiniai 217
 nebendrašakniai (skirtingų
 šaknų) 217
 sisteminiai (pastovieji, tikrieji)
 217
antonimija 215
antroponimika 360
aparatas 34, 81
 artikuliacijos 115
 balso 34
apofonija (abliautas) 113, 131
apokopė 98
archaizmai 223
archetipas 240
archifonema 106, 107
arealas 244
artikelis 147, 151
artikuliacija 82, 83 t.t.
 balsių 115
 garso 102
artikuliacijos organai 334
asimiliacija 94, 96 t.t.
 artimoji (kontakcinė) 94
 dalinė 94, 95
 progresyvinė 94, 95
 regresyvinė 94, 95
 tolimoji (distancinė) 94, 95
 visiškoji 94
atributiniai santykiai žr.
 žodžių junginiai
automatinis vertimas 21
Balkanų kalbų sąjunga 20
balsis 26, 62, tt., 354
 aukštesnio pakilimo 115
 ilgasis 59, 112
 jungiamasis 145
 kamiengalis 63
 priešakinės eilės 122, 123
 redukuotas 83
 šaknies 122, 140
 trumpasis 59
 užpakalinės eilės 72, 73

- balsių harmonija žr.
 s i n h a r m o n i z m a s
 balso aparatas 34, 81, 82
 balso moduliacija 42, 43
 balso stygos 82
 balso tembras 57, 58, 81
 baltai 255
 baltistika 20
 bekirčiai žodžiai (klitikai) 90, 91
 enklitikai 91
 proklitikai 91
 bendrinė kalba 18
 biheviorizmas 35
 būdvardis 46, 66, 71 t.t., 360
 įvardžiuotinis 92
 paprastasis 92
 centras 85, 86, 87
 kalbos artikuliacijos 305
 skiemens 85, 90, 108
 žodžio 90
 smegenų 332
 motorinis 332
 sensorinis 332
 cirkumfiksas 129
 daiktavardis 32, 43
 daugiskaitinis 150
 vienaskaitinis 150
 dalelytė 146, 160
 išskiriamoji 185
 klausiamoji 182
 neigiamoji 185
 sangrąžos 91
 tikslinamoji 185
 dalis 38, 74
 kalbos 49, 146
 žodžio 125
 sakinio 175
 daryba 16
 žodžių daryba 16, 21 t.t.
 darybos būdai 143, 144, 145
 prefiksacija 143
 sufiksacija 143
 žodžių sudūrimas
 (kompozicija) 143
 galūninė (fleksinė)
 (paradigmacija) 143
 darybos kategorija 148
 darybos pamatas 138, 139
 darybos reikšmė 141
 modifikacinė 143
 mutacinė 143
 transpozicinė 143
 darybos rūšis 143
 darybos tipas 143, 161, 201
 darinys 143, 165, 210
 parasintetinis 144
 daugiareikšmiškumas
 (polisemija) 203
 daugiskaita (pluralis) 156,
 161, 200
 deetimologizacija 135
 degeminacija 95, 354
 dėmuo 170
 pagrindinis 171
 priklausomasis 171
 denotatas 198, 199
 denotatinė reikšmė 198
 designatas 41
 devanagari 261
 diachronija 31, 56
 diakritinis ženklas 288
 dialektas 18
 socialinis (sociolektas) 18
 dialektizmai žr. *t a r m y b ė s*
 dialektologija 23

- diftongas 354
 diftongizuotas balsis 354
 disimiliacija 354
 diskursas 187, 346
 distribucija 133, 204
 kontrastinė 104
 kryžminė 104
 papildomoji 104
 priebalsių 104
 dominantė 213
 dūriniai 144, 217
 determinatyviniai 144
 kopuliatyviniai 145
 dvibalsis 113, 354
 dvigarsis 122
 mišrusis 87
 dviskaita 152

 ekvonimas 211
 elementai 218
 linijiniai 21
 nelinijiniai
 simultaniniai 85
 prozodiniai 85
 supersegmentiniai 85
 turinio plano 335
 elizija (eliminacija) 98
 enantioseminė 217
 enklitikai žr. bekirčiai
 žodžiai
 enklizė 91
 epentezė 98
 etimologija 136
 etnolingvistika 248

 filologija 12, 187
 fleksija (galūnė) 245, 356
 išorinė 131
 vidinė fleksija 159

 fonema 124, 133, 242
 balsinė 59, 108
 priebalsinė 102, 108
 natūraliųjų kalbų 333
 fonemų klasė 107
 fonetika 302
 akustinė 81
 artikuliacinė 82
 fonologija 81, 83
 forma 23, 174
 gramatinė 323
 kaitybinė 207
 kalbos vienetų 23
 morfologinė 75
 raiškos 34
 turinio 34
 žodžių 83, 90
 rašomoji (rašytinė) 15, 16
 sakytinė 19
 formalusis rodiklis 151, 157
 formantas 133
 darybos 133, 139, 140
 frazeologija 196
 frazeologizmas 330
 funkcija 11, 14 t.t.
 darybos 130, 140
 distinktyvinė (reikšmės
 skiriamoji) 355
 fonologinė 88
 kalbos 330
 kalbos vienetų 21
 funkcinis stilius 16, 352
 administracinis 19
 buitinis 19
 meninis 16, 19
 mokslinis 19
 publicistinis 16, 19
 fuzija 134
 morfemų 134

- galūnė 61
 vardininko 61, 241
 galūninė (fleksinė) daryba
 žr. darybos būdai
 garsas 55
 garsų kitimai 94
 nereguliarūs 111
 reguliarūs 94
 garsų kitimo dėsnis 241
 gavėjas 41
 informacijos 46
 pranešimo 41
 geminata 94
 genetinė klasifikacija 250
 giminė 249
 bevardė 247, 348
 moteriškoji 151
 niekatroji 161
 vyriškoji 247
 glosematika 34
 glotochronologija žr.
 metodas
 gramatika 13, 14 t.t.
 generatyvinė 37
 kognityvinė 38
 lyginamoji indoeuropiečių
 kalbų 29
 lyginamoji istorinė 29
 universalioji 27
 gramatinė kategorija 161
 giminės 247
 linksnio 150
 morfologinė 150
 sintaksinė 156
 skaičiaus 156
 žodžių darybos 148
 gramatinis rodiklis 112, 292
 grupė 151
 bantų grupė 151
 leksinė semantinė 211
 teminė 212
 haploglogija 98
 harmonija (sinharmonizmas) 96
 balsių harmonija 96, 107, 123
 hiatas 98
 hidronimika 360
 hierarchija 78
 hierarchijos principas 333
 hieroglifas 285
 hiperonimas 211
 hiponimas 212
 homo 51
 homines alala 333
 homo loquens 40
 homo sapiens 51
 homo symbolicus 51
 homografas 207
 homofonas 207
 homoforma 207
 homomorfema 206
 homonimai 206
 daliniai 207
 darybiniai 210
 semantiniai 209
 tikrieji (leksiniai) 207
 homonimija 226
 iliatyvas 246
 indoeuropiečių kalbos 135,
 246
 inesyvas 293
 infiksas (intarpas) 356
 informacija 368
 verbalinė 333
 genetinė 333
 inkorporacinės kalbos 247

- intonacija 58
- inventorius 78
- abstrakčių vienetų 78
 - fonemų 79
 - gramatinių morfemų 77
 - struktūrinių vienetų (fonemų) 36
- istorizmai 231
- ištiktukas 94
- įvardis 146
- savybinis 91
- izoglosa 244
- izomorfizmas 86
- jaunagramatikiai 30
- jaustukas 146
- jungimasis (fonotaktika) 337
- fonemų sintagminis 65
- junginys 74
- aplinkybinis 74
 - atributinis 74
 - būdvardinis 74
 - daiktavardinis 74
 - objektinis 74
 - priebalsių 65
 - dvinaris 108
 - trinaris 108
 - prieveiksminis 74
 - prijungiamasis 74
 - subjektinis 74
 - sujungiamasis 74
 - tarpusavio sąsajos (susiejamasis) 74
 - vardažodinis 38
 - veiksmažodis 74
 - žodžių 74
- junglumas (valentingumas) 168
- kaita 113
- fonemų 302
- morfologinė 122
- automatinė 111
- nulinė balsių 113
- šaknies balsių (apofonija) 113, 131, 140
- kalba 38
- bendrinė 95
 - etninė 10
 - dirbtinė 16
 - kreolinė 15, 235
 - kreolinė ternatenjo 15
 - kūno 10, 18
 - laikraštinė
 - mokslo 26
 - monotoninė 92
 - muzikos 10
 - natūralioji 39
 - oficialioji (darbo) 298
 - poetinė 10
 - polifoninė 92
 - prasčiokiška (slengas) 18
 - prefiksinė 129
 - profesinė 18
 - rašytinė 20
 - sakytinė 20
- kalbėjimas 18
- įgimtas 332
 - įgytas 332
- kalbėjimo aktas 41
- kalbėjimo vienetai 75, 168
- fonai, alofonai 75
 - morfai, alomorfai 75
 - žodžiai (morfologinės žodžio formos) 75
 - žodžių junginiai 75
 - sakiniai 75
- kalbinės komunikacijos aktas 41
- kalbinės komunikacijos akto funkcijos 41

- apeliacinė 41
- ekspresinė 41
- estetinė 41
- fatinė 41
- metalingvistinė 41
- referencinė 41
- kalbos atmaina 219
- kalbos dalys 66
 - ekspresinės (raiškiosios) 146
 - kaitamosios 146
 - nekaitamosios 146
 - įvardijamosios (nominatyvinės) 146
 - nurodomosios (deiktinės) 146
 - savarankiškos (laisvosios) 145
 - nesavarankiškos (susijusios) 145
- kalbos 10
 - agliutininės 247, 250
 - dirbtinės 16, 325
 - tarptautinės 16
 - slaptosios 16
 - fleksinės 247
 - formaliosios 17
 - gyvosios 17
 - izoliacinės (amorfines) 246, 247
 - kentuminės 240
 - mirusios 17
 - monotoninės 17, 92
 - natūraliosios (etninės) 17
 - nostratinės 252
 - paliudytos 12, 17
 - polifoninės 92
 - polisintetinės 249
 - rekonstruotosios 12
 - sateminės 240
 - sintetinės 250
 - vegetuojančios 12
- kalbos funkcijos 40
 - apeliacinė 43
 - ekspresinė 42
 - estetinė (poetinė) 42
 - etninė (nacionalinė kultūrinė) 46
 - fatinė 51
 - kognityvinė 51
 - komunikacinė 41
 - metalingvistinė 41
 - referencinė 42
- kalbos padargai 44
 - aktyvieji 44
 - pasyvieji 44
- kalbos sandaros lygmenys 77
 - fonologinis 78
 - morfologinis 78
 - leksinis 78
 - sintaksinis 78
- kalbos sistema žr. sistema
- kalbos sistemos vienetai 79
 - fonema 71, 76
 - morfema 72, 76
 - leksema 73, 76
 - žodžių junginio tipas (modelis) 76
 - sakinio tipas (modelis) 76
- kalbos vienetai 23, 70
 - dviplaniai (bilateraliniai, dvipusiai) 70, 77
 - vienplaniai (unilateraliniai, vienpusiai) 70, 79
- kalbos ženklas 41, 59
- kalbos ženklo forma (žymiklis) 54
- kalbos ženklo turinys (žyminy) 54
- kalbotyra (lingvistika) 18
 - aprašomoji 31
 - arealinė 23
 - bendroji (teorinė) 19
 - deskriptyvinė 31
 - diachroninė (istorinė) 22
 - gretinamoji (kontrastyvinė) 24

- indoeuropiečių 20
- kognityvinė 301
- konkrečioji (specialioji) 19
- lyginamoji istorinė 24, 243, 301
- sinchroninė 22
- taikomoji 19
- tipologinė 301
- statistinė 24
- struktūrinė 24
- kalbų klasifikacija 237
 - genetinė 242
 - morfologinė (tipologinė) 247
- kalbų sąvadas 27
- kalbų šaka 250, 255
- kalbų šeima 13, 20
- kalbų tipologija 147
- kalbų tyrimas 28
- kamienas 62
 - balsinis 62
 - pamatinis 73
 - priebalsinis 61
- kamiengalis 112, 135
 - daiktavardžių 136
- kategorija 66
 - žodžių darybos 66, 126, 141
 - giminės 150
 - gramatinė 151
 - linksnio 150
 - morfologinė 148
 - nuosakos 156
 - sintaksinė 148
 - skaičiaus 150
- kirčio funkcijos 89
 - distinktyvinė (skiriamoji) 89
 - delimitatyvinė (atribuojamoji) 89
 - kulminatyvinė (kontrastinė, išskiriamoji) 89
- kirtis 81, 85
- dinaminis 88
- kiekybinis (kvantitatyvinis) 88
- kilnojamas 88
- muzikinis (toninis) 88
- pagrindinis 90
- pastovus 88
- šalutinis 90
- kitimai 94, 97
 - reguliarūs automatiniai garsų 94
- klausa 334
 - klausos aparatas 334
- kodas 17, 41
 - biologinis signalinis 49, 50
 - genetinis 333
- kodonas 333
- kokybė 116
 - balsio 116
 - šnekos 328
- komponentas 128
 - semantinis 185
- komutacija 100
- konstrukcija 38
 - neveikiamoji (pasyvinė) 38
 - veikiamoji (aktyvinė) 38
- kontaktas 41
- kontekstas 36, 101
 - kalbėjimo 217
 - minimalus garsinis 100
 - morfeminis 133
 - socialinis 306
 - žodžio vartojimo (distribucija) 204
- kontrakcija 97
- koreliacija 107
- laikotarpis 24
 - antikinis ir viduramžių 25

- Atgimimo 26
- poststruktūralistinis 38
- seniausias sinchroninis 61
- leksema 73
- leksika 195
 - paveldėtoji 224
 - profesinė 219
 - specialioji 219
 - tarminė 219
 - visuotinė (bendrątautė) 219
 - žargoninė 219
- leksikologija 195
 - diachroninė 195
 - sinchroninė 195
- leksikografija 196
- leksinė pragmatika 196
- leksinė žargonybė 221
- lygmuo 36
 - fonologinis 36
 - gramatinis 36
 - kalbos sandaros 36
 - leksinis 36
- lingvistika žr. kalbotyra
 - arealinė lingvistika 304
- lingvistinė geografija 244
- lituanistika 20
- lūpinimas 94
 - priebalsių 94
- metanalizė žr. perskaida
- metatezė 98
- metodas 24
 - distribucinis 36
 - instrumentinis 82
 - išorinės rekonstrukcijos 241
 - leksinės statistikos
 - (glotochronologijos) 242
 - lyginamasis istorinis 24
 - opozicijų 33
 - struktūrinis kalbos analizės 23
 - substitucijos 133
 - tiesioginių dėmenų 36
 - transformacinis 37
 - vidinės rekonstrukcijos 22
- metodika 35
 - fonemų identifikavimo 77
- modelis 35
 - gramatikos 35
 - sakinio 76, 179
 - žodžių tvarkos 200
- modalumas 156
- mokykla 26
 - amerikiečių deskriptyvinė 35
 - generatyvinės gramatikos 37
 - klasikinio struktūralizmo 25
 - Kopenhagos lingvistinė 31
 - lyginamosios istorinės kalbotyros 27
 - Prahos lingvistinė 31
 - tradicinės kalbotyros 30
- morfai (morfemos reprezentantai) 72, 75
 - fakultatyvinis 124, 162
- morfema 43
 - gramatinė 140
 - darybinė 73, 77
 - kaitybinė 126, 127 t.t.
 - laisvoji 77, 126
 - nulinė 134
 - sangražinė 64
 - susijusi (sietinė) 125
 - šakninė (leksinė) 126
- morfemika 119
- morfologija 21, 119
 - diachroninė (istorinė) 120
 - sinchroninė 120
- morfologinės kategorijos 148
 - kaitybinės 148
 - laiko 156
 - skaičiaus 150

- klasifikacinės 148
 giminės 150
 veikslo 129
 morfonema 111
 morfonologija 113
 narys 67, 105
 opozicijos 105
 nežymėtasis 105
 žymėtasis 105, 107
 naujadarai 222
 naujažodžiai (neologizmai) 222
 neologizmai žr. naujažodžiai
 neurolingvistika 304
 neutralizacija 94
 pozicinė 94
 nominacija (įvardijimas) 119, 173
 nominalizacija 38
 norma (etalonas) 105
 fonemos 105
 nosinimas (nazalizacija) 94
 balsių 94
 nuosaka 157
 geidžiamoji (optatyvas) 157
 liepiamoji 94
 tariamoji 42
 tiesioginė 65
 oikonomika 360
 oksimoronas 217
 onomastika 21
 opozicija 107
 balsių 107
 darybos 138, 139, 140
 dvinarė (binarinė) 105
 fonemų 109
 oronimika 360
 pagrindinis žodyno fondas 219, 222
 palatališkumas (minkštumas) 354
 papildinys 37
 paradigma 65, 66
 akcentinė 89
 asmenavimo (morfologinė) 66, 139
 darybos kategorijos 66
 kaitybos 119
 linksniavimo 66
 vedinių 66
 paradigmacija (galūninė daryba) 145
 paradigmatika 56
 paralingvistika 18
 partonimas 211
 pasaulio kalbos 20, 88, 294
 pasyvizacija 38
 pažyminy 178
 perskaida žr.
 perintegracija
 perintegracija (metanalizė) 135
 morfeminė žodžio 134
 pidžinas 14
 fanagalo 15
 planas 21
 raiškos 21, 34
 turinio 21, 34
 pluralia tantum 150
 polisemija žr.
 daugiareikšmiškumas
 pora 100
 minimalioji pora 102
 postfiksas 130
 pozicija 79

- silpnoji (neutralizuojamoji) 106
 stiprioji (relevantinė) 106
 požymis 45
 artikuliacinis-akustinis 105
 bendrasis (integralinis)
 211, 212
 diferencinis (distinktyvinis)
 228
 koreliacinis 107
 relevantinis (fonologiškai
 reikšmingas) 83
 pragmatika 22
 lingvistinė pragmatika 23
 predikacija 174
 predikatas 174
 predikatyvumas 174
 sakinio 174
 prefiksacija žr. darybos būdai
 prefiksas žr. priešdėlis
 priebalsis 26, 33
 balsingasis 65, 85
 balsingasis sprogstamasis 65
 dantinis nosinis 93
 duslusis 109
 gomurinis nosinis 94
 kietasis 109
 liežuvio užpakalinis 105
 sprogstamasis liežuvio
 užpakalinis 83
 minkštasis 109
 pučiamasis 108
 pučiamasis alveolinis 95
 pučiamasis balsingasis 65
 skardusis 109
 sprogstamasis 99
 sprogstamasis balsingasis 65
 sprogstamasis dantinis 72, 111
 sulūpintas 72
 trankusis 109
 veliarizuotas (gomurinis) 93
 priebalsių aspiracija 83
 priegaidė 92
 kylanti (cirkumfleksinė) 92
 krintanti (akūtinė) 92
 tvirtagalė 92
 tvirtapradė 92
 priesaga (sufiksas) 63
 darybinė 122
 gramatinė 356
 posesyvinė 130
 priešakėjimas 94
 balsių 94
 priešdėlis (prefiksas) 43, 77
 prieveiksmis 64
 principas 35
 deskriptyvinės analizės 35
 kalbų struktūrų aprašymo 301
 procesas 332
 pranešimų suvokimo 21
 psichofizinis 332
 prokalbė 13
 baltų 22
 slavų 13
 proklitikai žr. bekirčiai
 žodžiai
 proklizė 91
 protezė 98
 prozodema 85
 prozodiniai elementai žr.
 elementai
 psicholingvistika 24
 raidė 58
 abėcėlės 58
 raštas 285
 hetitų 260
 nukleininis 333
 piktografinis 285

- redukcija 124
 galūnių 124
 reduplikacija 159
 referavimas atkūrimas) 301
 referentas 198
 reikšmė 9, 10 t.t.
 dalykinė 199
 darybinė 128, 141
 darybos 141
 gramatinė 71
 kognityvinė 202
 kalbos vienetų 302
 metaforinė 205
 metoniminė 205
 pagrindinė 9
 perkeltinė 18
 struktūrinė 202
 šalutinė 9
 tiesioginė 150
 reiškiny 9
 daugiafunkcis 313
 reiškinių prigimtis 9
 chorėjinė 88
 fonologinė 113
 kalbos ženklo 55
 kirčio 302
 socialinė 9
 rema 183
 ryšiai 20
 darybiniai (darybos) 112, 241
 hierarchiniai 66
 genetiniai 250
 gramatiniai 168
 sisteminiai 79
 žodžių 169
 netiesioginiai 169
 tiesioginiai 169
 sakiny 25
 klausiamasis 192
 pranešamasis 192
 skatinamasis 192
 sudėtinis 178
 tiesioginis (konstatuojamasis) 192
 vientisinis 178
 sakinio dalys 175
 sakinio tipas (modelis) 75
 sandara 170
 gramatinė 35
 morfeminė 135
 sakinio 170
 sintaksinė 294
 skiemens 85
 sandūra 96
 balsių sandūra (hiatas) 96
 morfemų 98
 santykiai 23
 kalbos vienetų 23
 paradigminiai 31, 36
 sintagminiai 63
 sąvoka (konceptas) 38
 savybė 78
 akustinė 94, 99
 artikuliacinė 99
 segmentacija 76
 segmentas 76
 linijinis 77
 sema (semantinis komponentas) 210
 semantinis ryšys 206
 semantika 22, 23
 darybinė 23, 79
 kognityvinė 38
 leksinė semantika 23, 195
 onomasiologija 195
 semasiologija 195
 lingvistinė 23
 morfologinė 23
 sintaksinė 23

- semiotika 22
- schema 74
 - struktūrinė semantinė 74
- signifikatas 198
- sinchronija 59
 - kalbos 60
- singularia tantum 150
- sinharmonizmas 96
- sinkopė 98
- sinonimai 213
 - absoliutieji 213
 - daliniai (diferenciniai) 213
 - semantiniai (ideografiniai) 214
 - stilistiniai 214
 - kontekstiniai 214
 - sisteminiai 214
- sinonimų eilė 214
- sintagmatika 63
- sintaksė 168
 - kalbos dalių 168
 - sakinių 168
 - teksto (aktualioji) 168, 169
- sintaksiniai ryšiai 169, 170
 - prijungimas 170
 - sujungimas 170
 - tarpusavio sąsaja 170, 175
- sintaktika 22
- sintetizmas 246
- sistema 9
 - darybos 120, 138
 - funkcinė 32
 - kalbos 56
 - fonetinė 18
 - fonologinė 15, 78
 - gramatinė 18
 - leksinė 36, 78
 - morfologinė 15
 - sintaksinė 78, 168
 - kodifikuota (sunorminta) 19
 - kommunikacinė 40
 - ženklų (arba simbolių) 10, 47
- sisteminiai žodžių santykiai 200
 - anoniminiai 211
 - derivaciniai (darybiniai) 212
 - ekvoniminiai 211
 - hierarchiniai 211
 - hiperoniminiai 211
 - hiponiminiai 211
 - konversiniai 212
 - partoniminiai 211
 - sinoniminiai 211
- skaitvardis 146, 153
- skiemens centras 85
- skiemens periferija 86
- skiemens riba 98
- skiemens sandara 87
- skiemuo 85
 - atvirasis 87
 - kirčiuotas 86, 88
 - nekirčiuotas 86, 88
 - uždasis 87
- skoliniai 17, 224
 - germanizmai 224
 - slavizmai 224
 - tarptautiniai žodžiai (internacionalizmai) 224
- slaptakalbė 17
- slengas (prasčiokiška kalba) 18
- sociolektas (socialinis dialektas) 19
- sociolingvistika 24
- sonantas 354
- sprendinys 25
- struktūra 137
 - darinio 137
 - leksinės reikšmės 200
 - morfologinė žodžio 247
 - sakinio 175

- struktūralizmas 25
 amerikiečių 31
 formalusis (generatyvinės
 gramatikos mokykla) 37
 klasikinis 25
 struktūrinė semantinė schema
 žr. s c h e m a
 substancija 33
 raiškos 34
 turinio 34
 substitucija 36
 substitucijos testas 100
 sufiksacija žr. d a r y b o s
 b ū d a i
 sufiksas (priesaga) 357
 supletyvizmas 160
 svetimybės (barbarizmai) 226

 šaknies balsių kaita žr. k a i t a
 šaknis 132
 šneka 37
 šnekos srautas 301

 tarinys 37
 tarmė 87
 tarmybės (dialektizmai) 219
 akcentinės 220
 fonetinės 220
 leksinės 219
 morfologinės 220
 sintaksinės 220
 tekstas 18
 teksto lingvistika 186
 tema 183
 teorija 33
 bangų 244
 genealoginio medžio 243
 glosematinė kalbos 33
 kalbų divergencijos 243
 šnekos aktų 331
 žodynų sudarymo 196
 terminai 34
 sudėtiniai 57
 tarptautiniai 54
 vienžodžiai 220
 terminija 219
 terminologija 364
 tikriniai žodžiai 21
 tipas 63
 asmenavimo 124
 ateminis asmenavimo 63
 bazinių sakinių (modelis) 37
 darybos 138, 141
 gramatinės sandaros 247
 kirčio 88
 linksniavimo 124
 sakinio 75
 žodžių junginio 75
 toponimika 360
 transformacija 38
 tranzityvumas 293

 urbanonimika 360

 vardažodis 123
 variantas 101
 fakultatyvinis 101
 pozicinis (alofonas,
 alomorfai) 122
 vedinys 46, 146
 retrogradinis (atgalinis) 144
 veiksmažodis 146
 veiksnys 37
 veldiniai 224
 verbum 10, 176
 vertalas 226
 vertiniai (kalkės) 223
 vienaskaita 65

- vienetas 43, 71
 gramatinis 119
 kalbos 73
 dviplanis kalbos 70, 73
 vienplanis kalbos 70
 kalbos sistemos 200
 komunikacijos 37
 mažiausias reikšminis 121
 raiškos plano 21
 reikšminis kalbos 200
 sintaksinės sistemos 168
 žodyno (leksinės sistemos) 119
- žargonas 18
- ženklas 54
 arbitralus 54, 316
 dirbtinis (sutartinis, konvencinis) 197
 natūralusis 67
 semiotinis 54
 semiotinio ženklo forma (žymiklis) 54
 semiotinio ženklo turinys (žyminys) 54
- žymiklis (pranc. *signifiant*)
 žr. ženklas
- žyminys (pranc. *signifié*)
 žr. ženklas
- žodynai 27, 237
 abėcėliniai 368
 aiškinamieji (distinktyviniai) 368
 aspektiniai (daliniai) 368
 aktyvieji 369
 bendrieji 367
 išsamieji 367
 diferenciniai 367
 didieji 369
 enciklopediniai 367
 indeksiniai (nuorodiniai) 368
 lingvistiniai 367
- mažieji 369
 mokomieji 368
 paraleliniai 367
 bendrieji 368
 diferenciniai 368
 pasyvieji 369
 sisteminiai 368
 specialieji 367
 universalieji 368
 vidutiniai 369
 vienakalbiai 367
- žodis 9, 10
 bekirtis (klitikas) 91
 bendrašaknis 132, 138
 daugiaskiemenis 90
 deiktinis (nurodomasis) 155
 dviskiemenis 91, 108
 išvestinis 113
 pamatinis 113, 120
 sudurtinis 90, 145
 vienskiemenis 85
- žodžių junginiai 54, 171
 aplinkybiniai 74
 atributiniai 74
 būdvardiniai 74
 daiktavardiniai 64
 įvardiniai 172
 objektiniai 74
 prieveiksminiai 74
 prijungiamieji 74
 skaitvardiniai 172
 subjektiniai 74
 sudėtiniai 173
 sujungiamieji 74
 tarpusavio sąsajos (susiejamieji) 74
 veiksmažodiniai 38
 vientisiniai 173
- žodžių sudūrimas (kompozicija) žr. darybos būdai

Kalbų rodyklė

- abazinų 268
abchazų 268
abchazų-adygėjų kalbos 268
actekų 285
achvachų 268
afarų 270
afganų žr. puštų
afrazijiečių kalbos 268
 berberų 269
 čadiečių 269
 egiptiečių 269
 kušitų 269
 semitų 269
afrikansas 257
afrikiečių kalbos 279
 Nigerio-Kongo 280
 Nilo-Sacharos 280
 khoisanų 280
agulų 268
aimarų 285
airių 297
akadų 269
akanų 280
albanų 254
aleutų 11
algonkinų 285
altajiečių kalbos 29, 266
 mongolų 266
 tiurkų 266
 tungūzų-mandžiūrų 266
Amerikos indėnų kalbos 35, 247
 Pietų Amerikos indėnų 251
 Šiaurės Amerikos indėnų 284
amharų 269
anatolų (hetitų-luvių) kalbos 254, 260
andų 268
anglų 11, 92
apačių 284
apinajų-kajapų 286
arabų 11, 26
aramėjų 269
arantų 278
arapachų 285
araukanų kalbos 285
aravakų kalbos 285
arkadų 269
armėnų 254
asamų žr. indų kalbos
asirų 269
atabaskų kalbos 284
audžilų 269
australiečių kalbos 158
austroazijiečių kalbos 181
austroneziečių kalbos 274
 indoneziečių 275
 Okeanijos 275
avarų 268
avestos 262
azerų (azerbaidžaniečių) 266
 babiloniečių 269
 bacbijų 268
 bakairių 286
 baktrų 263
 balkarų 266
 baltarusių 225
 baltų kalbos 20
 rytų 22, 209
 vakarų 243
 bandžūnų 281
 bantų kalbos 243
 bantuidų kalbos 281
 barasanų 286
 baskų 287
 baškių 245
 belarių 272
 beludžių 262
 bengalų žr. indų kalbos
 Benuės-Kongo kalbos 280

- berberų-libiečių kalbos 269
 bhilių žr. indų kalbos
 bhumidžų 274
 biharų žr. indų kalbos
 bikolų 276
 bilinų 270
 birmiečių 272
 bondų 274
 bosnių 236
 bretonų 258
 brahujų 271
 bribri 286
 britų kalbos 257
 bugių 275
 bulgarų 20
 bunabų 279
 burgundų 257
 buriatų 266
 burungių 270
 burušų 287
 bušmėnų 160
 bve 273

 cezų 268
 chaidų 284
 chakasų 66
 chanų 284
 chantų žr. suomių (finų)-
 ugrų kalbos
 chokų-sijų kalbos 285
 chopių 285

 čadiečių kalbos 269
 čamikurų kalbos 286
 čečėnų 268
 čejenų 285
 čekų 46
 čerokų (čirokų) 285
 čibčų kalbos 285
 čigonų (romų) žr. indų kalbos
 čilulų 284
 činantekų 285

 čiukčių kalbos 282
 čiuvaušų 245, 266
 čopių 281

 dagestaniečių žr. nachų-
 dagestaniečių kalbos
 dagūrų 266
 dalmatų 258
 damelių 254
 danų 256
 dardų kalbos 254
 darginų kalbos 268
 dari (dari-kabuli) 263
 demisų 281
 desanų 286
 dinkų 281
 dravidų kalbos 270
 dun-šuj 273
 džagvatak 15
 džerbu 269

 egiptiečių kalbos 269
 encų 265
 erzių 265
 eskimų-aleutų kalbos 282
 esperanto 16, 254
 estų 11, 265
 eve 280
 evenkų 266
 evenų 266

 farerų 256
 fidžių 277
 finikiečių 269
 finų žr. suomių (finų)-ugrų
 kalbos
 flamų (flamandų) 236
 frankų 257
 fryzų 256
 fulų (fulfulde) 280

 gadabų 271
 gaėlų kalbos 257

- gagaūzų 266
 galisų 259
 galų 258
 germanų kalbos 22
 rytų 257
 šiaurės (skandinavų) 256
 vakarų 256
 ghatų 269
 giliakų žr. *nivchų*
 gondų kalbos 271
 gotų 28
 graikų 259
 koinė 259
 naujoji 20, 245
 senoji 12
 gruzinų 267
 guachirų 286
 gudžaratų žr. *indų kalbos*
 gunzibų 268
 gurmų 280
 gvandarų 270

 hararių 269
 hausų 182, 269
 havajiečių 277
 hebrajų 26
 dabartinė (ivritas) 269
 senoji 269
 hetitų žr. *anatolių kalbos*
 hindi žr. *indų kalbos*
 hindustaniečių kalbos 261
 hindustani (hindavi) 261
 hotentotų kalbos 281

 iberų (kartvelų) 267
 iberų-kaukaziečių 267
 ido (esperanto variantas) 16
 igbų 147, 280
 ikų 286
 ilokų 276
 indėnų kalbos 252
 Šiaurės Amerikos 284
 Pietų Amerikos 285

 indoeuropiečių kalbos 20
 indoneziečių (malajų) kalbos 275
 indų kalbos 254
 naujosios indų kalbos 261
 asamų 261
 bengalų 262
 bhilių 262
 biharų 262
 gudžaratų 262
 hindi 261
 konkanų 262
 maldivų 262
 marathų 262
 nepalų 262
 orijų 262
 paharų 262
 pendžabų 261
 radžastanų 262
 sindhų 262
 čigonų 262
 singalų 262
 urdų 261
 senosios indų kalbos 261
 pali 261
 sanskritas 250, 261
 vedų 261

 ingalikų 284
 ingrų (ižorų) 265
 ingušų 268
 interlingva žr. *ido*
 inuitų 283
 iranėnų 254, 262
 irokėzų kalbos 285, 292
 islandų 88
 ispanų 181
 italų 181
 itelmenų (kamčiadaly) 283
 ivritas žr. *hebrajų*

 jakutų 266
 jagnobų 263
 japonų 45

- japonų-riūkių kalbos 274
 javiečių 275
 jazgulių 263
 Jenisiejaus kalbos 282
 jidiš (žydų) 257
 jorubų 280
 jotvingių 255
 jukagyrių (odulų) 11
 juodakojų 285
 jupikų 283
- kabardinų-čerkesų kalbos 268
 kabekarių 286
 kabylių 269
 kadų kalbos 285
 kakvų 281
 kalmukų 266
 kamasų 13
 kamčiadalių žr. itelmenų
 kanaanių (senoji hebrajų) žr.
 hebrajų
 kanadų (kanarių) 271
 kanarių žr. kanadų
 karaimų 96, 266
 karatajų 268
 karelių 265
 karenų kalbos 273
 karibų kalbos 286
 kartvelų žr. iberų
 karų žr. anatolių kalbos
 kašmyrų 254, 263
 kašubų 299
 katalonų 258
 katų 284
 kaukaziečių kalbos 266
 pietų 267
 šiaurės (kalnų iberų-
 kaukaziečių) 268
 kaukau 282
 kazachų 266
 kečujų 181, 285
 kečumarių kalbos 285
- keltų (britų) kalbos 257
 ketų 283
 khasių kalbos 273
 khmerų 274
 khoisanų (koisanų) žr. afrikiečių
 kalbos
 khovarų kalbos 254
 kičų 285
 kikujų 281
 kimrų (valų) 238
 kinų-tibetiečių kalbos 129
 kinų 160, 272
 tibetiečių-birmiečių 272
 kirgizų 266
 kiribačių 276
 klasikinė lotynų žr. lotynų
 kodagų 272
 koinė žr. graikų
 kolamių 271
 komančų 285
 komių zyrėnų 265
 komių permiečių 265
 koptų 269
 komančų kalbos 285
 kondų 271
 kongų 281
 konkanų žr. indų kalbos
 koptų 269
 koragų 272
 korėjiečių 182
 koriakų 283
 kornų 258
 korų (korianų) 281
 kotų 272
 Krymo totorių 266
 kri (krijų) 285, 348
 krio 15
 kroatų 20
 kru 280
 kurkų 274
 kučinių kalbos 284
 kujų 271

- kumykų 266
 kungų 282
 kunų 286
 kurdų 266
 kurubų 272
 kurugų 271
 kušitų kalbos 268
 kuvių 271

 lahndų 262
 lakų kalbos 268
 lao (laosiečių) 273
 lardilų 279
 latvių 13
 lazų (čanų) 267
 lenkų 13, 65
 lezginų 268
 lydų žr. anatolių kalbos
 lietuvių 54
 lykų žr. anatolių kalbos
 liuksemburgiečių 257
 litvakų (Lietuvos žydų) 257
 lyvių 11
 lotynų 1 2
 klasikinė 12
 liaudinė (vulgarioji) 285
 lubų 281
 luo 281
 luvų žr. anatolių kalbos
 lužicų žr. sorbų

 madurų 275
 majamių 285
 majų-kičų kalbos 285
 makedonų 20
 malagasų 275
 malajalų 271
 malajų 159
 maldyvų žr. indų kalbos
 maltiečių 269
 maltų 271
 mamų 285
 mandų 271

 mandžiūrų žr. tunguzų-
 mandžiūrų
 mang 285
 mansių žr. suomių (finų)-
 ugrų kalbos
 maorių 182, 277
 marathų žr. indų kalbos
 marių (čeremisų) 265
 maršalų 153, 276
 masajų 281
 mbe 281
 megrelų (mingrelų) 267
 meniečių 257
 miao-jao kalbos 273
 midų (medų) 262
 mijakų 274
 mikmakų 284
 mikroneziečių kalbos 276
 mikstekų 285
 mohikanų 285
 mokšų 265
 mongolų kalbos 266
 mongorų 266
 monų-khmerų kalbos 273
 mordvių kalbos 265
 morų (mosių) kalbos 280
 mundarų 274
 mundų kalbos 272
 muongų 274
 murmių žr. tamangų

 nachų-dagestaniečių kalbos 268,
 283
 naujoji graikų 20
 na-dene kalbos 284
 naičių 271
 namų 281
 nanajų 266
 naūrų 276
 navachų 284
 ndopų 281
 nencų (jurakų) 265

nepalų žr. indų kalbos
Nigerio-Kongo kalbos žr.

afrikiečių kalbos
Nilo-Sacharos kalbos žr.

afrikiečių kalbos
nivchų (giliakų) 282

nganasų (tavgių) 265

ngusanų 282

nikobariečių kalbos 273

nilotų 281

niulniul kalbos 279

norvegų 92

nubų 281

nung (nungų) 273

odžibvų 285

odulų žr. jukagyrų

Okeanijos kalbos 275

okinavų 274

olandų 14

ometų 270

oneidų 285

onondagų 285

orijų žr. indų kalbos

oromų 270

orošorų 263

osetinų 263

otomangų kalbos 285

otomų 285

paharų žr. indų kalbos

paleoazijiečių kalbos 252

pali žr. indų kalbos

palų žr. anatolių kalbos

pama-niunga kalbos 278

pampangų 276

panajų 276

pao 273

papuasų kalbos 252

pardžių 271

partų 262

pašajų 254

pehlevi žr. persų kalbos

pendžabų žr. indų kalbos

pengų 271

persų kalbos 29

dabartinė 263

senoji 263

vidurinė (pehlevi) 263

polabų 255

ponape 276

pongų 274

portugalų 258

pralietuvių 243

prancūzų 11, 88

praslavų (slavų prokalbė) 13

provansalų 258

prūsų 13

puštų (afganų) 263

pvo 273

radžastanų žr. indų kalbos

ramų 286

rarotongų 277

retoromanų 258

rifų 269

riūkių kalbos 274

romanų kalbos 244

ruandų-rundžių 281

rumunų 258

rusų 11

sahų 270

saksų 237

samarų 276

samių 265

samoja (samojų) 277

samodų (samojėdų kalbos) 264

sandavių 282

sanskrito 25, žr. indų kalbos

santalų 274

sardinų 258

savarų 274

sebuanų 276

sekojų 286

- sėlių 13
 selkupų 265
 semangų-sakajų kalbos 273
 semitų kalbos 268
 semitų-chamitų kalbos žr.
 afrazijiečių kalbos
 semitų-etiopų kalbos 269
 senekų 285
 senoji egiptiečių 269
 senufų kalbos 280
 serbų 13, 89
 sererų kalbos 280
 sgo 273
 sijų kalbos 285
 sindhų žr. indų kalbos
 singalų žr. indų kalbos
 sirų 269
 skitų 263
 slavų kalbos 13
 senoji slavų 239
 slovākų 88
 slovėnų 92
 sogdų 263
 soknų 269
 somalių 270
 sorbų (lužicų) 255
 sotų-tsvanų 281
 sranan-tongo 15
 suahelių 129, 281
 sujų 286
 sumų 286
 sundanų 275
 suomių (finų)-ugrų kalbos 265
 ugrų 265
 chantų 265
 mansių 265
 vengrų 265
 suomių (finų) 9, 265
 Baltijos 265
 Permės 265
 Volgos 265
 svanų 267
 šanų 273
 šaujų 269
 šilhų 269
 šinų 263
 škotų 257
 šonų 281
 šošonų 285
 šumerų 287
 švedų 89
 tabasaranų 268
 tadžikų 88, 263
 tagalų (filipiniečių) 130, 276
 taitiečių 277
 tajų 182
 talyšų 262
 tamakanų 286
 tamangų (murmų) žr. kinų-
 tibetiečių kalbos
 tamilų 271
 tatų 263
 tavgių žr. nganasanų
 tavungų 274
 telugų 272
 tibetiečių-birmiečių kalbos žr.
 kinų-tibetiečių kalbos
 tigrinių 269
 tigrių 269
 tlingitų 284
 tiurkų kalbos 96, 245
 tlingitų 284
 tok-pisin 15
 todų 272
 tocharų kalbos 243
 tocharų A 264
 tocharų B 264
 tolokų 284
 tomašek 269
 tongų 277
 totorių 245, 266
 transgvinėjos papuasų kalbos 278
 trik 285

- truk 276
tuaregų kalbos 269
tukanų kalbos 286
tulų 272
tunguzų-mandžiūrų 266
tupių-gvaranių kalbos 285
turkanų 281
turkmėnų 266
turkų 88, 266
tuvalų 277
tuviaų 266

ubychų 268
udegėjų 266
udmurtų 245, 265
ugrų žr. suomių (finų)-
 ugrų kalbos
uigūrų 266
ukrainiečių 255
umbundų 281
uraliečių kalbos 252
urdų žr. indų kalbos
utoactekų kalbos 285
uzbekų kalbos 266

vadžių (vodų) 265
vakarų baltų kalbos žr. baltų
 kalbos
vakašų kalbos 285
valbirių 278
valų žr. kimrų
vandalų 257
vedų 261
vengrų žr. suomių (finų)-
 ugrų kalbos
vepsių 265
vietnamiečių-muongų kalbos 273
vokiečių 27
volofų kalbos 280

zanų 267
zapotekų 285
zenagų 269
zenetų 269
zulų 281

že kalbos 286
žydų žr. jidiš
žiemgalių 13, 255

Babickienė Z., Venckutė R.

Ba-16 KALBOS MOKSLO PAGRINDAI. Vadovėlis. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013. 400 p.

Bibliogr. 370–373 p.

ISBN 978-9955-19-547-4

Knygoje aptartas kalbotyros objektas, kalbos funkcijos ir kalbos kaip ženklių sistemos specifika, aprašyti visų kalbos sandaros lygmenų – fonetikos ir fonologijos, morfologijos, sintaksės ir leksikos – vienetai. Atskiras skyrius skirtas pasaulio kalbų klasifikacijai. Po kiekvieno skyriaus pateikta praktinių užduočių, reikalingų svarbiausioms kalbotyros sąvokoms įtvirtinti. Taip pat pridėta kalbotyros skaitinių ir papildomų užduočių.

Vadovėlis skirtas Lietuvos universitetų humanitarinių mokslų įvairių studijų programų bakalauro pakopos studentams.

UDK 8(075.8)

Zofija Babickienė, Regina Venckutė

KALBOS MOKSLO PAGRINDAI

Vadovėlis

Maketavo Birutė Bilotienė

SL 585. 2013 05 21. 22,23 leidyb. apsk. l.

Tiražas 300 egz. Užsakymas 19 401

Išleido Mykolo Romerio universitetas

Ateities g. 20, Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.eu

Parengė spaudai UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt

Spausdino UAB „Vita Litera“

Kurpių g. 5-3, Kaunas

Puslapis internete www.bpg.lt

El. paštas info@bpg.lt